

idee

Tijdschrift voor
het sociaal-liberalisme

Nº212

april 2021

Yanis Varoufakis

'Ik denk niet
dat het kapitalisme
getemd kan worden'

Paul Polman

'It is the greener
direction that will
be to the benefit
of most people'

Heleen Mees

Over de opkomst
van China en de
toekomst van de EU

NIEUW in de boekhandel

Naar een nieuw kabinet van sociale rechtvaardigheid

Een programma van urgentie voor arbeid, technologie, wonen, onderwijs & democratie in een nieuwe tijd.

Redactie:
Coen Brummer
Afke Groen

Boom uitgevers
Amsterdam, 176 blz.
€ 24,90

SCHEIDSLIJNEN in de samenleving worden scherper: tussen hoog- en laagopgeleiden, jong en oud, rijk en arm. De coronacrisis, klimaatverandering en de energietransitie hebben grote invloed op onze manier van leven. Als we niet ingrijpen, groeit de ongelijkheid. En dat gaat ten koste van de vrijheid van mensen.

Nederland worstelt niet voor het eerst met de gevolgen van een nieuwe tijd. In 1897 trad het 'kabinet der sociale rechtvaardigheid' van Nicolaas Pierson aan. Met een 'programma van urgentie' maakte dit kabinet in vier jaar goed wat vele jaren was blijven liggen. Het bracht Nederland een Woningwet, een Leerplichtwet, een Ongevallenwet en een Gezondheidswet.

In dit boek buigen diverse auteurs zich over de vraag: wat moet een nieuw kabinet van sociale rechtvaardigheid doen om Nederland klaar te maken voor de toekomst?

Bestellen
webshop.d66.nl

€24⁹⁰

woord vooraf

Marktmacht

Oprichter van D66 Hans van Mierlo begreep als geen ander dat het organiseren van tegenmacht bij uitstek de kern is van het democratisch project. En hij begreep ook dat het identificeren en bekritisieren van de verschillende verschijningsvormen van macht hiervan een integraal onderdeel is. Dat geldt niet alleen voor politieke en sociale macht (waar de partij zich decennialang op gericht heeft) maar ook voor financiële macht. In deze *Idee* richten wij ons op dat laatste. Hoe ziet een sociaal-liberale en democratische kritiek op financiële marktmacht eruit?

Het is een vraagstuk dat breed leeft in de samenleving. In de aanloop naar de recente Tweede Kamerverkiezingen tekende zich een opvallende politieke consensus af: van SP tot VVD werd de macht van markten en bedrijfsleven sterk bekritiseerd en werd de rol van de overheid in financiële processen juist benadrukt. Het kapitalisme krijgt weerwoord, ook vanuit D66. Lange tijd beschouwde D66 vragen van financiële aard als zuiver technische vragen; vragen die niet zozeer om een politiek oordeel, als wel om het oordeel van ter zake deskundige economen vragen.

Er lijkt nu ook binnen het financiële veld ruimte te ontstaan voor tegenmacht. En dat is de hoogste tijd. Hoogleraar economie Dirk Bezemer zegt daarover in deze *Idee*: 'Nederland is een rijk land. Er is genoeg geld, maar we gebruiken het verkeerd. Het geld stroomt weg van productieve en innovatieve processen en lonen naar vermogen – waar het opgepot wordt en waar het niet-productief gaat circuleren in vastgoed en andere financiële markten, en daarmee de vastgoedprijzen opdrijft en instabiliteit veroorzaakt. Dat is het probleem'.

Het is ook de hoogste tijd vanwege een andere urgente reden, die in verschillende bijdragen doorklinkt, namelijk de opwarming van de aarde. In deze *Idee* benadrukt Paul Polman (oud-CEO van Unilever) hoezeer de tijd dringt om eindelijk ernst te maken met *environmental, social, and corporate governance investments* (ESG). We moeten grenzen stellen aan de groei van onze bedrijven en economie. De huidige coronacrisis biedt kansen, volgens Polman. Het is een periode van bezinning en verbeelding. Hoe willen wij straks onze economie weer opstarten? Zijn wij bereid om (nu het nog kan!) drastische keuzes te maken?

De bijdragen in deze *Idee* over marktmacht zijn kritisch van aard. De behoefte aan tegenmacht op het economische vlak is sterk. En het kan. Wij kunnen kiezen voor een ander economisch model, al weten wij nog niet hoe het eruit zal zien. In de woorden van Yanis Varoufakis, uit het interview met hem in deze *Idee*: 'De geschiedenis leert ons dat haalbare alternatieven absoluut onhaalbaar lijken totdat ze tot stand zijn gekomen. Volgens mij moet je jezelf altijd de vraag stellen: zit iets logisch en begrijpelijk in elkaar? En als dat zo is, dan vinden we wel een manier om het haalbaar te maken'.

Joost Röselaers
hoofdredacteur *Idee* · joost.roselaers@d66.nl

thema Marktmacht

Foto: Herman Wouters

36

Dirk Bezemer
'Er is een chronische onderinvestering in de publieke sector'

interview

06

Yanis Varoufakis
'Ik denk niet dat het kapitalisme getemd kan worden'

interview

18

Paul Polman
'It is the greener direction that will be to the benefit of most people'

interview

56

Zorg
Witte jas heeft ook tegenmacht nodig

door Michiel Verkoulen

70

Big Tech
Wat staat er op het spel met nieuwe EU-regels voor Big Tech?

door Laura de Vries & Jan-Julius Goeijenbier & Afke Groen

Marktmacht

06 'Ik denk niet dat het kapitalisme getemd kan worden'

interview Yanis Varoufakis door Daniël Boomsma

14 De markt is wat de markt niet is

door Paul Teule

18 'It is the greener direction that will be to the benefit of most people'

interview Paul Polman door M. Scheltema & J. Röselaers

25 In marktwerking kun je niet wonen

door Naomi Woltring

31 De winst is privaat, het verlies is publiek

door Klaas van Egmond

De macht van de markt als geheel

36 'Er is een chronische onderinvestering in de publieke sector'

interview Dirk Bezemer door Cécile Insinger

45 Vrijheid en markten in balans

door Willem Schramade

51 Made in China

door Heleen Mees

56 Witte jas heeft ook tegenmacht nodig

door Michiel Verkoulen

62 Ongelijke vermogens, ongelijke kansen

door Xander Prijs

De markt van een bepaald bedrijf

70 Wat staat er op het spel met nieuwe EU-regels voor Big Tech?

door Laura de Vries & Jan-Julius Goeijenbier & Afke Groen

76 Naar economisch herstel zonder Europese dogma's

door Martin van Rossum & Herman Beun

81 Maatschappelijke rehabilitatie voor Big Pharma?

door Jan Maarten Slagter

84 Broodje Belastingontwijking

door Diederik Stadig

89 De kracht van creatieve vernietiging

Column Edin Mujagić

91 CBDC en de gebreidelde banken

door Mark Sanders

Buiten het thema

98 Een wonderbaarlijk politicus

Boekrecensie Abele Kamminga

102 Als vrijheid tot segregatie leidt

door Raquel García Hermida-van der Walle

107 Maakt het internet ons vrij?

door Tessa Holzman

112 Wijs Polen en Hongarije niet de deur

Sociaal-liberaal debat Caroline Verduin & Ferenc Laczó

114 Een moment van omdenken

Bericht uit de Eerste Kamer Joris Backer

120 De tijd dringt

Column Annet Aris

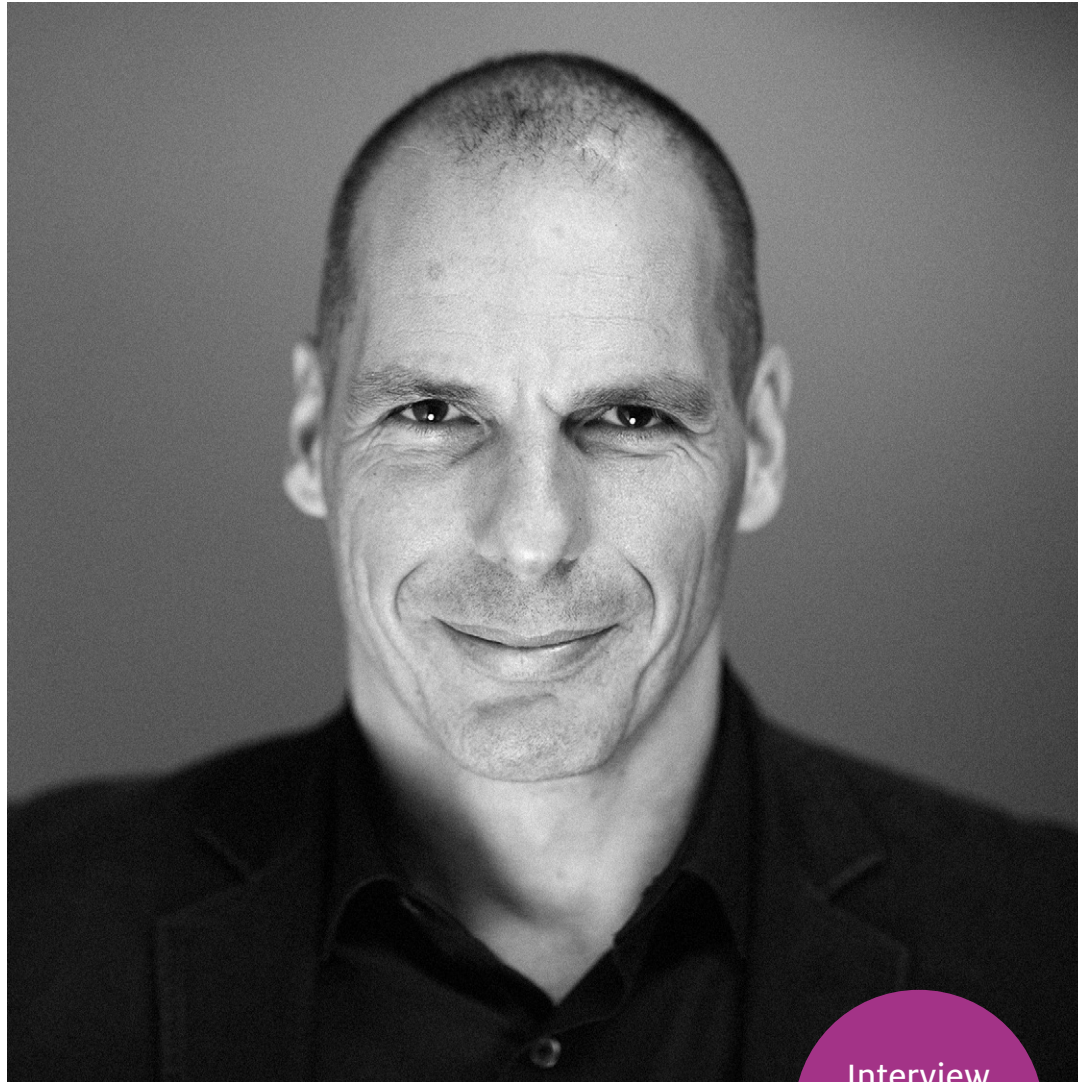
107
Maakt
het internet
ons vrij?

door Tessa Holzman

120
Annet Aris
De tijd dringt

Column

Interview
Yanis
Varoufakis

‘Ik denk niet dat het kapitalisme getemd kan worden’

Econoom en politicus Yanis Varoufakis maakte naam als de markante minister van Financiën van het noodlijdende Griekenland in 2015, in de nasleep van de eurocrisis. Hij verzette zich – tevergeefs – tegen de geëiste bezuinigingen op de Griekse economie in ruil voor steunpakketten. Inmiddels is hij parlamentslid voor MeRA25, dat deel uitmaakt van zijn pan-Europese beweging DiEM25 (Democracy in Europe Movement 2025). In zijn roman *Another Now. Dispatches from an Alternative Present* (2020) schetst hij een alternatieve economie waarin commerciële banken en aandelenbeurzen zijn verdwenen en werknemers bedrijven in collectief eigendom hebben. ‘De geschiedenis leert ons dat haalbare alternatieven absoluut onhaalbaar lijken totdat ze tot stand zijn gekomen.’

Interview door Daniël Boomsma

In uw roman *Another Now* stelt één van de hoofdpersonages, Iris, dat ‘er maar één keuze is. Óf we geven ons over aan een oligarchie die in naam van het liberalisme over elke vorm van vrijheid walst die ertoe doet. Óf we erkennen dat de uitvinding van het kapitalisme moet worden tenietgedaan’. Een ander personage, Eva, antwoordt dat het kapitalisme ‘ons allemaal uit de armoede heeft getild en het enige realistische perspectief biedt om hetzelfde te doen voor miljoenen mensen die er nog steeds onder te lijden hebben’. Maar Eva geeft ook toe dat ‘het temmen van het kapitalistische beest waarschijnlijk zinloos is’. Wanneer raakte u er zelf van overtuigd dat het kapitalisme niet te temmen is? ‘Laat me, voordat ik die vraag beantwoord, vooropstellen dat de twee personages die je noemt, Iris en Eva, een innerlijk conflict doormaken. Dat is iets goeds. Als we niet twijfelen, zijn we gevaarlijk. De romanvorm is daar bij uitstek geschikt voor. Als je een essay of een manifest schrijft, moet je zeggen waar je in gelooft. De structuur van de roman laat meer vrijheden toe en biedt de mogelijkheid om twijfels over je eigen opvattingen uit te drukken. Je ziet dat in deze roman omdat Eva uiteindelijk besluit dat ze zich niet kan verenigen met hoe het kapitalisme nu is, terwijl Iris het omgekeerde doet. Dat gezegd hebbende: ik ben al heel vroeg gaan geloven dat het ondoenlijk is om het kapitalisme te temmen. De macht van het kapitaal vandaag is immens. Het is een beest dat zowel

Een
alternatieve
markteconomie

‘De macht van het kapitaal vandaag is immens. Het is een beest dat zowel geweldige als verschrikkelijke dingen kan doen’

‘Vijfentwintig jaar lang hadden we afnemende ongelijkheid, sterke economische groei, goede banen en lage inflatie. Dichterbij een beschaafd kapitalisme zijn we niet gekomen’

geweldige als verschrikkelijke dingen kan doen. Ik denk niet dat het te temmen is. Het is eventjes gelukt, gedurende een kwart eeuw na de Tweede Wereldoorlog. Toen leek de financiële geest terug in de fles te zijn gestopt. We hadden feitelijk een wereldwijd geleide economie. We hadden overal dezelfde munteenheid met vaste wisselkoersen, controle op kapitaal zodat banken niet met geld konden gokken. Vijfentwintig jaar lang hadden we afnemende ongelijkheid, sterke economische groei, goede banen en lage inflatie. Dichterbij een beschaafd kapitalisme zijn we niet gekomen. Maar de periode sinds 1971, het jaar dat Bretton Woods explodeerde en het neoliberalisme werd ingeluid, bewijst dat het beest niet bedwongen kan worden. Het brak zijn ketenen. Het creëerde opnieuw een irrationele uitbundigheid, die leidde tot de financiële crisis van 2008 en de economische stagnatie die we sindsdien kennen – en die wordt versterkt door de coronapandemie.’

U spreekt van een ‘oligarchie die in naam van het liberalisme over elke vorm van vrijheid walst die ertoe doet’. Wat bedoelt u exact met die frase? ‘Het zou ons niet moeten verrassen dat dat in naam van het liberalisme gebeurt. Elke grote traditie – of dat nu het christendom is, of het marxisme of het communisme – is misbruikt door mensen die menen te spreken in haar naam. Mijn opmerking over het liberalisme wijkt niet af van wat je over elke andere beweging kan zeggen. Ik denk dat het liberalisme een zeer nuttige politieke traditie is. Ik zie mezelf als liberaal, in die zin dat ik geloof dat vrijheid de belangrijkste waarde is. Maar kijk wat er gebeurd is in naam van de vrijheid! Of van het liberalisme. In naam van liberaal denken zouden we een liberale vorm van kapitalisme hebben. Dat is een mythe. Zelfs Friedrich von Hayek, de ultra-neolibertarische econoom, beschrijft het kapitalisme op een manier die niets te maken heeft met de wereld waarin we nu leven. Het idee dat de staat de regels stelt zodat de private sector via marktcompetitie schaarse goederen kan verdelen op basis van spontane ordening, zónder centrale sturing – dat is allemaal onzin. Want wat hebben we werkelijk? We zien kleine bedrijven kopje onder gaan. En we hebben gigantische multinationals die niet langer in staat zijn voor zichzelf te zorgen zonder de vriendelijkheid van centrale banken. We leven in een wereld zonder competitieve markten. Kijk naar Facebook. Laten we zeggen dat de macht van Facebook zich laat vatten in het beeld van iemand die door een winkelstraat loopt en zich realiseert dat één persoon eigenaar is van elke winkel, van elke outlet, van de weg, van de bankjes waar je op zit om uit te rusten na het winkelen, én van de lucht die je inademt. Dat is geen markt. Vroeger waren Exxon en Ford oligopolies. Ze domineerden de markt. Nu heb je platform-monopolies die de hele markt *beheren*. Adam Smith zou er door zijn geschokt. Prachtige liberale waarden zijn ingezet en bewapend om hoogst illiberale economische regimes tot stand te brengen.’

Uw kritiek richt zich ook op liberaal individualisme. Dat is ‘verslagen door haar eigen succes’: het heeft de commodificatie, de vermarkting, van de persoonlijke leefruimte gelegitimeerd. Hoe is dat gegaan? ‘Mijn probleem met hedendaags liberaal individualisme is het mens-

beeld. Het idee van het individu dat het hanteert, is denigrerend naar de mens. Laten we zeggen dat er twee manieren zijn om te kijken naar het individu, beiden afkomstig uit de Westerse liberale traditie. Ten eerste de Angelsaksische visie van de *homo economicus*. Dat concept van het individu is heel primitief. Het zegt feitelijk dat een mens een bundeling van voorkeuren en verlangens is. De rede fungeert als een soort rekenmachine. Het individu kan dus worden gezien als losstaand van zijn gemeenschap. De tweede traditie begint met de oude Grieken en ontwikkelt zich daarna in begrippen als autonomie en zelfbeschikking. Het komt erop neer dat als het individu geen mensen om zich heen heeft, hij een barbaar is. Alleen door anderen begrijp je jezelf. Mensen in een gemeenschap vormen elkaar immers. Maar deze manier van kijken naar het individu is morsdood. Financialisering, dus de ongekende stempel die kapitaalophoping, losgekoppelde financiële markten en banken op het kapitalisme hebben gedrukt na de twintigste eeuw, heeft ermee afgerekend. We zijn nu allemaal consumenten, een hoopje smaken en voorkeuren. Wat ik bedoel met de gedachte dat liberaal individualisme door haar eigen succes is verslagen, is dat het succes van gefinancierd kapitalisme, het einde van de Sovjet-Unie en de sociaal-democratie en de complete overwinning van *Thatcherism* het oorspronkelijke vrijheidsidee hebben vernietigd. Het idee namelijk van het individu als auteur van zijn eigen leven. Met de commodificatie van de persoonlijke leefsfeer bedoel ik dat we nu ook in onze privésfeer consumenten zijn geworden. Ooit was dat het domein waar je ‘je eigen meester’ kon zijn. Dat is nu ook uitgehold. Door sociale media maken mensen zich permanent zorgen over hun digitale profielen en of die al dan niet door mogelijke nieuwe werkgever zullen worden bekeken. Zelfs een gesprek met vrienden is tegenwoordig onderdeel geworden van jezelf in de markt zetten. Met de commodificatie van de persoonlijke leefsfeer eindigt het soevereine individu. En dat is een grote nederlaag voor het liberalisme.’

Als u het heeft over het oorspronkelijke liberalisme, dan lijkt dat niet onverenigbaar met deze vorm van kritiek op het kapitalisme. ‘Dat is het punt van Eva in mijn roman *Another now*. Eva geeft haar liberalisme nooit op, maar realiseert zich dat om de markteconomie echt vrij te maken, we voorbij het kapitalisme in haar huidige vorm moeten kijken.’

Maar in de praktijk zijn het niet uw bondgenoten? ‘Toen ik in 2015 minister van Financiën was van Griekenland, worstelde ik vooral met Wolfgang Schäuble [*destijds minister van Financiën van Duitsland, red.*]. Niet met Jeroen Dijsselbloem [*destijds voorzitter van de Eurogroep, red.*],

Foto: Herman Wouters

‘Met de commodificatie van de persoonlijke leefsfeer eindigt het soevereine individu. En dat is een grote nederlaag voor het liberalisme’

‘Het Europees Parlement is een grap. Het is het enige parlement dat geen fatsoenlijke wetgeving kan maken’

die was nooit echt van belang. Als voorzitter stond hij *in the picture*, maar Nederland was en is – net als Griekenland – in Europees verband niet belangrijk. Dijsselbloem was simpelweg de loopjongen. Mijn grootste bondgenoten waren opvallend genoeg rechtse liberalen. Van links moest ik het niet hebben. Kijk naar wat Alexis Tsipras [*toenmalig premier van Griekenland, red.*] deed met het negeren van het referendum waarin het Griekse volk ‘nee’ zei tegen de *bail-out*-voorwaarden. Hij en ik zijn niet *on speaking terms*. Mensen als Norman Lamont, ooit minister voor Thatcher en een Tory, steunde me juist. Want waar ging het nu eigenlijk over? De Griekse staat ging bankroet na 2008. De Europese Unie legde de Grieken daarna de grootste lening ooit op, in absolute termen: 110 miljard euro. Ik zeg ‘opleggen’, omdat mijn hypothese is dat de Europese Unie altijd bedoeld is geweest om het tegenovergestelde van een democratie te zijn. Het Europees Parlement is een grap. Het is het enige parlement dat geen fatsoenlijke wetgeving kan maken. De Europese instituties functioneren überhaupt als vijgenbladen die moeten verbergen dat ze deel uitmaken van een niet wezenlijk democratisch geheel. Maar terug naar mijn punt: met die gigantische lening verplaatste de EU feitelijk de verliezen die vooral Duitse en Franse banken tijdens de crisis hadden geleden naar de Europese belastingbetaler. Als je zoveel geld uitleent aan een failliete staat op voorwaarde van enorme economische versoering die gegarandeerd voor een gigantische krimp van het nationaal inkomen zorgt, dat weet je dat het niet goed eindigt. Ik zei destijds simpelweg: dit moet stoppen. Dat hadden liberalen moeten doen, maar er was een marxist voor nodig!’

Wall Street

Foto: Herman Wouters

Terug naar uw kritiek op hedendaags kapitalisme. Het verhaal van het kapitalisme begon met het idee van markten die, door hun eigenbelang na te streven, het beste het publieke belang konden dienen. Dat verhaal eindigt in uw kritiek rond 1880. Wat gebeurde er toen? ‘Wat rond die tijd ophield te bestaan was het model van de slager, de bakker en de brouwer – de drie ondernemingsvormen waar Adam Smith zijn competitieve kapitalistische visie op baseerde in *The Wealth of Nations*. Ieder van hen zorgt voor zichzelf door goed bier, goed brood en goed vlees te leveren tegen lage prijzen. Want als ze geen betaalbare prijzen hanteren, gaat iemand anders er met hun klanten vandoor. Geen van allen geven ze écht om de mensen die hun goederen kopen, maar uiteindelijk dienen ze wel het belang van de gemeenschap. Wat zich in 1870, 1880 voltrok was de tweede industriële revolutie. Die creëerde zulke grote bedrijven dat concurrentie onmogelijk werd. Dat waren bedrijven die het gehele proces van productie onder zich kregen, bijvoorbeeld van het opwekken van elektriciteit via centrales tot het produceren van de lampen in de huizen van mensen, inclusief de snoeren. De marginale kosten om de markt te betreden werden gigantisch. Dat is één helft van het verhaal. De andere helft gaat over de financiering van deze megabedrijven. De beurzen konden die niet leveren. Die ontbrak het aan liquiditeit. Banken waren ook niet groot genoeg om geld te leveren. En dus gingen kleine banken samenwerken. Via conglomeraties [*door fusies en overnames ontstane ondernemingen, red.*] zorgde *Big Business* dus voor het ontstaan van *Big Banks*. Die grote banken hadden het vermogen om gigantisch hoeveelheden geld te creëren uit het niets. Toen *Big Business* gigantische winsten gingen maken, konden ze de leningen van de *Big Banks* terugbetalen. Hoe meer dat gebeurde, hoe groter de prikkel werd voor *Big Banks* om nóg meer geld uit het niets te drukken waar *Big Business* weer mee kon speculeren. En toen barstte de bubbel en crashte in 1929 de Amerikaanse beurs. Zo schiep de tweede industriële revolutie economieën van zo’n grote schaal met zulke enorme bedrijven, dat het de relevantie van het oorspronkelijke verhaal van het kapitalisme van Adam Smith over de bakker, de slager en de brouwer irrelevant maakte.’

Maar daar eindigt het verhaal niet... ‘Het gaat door. Het monopolistische kapitalisme begon in de twintigste eeuw en eindigde met de *Great Depression*. Na de oorlog hadden we een planeconomie tótdat we ons ‘eigen’ 1929 meemaakten met de financiële crisis van 2008. En nu hebben we een kapitalisme waarin *Big Business* leunt op de staat.’

U heeft stevige kritiek op het functioneren van de aandelenmarkten, omdat ze losgekoppeld zijn van de reële economie. Tijdens de huidige coronapandemie schieten de koersen omhoog terwijl de economische situatie zeer zorgelijk is. Dat fenomeen bereikt grote hoogtes sinds de financiële crisis van 2008. In uw ‘postkapitalistische economische democratie’ lijkt er überhaupt geen plaats voor de aandelenmarkten... ‘Nee, in mijn alternatief bestaan er geen aandelenmarkten meer. Mensen kunnen wel kapitaal vergaren. En ik zie een open, sterk competitieve markt voor leningen voor me. Je weet wel, het ouderwetse idee dat mensen hun spaargeld kunnen uitlenen aan anderen tegen een bepaalde

‘Na de oorlog hadden we een planeconomie tótdat we ons ‘eigen’ 1929 meemaakten met de financiële crisis van 2008. En nu hebben we een kapitalisme waarin *Big Business* leunt op de staat’

rente. Het moet heel simpel worden voor gewone mensen om elkaar geld te lenen. Daarbij kunnen we gebruik maken van de infrastructuur van de centrale banken. Het is de hoogste tijd om ons een wereld voor te stellen waarin de markten werken, niet *ondanks* maar *omdat* we afscheid hebben genomen van de beurzen.'

Eerder dit jaar hadden we de GameStop-casus. Gebruikers van het online forum Reddit kochten massaal aandelen van gamingbedrijf GameStop, zodat hedge funds – die juist gokten op een daling van de aandelen – grote verliezen leden. Zagen we hier het begin van een alternatief?

'De *GameStop-Redditors* zijn geen revolutionairen. Maar sommigen van hen die in GameStop investeerden, deden dat niet voor het geld maar omdat ze hedge funds – de professionele beleggers – een lesje wilden leren. Er was dus wel een ideologisch element aan de hele casus. Het was het gecoördineerde handelen van lilliputters, dat wil zeggen: de optelsom van de individueel beperkte inzet van velen, waardoor het zelfs hedgefunds op de knieën kon krijgen. Er zijn wat parallellen met wat ik in mijn roman *crowdshorters* noem. Maar het grote verschil is dat de *crowdshorters* in mijn boek een manifest hadden, en een visie op een ander soort markteconomie. Dat hadden de *Redditors* niet.'

In een speech vorig jaar stelde u dat het tijd wordt dat 'TINA' plaatsmaakt voor 'TATIANA'. Oftewel, dat *There Is No Alternative* wordt vervangen door *That Astonishingly There Is AN Alternative*. Hoe ziet, naast het afscheid nemen van aandelenmarkten, uw alternatief eruit?

'Ten eerste: ik denk niet dat er een substituuat is voor markten. Een economie waarin de staat alle goederen en diensten levert, zal altijd leiden tot een combinatie van falen en autoritaire politiek. Ik wil niet in een soort China leven. Dan ben ik de eerste die in een *Goelag* belandt, terwijl mensen als Dijsselbloem in het Centraal Comité terecht zouden komen – laat daar geen twijfel over bestaan [lacht]. Tegelijkertijd vrees ik de macht van geprivatiseerde monopolies net zozeer als publieke monopolistische macht. Hoe dan ook houden markten op te bestaan door een concentratie van macht, van kapitaal. En kapitaal concentreert zich hoe dan ook als we markten hebben waar aandelen vrijelijk kunnen worden verhandeld. We hebben nu een situatie waarin aandelen zo zijn opgehoopt dat er feitelijk drie bedrijven zijn – BlackRock, State Street en Vanguard – die alles beheren. En vrijwel niemand heeft ooit van die bedrijven gehoord! De vraag is dus: hoe combineren we een gedecentraliseerde beslisdemocratie met efficiëntie en vrijheid? Mijn antwoord begint bij een basis aan kapitaal voor iedereen, een trust-fund. Ten tweede geloof ik dat iedereen dividend moet ontvangen van het kapitaal dat onze samenleving produceert. Het meeste van wat we produceren is namelijk het resultaat van collectief handelen. Denk aan de kennis en expertise die heeft geleid tot de COVID-19-vaccines. Waar kwam die kennis vandaan? Niet van de farmaceuten. Die hebben immers wetenschappers ingehuurd. En die zijn met publieke middelen opgeleid. Iedereen behoort dus te delen in de winst die gemaakt wordt met behulp van publieke kennis en middelen. Ten derde denk ik dat we af moeten van de huidige giftige verzorgingsstaat, dat hele bureaucratische proces waarin wordt bepaald wie wel of

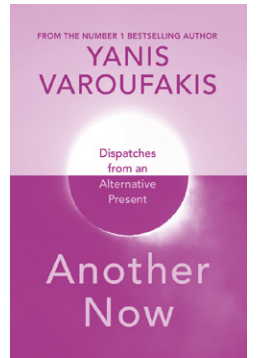
'Het is de hoogste tijd om ons een wereld voor te stellen waarin de markten werken, niet ondanks maar omdat we afscheid hebben genomen van de beurzen'

niet in aanmerking komt voor overheidssteun. Onze verzorgingsstaten veranderen staatsfunctionarissen in kleine despoten. En tot slot, en dat is de crux van mijn alternatief, zou ik het idee van één werknemer, één aandeel, één stem in bedrijven willen introduceren. Dat zou betekenen dat je niet langer de belachelijke situatie hebt waarin mensen niet eens weten wie eigenaar is van het bedrijf waar ze werken. Of dat de eigenaren dat zélf nauwelijks weten.'

Ziet u niets in het opbreken van bedrijven die markten domineren?

'Ik begrijp mensen die pleiten voor meer regulering van multinationals. Ik begrijp ook economen als Elisabeth Warren, die voorstander zijn van het opbreken van bijvoorbeeld grote techbedrijven. Het is fout dat dit soort gigantische ondernemingen bestaan. Maar wie gaat beslissen welke bedrijven worden opgebroken? En in wat voor stukjes? In mijn alternatief met een 'één werknemer, één aandeel, één stem'-model ontstaat er een soort Darwiniaans proces dat ervoor zorgt dat mensen überhaupt niet deel willen zijn van bedrijven met honderdduizenden werknemers. Want dat wordt in dat model immers onmogelijk om te managen. Zo ontstaat er een organisch proces dat uiteindelijk moet leiden tot bedrijven die tussen de, zeg, 50 en 9000 werknemers hebben. Dat is spontaner. En democratischer.'

De onvermijdelijke vraag, die ook uw roman wordt opgeroepen door de dialoog tussen Iris en Eva, luidt dan wel: hoe realistisch is een alternatief dat zo fundamenteel verschilt van de huidige situatie? De geschiedenis leert ons dat haalbare alternatieven absoluut onhaalbaar lijken totdat ze tot stand zijn gekomen. Stel je eens voor dat je iemand die enkele eeuwen geleden leefde de huidige werkelijkheid zou moeten uitleggen. Je zou voor gek worden verklaard. In de negentiende eeuw was het grootste obstakel voor de anti-slavernijbeweging dat men dacht dat een wereld zonder slavernij onvoorstelbaar leek. Het was onmogelijk om je dat in te beelden, omdat er tot op dat moment nog nooit zo'n wereld had bestaan. Toen mensen dat tóch deden, of zich een wereld met algemeen kiesrecht voorstelden, beschouwden velen ze als krankzinnig. Maar volgens mij moet je jezelf altijd de vraag stellen: zit iets logisch en begrijpelijk in elkaar? En als dat zo is, dan vinden we wel een manier om het haalbaar te maken.' ●

Yanis Varoufakis is een Grieks econoom, politicus en auteur. In 2015 was hij minister van Financiën in het kabinet-Tsipras. In 2018 presenteerde hij een nieuwe Griekse partij, MeRA25, waarvan hij zelf de leider is. Varoufakis schreef enkele toonaangevende boeken. Zijn laatste werk *Another Now. Dispatches from an Alternative Present* – een (sciencefiction) roman – verscheen in september 2020 bij Random House.

Daniël Boomsma is speechschrijver op een ministerie en redactielid van *Idee*.

Bijna alle politieke partijen willen ‘de vrije markt’ beteugelen door een sterke(re) overheid. De toenemende ongelijkheid, de overmacht van Big Tech, de klimaatcrisis – er is grote consensus dat ‘de markt’ te veel vrij spel heeft gekregen en tot steeds meer uitwassen leidt. Echter, het pleidooi voor ‘minder markt’ en *dus* ‘meer staat’ versterkt het problematische frame dat economie en overheid in een nulsomspel verwickeld zijn. Een frame waar sociaal-liberalen zich niet in moeten laten vangen.

Door Paul Teule

De paradox van de (vrije) markt

De markt is wat de markt niet is

In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen tekende zich een opvallende politieke consensus af: van links tot rechts zijn markten en het (multinationale) bedrijfsleven de kop van Jut en wordt de overheid op het schild gehesen. De hoogleraren Rutger Claassen en Kees Cools, die in het economenblad *ESB* ¹ de verkiezingsprogramma's naast elkaar legden, verbaasden zich over deze plotse, onaangekondigde omslag. ‘Blijkbaar hebben al langer lopende zorgen over klimaat, ongelijkheid, machtsconcentraties en dergelijke zich opgehoopt, en resulteren ze nu in een collectieve heroverweging.’

Of er na de verkiezingen ook concrete plannen in een regeerakkoord gaan komen, is de vraag omdat verschillende partijen verschillende ingrepen bepleiten. Vooral D66 en VVD, constateren Claassen en Cools, zetten in op een sterkere marktmeester voor meer mededinging; D66, GroenLinks, PvdA en ChristenUnie doen voorstellen om bedrijven verplicht bredere verantwoordelijkheid te nemen. Voorstellen voor eerlijke prijzen vind je vooral bij D66 en ChristenUnie; de maatschappelijke onderneming bij D66, ChristenUnie en CDA. De auteurs missen een diepere, integrale aanpak en de vraag is – ook omdat de markt traditioneel het domein van liberalen is, en omdat D66 de meeste hervormingsvoorstellen lijkt te doen – wat de onderliggende *sociaal-liberale* analyse is.

¹ | <https://esb.nu/esb/20062199/politieke-partijen-zetten-in-op-reparatie-kapitalisme>

Valse tegenstelling

Het startpunt van die analyse is dat de huis-tuin-en-keukenopvatting van de vrije markt niet klopt. Volgens die opvatting bestaat marktwerking bij de gratie van de afwezigheid van de overheid. De markt heeft die vrijheid nodig om te kunnen functioneren. Het is niet voor niets dat het woord ‘vrij’ standaard wordt toegevoegd aan economische termen zoals vrijhandel, vrij verkeer van goederen en diensten, het ‘vrije spel der economische krachten’. Niet voor niets spreekt men van ‘liberalisering’ als de overheid een sector of bedrijf uit handen geeft. De economische wetenschap heeft hier sinds de 18e eeuw aan bijgedragen door vooral de spontane, autonome werking van het prijsmechanisme uit te lichten en te bewieroken. Prachtig toch, hoe al die zelfzuchtige individuen zonder overheidsinmenging voor welvaart en ontwikkeling zorgen. Zorg nou dat dat je ze niet in de weg zit, dan doet ‘de markt’ de rest.

Deze ‘negatieve’ kijk op economische vrijheid resulteert in een nulsomspel: hoe meer de overheid dit proces wil sturen, hoe minder de markt zijn werk kan doen. Staat en economie zijn communicerende vaten. Je kunt dit heel extreem opvatten. De invloedrijke econoom Ludwig von Mises (1881–1973) schreef in *Liberalismus* (1927) dat het van tweeën één is: ‘of we onthouden ons van inmenging in het vrije spel van de markt, of we dragen het beheer over de gehele productie en distributie over aan de overheid. Of we kiezen voor het kapitalisme, of voor het socialisme: er bestaat geen middenweg’. Er is gelukkig geen politicus in Nederland – een verdwaalde libertariër of communist daargelaten – die zich deze valse keuze laat opdringen, maar toch laten we ons allemaal vaak dwingen om positie in te nemen op een denkbeeldig spectrum dat strekt van links (staat) tot rechts (markt).

Ook in de collectieve heroverweging die nu gaande is, komen we hier niet vanaf. Het is goed dat er een brede consensus is over de uitwassen van de markt; van de klimaatcrisis, de maatschappelijke schade van Big Tech tot steeds grotere ongelijkheid in inkomen, vermogen en kansen. Maar de diagnose – van links tot rechts – is steeds dat de (markt)vrijheid van de één ten koste gaat van de ander: de één eet vlees en zadelt anderen met ontbossing op; de CEO vangt een topsalaris, de armste werknemer zit op de nullijn; het oliebedrijf boort door, de boer verliest zijn oogst door extreem weer; en het verdienmodel van Facebook en Google gaat ten koste van onze privacy en democratie. Het is goed dat al die kosten – we noemen die vaak ‘externe’ kosten – steeds beter in beeld komen, maar ze laten daarmee ook het beeld in stand dat je enerzijds de markt hebt en anderzijds de samenleving, die hun vrijheid op elkaar moeten veroveren.

Foto: Herman Wouters

De huis-tuin-en-keukenopvatting van de vrije markt, waarin marktwerking bestaat bij de gratie van de afwezigheid van de overheid, klopt niet

Vrijheid ontstaat in verbondenheid

Hét sociaal-liberale inzicht, wat mij betreft, is dat mensen hun vrijheid niet op maar met elkaar veroveren, dat vrijheid ontstaat in verbondenheid. Dat geldt zeker ook voor economische vrijheid. Elke markt, van de Albert Cuyp tot de wereldmarkt voor koffie, moet actief georganiseerd worden. Er kan geen enkele transactie plaatsvinden zonder dat er tal van spelregels en standaarden zijn afgesproken. Het 'vrije spel der economische krachten' vindt altijd plaats op een speelveld. Dit vergt een positieve kijk op vrijheid: je wordt niet belemmerd door regels, je kunt alleen handelen *via* die regels, je kunt elkaar alleen bereiken via gezamenlijke afspraken. Je hebt ook een rechtsstaat nodig en een marktmeester om in staat zijn te zijn vrij en veilig te kunnen handelen, en uiteindelijk ook geld, taal en onderwijs – allemaal sociale en publieke goederen die de samenleving aanlevert. Elke transactie zit als het ware verpakt in een stukje samenleving. De markt bestaat simpelweg niet zonder samenleving, of beter: de markt bestaat uit samenleving.

Nog fundamenteler is dat een markt altijd een fysieke dimensie heeft en is ingebed in een materiële omgeving. De Albert Cuypmarkt vindt plaats in de Albert Cuypstraat, een stuk openbare weg, ingebed in de stad Amsterdam die deze ruimte actief moet vrijmaken en moet zorgen dat mensen en spullen daadwerkelijk hun weg naar en van de markt kunnen vinden. Maar 'de Cuyp' is ook in fysieke zin een marktplaats, een plaveisel gemaakt van stenen en tegels, met water en elektriciteit, aangeleverd door de gemeente die ook het afval weghaalt aan het einde van elke dag. Dit geldt voor elke markt, van de bloemenveiling in Aalsmeer en de Bazaar in Beverwijk tot online marktplaatsen. Wie een commode via marktplaats.nl verkoopt, zal toch van de openbare weg gebruik moeten maken. De digitale snelweg is verre van virtueel; denk aan de glasvezelkabels in de grond, het aanzienlijke energie en materiaalverbruik van computers en servers, het elektronische afval dat toch ergens moet worden verwerkt. Elke markttransactie is altijd ecologisch, er is geen markt zonder fysiek ecosysteem.

De Amerikaanse schrijver en activist Jonathan Rowe (1946–2011), bekend van de bundel met de veelzeggende titel *Our Common Wealth: The Hidden Economy That Makes Everything Else Work* (2013), maakte er altijd een punt van dat de term milieu of leefomgeving (*environment*) suggereert dat het een bijzaak is; iets aan de buitenkant van onze dagelijkse werkelijkheid, iets dat als een 'externaliteit' buiten de markt kan worden gedacht. En dat terwijl de economie volstrekt afhankelijk is – en dus niet los gedacht kan worden van – water, lucht en natuur.

De Europese interne markt is een goed voorbeeld van de vaak onzichtbare organisatie die aan vrijhandel vooraf gaat. Decennialang hebben Europese overheden gebouwd aan een gezamenlijke markt, door een gigantische infrastructuur van wegen, spoorlijnen, kanalen, pijpleidingen en kabels op te tuigen en door te trekken en eindeloos veel spelregels te (her)ontwerpen. Het is een 'positief' project: overheden trekken gezamenlijk op en bouwen een speelveld om Europeanen de vrijheid te geven

Het 'vrije spel der economische krachten' vindt altijd plaats op een speelveld. Dit vergt een positieve kijk op vrijheid: je wordt niet belemmerd door regels, je kunt alleen handelen via die regels

om met elkaar, grensoverschrijdend, te handelen. Helaas wordt de Europese markt vaak gezien als een negatief project; iets dat blijft liggen als overheden zich terugtrekken. Want: we kunnen toch 'gewoon' handelen, juist zonder die hele EU-santenkraam? *Frictionless trade* door het luchtledige – die mythe is de Britten decennialang is voorgehouden met de chaos en ellende van de Brexit als gevolg. Paradoxaal en tragisch genoeg merken we pas als we de EU afbreken, daarmee het speelveld meekomt.

Filosoof Rob Wijnberg heeft deze paradox mooi omschreven. We merken niets van de aanwezigheid van de Europese Unie, omdat die ervoor heeft gezorgd dat we geruisloos en probleemloos door Europa kunnen bewegen. Hoe succesvoller Europa is, hoe minder je ervan merkt. 'Europa is wat Europa niet is', aldus Wijnberg.² Dezelfde paradox geldt voor elke markt; hoe makkelijker het gaat, hoe minder je merkt wat er voor nodig is. De markt is in die zin wat de markt niet is.

Weg met het idee van 'de markt'

Een sociaal-liberale kijk op de markt, en op de verhouding tussen markt en staat, redeneert als het ware van buiten naar binnen. Het begint bij de ecologische ruimte waarin markt, gemeenschap en overheid, hoe deze zich ook tot elkaar verhouden, zijn ingebed. Zoals in de onvolprezen analyse *Ordering op orde* (2014) van de Mr. Hans van Mierlo Stichting staat: 'De ecologische grenzen waarbinnen de mensheid zich moet bewegen, is vanuit sociaal-liberaal perspectief dan ook de keiharde randvoorwaarde voor elke ordening'.³ Onze ecologie is onze vrijheid, waarin we noodzakelijkerwijs verbonden zijn, maar ook waarbinnen we het moeten doen.

Dan volgt de samenleving, de sociale ruimte die de markt mogelijk maakt. Zonder publieke sector, onderwijs, wegen, politie en rechters, geen markt. Dat is ook vrijheid in verbondenheid: we delen de publieke sector en kunnen deze alleen collectief organiseren. En de publieke ruimte(n) en middelen zijn schaars. Dat betekent dus een sterke overheid, regie, regels, belastingen en een sterke democratie, waarin in iedereen een stem heeft.

We moeten eigenlijk af van het idee van 'de markt', en in het verlengde daarvan van 'de economie', 'de samenleving' en 'de natuur' – politieke silo's die het denken en het debat vastzetten. Noem het ontzuiling. ●

² | <https://decorrespondent.nl/1127/europa-is-wat-europa-niet-is/28885010-dc248a74>

³ | <https://vanmierlostichting.d66.nl/vmspublicaties/ordering-op-orde>

Hoe succesvoller Europa is, hoe minder je ervan merkt. Dezelfde paradox geldt voor elke markt; hoe makkelijker het gaat, hoe minder je merkt wat er voor nodig is

Paul Teule is docent politieke economie aan de Universiteit van Amsterdam. In 2016 verscheen zijn boek *Vrijheid voor gevorderden* bij Boom uitgevers Amsterdam.

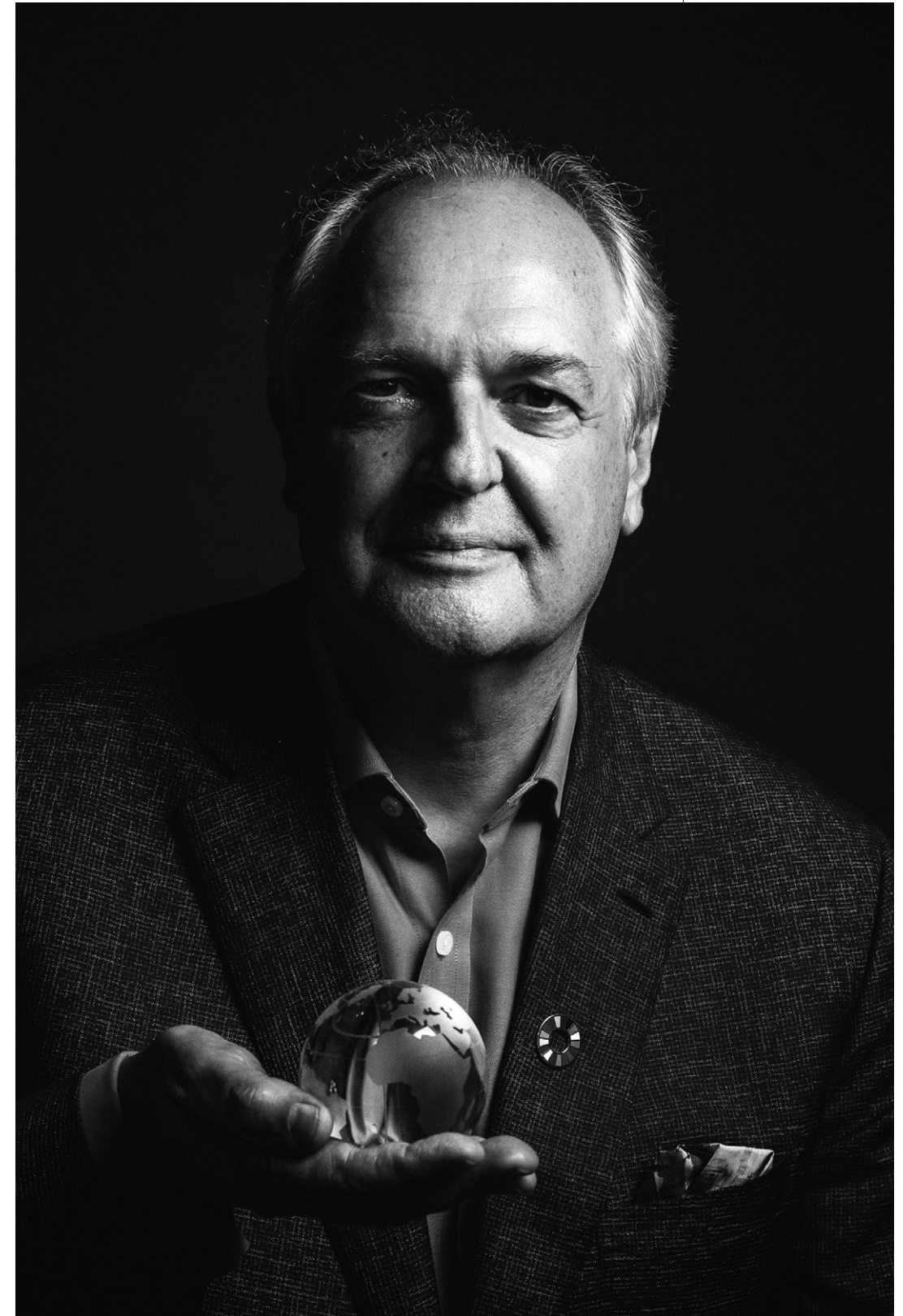
When Paul Polman took the helm of Unilever in 2009, financial analysts were sceptical of his sustainability efforts. He made unconventional moves that seemed heretical to some investors accustomed to a focus on short-term profits. He required suppliers to develop plans to eliminate deforestation from their supply chains, and acquired companies known for their eco-friendly branding. Ten years later, global experts ranked the British-Dutch consumer products company No. 1 for sustainability leadership. Although retired now, Polman continues his sustainability efforts through IMAGINE, a social venture which mission is *unleashing business to achieve our Global Goals*. 'The business community has to step up, obviously.'

Interview by Joost Röselaers & Margot Scheltema

Interview
Paul
Polman

'It is the greener direction that will be to the benefit of most people'

Is there a future in Europe for the current system of capitalism, in your opinion? 'To be honest, I have always avoided any discussion regarding the semantics of the word 'capitalism' because, in itself, that word does not mean anything. It has become crystal clear, however, that our planet is subservient to the growth of capitalism. It has become evident that there is no such thing as unlimited growth on a finite planet. I do believe that we have slowly but surely started to grasp this reality and that, during this period of pandemic, we have discovered that an unhealthy planet actually threatens the health of us, human beings. There is a real and urgent need for change. We also need to remind ourselves that prior

to the coronavirus pandemic, the 'system' was not working either. The economic models we have been using to base our policy decisions on for the past decades were seriously flawed. According to these models, to achieve full gender equality will take us 257 years, the global temperature will continue to rise to well above three degrees, and the income and wealth gap will continue to widen in every single country in the world.

The most important thing, in my opinion, would be to decide on: what would morally be the right thing to do? It all comes down to ensuring that our lives in this world are firmly grounded on the basic principles of dignity and respect, of equal rights and opportunities, and of inclusion. Those elements are the glue that holds society together. Unfortunately, by not addressing or protecting that glue, we have seen unfairness creep into the system that eventually translated into a weakening of the social cohesion and that is the main problem that we need to address.'

Do you think the coronavirus pandemic has created momentum to address these big issues? 'Looking back at the financial crisis of ten, twelve years ago – at that very time we had the opportunity to address these issues. Instead, we spent huge amounts of money on saving the banks and we failed to deal with the underlying problems. Ordinary people's problems were regarded as insignificant, or that is how it seemed, in comparison to the problems of the big banks and money lenders which were threatened with bankruptcy. They were *too big to fail*. People were too small to matter. After we had seemingly overcome this crisis, the disparity between rich and poor continued to grow as did the average global temperature.

When a critical mass of people feel excluded from society and feel as if they are not participating, then ultimately the system will rebel against itself. This started happening all over the world. It encouraged nationalism, xenophobia and populism. A destructive phenomenon. Simultaneously, the importance of social media was on the rise which led to an even bigger polarisation. It is quite evident therefore, that if we want to address these crises – not only the current pandemic, but the more existential crises such as unemployment, income inequality, climate change, political polarisation, all of those that are eroding the pillars of capitalism or of democracy – we need to bend the curve. We have an enormous opportunity right now to do just that. We have currently spent 13 trillion dollars worldwide on saving lives from the coronavirus. And we really have seen that correction in our economic system.

What we would need to ensure now is that the money we spend will support the redesigning of the global economy, building back greener instead of building back browner. And the main motivation to realize this in the smartest possible way would originate, once more, from social cohesion. Which implies job-creation. Due to COVID-19, around 500 million jobs were destroyed worldwide, 115 million people fell back into poverty. Studies show that a 'green' economy also creates jobs and that would also result in a better return on our investment. Therefore,

'Looking back at the financial crisis of ten, twelve years ago – at that very time we had the opportunity to address these issues. Instead, we spent huge amounts of money on saving the banks and we failed to deal with the underlying problems'

that is the area on which we would need to focus. The European Green Deal in which the EU countries agreed to earmark 30 percent of the EU's total expenditure for green investments, is obviously a first step in that direction.'

What would this mean for businesses? What would you want to see in the business community? 'The business community has to step up, obviously. I think the COVID pandemic has shown us a few things. People who were already disadvantaged in society are now paying a disproportionately high price. Take women, for instance, they are 1.8 times more susceptible to unemployment than men in these COVID times. I do think there is a growing awareness within the business community of the injustice within their own companies, and these companies are increasingly being held responsible for it. The profitability and success of the long-term multistakeholder business model that we use in Unilever is being recognized and respected among a growing community of entrepreneurs and businesses.

The first lesson we learned during the coronavirus pandemic is that companies that ran on ESG¹ investments were doing better financially. That is the reason you see the financial markets moving in that direction now. More money has flown into ESG funds than into any other type of funds. An increasing number of companies, especially the ones that are successful, focus on a good cause or at least, include a good cause or a non-commercial purpose in their core values. They are beginning to see the bigger picture, an insight that may, at times, outweigh the interests of their shareholders.

These companies are moving from shareholder primacy to societal primacy. What I call moving from a CSR, a company with *Corporate Social Responsibility* to an RSC: a *Responsible Social Cooperation*. We also notice that a whole new level of ambition seems to be emerging, especially among young people who seriously want change. And governments are joining in. In the past twelve months alone, eight out of every ten governments worldwide have made very significant climate agreements and commitments to reach net zero emission by 2050. The financial markets follow this tendency, as do the company employees. Many companies are under enormous pressure from their own employees to change. I think the 'good' companies in this world have realised that they have to adapt their business models and include purpose and sustainability in their core values. To work towards the long-term multi-stakeholder models. That requires a different kind of leadership.'

You are the co-founder of the social venture IMAGINE. That has been a central theme during the past year: *imagining what comes after the pandemic*. Are you positive about the future? 'I once found myself sitting on a panel with bishop Desmond Tutu and someone asked him whether he considered himself to be an optimist or a pessimist and his answer was: *I am a prisoner of hope*. I think what most of us have today, is an increasing sense of hope. What we have seen during the pandemic, is that

¹ | Environmental, Social, and Corporate Governance (ESG) refers to the three central factors in measuring the sustainability and societal impact of an investment in a company or business.

'What we have seen during the pandemic, is that while the world economy ground to a halt, humanity was given a pause and the opportunity to be able to reflect on major questions'

‘We need to create a more inclusive economic system and transform the financial markets to longer-term yields. They need to be subservient to the real economies instead of the other way around’

Paul Polman lanceert
Unilever Project in Rwanda,
2017

while the world economy ground to a halt, humanity was given a pause and the opportunity to be able to reflect on major questions. For instance: what makes us human beings function? And: how do we want the world to keep functioning for future generations? More people are now aware that we are all connected but there is also an increasing awareness that biodiversity, human health, climate change, social inequality, are all interconnected as well.

The issue is not anymore about which direction we would need to take, I think it is well understood that we need to de-carbonize our global economies and transform into more circular generative economies. We need to create a more inclusive economic system and transform the financial markets to longer-term yields. They need to be subservient to the real economies instead of the other way around. The challenge right now is to make people understand the *urgency* with which we should move forward.

We only have a small window of time to take action, and this would need to take place between 2020 and 2030. It is easy to make a commitment for 2050 and say: we need to be net zero in 2050. Let us bring reality closer to home and pledge: between now and the year 2030, total emissions of CO2 will be half of what it is today. This would imply concrete commitments. The US are now obviously changing. These days we have more of a global cohesion than we have seen in a long time. The world wants multilateralism to work again. Last week the EU signed an agreement with the US on agricultural quotas within the WTO framework. John

Foto: NABE Rwanda

Kerry, a great friend of mine, was appointed the US Special Envoy for Climate. He and his team are actively working with us on coordinating the Paris Climate Change Agreements and encouraging other countries to set higher ambitions. Therefore, I think the stars are now aligned. We need to start delivering concrete results and that would also include the private sector, by the way.'

You sound optimistic, which is nice. At the same time, there is quite some opposition to this point of view. How should one counteract those sentiments and what should we do to convince climate sceptics?

'First of all, in terms of climate change, we have moved past that station. Eight out of nine countries have now made clear commitments. You see industries moving, fossil fuel prices have gone up, so if you are still a climate sceptic, you are missing the point. The world is in transition. Tesla is now more in market cap than all the car companies combined together, and industries are increasingly pushing themselves to prepare for the future. In every transition there are winners and losers. And obviously there is some resistance. If you have always worked in a coal mine and the mine is going to close down, you are not going to be happy. It does not mean that you are 'in favour' or 'against' coal, it only means that you are protecting livelihoods which corresponds with everyone's first basic instinct. If only we would spend a little more time taking care of people when these major shifts happen.

What we now see is a major shift, a technological shift, an economic overall re-design shift, that we have never witnessed before. The speed of this technological revolution has an impact on the world comparable to the impact of the industrial revolution. During the process, we must spend much more time in looking after the interests of those people who are left behind as a result of these changes.'

Would you say that this process is similar to the process of globalization or, closer to home, to the process of European integration?

'International trade has been a great liberator and enabler of lifting enormous amounts of people out of poverty. But we failed to protect the people who lost their livelihood because of that. Populism has its roots in the failure to address these basic issues of inequality. It is very simple to blame foreigners who are in your country. And it is also quite simple to blame trade agreements which your country concluded with other countries. This attitude is quite similar to the Trump strategy, or the attitude voiced by a number of populists in countries in Eastern Europe. And not surprisingly, we also see some of these elements in Dutch politics as well.

If you consider the UK, which has left the European Union: by now its people have discovered the actual implications of Brexit. They had taken the benefits of being part of the EU for granted. If your basic needs are satisfied, you do not question them. When I am in this room, I do not question having enough oxygen to breathe, because I have more than enough of it. But when the oxygen is taken away, then all of a sudden

‘The speed of this technological revolution has an impact on the world comparable to the impact of the industrial revolution. During the process, we must spend much more time in looking after the interests of those people who are left behind as a result of these changes’

Paul Polman was van 2009 tot 2019 CEO van Unilever. Hij is medeoprichter en voorzitter van IMAGINE, dat CEO's wereldwijd bij elkaar brengt om duurzame ontwikkeling te stimuleren en te versnellen.

Margot Scheltema is commissaris (vicevoorzitter) bij De Nederlandsche Bank. Daarnaast is zij bestuurslid van de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Joost Röselaers is remonstrants predikant en hoofdredacteur van *Idee*.

Met dank aan Mariet van Hasselt.

you value it. We do not value those things which are overabundant to us. The freedom we have in Europe, the absence of wars, the ability to travel and work across countries. I am certainly one of its beneficiaries. All of us take all of that for granted. And unfortunately, when it is taken away, you become aware of what you lack. Too late. The UK economy is the worst performing economy in all of Europe; unemployment is going up. The UK is starting to discover what the benefits of being a member of the European Union actually meant. We need to have more courage in sharing the vision of the EU, its benefits, and we need to move forward on several issues that need to be addressed. Thank heaven we have a European Union! Certainly, for someone who grew up after WWII like myself, I am a big proponent of togetherness here. I think it has served us well.'

To return to the subject of the power of markets, how would you define, criticise the liberal approach to capitalism, dominant in the current system? 'First of all, after the fall of the Soviet Union, we had an enormous wave of liberalism, with China openly transitioning towards a more market-based economy. To a certain extent, globalisation has allowed us to lift a huge number of people out of poverty. Over the past four to five decades, we have managed to pull more people out of poverty than at any other time in history. Open markets and free trades have been a main incentive for that. But as I said previously, we were blind to its darker sides. Starting August 22 2020, we have spent more financial resources than the world can pay back. We are actually stealing from future generations. Our growth model has given us climate change beyond acceptable limits, over the past decades 68 percent of the world's flora and fauna species have disappeared. We still have half of the world's population living on less than 5 dollar a day. More than 2 billion people have no access to basic sanitation. I am strongly in favour of a liberalisation of markets and economies, they have brought us very far, but at the same time we have failed to design and implement a sustainable economic system.

What we now need to do is to finetune that and spend far more time and attention on how to do that. Countries as well as regions need to be much more involved and need to step up. In Europe we have seen the Green Deal, the Biodiversity, the Farm to Fork, the Circular Package, these strategies are all meant to adjust the pre-spirit of global liberalism. They go together very well. That is the direction we need to move in. That is what we call *building back better*. It is the greener direction that will be to the benefit of most people.' ●

Als een partij iets wil doen aan 'marktmacht', is het goed om te leren van het verleden. Geïnspireerd door neoliberal denken, poogde D66 in de paarse kabinetten 'Nederland kartelparadijs' in de jaren negentig open te breken met een nieuwe mededingingswet, deregulering, privatisering en betere wetgeving. Concurrentie als wapen tegen marktmacht. Inmiddels weten we dat de architecten van het marktwerkingsbeleid naïef waren over de maakbaarheid van de markt. Het debat over de woningnood kan een keerpunt zijn.

Door Naomi Woltring

In marktwerking kun je niet wonen

In zijn beroemde boek *Capitalism and Freedom* stelt Milton Friedman dat competitief kapitalisme een voorwaarde is voor politieke vrijheid. Hoe groter de sfeer van de markt, hoe groter de sfeer waar keuzes gemaakt kunnen worden zonder politieke dwang en zonder dat een minderheid in het gedrang komt. 'Unanimiteit zonder conformiteit' noemde hij dat. En hoewel hij erkende dat machtsconcentraties op de markt ook vrijheid konden ondermijnen, achtte hij de risico's daarvan minder groot dan een overheid die dat soort machtsconcentraties wilde voorkomen of bestrijden.

Friedman is natuurlijk de bekendste neoliberal van allemaal. Neoliberalisme is de ideologie die uitgaat van persoonlijke vrijheid die het beste bereikt kan worden door de markt zo groot mogelijk te maken en concurrentie te stimuleren. De overheid heeft hierbij als taak de markt mogelijk te maken. Bovendien moet de overheid zo veel mogelijk 'marktconform' beleid voeren. Afhankelijkheid van de verzorgingsstaat moet zo veel mogelijk worden beperkt, bijvoorbeeld door het stimuleren van eigen woningbezit.

Marktmacht & de maakbare markt

Neoliberalisme is de ideologie die uitgaat van persoonlijke vrijheid die het beste bereikt kan worden door de markt zo groot mogelijk te maken en concurrentie te stimuleren

Lange neoliberale traditie

Wat nog te weinig onderkend wordt, is dat Nederland ook een lange neoliberale traditie kent. De wortels daarvan liggen bij industriëlen die een uitgebreid stelsel van sociale zekerheid wilden voorkomen en zich daar georganiseerd tegen verzetten. Zij zochten aansluiting bij het internationale neoliberale netwerk Mont Pèlerin Society, dat na de Tweede Wereldoorlog ontstond. Nederlandse neoliberalen waren, in de woorden van historicus Bram Mellink, 'politici zonder partij'. Ze zochten na de Tweede Wereldoorlog hun invloed via bestaande politieke partijen en probeerden daar een neoliberale omwenteling te bewerkstelligen.

Veel invloedrijker nog was het neoliberalisme via het ambtelijk apparaat. In de jaren vijftig vormden neoliberale opvattingen de basis voor loonmatiging en export georiënteerd beleid. Die neoliberale overtuigingen verklaren ook de late opkomst van de Nederlandse verzorgingsstaat. Op het ministerie van Financiën kreeg het monetarisme, de overtuiging dat de centrale bank onafhankelijk moet zijn en dat die inflatie moet drukken, onder druk van de economische crisis eind jaren zeventig de overhand, gepersonifieerd door topambtenaar Frans Rutten (VVD). En in de jaren tachtig kreeg het geloof dat de overheid klein moest zijn, en zichzelf moest binden aan financiële spelregels, steeds meer voet aan de grond. De economische theorie van *social en public choice* won onder economen en topambtenaren aan populariteit. Volgens deze theorie zouden politici alleen hun eigen herverkiezing willen bewerkstelligen, en daarom nooit echt kunnen bezuinigen, en ministeries zouden allemaal op de hand van 'pressiegroepen' zijn – woningbouwcorporaties zouden bijvoorbeeld de dienst uitmaken op VROM.

In de jaren tachtig culmineerden deze neoliberale theorieën in kritiek op de 'overvraagde' staat, die onmachtig en log zou zijn. De 'stagnerende' verzorgingsstaat werd steeds meer gezien als veroorzaker van economische problemen dan als oplossing daarvoor. De overheid moest gaan dereguleren en marktwerking en concurrentie bevorderen. Alleen zo kon de economische dynamiek versterkt worden, kon de economie weer groeien, konden meer mensen aan een baan komen en konden de lasten van de verzorgingsstaat verminderen.

Voor Ad Geelhoed (PvdA), topambtenaar op het ministerie van Economische Zaken onder minister Hans Wijers (D66) tijdens Paars I, werd het bevorderen van marktwerking het belangrijkste criterium voor wetgevingskwaliteit. Keynesiaanse vraagstimulering maakte zo plaats voor aanbodstimulering (loonmatiging, deregulering), geïnspireerd door beleid uit de jaren vijftig. Geelhoeds ambtenaren op het ministerie van Economische Zaken definieerden marktwerking als de intensiteit van concurrentie. Ter bevordering van marktwerking in nutssectoren werden staatsbedrijven geprivatiseerd of verzelfstandigd, en in allerlei sectoren – van taxi tot loodswezen, van notarissen tot benzinepomp – werd meer marktwerking ingevoerd. Daarnaast werden concurrentiebeperkende maatregelen vervangen door maatregelen ter bevordering van mededinging en een gelijk speelveld. Om marktwerking te bevorderen moest de

De 'stagnerende' verzorgingsstaat werd steeds meer gezien als veroorzaker van economische problemen dan als oplossing daarvoor. De overheid moest marktwerking en concurrentie bevorderen

Foto: Herman Wouters

overheid een marktmeester worden die de verkeersregels van concurrentie streng bewaakte en kartelvorming en monopolievorming bestreed. Dat zou voorkomen dat de privatisering van publieke monopolies zou leiden tot het vervangen van staatsmacht door marktmacht van enkele grote bedrijven. Daarom brachten staatssecretaris Yvonne van Rooy (CDA) onder Lubbers II en III en minister Hans Wijers tijdens Paars I de Mededingingswet in lijn met Europese standaarden (van misbruikstelsel naar verbodstelsel). Toezicht op deze markten werd zo veel mogelijk buiten politieke besluitvorming geplaatst en uitbesteed aan de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMA).

Duurzame marktordering

In Nederland was niet het neoliberalisme van Friedman het meest invloedrijk. Zoals elke ideologie kent ook het neoliberalisme verschillende stromingen. Een belangrijk twistpunt onder neoliberalen was de vraag of de staat monopolies moest bestrijden of niet. Volgens de hierboven aangehaalde Friedman was dat niet nodig, want monopolies zouden onder de druk van creatieve destructie door nieuwkomers vanzelf verdwijnen en staatsingrijpen was veel bezwaarlijker. Duitse neoliberalen uit de ordoliberalen traditie en de Geneefse traditie keken daar anders tegenaan. Volgens de Duitse ordoliberalen Ludwig Erhard ontleende de overheid haar legitimiteit aan het bevorderen van marktwerking en de Geneefse neoliberalen wilden de markt omheinen – buiten de politieke invloed plaatsen – middels handelsverdragen, wetgeving en internationale tribunalen.

Om marktwerking te bevorderen moest de overheid een marktmeester worden die de verkeersregels van concurrentie streng bewaakte en kartelvorming en monopolievorming bestreed

Hun 'Robin Hood-model' – geld verdienen aan dure woningen om te besteden aan goedkopere sociale woningbouw – werd onwenselijk geacht, want dat was oneerlijke concurrentie

In Nederland werd, mede onder invloed van Ad Geelhoed, de Duits-Geneefse benadering dominant. De overheid moest voor een duurzame marktordening zorgen en eventuele overheidsinterventies moesten zo veel mogelijk marktconform zijn. Kartels moesten worden aangepakt omdat dat voor economische dynamiek zorgde en dat zou voor banen zorgen, waardoor mensen minder afhankelijk werden van de stagnerende verzorgingsstaat. Dat zou ook de publieke uitgaven drukken, wat goed was voor de openbare financiën (het verlagen van de staatsschuld en het inperken van de uitgaven aan sociale zekerheid) – wat uiteindelijk ook weer goed was voor de internationale concurrentiepositie. De Nederlandse naoorlogse corporatistische marktordening, waarbinnen ruimte was voor politieke afwegingen ('wikken en wegen' van het algemeen belang), werd met de Mededingingswet van 1998 vervangen door Europa-*proof* mededingingsregels uit de Duits-Geneefse traditie, waar besluitvorming buiten de democratische arena viel, gejuridiseerd en gedepolitiseerd. Ter bestrijding van marktmacht werd publieke macht ontdemocratiseerd.

Marktconform woonbeleid

Het marktmacht-argument werd ook gebruikt om onderdelen van de verzorgingsstaat in te perken. In 1989 bepleitte staatssecretaris van volkshuisvesting Enneüs Heerma (CDA) meer eigenwoningbezit en marktconform woonbeleid. Onder druk van criteria van de Economische en Monetaire Unie (EMU; de eurolanden) en steeds hogere uitgaven werden in 1995 de woningbouwcorporaties financieel verzelfstandigd. Zij behielden hun sociale taak, maar moesten vooral ook ondernemende marktactoren worden. In 2000 verscheen het rapport *Corporaties tussen vangnet en vrijhandel* waarin gepleit werd voor een *level playing field* voor de woningcorporaties. Zij hadden oneigenlijk voordeel op de markt vanwege belastingvrijstellingen vanwege hun sociale doelstelling. Hun 'Robin Hood-model' – geld verdienen aan dure woningen om te besteden aan goedkopere sociale woningbouw – werd onwenselijk geacht, want dat was oneerlijke concurrentie. Weer een paar jaar later moesten corporaties een heffing gaan betalen om het opknappen van 'Vogelaarwijken' te bekostigen en kwam onder Europese druk een inkomensgrens voor de sociale huursector tot stand om voor zo'n gelijk spelveld te zorgen.

Terwijl de sociale huursector kromp, de huren stegen (meer marktconform werden), de uitgaven aan de huursubsidie dus ook en de corporaties sociale huurwoningen verkochten, stegen ook de huizenprijzen, de hypotheekschuld, de hypotheekrenteaftrek (subsidie op koophuis) en de omvang van de garanties die de overheid daar via de stichting Nationale Hypotheek Garantie

(NHG) op gaf. De overheidsuitgaven verschoven zo van sociale huur naar koop, van publiek naar privaat, van anticyclisch naar procyclisch. Je zou het met Colin Crouch *privatized keynesianism* kunnen noemen.¹

De marktwerkingsoperaties leidden al in de jaren negentig tot een fikse discussie over het marktwerkingsbeleid. *De Volkskrant* maakte economen van Economische Zaken en Financiën uit voor 'markt mafia'. De ge-laakte economen reageerden met beschouwingen over de wenselijkheid van depolitiseren en ontideologiseren van het debat, want markten waren slechts een middel voor publiek te bepalen doelen. En ja, natuurlijk was goede marktwerking ook een doel op zich want het zorgt voor welvaart, groei en dynamiek. Maar economen kunnen doel en middel prima uit elkaar houden, en de politiek moest zich niet bemoeien met het middel maar met de doelen en de waarden. Dan kunnen economen berekenen hoe we daar het efficiëntst en optimaalst uitkomen. Toch vond de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) het in 2000 nodig om te waarschuwen dat publieke belangen geborgd moesten worden² – en dat marktwerking daar een middel voor kan zijn.

Inmiddels weten we dat de architecten van het marktwerkingsbeleid naïef waren over de maakbaarheid van de markt. Wie de staat ziet als marktmeester, mist dat er bedrijven zijn die machtiger zijn dan mededingingsautoriteiten en staten, die zelf politieke actoren zijn, die lobbyen en dreigen, die meeschrijven aan wetten en mededingingsboeten gewoon incalculeren. Denk aan Shell, denk aan de techgiganten. Beleid dat 'marktmacht' moest breken om competitie te bevorderen en consumenten meer vrijheid te geven, resulteerde bovendien in fusies en overnames (en dus steeds grotere bedrijven met meer macht). En bij de privatiseringen van het openbaar vervoer, die moesten leiden tot meer keuzevrijheid, leidde het beëindigen van publieke zeggenschap juist tot méér marktmacht van bijvoorbeeld buitenlandse staatsbedrijven die concurreren om het uitvoeren van publieke voorzieningen hier. Bovendien is het frappant dat het volgens economen 'neutrale' instrument van marktwerking in de praktijk van het woonbeleid vooral ten goede is gekomen aan mensen die op het juiste moment een huis kochten, aan mensen met een dikke bankrekening of een forse overwaarde op hun huis. Voor anderen is er steeds minder te kiezen.

Woningnood als kantelpunt

Overtuigde marktdenkers zullen pleiten voor nog betere competitiewetgeving, strikter anti-kartel en anti-trustbeleid. Maar daarvan hoeven we weinig heil te verwachten. Partijen als D66, PvdA, GroenLinks en SP proberen al jaren binnen de in de jaren negentig geschapen kaders sociaal en groen beleid te voeren, bijvoorbeeld door voorwaarden over het 'passend toewijzen' van huurwoningen te stellen aan woningbouwcorporaties, door te eisen dat verduurzaming van sociale huurwoningen niet leidt tot hogere huren. Natuurlijk, er zijn successen, maar het lost het probleem niet op. Een alternatief zou zijn om het geloof in de markt als middel én doel tegen het licht houden en huisvesting als publieke taak in ere herstellen. Waarom elke paar jaar weer die bureaucratische

¹ | Crouch, C (2009). 'Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime August' in: *British Journal of Politics & International Relations* 11 (3).

² | <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2000/04/26/het-borgen-van-publiek-belang>

Een alternatief zou zijn om het geloof in de markt als middel én doel tegen het licht houden en huisvesting als publieke taak in ere herstellen

Het debat over de woningnood kan wat dat betreft een keerpunt zijn. Als er de afgelopen jaren een ding duidelijk is geworden, is het dat de markt de woningnood niet oplost

Naomi Woltring doet onderzoek naar de invloed van neoliberalisme op de Nederlandse verzorgingsstaat aan de Universiteit Utrecht. In 2019 was ze namens de PvdA kandidaat voor het Europees Parlement.

werkverschaffing van aanbestedingen waarin meestal alleen de grote partijen succesvol kunnen zijn?

Het debat over de woningnood kan wat dat betreft een keerpunt zijn. Als er de afgelopen jaren een ding duidelijk is geworden, is het dat de markt de woningnood niet oplost. Het succes van het economisch beleid van de jaren negentig waarin vastgoed de motor van stedelijke economische groei moest worden, heeft zichzelf ingehaald. Dat geldt ook voor de marktconforme huren die mede gebaseerd worden op de woz-waarde en vervolgens gecompenseerd worden met huurtoeslag. Beleid dat gericht is op het steeds verder verruimen van de financieringsruimte deed de prijzen alleen maar verder stijgen en zorgt niet voor meer woonruimte. Op de vastgoedmarkt neemt de marktmacht van grote bedrijven en eigenaren toe: van de Prins Bernhards en Van Haga's van deze wereld; van buitenlands vastgoedfondsen; van banken. Het rendement op vermogen zoals vastgoed is immers veel groter dan de economische groei, nog los van de vraag bij wie die groei terecht komt.

Als kapitaal zó tendeert naar concentratie, dan lijkt het bevorderen van concurrentie nu niet het meest geëigende ordeningsmechanisme voor de vastgelopen woningmarkt. In marktwerking kun je niet wonen en in concurrentie ook niet. Het belasten van grondbezit helpt wél. Die extra belastingopbrengsten kunnen bovendien goed worden gebruikt voor het bouwen van nieuwe woningen. Veel ambtenaren die het ministerie van Volkshuisvesting van voor de bruterij en van voor het afschaffen van de contingenten (de te bouwen woningen die gemeenten toegewezen kregen) meemaakten, leven nog. Zij kunnen vertellen hoe je dat doet, als overheid voor extra woningen zorgen.

En – wild idee – laten we dat nu eens niet aan 'de marktpartijen' overlaten, maar laten we bewonerscoöperaties en woningbouwverenigingen een voorkeurspositie geven bij de uitvoering. Of – nóg verdergaand plan – laten we gemeentelijke woningorganisaties oprichten. En – heilig huisje – laten we de nationale en Europese mededingingsregels, die daarmee overtreden worden, vervangen. Want daar zijn ze hard aan toe. ●

Verder lezen

Historicus Bram Mellink en politicoloog Merijn Oudenampsen schreven verschillende artikelen over neoliberalisme in Nederland sinds de jaren vijftig. Zie hiervoor: neoliberalisme.nl.

Wie meer wil lezen over neoliberalisme in internationaal perspectief en marktwerking en concurrentie, zie: Quinn Slobodian: *Globalists: The End of Empire and the Birth of Neoliberalism* (2018) en Colin Crouch: *The Strange Non-Death of Neo-Liberalism* (2013).

Het ideologische 'markt, tenzij'-principe is niet houdbaar. Zowel vanuit een meer 'theoretisch' mensbeeld als vanuit de praktische werkelijkheid van de afgelopen decennia is die eenzijdige oriëntatie op de markt niet te legitimeren. Want het marktmechanisme wordt enkel toegepast wanneer er private winst kan worden behaald. Maar als het gaat om het beheer van *commons*, zoals klimaat en natuur, dan moet de overheid het maar oplossen.

Door Klaas van Egmond

De winst is privaat, het verlies is publiek

Toen in november 1989 de Berlijnse Muur viel, was de euforie in het Westen groot. De Amerikaanse filosoof Francis Fukuyama stelde, in navolging van de Duitse filosoof Hegel, het einde van de geschiedenis vast. Met de mislukking van het collectivistische experiment in het Oosten, had de westerse liberale democratie definitief gewonnen als de uiteindelijke vorm van menselijk bestuur.

Ook in de hoogste Haagse kringen werd er zo over gedacht. De planbureaus kregen nieuwe instructies uitgereikt met als opdracht 'markt, tenzij'. Overheidsfuncties moesten naar de markt, tenzij wetenschappelijk kon worden aangetoond waarom dat niet zou moeten. De grootschalige privatisering van publieke functies – zoals spoorwegen, postertijen, telecommunicatie, de Postbank en de energievoorziening – werd gelegitimeerd met enorme kosten-batenstudies. De reusachtige privatiseringsdossiers belandden soms hardhandig op de vergadertafel met de mededeling 'en nu wij'!

Wat is van wie en waarom?

Het bevestigt het ideologische karakter van de discussie over een meer publiek, dan wel privaat georganiseerde samenleving. Het heen en weer zwalken tussen de publieke en de private ideologie is maatschappelijk

Marktmacht & moraliteit

zeer schadelijk. Het heeft onder meer de financiële crisis van 2008 opgeleverd en een private energiesector waarmee het voeren van klimaatbeleid moeilijk is geworden. De daarmee gemoeide kosten zijn enorm en roepen vragen op bij de destijds uitgevoerde kosten-batenanalyses op basis van het 'markt, tenzij'-principe.

In de eerste plaats is het natuurlijk de taak van de overheid om door herverdeling van inkomen en vermogen te voorkomen dat door vrije marktwerking de ongelijkheid te groot wordt. In de tweede plaats zijn er blijkbaar taken die de overheid efficiënter kan uitvoeren dan de markt, vooral waar het gaat om infrastructuur in de meest brede betekenis; energievoorziening ruimtelijke ordening, openbaar vervoer, onderwijs, gezondheidszorg en cultuur. Maar daarnaast is er nog een belangrijk derde motief dat overheidsbemoedenis rechtvaardigt en dat is gebaseerd op principiële en morele overwegingen. Niemand zal ontkennen dat het bieden van rechtsbescherming, vrijheid van meningsuiting en behoud van de menselijke waardigheid toebehoort aan de overheid. Maar afgezien van de zorg voor zulke immateriële kwaliteiten, zal de overheid ook in materieel opzicht de fysieke omstandigheden moeten scheppen waarin de mensen zich tot zelfstandige, zelfbewuste, democratische burgers kunnen ontwikkelen. Eenvoudiger gezegd: voor de ontwikkeling van burgers is de vraag 'wat is van wie en waarom?' wel degelijk belangrijk. Die vraag is minder moeilijk te beantwoorden dan het lijkt.

Het heen en weer zwalken tussen de publieke en de private ideologie is maatschappelijk zeer schadelijk

Foto: Herman Wouters

Mens- en wereldbeeld

Vanuit een minder eenzijdig economisch, en meer filosofisch perspectief kan namelijk worden beargumenteerd dat het publieke en het private, en daarmee overheid en markt, gelijkwaardig en met elkaar in evenwicht moeten zijn. De redenering voert terug op een mens- en wereldbeeld dat ons door millennia geschiedenis, filosofie en cultuur wordt aangereikt. Dat beeld wordt dan ook nog eens bevestigd door maatschappelijke enquêtes naar de waarden die hedendaagse mensen erop na houden en door inzichten die worden aangereikt vanuit de psychologie. In dat mensbeeld bevindt de mens zich tussen twee fundamentele tegenstellingen: de 'horizontale' tegenstelling tussen zijn eigen individuele, private ego en de publieke, collectieve anderen enerzijds; en de 'verticale' tegenstelling tussen zijn materiële -fysieke en zijn geestelijk-culturele gesteldheid anderzijds. Moraliteit bestaat daarin dat tussen die tegenstellingen evenwicht wordt bewaard. Zodra dat niet meer lukt, vervallen mens en samenleving in een kwaadaardige karikatuur waarin zeer eenzijdige waarden ten koste van alle andere menselijke waarden obsessief worden nagestreefd.

Sinds de bovengenoemde val van de Berlijnse Muur zijn individualistisch-private en materialistische waarden eenzijdig gaan domineren. Economisch betekent dit dat alle goederen worden aangezien voor private goederen.¹ Vrijwel alles in de wereld is te koop, toe-eigenbaar en privatiseerbaar en de samenleving is een verdienmodel. Mensen zijn weliswaar sinds 1863 niet meer te koop, maar de grond waarop ze staan en het eten dat ze nodig hebben, kan wel worden gekocht. En zo kan het gebeuren dat er aan de ene kant van de wereld bossen worden gekapt, voor de consumptie van voedsel aan de andere kant. En dat er op enorme schaal kan worden gespeculeerd met basale goederen, zoals huizen en landbouwgrond. En dat in het financieel bestel, als dé karikatuur van deze tijd, door een kleine private elite met de rest van de wereld casino wordt gespeeld op nanosecondenbasis. Tegen de achtergrond van ons filosofisch-culturele erfgoed kunnen bij deze ontwikkelingen in moreel opzicht vraagtekens worden gezet. Maar afgezien van zo'n meer 'theoretische' beoordeling, is het wel zo interessant om aan de hand van twee actuele voorbeelden na te gaan wat de 'neoliberale' overgang naar een eenzijdige 'markt, tenzij'-samenleving in de praktijk heeft opgeleverd.

Voorbeeld 1 Energievoorziening en klimaatbeleid

Sinds 1972 weten we dat het systeem aarde tegen zijn grenzen aanloopt. Het politieke debat laat zich sindsdien samenvatten met de vraag: erkennen we die grenzen of gaan we door met de groei? De keuze om de energiesector te privatiseren was veelzeggend. Van de private, marktgerichte sector kan alleen een streven naar groei worden verwacht: meer energiegebruik dus. De op grote afstand geplaatste overheid heeft zich juist gecommitteerd aan minder energiegebruik, maar kan dat met wat restrictieve regels niet waarmaken. En zo gaan we straks miljarden aan belastinggeld besteden aan de schadeclaims van de geprivatiseerde kolengestookte centrales, waarvan we van tevoren wisten dat die in het klimaatbeleid op langere termijn onhoudbaar waren. De winst is privaat, het verlies is publiek.

¹ | Van Egmond, N.D. (2017). 'Value-based demarcation between the public and the private domain' in: *Public or Private Goods? Redefining Res Publica*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK.

Tegen de achtergrond van ons filosofisch-culturele erfgoed kunnen bij deze ontwikkelingen in moreel opzicht vraagtekens worden gezet

Vanuit het besef dat privatisering en het marktdenken nu eenmaal de heersende ideologieën zijn, is de afgelopen decennia geprobeerd om economische groei en milieu dan maar op elkaar af te stemmen via het marktmechanisme, met name via vergroening van het belastingstelsel, heffingen en differentiatie van het btw-tarief. De overheid zou de milieu- en duurzaamheidskaders stellen waarbinnen de markt zich kan ontwikkelen. Maar zover is het niet gekomen. Het marktmechanisme was er blijkbaar alleen voor de groei en niet voor de begrenzing daarvan. Wel is er sinds de jaren '90 in het klimaatbeleid een Europees emissiehandelsstelsel (ETS) gekomen waarbij emissierechten voor CO₂-uitstoot internationaal kunnen worden verhandeld. Het stelsel kon probleemloos worden ingevoerd omdat het 'zo complex was, dat het naar verwachting toch niet zou gaan werken'. Dat is inderdaad werkelijkheid geworden. Pas de laatste paar jaar stijgt de CO₂-handelsprijs, en dat is goeddeels het gevolg van speculatieve handel. Van een veel eenvoudiger 'platte' CO₂-heffing, die voor alle maatschappelijke sectoren in gelijke mate van toepassing zou kunnen zijn, is tot nu toe geen sprake geweest. In plaats daarvan worden honderden maatregeltjes voorgesteld om het klimaatprobleem op te lossen, maar die zijn vaak zo gecompliceerd dat niemand ze kan begrijpen, laat staan controleren. De CO₂-emissie is dientengevolge sinds 1990 met slechts één procent gedaald.

Blijkbaar is marktwerking alleen maar aan de orde als dat voor private belanghebbenden goed uitkomt. Als er publieke *commons* moeten worden beschermd, zoals in het geval van klimaat, milieu of natuur, dan is marktwerking opeens niet meer aan de orde en wordt de overheid geacht te acteren naar voorheen Oost-Europees model. Marktmacht is dan een ander woord geworden voor selectief winkelen.

Voorbeeld 2 Het financieel bestel

Het meest bizarre voorbeeld van het door elkaar laten lopen van grote publieke en private belangen is het financieel bestel. Sinds Aristoteles hebben talloze filosofen, economen en staatslieden betoogd dat het scheppen van geld voor de economie het fundamentele recht en plicht van de gemeenschap is: 'geld komt niet voort uit de natuur, maar uit de wet'. De overheid kan dat gecreëerde geld 'schuldvrij' in omloop brengen via bijvoorbeeld de bouw van infrastructuur of onderwijs. Maar in 1992 is de gemeenschap dat recht ontnomen bij het Verdrag van Maastricht. Sindsdien is het aan private banken voorbehouden om geld te creëren. Alleen al daardoor loopt de Nederlandse overheid jaarlijks een bedrag mis van minstens 20 miljard euro. Het geld dat overheden, naast belastinginkomsten, nodig hebben, moeten ze nu lenen bij banken. Die dat geld ook niet hebben, maar wel ter plekke mogen creëren. Over dat uit het niets gecreëerde geld moet wel rente worden betaald. De door de private banken behaalde winsten worden uitgekeerd aan hun aandeelhouders. Maar als de risico's die op de financiële markten worden genomen te groot blijken te zijn, zoals in 2008, dan wordt de gigantische rekening weer bij de publieke belastingbetaler gelegd. Grote publieke belangen zijn in handen gekomen van een kleine private elite, wat per definitie betekent dat we weer in een feodale samenleving terecht zijn gekomen.

Het meest bizarre voorbeeld van het door elkaar laten lopen van grote publieke en private belangen is het financieel bestel

De geprivatiseerde geldschepping is de grootste weeffout in de westerse beschaving.

Banken horen private ondernemingen te zijn, die – net als warenhuizenketen Vroom & Dreesmann – failliet kunnen gaan. In dat geval kan de markt zijn werk doen. We hebben dan geen toezichthouders nodig die voortdurend financiële producten moeten controleren, die opzettelijk steeds ingewikkelder worden gemaakt. De markt is de beste toezichhouder. Het geldstelsel, zowel de geldschepping als het bieden van een nul procent rente en nul procent risico spaar- en bewaarmogelijkheid van het geld van burgers en bedrijven, is het ultieme recht en plicht van de publieke gemeenschap.

Conclusie Het sociaal-liberale mens- en wereldbeeld

Het ideologische 'markt, tenzij'-principe is niet houdbaar. Zowel vanuit een meer 'theoretisch' mensbeeld als vanuit de praktische werkelijkheid van de afgelopen decennia is die eenzijdige oriëntatie op de markt niet te legitimeren. En als het al te legitimeren zou zijn, dan wordt het inconsequent toegepast, namelijk alleen wanneer er private winst kan worden behaald. Als het gaat om het beheer van *commons*, zoals klimaat en natuur, dan komt datzelfde marktmechanisme opeens niet meer van pas.

Vanuit theoretisch en praktisch perspectief moeten markt en overheid worden gezien als gelijkwaardige, complementaire delen van een gezonde samenleving. Dat 'theoretische' mensbeeld was gebaseerd op de Europese filosofie, geschiedenis en cultuur. Het sociaal-liberale mensbeeld sluit hier rechtstreeks bij aan voor wat betreft de horizontale component. De mens heeft namelijk zowel een sociale als een liberale kant. De opgave is om beide kanten recht te doen en min of meer in evenwicht te houden. In de huidige, door structurele schaarste gedomineerde wereld komt dat neer op gelijkwaardige rollen voor de expansieve markt en de restrictieve overheid. Dat is een morele notie die aan de basis van de maatschappelijke inrichting behoort te liggen. Die moraliteit steunt zowel op het horizontale sociaal-liberale evenwicht tussen het eigene en het andere, als op het verticale evenwicht tussen het fysiek-materiële en het geestelijk-culturele. Sociaal-liberalen zouden zich van beide opgaven bewust moeten zijn. Want uiteindelijk is marktmacht terug te voeren op een verlies aan moraliteit. ●

Vanuit theoretisch en praktisch perspectief moeten markt en overheid worden gezien als gelijkwaardige, complementaire delen van een gezonde samenleving

Klaas van Egmond is hoogleraar Geowetenschappen (in het bijzonder Milieukunde en Duurzaamheid) aan de Universiteit Utrecht. Zijn laatste boek *Homo universalis. Moreel kompas voor een nieuwe Europese renaissance* verscheen in 2019 bij uitgeverij De Geus.

Interview
Dirk
Bezemer

‘Er is een chronische onderinvestering in de publieke sector’

Dirk Bezemer, hoogleraar aan de faculteit Economie en Bedrijfskunde van de Rijksuniversiteit Groningen, is overtuigd Keynesiaan. In zijn vorig jaar verschenen boek *Een land van kleine buffers* pleit hij op heldere en besliste toon voor een ingrijpende hervorming van het financieel-economische stelsel zoals wij dat in Nederland kennen. In het huidige systeem krijgt het opbouwen van vermogen voorrang boven het aanleggen van belangrijke buffers. Met *Idee* bespreekt hij de symptomen en de onderliggende obstakels en doet Bezemer voorstellen voor veranderingen. ‘Het gaat mij om de financiële herinrichting van Nederland.’

Intreuew door Cécile Insinger

Waarom besloot u dit boek te schrijven? ‘Wat mij als econoom interesseert, is op welke wijze het financiële systeem een invloed heeft op de reële economie en hoe die twee verweven zijn. Tijdens het begin van de coronacrisis schreef ik een boek over geld – voor Oxford University Press. Tijdens dit proces bemerkte ik via de kranten en andere media de bereidheid in de samenleving om een ingrijpende verandering van ons financieel-economische systeem serieus te overwegen. Ik denk al langer dat dit nodig is. Mede daarom vond ik dat de tijd rijp was om te proberen een mogelijke systeemverandering in de financiële economie aan de hand van concrete voorbeelden aan een breed publiek uit te leggen. Ik heb dat voor Nederland gedaan. Dat is de economie die ik het beste ken.’

U spreekt in dit boek over de financiële en de reële economie. Wat is het onderscheid? ‘In de economische wetenschap spreken we van de financiële sector en de reële sector. Met ‘reëel’ bedoelen we die processen in de economie die waarde toevoegen; de dingen waar wij ‘het eigenlijk voor doen’. Tastbare dingen, producten. En diensten, bijvoorbeeld van kappers en huisschilders. Kortom, wat we meestal met ‘de’ economie bedoelen. Daarnaast bestaat er een tweede economie, het ‘financiële circuit’. Dat bestaat uit banken, verzekeraars, pensioenfondsen, investeerders. Deze partijen creëren het geld en de diensten die gebruikt worden voor de productie in de reële sector. Banken geven bijvoorbeeld leningen uit waarmee bedrijven innovatieve producten kunnen ontwikkelen, verzekeraars geven verzekeringen uit waardoor wij rustiger kunnen leven. Daarom heet het ook ‘financiële dienstverlening’. Tenminste, dat

**Kapitaal
& vermogen**

‘Ik vond dat de tijd rijp was om te proberen een mogelijke systeemverandering in de financiële economie aan de hand van concrete voorbeelden aan een breed publiek uit te leggen. Ik heb dat voor Nederland gedaan. Dat is de economie die ik het beste ken’

is het officiële verhaal. Want dat is allang niet meer zo. Veel processen in de financiële sector zijn inmiddels een last in plaats van een ondersteuning geworden van de reële sector. Dat geldt vooral voor de ophoping van vermogens bij een minderheid, door de onttrekking van geld uit de reële sector. Investerings blijven achter en veel mensen kunnen niet meer goed rondkomen – vandaar die ‘kleine buffers’ uit de titel. Ik spreek in mijn boek ook over de ‘financialisering’ en niet over de ‘financiële ontwikkeling’ van de economie – waarmee ik verwijs naar de donkere kanten van de financiële markten.’

Wanneer zijn die processen in de financiële sector veranderd? ‘Het kapitalisme, de markteconomie, ontstond in de Renaissance. Het kapitalisme wordt gekenmerkt door de scheiding tussen kapitaal en arbeid, de scheiding tussen hetgeen je bezit en wat je ermee doet. Sinds de jaren tachtig bevinden wij ons in het stadium van wat de Amerikaanse econoom Hyman Minsky (1919–1996) het *money manager capitalism* noemde. Dit is een symptoom van wat de Britse historicus Avner Offer *the market turn* noemt. ¹ In feite: het neoliberalisme. Het idee is dat burgers het zelf moeten redden en dat de overheid er vooral voor het bedrijfsleven is. Het verschil met het klassieke liberalisme is dat daar in echte competitie werd geloofd, in het creëren van gelijke kansen en in bescherming van kwetsbare burgers. De rol van de *captains of industry* is vandaag de dag overgenomen door de *money managers*; de managers van de hedge funds, van de grote pensioenfondsen, de *sovereign wealth funds* van de grote olieproducerende landen. Sterker, politici en managers in de publieke sector gedragen zich alsof vermogensophoping een doel op zich is. Denk aan de woningcorporatie die derivatenhandelaar werd. We vergeten andere zaken zoals gezonde loongroei, investeringen en innovatie en ook het aanhouden van voldoende buffer.’

Welk belang dient dit neoliberale systeem? ‘Voor een vermogende particulier – of voor Nederland als vermogend land dat onder andere via de pensioenfondsen in het buitenland belegt – is dit systeem heel goed. Maar tegelijk zorgt het ook voor heel veel schulden en creëert het veel problemen. Denk aan vastgoedinvesteerdere door wie huren en huizenprijzen worden opgedreven omdat banken hoge hypotheek verstrekken. Sinds 1995 zijn de huizenprijzen verdrievoudigd waardoor jonge gezinnen drie keer zoveel moeten gaan betalen voor dezelfde ruimte als vijftig jaar geleden. In een recente studie van De Nederlandsche Bank ² wordt de leenruimte als de belangrijkste oorzaak aangewezen. Daardoor ontstond er weer druk om daar iets aan te doen, zoals lage rente, ruimere leennormen en aflossingsvrije hypotheek – waardoor er nog meer geleend werd, en er nieuwe risico’s ontstonden. Op deze manier wordt de economie steeds afhankelijker van schuld en van de vastgoedmarkt. De lage rente drukt intussen pensioenrendementen waardoor ook daar problemen ontstaan. Het ophopen van vermogen in vastgoed en pensioen, met schulden als keerzijde, is een systeem dat vastloopt. Men miskent hiermee de stakeholders anders dan de vermogensbezitters.’

1 | Offer, A. (2017). ‘The Market Turn: From Social Democracy to Market Liberalism’ in: *The Economic History Review*, Vol. 70 (4).

2 | DNB (2020). *Huizenprijs hangt meer samen met financieringsruimte koper*.

‘Politici en managers in de publieke sector gedragen zich alsof vermogensophoping een doel op zich is. Denk aan de woningcorporatie die derivatenhandelaar werd’

Foto: Herman Wouters

Wie zijn die stakeholders? ‘De publieke sector en werknemers. Hun lonen blijven al decennialang achter bij de winsten en dividenden, investeringen in de publieke sector ook. Alsof we hen niet nodig hebben voor een goed functionerende economie.’

Waarom wordt het huidige financiële systeem in stand gehouden?

‘De ideologie van de overheid – ook die van D66 trouwens – is een vast geloof in de BV Nederland. De overheid gedraagt zich alsof de economie slechts uit een verzameling bedrijven bestaat. Het economisch beleid was erop gericht om bedrijven te ondersteunen. Sinds de jaren tachtig voeren wij in Nederland daarom ook het beleid van loonmatiging en van flexibele arbeidsmarkten. Dat was toentertijd misschien een oplossing maar daarin zijn wij volledig doorgeschoten.’

Ligt in deze wendbaarheid niet juist de kracht van de Nederlandse economie?

‘Sinds het Rapport van de Commissie Borstlap ³ weten wij dat de situatie op de arbeidsmarkt ronduit slecht is. Wij hebben veel te veel flexwerkers die in een onzekere arbeidssituatie werken. Tweeënhalf miljoen van de negen miljoen werkenden in Nederland zijn flexwerkers of zzp’ers; het grootste aandeel flexwerkers van alle landen in Noordwest-Europa. Deze mensen werken in een omgeving van grote financiële onveiligheid. Deze situatie is voor bedrijven wel goed natuurlijk. Zij wentelen risico’s door fluctuaties in vraag naar hun producten af op de werknemer en maken zo dus meer winst. Daar is op zichzelf niets mis mee, als zij die winsten zouden aanwenden voor investeringen en inno-

‘De situatie op de arbeidsmarkt is ronduit slecht. Tweeënhalf miljoen van de negen miljoen werkenden in Nederland zijn flexwerkers of zzp’ers; het grootste aandeel flexwerkers van alle landen in Noordwest-Europa’

3 | Commissie Regulering van Werk (Commissie Borstlap) (2020). *In wat voor land willen wij werken?*

vaties. Maar we zien dat veel van die winsten naar de aankoop van eigen aandelen gaan en naar de aandeelhouders in de vorm van dividenden en niet terugvloeiën naar de bedrijven zelf. Tegenwoordig is dat gemiddeld 80 procent van de winst dat ten koste van lonen en investeringen naar de ophoping van vermogen gaat – tegen een derde van de winst in 1995.’

Bedoelt u dat de aandeelhouders van bedrijven iets te vertellen hebben over de wijze waarop de winst besteed wordt? ‘De aandeelhouders beslissen over het salaris van het management en of het management mag blijven zitten. Het komt voor dat het management het uitkeren van een dividend voorrang geeft boven een loonsverhoging voor de werknemers, om die aandeelhouders te vriend te houden.’

Is het niet zo dat de Nederlandse lonen in vergelijking met de andere oecd-landen tot de top behoren? ‘Nederland is een rijk land. Dat is juist. Maar de stijging van de lonen is de afgelopen twintig jaar achtergebleven bij de economische groei. Pas sinds vorig jaar is er sprake van een bescheiden inhaalslag op dit gebied. Het aanvangssalaris van een basisschoolleerkracht is niet slecht, maar het perspectief om gedurende je loopbaan dat salaris te zien stijgen is er niet of nauwelijks. Het gaat domweg om een redelijke beloning voor de mensen die in de essentiële beroepen werken. Het beleid gaat ten koste van de publieke sector – niet alleen zorg en onderwijs, ook de rechterlijke macht, de politie – en ook de lagere overheden, met name de gemeenten. Er is een chronische onderinvestering in de publieke sector.’

Wat is de drijfveer voor beleid dat ten koste gaat van de publieke sector? ‘Het is moeilijk om dat wetenschappelijk te onderzoeken. Er zijn belangrijke lobby’s. De financiële lobby in Brussel geeft ongeveer zevenmaal zoveel uit als alle andere lobbyisten bij elkaar. En zoals ik al zei, het is een bepaalde manier van denken die wel comfortabel is. Wij weten dat de kabinetten Kok, Balkenende en Rutte zich altijd hebben gedragen alsof de Zuidas het vlaggenschip van de Nederlandse economie was. Er was een vereenzelviging van de overheid met het bedrijfsleven en het bankwezen. Sinds de jaren tachtig heeft de PvdA haar sociaaldemocratische missie verlaten, D66 wilde het bestel veranderen maar daar hoor je nu niets meer over, de christendemocraten waren onder Bert de Vries een progressieve partij maar het CDA heeft het Rijnlandse model inmiddels losgelaten, en de VVD heeft het neoliberalisme omarmd. Daarmee kreeg the *market turn* in Nederland vrij spel.’

En hoe is de situatie vandaag? ‘Na veertig jaar neoliberalisme in Nederland is er de laatste tijd gelukkig wel een ommekeer merkbaar. Neem Ingrid Thijssen, de nieuwe voorzitter van VNO-NCW [en D66-lid, red.]. Zij gaf onlangs een interview in *NRC Handelsblad* waarin zij sprak over de te grote loonkloof binnen het bedrijfsleven, de te ver doorgevoerde flexibilisering van de arbeidsmarkt. Misschien moet het minimumloon wel omhoog. Dit heb ik haar voorganger nooit horen zeggen. Dat is echt een grote koerswijziging.’

‘Het aanvangssalaris van een basisschoolleerkracht is niet slecht, maar het perspectief om gedurende je loopbaan dat salaris te zien stijgen is er niet of nauwelijks. Het gaat domweg om een redelijke beloning voor de mensen die in de essentiële beroepen werken’

Heeft het feit dat we ons nu in een crisis bevinden daar iets mee te maken? ‘De crisissituatie van nu heeft hier een grote *push* aan gegeven. Maar er was al een onderstroom aanwezig. Al langere tijd was er al sprake van kapitalismekritiek. De inkomensongelijkheid in Nederland is de laatste jaren sterk toegenomen. Een grote minderheid van de Nederlandse huishoudens heeft niet of niet genoeg meegedeeld in de economische groei. Deze mensen voelen zich geen deel van het sociaaleconomische verhaal dat verteld wordt.’

Moeten we eigenlijk af van het *money market capitalism*, zoals Minsky het noemt? ‘Ja, daar moeten we zeker van af! Maar we moeten niet van het kapitalisme af.’

Hoe ziet het kapitalistisch systeem eruit dat wij zouden moeten nastreven? ‘We moeten toe naar een kapitalisme waarin een veel betere verdeling tussen lonen en winsten is – de klassieke verdeling tussen arbeid en kapitaal speelt echt nog een rol in deze tijd – en waarbij de overheid veel meer publieke taken oppakt.’

Kunnen we ons financiële systeem ingrijpend veranderen buiten het Europese verband? ‘Dit argument wordt te vaak gebruikt om niets te ondernemen. Als we op ons eigen houtje een belastingparadijs kunnen vormen, onze arbeidsmarkt verregaand flexibiliseren, onze leennormen voor huizen op 100 procent zetten, dan kunnen we dit ook op ons eigen houtje weer terugdraaien. Wij zouden morgen al kunnen beginnen met een arbeidsmarkthervorming conform de aanbevelingen van de Commissie Borstlap. En/of ons belastingstelsel hervormen conform de aanbevelingen door professor Bas Jacobs.⁴ Dit valt binnen onze eigen soevereiniteit.’

En de beoogde maximale staatsschuld van 60 procent van het bbp, die in het Europees begrotingspact is opgenomen? ‘Dat hadden ze nooit moeten afspreken. Verreweg de meeste economen in Nederland denken dat er tot een staatsschuld van 90 procent van het bbp geen probleem is. Het maximum van 60 procent is nergens op gebaseerd. We moeten af van die Europese normen van een maximum van 3 procent van het bbp voor het begrotingstekort en 60 procent van het bbp voor de staatsschuld [*post-corona, red.*]. Die normen zijn allemaal gebaseerd op wantrouwen ten opzichte van de staat. Wij hebben inmiddels een staatsschuld van 60 procent van het bbp, maar wij hebben een private schuld van 260 procent van het bbp. Waarom hebben wij wél een maximum voor onze staatsschuld maar niet een maximum voor onze private schuld? De vorige financiële crisis was een private schulden crisis, niet een staatsschulden crisis. Die private schulden zijn veel gevaarlijker. Voor Nederland is die staatsschuld geen enkel probleem. Het idee dat de Nederlandse overheid de publieke sector uitkleedt om de staatsschuld tot 48 procent te brengen, zoals ze deed, is niet te verdedigen.’

Dus geen Europese afspraken maken over de staatsschulden? ‘Als je met elkaar een gezamenlijke munt hebt en ook een gezamenlijke bank, dan moet je met elkaar ook afspraken maken over hoe het geld besteed

‘Als we op ons eigen houtje een belastingparadijs kunnen vormen, onze arbeidsmarkt verregaand flexibiliseren, onze leennormen voor huizen op 100 procent zetten, dan kunnen we dit ook op ons eigen houtje weer terugdraaien’

⁴ | Jacobs, B. & S. Cnossen et al. (2019). *Ontwerp voor een beter belastingstelsel*. ESB.

‘Nu hebben we een pensioenakkoord waarbij de pensioengerechtigden nog meer gaan meedeinen op de financiële markten dan voorheen’

wordt. Er zal linksom of rechtsom een vorm van Europese fiscale coördinatie moeten gaan plaatsvinden waarbij de landen deels hun fiscale soevereiniteit zullen moeten gaan opgeven. Een heroverweging van de rol van de Europese Centrale Bank, de ECB, hoort daarbij. Deze moet structureel fungeren als een garantie voor de financiële deugdelijkheid van de verschillende Europese staten, als *market maker of last resort*. Dat houdt in dat deze de staatsobligaties van lidstaten opkoopt, in het uitzonderlijke geval dat geen enkele andere partij dat wil doen. Dan weten private investeerders ook dat het veilig is en dat levert lage rentes. Zo wordt de staatsfinanciering al veel minder spannend. Maar nogmaals, de private schulden zijn sowieso veel spannender.’

De internationale verdeling van Nederlands geld zorgt ook voor problemen, schrijft u. ‘Nederland heeft een enorm handelsoverschot, zo’n 10 procent van het bbp, mede als gevolg van de onderwaardering van de euro. Dit heeft tot handelstekorten geleid in de andere Europese landen, onze handelspartners, en daarmee tot financieringsproblemen in de eurozone. Daarbij wordt het geld van dat overschot via de winsten van de Nederlandse multinationals en via ons kapitaalgedekt pensioensysteem naar de internationale financiële markten geleid. Dat is onze rol in het mondiale *money manager capitalism*. In Nederland wordt jaarlijks 33,6 miljard euro afgedragen dat via de pensioenpotten in de financiële sector gaat circuleren. Worden we daar nu echt zoveel beter van? We moeten het gesprek daarover aangaan.’

Foto: Herman Wouters

Dus minder sparen? ‘Ja, minder sparen. Nederlanders houden van sparen maar onttrekken daarmee wel geld aan het productieve proces. Dat spaargeld wordt in de financiële markten gepompt die al veel te groot zijn en die de wereld destabiliseren. De pensioenfondsen zijn daarbij, doordat ze zo groot zijn geworden, erg afhankelijk van de marktconjunctuur en de hoogte van de rente. Als de rente laag is en dus de rendementen van de pensioenpotten laag, dan ontstaat er pensioenpaniek. En nu hebben we dan eindelijk, na tien jaar, een pensioenakkoord waarbij de pensioengerechtigden nog meer gaan meedeinen op de financiële markten dan voorheen; de uitbetalingen van de pensioenfondsen worden vanaf nu sterk gekoppeld aan de rendementen. We gaan dus nog meer volatilititeit importeren en dat terwijl de Nederlandse economie al volatIELER is dan meeste andere Europese economieën. ⁵

In een omslagstelsel ⁶ heb je die afhankelijkheid niet. Ik pleit er dus voor erover na te denken of vergroting van het omslagelement in onze pensioenen niet verstandig zou zijn – trouwens net als pensioenhoogleeraar Jean Frijns ⁷ en Martin ten Cate ⁸, die ik ook noem in mijn boek. Deze laatste rekest voor dat we voor de komende decennia naar een volledig omslagstelsel zouden kunnen gaan. Zover wil ik niet gaan, er komt immers een vergrijzing aan, maar minder toename van de pensioenpot, daar moeten we over nadenken.’

Wat is in a nutshell de oplossing voor het probleem? ‘Dan moet je eerst een diagnose hebben. En die geef ik in mijn boek. Ik wil graag dat de lezer door mijn bril naar Nederland leert kijken. De onderliggende gedachte is: Nederland is een rijk land. Er is genoeg geld, maar we gebruiken het verkeerd. Het geld stroomt weg van productieve en innovatieve processen en lonen naar vermogen – waar het opgepot wordt en waar het niet-productief gaat circuleren in vastgoed- en andere financiële markten, en daarmee de vastgoedprijzen opdrijft en instabiliteit veroorzaakt. Dat is het probleem. Hierdoor ontstaat een dynamiek waardoor de rijken steeds rijker worden, en dat misgun ik ze helemaal niet, maar waardoor de mensen met de lage inkomens steeds minder te besteden hebben, hogere vaste lasten krijgen en steeds meer moeten lenen, en waarin de publieke sector te weinig mensen en middelen heeft.’

Hoe denkt u dat te veranderen? ‘In mijn boek noem ik, om dit aan te pakken, vijf punten die samenhangen. Deze liggen op het vlak van belastinghervorming, arbeidsmarkthervorming, herbezinning van het pensioenstelsel, groei van de lonen in de essentiële beroepen en hervorming van de leennormen in de woonmarkt. Ik heb natuurlijk mijn eigen expertise op het gebied van het financieel stelsel en de internationale financiële markten maar in dit boek leun ik ook op de expertise van anderen, zoals Hans Borstlap over de arbeidsmarkt en Bas Jacobs over belastingen. Mijn bijdrage is dat ik de samenhang tussen de problemen laat zien en de lezer vraag om te kijken naar het hele systeem.’

U beschouwt uzelf als een Keynesiaan? ‘Jazeker. Keynesianen zien de economie als een sociaal systeem met verschillende belangen en zoeken naar

5 | Hemmerlé, Y. (2019). ‘Nederlandse economie volatIELER dan van buurlanden’ in: ESB 104 (4778), 488-491.

6 | In een omslagstelsel worden pensioenen uitbetaald uit de ontvangsten van de lopende pensioenpremies en wordt er dus geen pensioenvermogen opgebouwd.

7 | Frijns et al. (2020). ‘Toevoeging van omslag maakt kapitaalgedekt pensioen stabielier’ in: ESB 105 (4785), 240-242.

8 | Ten Cate, M. (2019). *Waar blijft mijn pensioen? Hoe ons pensioenstelsel uw pensioen ondermijnt*. Prometheus.

‘Er is genoeg geld, maar we gebruiken het verkeerd. Het geld stroomt weg van productieve en innovatieve processen en lonen naar vermogen – waar het opgepot wordt en waar het niet-productief gaat circuleren in vastgoed- en andere financiële markten’

Dirk Bezemer is hoogleraar economie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij doceert, verricht onderzoek en adviseert op het gebied van het financiële stelsel en de internationale financiële markten. Hij is columnist voor *De Groene Amsterdammer* en neemt actief deel aan het publieke debat. Zijn laatste boek *Een land van kleine buffers* verscheen in augustus 2020 bij Uitgeverij Pluim.

Cécile Insinger is freelance redacteur, beëdigd vertaler Engels en redactielid van *Idee*.

een balans tussen die belangen. Hoeveel overheidsbemoeyenis moet er zijn, wat moet de balans zijn tussen lonen en winsten. Dit zijn geen bijzaken maar hoofd zaken. Het gaat mij om de financiële herinrichting van Nederland, in die zin is Keynes een rolmodel. Deze manier van denken staat lijnrecht tegenover de huidige gangbare neoklassieke school die in de jaren tachtig is ontstaan. Hierin wordt de economie opgevoerd als een verzameling bedrijven, waarin aandeelhouders een mooie plaats krijgen, waarin loonmatiging als iets goeds wordt gezien en waarin winstmaximalisatie het doel is. De overheid wordt louter als een marktversturende factor beschouwd. Niet alleen het huidige economische beleid, ook de economische wetenschap zoals die gedoceerd wordt op de universiteiten moet anders.'

Binnenkort hebben we verkiezingen. Zou u een links kabinet willen zien? 'Ik zou mijn analyse niet links willen noemen. Eerder het herstel van een situatie die eerder is afgebroken. Dit zijn geen Joop den Uyl-plannen die ik voorsta. Nederland is daarentegen, in de loop van de afgelopen twintig jaar, behoorlijk veel rechtser geworden; een periode waarin zelfs een behoorlijke bescherming van werknemers als socialisme wordt weggezet. Ik vind dat mijn voorstellen nog redelijk gematigd zijn. Ik spreek ook met progressieve economen die staan voor een post-kapitalistisch systeem. Die hebben het echt gehad met het kapitalisme. Als ik in Amerika woonde, dan zou ik dat misschien ook wel vinden. Maar nee, het gaat mij om de vernieuwing van het economisch systeem, een aanpassing aan de eisen van de tijd, en de reparatie van misstanden.'

Bent u hoopvol dat u een kritische massa Nederlanders warm krijgt voor hervormingen? 'Een stuk hoopvoller dan twee jaar geleden. Als ik luister naar opiniemakers, de vakbeweging, Ingrid Thijssen en veel mensen die bij de overheid werken, dan valt mij een kanteling in het denken op. Bij de Algemene Beschuwingen van 2020 bleek de hele Tweede Kamer een actievere overheid te willen, een hoger minimumloon. Dat is echt nieuw. Dus ja, ik ben hoopvol, maar ook zeer geërgerd over de traagheid van onze politici en beleidsmakers.'

Bij het lezen van uw boek viel mij een zekere urgentie op. 'Dat is zeker het geval. In 2050 moeten wij in een andere maatschappij leven vanwege de klimaatverandering. Dat vereist grote investeringen in duurzaamheid waarbij de overheid een voortrekkersrol moet nemen, anders gebeurt het gewoon niet. De overheid moet de maatschappij meekrijgen. Als een grote minderheid zich niet verbonden voelt met de maatschappij dan wordt dat toch heel erg moeilijk. Deze mensen moeten sociaaleconomisch weer mee kunnen doen, dat moet anders.'

Wat kunnen wij verwachten als hervormingen uitblijven? 'Wellicht een verdere toename van het populisme en een fragmentatie van de maatschappij. Verdergaande sociaaleconomische ongelijkheid zal leiden tot meer politieke spanningen. Daarmee zal het draagvlak voor hervormingen op bijvoorbeeld het terrein van duurzaamheid onvoldoende blijven. Dit kan veel beter en daarom schreef ik dit boek. Het biedt uitzicht op een andere toekomst, die binnen handbereik ligt. Maar de tijd dringt.' ●

De term 'vrije markt' suggereert een simpele relatie tussen markten en vrijheden: vrijere markten zorgen voor meer vrijheid. Maar zo simpel is het niet. Markten faciliteren vrijheid slechts tot op bepaalde hoogte. Ze moeten goed gestructureerd worden om effectief te zijn. Markten zijn dus geen doel op zich, maar een middel om vrijheid te realiseren. Maar hoe zorg je ervoor dat het middel goed functioneert? Daar zijn zes richtlijnen voor te benoemen.

Door Willem Schramade

De markt als middel

Vrijheid en markten in balans

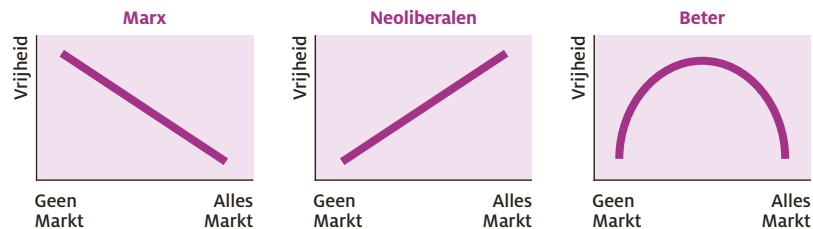
Foto: Herman Wouters

Excessieve marktwerking brengt tenminste twee problemen met zich mee: ten eerste de verdringing van niet-financiële vormen van waarde; ten tweede hebben dergelijke markten de neiging zichzelf te ondermijnen

1 | Van Witteloostuijn, A., Sanders, M., Hesselink, D., & Hendriks, C. (2012). *Governing Governance. A Liberal-Democratic View on Governance by Relationships, Bureaucracies and Markets in the 21st Century*. European Liberal Forum.

In het neoliberale denken leiden minder markt en meer overheid automatisch tot minder vrijheid en efficiency. Het adagio is: overheid, ga aan de kant, dan komt alles goed. Zo zijn in naam van de vrijheid veel waardevolle instituties afgebroken, waaronder ook burgerlijke zelforganisatie buiten overheid en markt om – met alle schade van dien. Karl Marx zag hetzelfde lineaire verband maar dan omgekeerd: hoe meer markt, hoe meer ongelijkheid en onvrijheid. De in zijn naam uitgevoerde experimenten zijn dramatisch slecht afgelopen, met extreme vormen van staatsingrijpen. Kortom, beide visies hebben een grote blinde vlek voor de door hen gewenste situatie, maar zien scherp de gevaren van de ongewenste tegenovergestelde situatie.

Daar is een les uit te leren: zowel te veel als te weinig marktinvoed is slecht voor vrijheid. Het beste voor onze vrijheid – en onze welvaart en ons welzijn – is een gezonde zone waarin noch markt, noch overheid al te dominant is. Verder is de dichotomie markt-overheid te simpel. Van Witteloostuijn et al. (2012) ¹ onderscheiden drie ordeningsprincipes: markten, bureaucratieën en relaties, die ieder met verschillende mechanismes opereren. Denk bij markten aan prijsprikkels; bij bureaucratieën aan afdwingbare rechten en verantwoordelijkheden; en bij relaties aan vertrouwen, reputatie en onafdwingbare rechten en verantwoordelijkheden.

Dat de situaties zonder markt problematisch zijn, is evident gezien de onvrijheid in feodale, communistische en andere dictatoriale samenlevingen. Laten we daarom op de situatie van te veel markt inzoomen om beter te begrijpen wat er nodig is om in de gezonde zone te blijven.

De prijs van te veel marktinvoed

Excessieve marktwerking brengt tenminste twee problemen met zich mee: ten eerste de verdringing van niet-financiële vormen van waarde; ten tweede hebben dergelijke markten de neiging zichzelf te ondermijnen.

Veel zaken krijgen een prijs, ook als ze geen prijs horen te hebben. Als mensen worden betaald voor dingen waarvan ze vinden dat ze die toch al horen te doen, dan worden die activiteiten minder waardevol. Dat is

ethisch problematisch en werkt vervreemdend. Andersom zijn er veel waardevolle zaken die ten onrechte geen prijs krijgen, zoals schone lucht. Het gevolg is dat we roofofbouwen plegen op de planeet, de ongelijkheid toeneemt en de vrijheid voor velen afneemt – omdat ze moeite hebben het hoofd boven water te houden en niet beschikken over wat filosofen Amartya Sen en Martha Nussbaum de potenties (*capabilities*) van het menselijk leven noemen. ²

Het tweede probleem van excessieve marktwerking is de neiging van vrije markten om zichzelf te ondermijnen. In veel markten profiteren de grootste spelers van schaalvoordelen en marktmacht die zichzelf versterken als ze geen halt worden toegeroepen. Dat kan leiden tot gevaarlijk veel macht voor spelers met diepe zakken. Denk aan de grote techbedrijven of de manier waarop miljardairs met hun media-imperia de publieke opinie in landen als het Verenigd Koninkrijk beïnvloed hebben. In het ergste geval is sprake van *corporate capture*, de situatie waarin machtige spelers overheden hun wil opleggen. Dit ondermijnt vrijheid op een manier die vergelijkbaar is met de situatie van te weinig markt. Economisch historicus Bas van Bavel beschrijft hoe verschillende markteconomieën op deze manier ten onder gingen, vaak met een schijn van welvaart doordat elitemarkten – zoals die voor kunst en financiële diensten – bleven doorgroeien terwijl de welvaart en vrijheid van de bevolking al scherp afnamen. ³

Vrije markten zijn zozeer doel op zich geworden dat vergeten wordt dat ook in vrije markten veel marktmacht kan ontstaan en dat de vrijheid van markten in feite fictie is. Want markten floreren bij de gratie van gezonde instituties, dus als die andere twee ordeningsprincipes – bureaucratieën en relaties – ook goed functioneren. Iedere markt kent regels en grenzen die de keuzevrijheid beperken. Ha-Joon Chang, econoom aan de Universiteit van Cambridge, zegt het zo: ‘Een markt lijkt alleen vrij doordat we de onderliggende restricties zo volledig accepteren dat we ze niet meer zien. Hoe vrij een markt is, kan niet objectief worden vastgesteld. Het is een politieke definitie’. ⁴ Bovendien is de vrijheid van markten secundair aan de vrijheid van mensen zelf, en die laatste komt in gevaar bij machtsconcentraties. Kortom, het is gevaarlijk om vrije markten als doel op zich te beschouwen. Ze zijn een middel.

De gezonde zone van gematigde marktinvoed

Maar hoe zorg je ervoor dat het middel goed functioneert? Hoe blijf je in de gezonde zone van marktinvoed? Daar is een zestal richtlijnen voor te benoemen.

Foto: Herman Wouters

² | Zie voor meer info: https://en.wikipedia.org/wiki/capability_approach

³ | Van Bavel, B. J., & van Bavel, B. (2016). *The invisible hand? How market economies have emerged and declined since AD 500*. Oxford University Press.

⁴ | Chang, H. J. (2012). *23 things they don't tell you about capitalism*. Bloomsbury Publishing USA.

5 | Schramade, W. (2020). *Duurzaam kapitalisme. Een andere kijk op waarde.* Bertram + de Leeuw.

In plaats van de tegenstelling overheid-markt, is het interessanter om financiële waarde af te zetten tegen niet-financiële waarde

1. Beter zicht op waarde

Als we niet oppassen, verdringen markten waardevolle zaken die niet op de markt plaatsvinden. Denk aan vervuiling, maar ook aan zelforganisatie. Men spreekt vaak over de dichotomie tussen overheid en markt, maar in die strijd is de ruimte voor de burger doorgaans de dupe. In plaats van de tegenstelling overheid-markt, is het interessanter om financiële waarde af te zetten tegen niet-financiële waarde: sociale waarde (S) en ecologische waarde (E). Dergelijke waarde wordt nauwelijks gemeten of expliciet gemaakt. We hebben dus een scherper zicht nodig op niet-financiële waarde, zodat we die kunnen veiligstellen. Het waardevenster 5 hieronder visualiseert dat.

Waardevenster	E&S waarde vernietigend	E&S waarde creërend
F waarde creërend	Kwadrant 1 <i>Roofbouw</i>	Kwadrant 2 <i>Win-Win</i>
F waarde vernietigend	Kwadrant 3 <i>Ondergang</i>	Kwadrant 4 <i>Liefdadigheid</i>

Een groot deel van de economie bevindt zich in kwadrant 1; roofbouw waarin financiële waarde wordt gecreëerd ten koste van andere vormen van waarde. Denk aan industriële activiteit die schade toebrengt aan klimaat en biodiversiteit (negatieve E) en die mensen in de leverketen in slechte omstandigheden laat werken tegen te weinig loon om behoorlijk van te leven (negatieve S). Die waardevernietiging op E en S ondermijnt ons welzijn en onze vrijheid. Idealiter vindt alle activiteit plaats in kwadrant 2. Om die verschuiving te faciliteren, dienen sociale en ecologische waarde zichtbaar te worden gemaakt in ondernemingsrapportages, belastingen, overheidsbudgetten en nationale rekeningen. Daaruit volgt dat brede welvaart een centralere plaats in het programma van D66 mag innemen.

2. Markten inrichten voor betere uitkomsten

Waarde moet niet alleen beter zichtbaar, maar ook beloond worden. Dan worden de activiteiten in kwadrant 1 gedwongen zich te verbeteren en naar kwadrant 2 te verschuiven. Of ze worden financieel zo verzwakt dat ze naar kwadrant 2 afzakken, zoals met kolen al gebeurd is. Deels valt dit te regelen binnen markten, door regelgeving en belastingen die prijzen dichter bij hun echte prijzen brengen. Denk aan vliegtickets waar eindelijk wel btw op wordt geheven en wel belasting wordt betaald over de veroorzaakte CO2-uitstoot en schade aan biodiversiteit. Maar het gaat ook om de inbedding van markten in de samenleving en de interactie tussen de verschillende soorten waarde. Denk aan de brandstofbelastingverhoging van de Franse president Macron, die logisch was vanuit klimaatverwegingen (E), maar sociaal (S) slecht was omdat die de onderkant van de middenklasse in de verdrukking bracht. Macron had veel meer succes kunnen hebben als hij die groep tegemoet was gekomen met bijvoorbeeld een lagere belasting op arbeid. Dat zou *environmental justice* zijn geweest.

3. Stel de grenzen van de markt vast

Er zijn ook activiteiten die niet op de markt thuishoren, omdat ze op een markt hun maatschappelijke waarde verliezen. Dat geldt vooral voor activiteiten die in kwadrant 4 vallen: ze zijn maatschappelijk waardevol, maar niet financieel winstgevend voor de uitvoerder. Denk aan de meeste overheidstaken. Maar het geldt ook voor sommige activiteiten die zowel maatschappelijk als financieel winstgevend zijn (kwadrant 2), bijvoorbeeld in de zorg. Door artsen te betalen voor het aantal behandelingen krijgen ze prikkels om slechter werk af te leveren, terwijl ze hogere kwaliteit leveren wanneer relaties het leidende ordeningsprincipe zijn. Dus het is wellicht beter om een systeem te hebben dat vaste bedragen uitkeert, met discretionaire aanpassingen bij uitschieters.

4. Brede toegang tot basisvoorzieningen

Gezonde markten staan voor iedereen open en bieden vrijheid en ont-plooiingsmogelijkheden. Maar dan moet de basis wel in orde zijn. Dit betekent: voor iedereen toegankelijk onderwijs – en niet dure scholen voor de elite die toegang geven tot de juiste posities; goed functionerende rechtspraak tegen lage persoonlijke kosten – en niet een praktijk waarin diepe zakken gewone mensen kapot kunnen procederen; voor iedereen betaalbare gezondheidszorg en gezond voedsel – en geen menu van goedkoop ongezond eten voor de armen; voor iedereen betaalbare woonruimte – en niet woonmarkten die gekaapt worden door vastgoed-imperiums.

5. Grenzen stellen aan spelers met diepe zakken

Ook dient de invloed van spelers met diepe zakken beperkt te worden. Of het nou gaat om Facebook, louche miljardairs of de Chinese overheid; juist doordat we nauwelijks grenzen stellen aan hun invloed, kunnen dergelijke partijen onze vrijheid ondermijnen. Laat hen niet de facto standaarden zetten, informatiestromen manipuleren of onbeperkt concurrenten opkopen. Marktmacht gaat ten koste van de samenleving: consumenten, werknemers en leveranciers worden uitgeknepen en innovatie neemt af. Concurrentie is waardevol: het is hét middel tegen gevestigde belangen. Sterk optreden tegen monopolies en oligopolies is dan ook van groot belang. Probleeminventarisatie moet ook minder naïef plaatsvinden: als de EU een onderzoek naar duurzaam investeren laat doen, dan moet ze die opdracht niet aan de grootste vermogensbe-heerder ter wereld (BlackRock) geven. Het betekent ook meer aandacht voor zaken waar we als liberalen te weinig oog voor hebben gehad, zoals grenzen aan accumulatie door de rijken (door hogere erfbelasting en vermogensbelasting) en mogelijk beperkingen op de mobiliteit van kapitaal, zodat grote bedrijven weer serieus belasting gaan betalen.

6. Burgerschap in plaats van consumentisme

Een gezondere marktinvloed vraagt ook om een mentale omslag. Burger-schap heeft veel terrein verloren aan consumentisme – een mentaliteit waarin materiële consumptie als wezenlijk deel van de eigen identiteit wordt gezien en de echt belangrijke zaken juist ondergesneeuwd raken. Paul Collier, econoom aan de Universiteit van Oxford, roept op tot ‘inves-

Er zijn activiteiten die niet op de markt thuishoren, omdat ze op een markt hun maatschappelijke waarde verliezen

Markten zijn geen hogere machten aan wier grillen we overgeleverd zijn. Het zijn menselijke constructen waaraan we voortdurend onderhoud moeten plegen

Willem Schramade is onafhankelijk adviseur en onderzoeker in duurzame financiering en ondernemingswaardering. Zijn laatste boek *Duurzaam kapitalisme. Een andere kijk op waarde* verscheen in november 2020 bij Bertram + de Leeuw Uitgevers.

teren in ethisch burgerschap'.⁶ Dat houdt in dat een kritische massa van burgers de maatschappelijke doelen van bedrijven en financiële sector zo goed begrijpt, dat zij hen erop aanspreekt en druk uitoefent door achting of afkeuring te laten blijken. Omgekeerd helpt het als politici hun betrokkenheid laten zien, voorbij de voortdurende *soundbites*. Geloofwaardigheid valt op te bouwen door middel van wat economen *signalling* noemen: actie ondernemen die zoveel moeite kost dat een onoprechte partij het nooit zou doen – bijvoorbeeld door zorgvuldig en geduldig de benodigde nieuwe instituties op te bouwen.

Conclusies

In tegenstelling tot conservatieven of sociaaldemocraten leggen liberalen niet graag iets op aan anderen. Dat maakt het schijnbaar moeilijker om stevige standpunten in te nemen. Maar we kunnen wel degelijk ferm zijn zonder onze principes te verloochenen: door pal te staan voor spelregels en instituties die zowel veel ruimte bieden aan individuele mensen als sturing geven op collectieve uitkomsten. Als mensen per se vervuilend willen consumeren dan mogen ze tot op bepaalde hoogte gewoon hun gang gaan, mits ze betalen voor de aangerichte schade. De meesten zullen echter vrijwillig schoner, gezonder en eerlijker gaan consumeren en daar de voordelen van plukken. Markten zijn geen hogere machten aan wier grillen we overgeleverd zijn. Het zijn menselijke constructen waaraan we voortdurend onderhoud moeten plegen. Als we dat doen, dan leveren ze op waar ze voor zijn: vrijheid, welvaart en ontplooiingsmogelijkheden voor iedereen, nu en in de toekomst. ●

Er is geen betere manier om te zien hoezeer de wereld sinds het begin van deze eeuw is veranderd dan de Forbes Global 2000 – een jaarlijkse ranglijst van 's werelds grootste beursgenoteerde bedrijven – aan het begin van de eeuw te vergelijken met de meest recente ranglijst. Als de Europese Unie in de toekomst een rol van betekenis wil blijven spelen, zit er weinig anders op dan het voorbeeld van China te volgen en een meer dirigistisch economisch beleid te voeren.

Door Heleen Mees

Made in China

Bij de eerste editie in 2003 werd de top-20 van de Forbes Global 2000 gedomineerd door Amerikaanse en Europese bedrijven. Nederland had maar liefst twee noteringen, met oliemaatschappij Shell op de zesde plaats en bank – en toen nog verzekeraar – ING op de dertiende plaats. In de Forbes Global 2000 over 2020 is Europa helemaal verdwenen uit de top-20. Amerikaanse en Chinese bedrijven domineren nu de top van de Forbes Global 2000.¹ De eerste en tweede plaats zijn ingenomen door de Chinese banken ICBC en de China Construction Bank. Die worden gevolgd door de Amerikaanse bank JP Morgan Chase. Shell is met een 21ste plaats het hoogst genoteerde Europese bedrijf, en staat daarmee net voor het Amerikaanse technologiebedrijf Amazon.

In de jaren negentig domineerde Japan korte tijd de lijst met 's werelds grootste bedrijven. De Forbes Global 2000 ranglijst bestond toen nog niet maar wel die van de concurrent, de Fortune 500. In 1996 telde de top-20 van de Fortune 500 maar liefst elf Japanse bedrijven. Dat was slechts van korte duur. De speculatieve bubbel die zich in Japan had gevormd, spatte in begin jaren negentig uit elkaar en leidde tot deflatie en economische stagnatie. In de periode die bekend staat als het verloren decennium, verloor Japan snel haar dominante positie. De top-20 van de Forbes Global 2000 telt nu nog maar één Japans bedrijf, Toyota.

Marktmacht en de opkomst van China

¹ | <https://www.forbes.com/global2000>

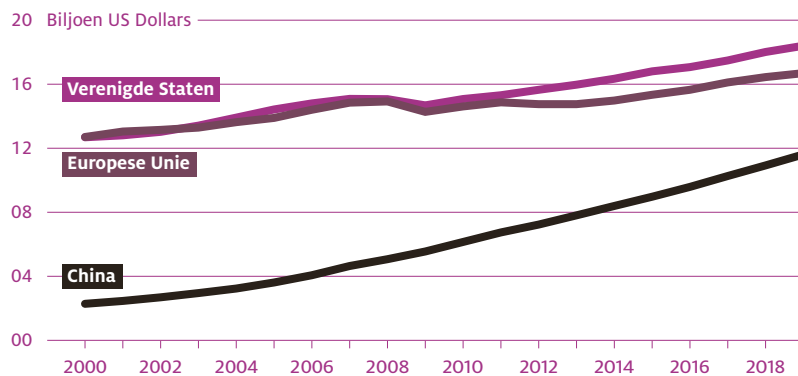
Westerse media hebben lange tijd gedaan alsof China's opkomst vergelijkbaar was met die van Japan in de jaren tachtig – een bubbel die gedoemd was te barsten

2 | Cijfers gecorrigeerd voor inflatie. Bron: Internationale Monetaire Fonds.

De opkomst van China

Westerse media hebben lange tijd gedaan alsof China's opkomst vergelijkbaar was met die van Japan in de jaren tachtig – een bubbel die gedoemd was te barsten. De implicatie was dat dat we China niet serieus hoefde te nemen. Maar China's dominante positie in de Forbes Global 2000 is niet van tijdelijke aard. China telt bijna vijf keer zoveel inwoners als de Verenigde Staten en ruim tien keer zoveel inwoners als Japan. Omdat het groeipotentieel van een land wordt bepaald door de hoeveelheid aanwezige arbeid en kapitaal, was het van meet af aan onwaarschijnlijk dat Japan de Verenigde Staten in economisch opzicht voorbij zou streven. Met 1,4 miljard inwoners heeft China meer groeipotentieel dan de VS en Japan bij elkaar.

Wat verklaart dat China als een meteoriet de top-20 van de Forbes Global 2000 binnen is gekomen terwijl Europa er helemaal uit is verdwenen? De belangrijkste verklaring is natuurlijk de fenomenale economische groei in het land dat de meeste inwoners ter wereld heeft. De Chinese economie is sinds het begin van deze eeuw met 425 procent gegroeid.² Ter vergelijking: de Amerikaanse economie groeide in diezelfde periode met 40 procent; de EU met 25 procent. De Nederlandse economie groeide in die periode 23 procent – net iets minder dan het EU-gemiddelde.

Ondanks de stormachtige groei die China heeft doorgemaakt, is de omvang van de Chinese economie niet meer dan twee derde van de Amerikaanse economie, gemeten op basis van officiële wisselkoersen.³ Het inkomen per hoofd van de bevolking in China is nog steeds slechts een zesde van het Amerikaanse inkomen per capita, hetgeen betekent dat China nog veel ruimte heeft voor zogenoemde 'catch-up groei'.⁴ De verwachting is dat China binnen tien jaar de VS zal hebben ingehaald als de grootste economie ter wereld.

Het narratief in het Westen is dat China de astronomische groei vooral te danken heeft aan oneerlijke concurrentiepraktijken. Maar aan China werden bij toetreding tot de Wereldhandelsorganisatie (WTO) strengere

3 | China is in 2015 de VS al voorbijgestreefd als 's werelds grootste economie als wordt gecorrigeerd voor lokale prijzen.

4 | In reële koopkracht gemeten is het inkomen per capita in China in 2020 ruim een kwart van dat in de VS.

eisen gesteld dan aan andere ontwikkelingslanden. De lage arbeidskosten zijn de belangrijkste verklaring voor China's concurrentiekracht. In 2001, het jaar dat China toetrad tot de WTO, was het inkomen per capita in China minder dan een dertigste van het inkomen per capita in de VS – maar net iets hoger dan het inkomen per capita in Congo.

Zodra Westerse bedrijven hun productie naar China verplaatsten, kwamen er razendsnel Chinese en Taiwanese fabrikanten die binnen de kortste keren dezelfde of betere producten tegen lagere kosten konden maken. Maar het Chinese leiderschap, premier Li Keqiang voorop, wilde al gauw af van het imago van China als fabriek van de wereld. In 2014 zei Keqiang tijdens het Nationaal Volkscongres dat China in plaats daarvan moest uitgroeien tot 's werelds belangrijkste dienstverlener.

Een jaar later presenteerde de regering *Made in China 2025*, een tienjarenplan om in hoog tempo hightechindustrieën te ontwikkelen, onder meer in elektrische auto's, *next generation* IT en telecommunicatie, geavanceerde robotica en kunstmatige intelligentie. Met behulp van overheids-subsidies, investeringen door staatsbedrijven, buitenlandse overnames, gedwongen technologietransfers in *joint ventures* en octrooien streeft China naar werelddominantie in deze sectoren.

Hoewel China het volste recht heeft om te wedijveren met de Amerikanen in de hightech-industrie, zijn de middelen die China gebruikt niet verenigbaar met een liberale markteconomie. Zelfs als er sprake zou zijn van een *level playing field*, dan nog is het problematisch als volledige toeleveringsketens worden beheerst door een rivaliserende geopolitieke macht. Als China de hightech-markt domineert, bedreigt dat niet alleen de welvaart in het Westen, maar ook de technologische vooruitgang wereldwijd. China beheerst nu al 80 procent van de zeldzame aardmetalen die onmisbaar zijn voor de productie van onder meer mobiele telefoons, elektrische auto's, zonnepanelen, windturbines en militair materieel. Als China ook in andere strategische markten monopolieposities verwerft, is de rest van de wereld overgeleverd aan de luimen van het Chinese leiderschap.

Europese Unie is afhankelijk en kwetsbaar

De Europese Unie is kwetsbaar omdat de digitale revolutie volledig aan de EU voorbij is gegaan. Niet alleen heeft de EU geen enkele grote producent van computers en smartphones voortgebracht (zoals Microsoft, Apple en Samsung); de EU heeft ook geen enkel groot internetbedrijf voortgebracht (zoals Google, Amazon, Alibaba of Facebook). Daardoor is de EU volledig afhankelijk van Amerikaanse bedrijven voor sociale media, zoekmachines en cloudopslag. Weliswaar zijn de VS een bondgenoot van de EU, maar de afgelopen vier jaar hebben laten zien dat de EU niet blind op de VS kan vertrouwen.

Onder druk van de regering-Trump hebben veel EU-landen, waaronder Nederland, Huawei uitgesloten als aanbieder van 5G-netwerken. In plaats daarvan maken EU-lidstaten gebruik van Ericsson/Nokia, wat de

Als China de hightech-markt domineert, bedreigt dat niet alleen de welvaart in het Westen, maar ook de technologische vooruitgang wereldwijd

De EU dreigt een speelbal te worden in het Chinees-Amerikaanse handelsconflict dat draait om de suprematie in technologie en digitalisering

implementatie van de 5G-netwerken vertraagt en de innovatiekracht van de EU verder schaadt. Terwijl 4G het mogelijk maakte om Instagram, YouTube, Uber en dergelijke op smartphones te gebruiken, zal 5G slimme fabrieken, steden en kantoren ondersteunen. De EU moet de Verenigde Staten, China en Zuid-Korea nu al voor zich dulden op het gebied van technologische innovatie.

De EU dreigt een speelbal te worden in het Chinees-Amerikaanse handelssconflict dat draait om de suprematie in technologie en digitalisering. De EU reageert vooral defensief – men probeert de macht van de Amerikaanse techbedrijven te beteugelen door privacywetgeving te introduceren en de winsten van de techbedrijven te belasten. Van China verlangt de EU meer markttoegang en een vrij en open internet. Hoewel dit redelijke verlangens zijn, zorgen die inspanningen er niet voor dat de EU zelf een rol van betekenis gaat spelen in hightech-industrieën.

Het Amerikaanse ministerie van Defensie heeft tijdens de Koude Oorlog de ontwikkeling van de hightech industrie in Silicon Valley gefinancierd. Het Pentagon was bereid om projecten met een hoog risico te ondersteunen die niet door de commerciële sector werden gefinancierd. Silicon Valley profiteerde bovendien van de versoepeling van de immigratiewetgeving die de VS begin jaren negentig doorvoerden. De Chinese regering steunt in het kader van *Made in China 2025* de ontwikkeling van hightech met honderden miljarden dollars aan directe subsidies. Om een *level playing field* te bereiken moet de EU hetzelfde doen.

Foto: Herman Wouters

Van het Europese herstellend van 750 miljard euro heeft de EU slechts 10 miljard euro bestemd voor innovatie en digitalisering. Bovendien wordt dat geld over de lidstaten verdeeld en niet aangewend voor een pan-Europees actieplan om hightechindustrieën te ontwikkelen. Het EU-budget voor de langere termijn heeft ruim 130 miljard euro beschikbaar voor innovatie en digitalisering, maar ook dat geld wordt over een periode van zeven jaar over de 27 lidstaten uitgestrooid in plaats dat de krachten worden gebundeld.

Mededingingsbeleid heroverwegen

Het strikte Europese mededingingsbeleid heeft ervoor gezorgd dat er geen nieuwe Europese bedrijven ontstaan die de interne markt domineren. Twee jaar geleden jaar blokkeerde de Europese Commissie de voorgenomen fusie tussen treinfabrikanten Siemens en Alstom omdat de 'hypothetische dreiging' van een Chinese rivaal onvoldoende reden was om de concurrentie op de Europese markt te verminderen. Het is onlogisch om in Europa allemaal kleine spelers te creëren als die vervolgens worden weggevaagd door grote Chinese concurrenten.

Hoewel de federale rechtbank in Washington DC, in een zaak die door de regering-Clinton was aangespannen, in 1998 oordeelde dat Microsoft moest worden opgesplitst omdat het zijn marktmacht misbruikte, werd die uitspraak in hoger beroep in 2001 vernietigd. De regering-Bush heeft de zaak toen geschikt waarbij Microsoft niet hoefde te worden opgebroken. Sindsdien worden de Amerikaanse mededingingsregels nauwelijks meer gehandhaafd en zeker niet ten aanzien van de grote technologiebedrijven. In het licht van dit nieuwe geopolitieke krachtenveld moet de EU het eigen mededingingsbeleid dringend heroverwegen.

Alle Europese bedrijven in de top-50 van de Forbes 2000 lijst zijn ruim een eeuw oud, met uitzondering van het Volkswagen-concern dat in 1937 werd opgericht. In de top-100 staat slechts één Europees bedrijf dat in de afgelopen 25 jaar is opgericht en dat is InBev, een Belgische bierproducent. Er is geen betere metafoor denkbaar hoe slecht het ervoor staat met innovatie en digitalisering in de EU.

Als het om mededingingsbeleid gaat, hanteert de EU nog het vrije-markt-paradigma van de jaren negentig. Maar de wereld is sindsdien veranderd. Niet alleen is China in 2001 tot de WTO toegetreden maar ook hebben de VS dat jaar hun mededingingsbeleid door de papierversnipperaar gehaald. Als de EU in de toekomst een rol van betekenis wil blijven spelen, zit er weinig anders op dan ook een meer dirigistisch economisch beleid te voeren. ●

Het strikte Europese mededingingsbeleid heeft ervoor gezorgd dat er geen nieuwe Europese bedrijven ontstaan die de interne markt domineren

Heleen Mees is econoom, jurist en columnist van de Volkskrant.

Discussies over marktmacht in de zorg gaan meestal over de macht van farmaceutische bedrijven of de macht van zorgverzekeraars. Toch zijn dit niet de meest ernstige vormen van marktmacht in de zorg. Want als het gaat om de drie publieke belangen die we in de zorg proberen te borgen, dan wint kwaliteit het vrijwel altijd van toegankelijkheid en betaalbaarheid.

Door Michiel Verkoulen

Marktmacht & de zorg

Witte jas heeft ook tegenmacht nodig

Elk artikel over marktmacht of marktwerking in de zorg heeft een korte duiding vooraf. Als de auteur er waarde aan hecht dat het zonder al te veel oordeel vooraf gelezen wordt, althans. Want velen van u zullen wellicht – al dan niet hardop – denken ‘de zorg is geen markt’. En hoewel dat sentiment begrijpelijk en in veel opzichten ook waar is, is het toch belangrijk ook de zorg als een markt te beschouwen, als we de machtsstructuren in de zorg willen begrijpen en waar nodig willen corrigeren.

Ik permitteer me daarom een zeer korte introductie in het concept zorgmarkten. Op een markt worden goederen of diensten verhandeld tussen iemand met een behoefte (een hulpvrager of consument), en iemand met een aanbod (een onderneming, een individu, een overheid of anderszins). We herkennen een markt beter naarmate er meer keuze of concurrentie in het aanbod is, als er vrije prijsvorming is, als er lage toetredingsdrempels zijn en de aanbieders private partijen. Maar ook situaties waarin deze voorwaarden niet gelden, kunnen we in economische zin kenschetsen als een markt. Dat helpt om te kunnen analyseren waar de markt wellicht faalt en welk overheidsingrijpen gewenst is.

Tegenmacht organiseren

Welnu, ook in de zorg heeft iemand een behoefte (aan behandeling of verzorging) en is er iemand die kan voldoen aan die behoefte (een arts, een verzorgende, een geneesmiddel of een zorginstelling). Laten we dit

Wat direct opvalt bij vrijwel alle zorgmarkten, is dat degene die de zorg verlangt en ontvangt zelden de directe betaler is

Foto: Herman Wouters

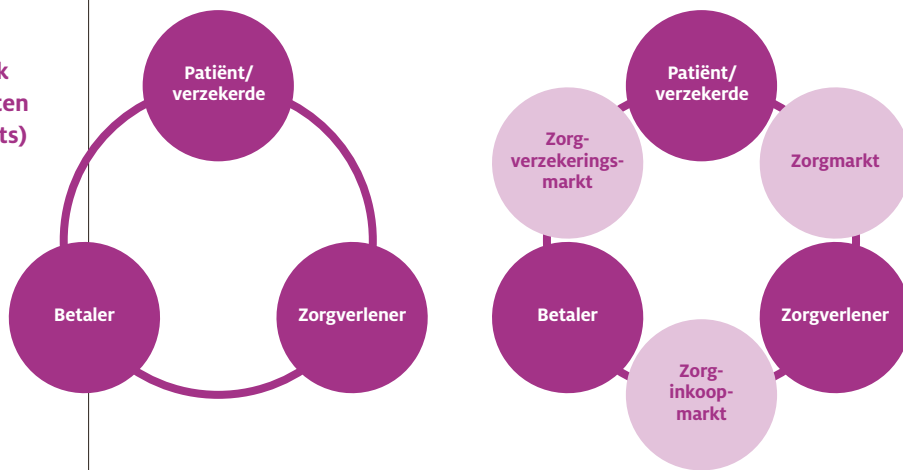
Omdat er een grote mate van marktmacht in de zorg is, is het dus wenselijk een flinke tegenmacht te organiseren om de prijs van zorg enigszins in toom te houden

de zorgmarkt noemen. Wat direct opvalt bij vrijwel alle zorgmarkten, is dat degene die de zorg verlangt en ontvangt zelden de directe betaler is. De meeste landen organiseren zorg al sinds mensenheugenis via een meer of minder publieke verzekering. Zo'n verzekering voor zorg is nodig omdat mensen notoir slecht zijn in het anticiperen op slechte omstandigheden en veel behandelingen in de zorg ontzettend duur zijn. Maar ook omdat er een grote mate van marktmacht in de zorg is en het dus wenselijk is een flinke tegenmacht te organiseren om de prijs van zorg enigszins in toom te houden.

Die tegenmacht is dan de overheid als partij die belasting of zorgpremie int en zorg inkoop, of een publiek ziekenfonds of private zorgverzekeraar. Het Nederlandse zorgstelsel is opgebouwd uit vijf pilaren (Wet Publieke Gezondheid, Jeugdwet, Wet Maatschappelijke Ondersteuning, Wet Langdurige Zorg en de Zorgverzekeringswet), waarbij de eerste drie pilaren door een overheid (de gemeente) worden ingekocht, de vierde door een fonds met een publieke taak (het zorgkantoor) en de vijfde door een private zorgverzekeraar.

Nu ontstaat een driehoek: de zorgvrager (patiënt, cliënt), de zorgaanbieder en de betaler van zorg. En indien er private zorgverzekeraars zijn, ontstaan drie markten: de zorgmarkt, de zorgverzekeringsmarkt en de zorginkoopmarkt.

Figuur 1
De zorgdriehoek (links) en markten in de zorg (rechts)

Waar zit de macht?

Marktmacht kan diverse oorzaken hebben, bijvoorbeeld een grote mate van informatie-asymmetrie tussen vrager en aanbieder, sterke afhankelijkheid van het aanbod en hoge toetredingsdrempels. Deze oorzaken komen veelvuldig voor in de zorg. Nu is het bestaan van marktmacht *an sich* vaak niet te voorkomen en ook niet altijd een probleem. Machtverschillen zijn een gegeven in het leven. En als we dat erkennen, er moreel prudent mee omgaan en voldoende tegenmacht organiseren voor situaties waarin de moraliteit tekortschiet, ontstaan geen grote problemen. Die ontstaan pas als marktmacht misbruikt wordt en waarborgen

falen. Dan betalen we te veel, kalft de kwaliteit van zorg af, wordt de keuzevrijheid ingeperkt of de toegankelijkheid van zorg ondermijnd. De invloedrijke nota *Vraag aan bod* van minister Els Borst uit 2000 – over de vernieuwing van het zorgstelsel – adresseerde dit probleem al.

Reden te meer dus om juist in de zorg waakzaam te zijn over het bestaan van overmatige marktmacht en het inperken van de schadelijke effecten ervan. Maar hier doet zich een probleem voor. In de politiek worden de kleine problemen veelvuldig benoemd, maar rust op het adresseren van het grote probleem een flink taboe. Het probleem van marktmacht in de zorg manifesteert zich vooral op de zorgmarkt en de zorginkoopmarkt. Klachten over marktmacht in de zorg gaan meestal over de macht van farmaceutische bedrijven of de macht van zorgverzekeraars. Toch zijn dit bij lange na niet de meest ernstige vormen van marktmacht in de zorg.

Dat zorgverzekeraars te veel marktmacht zouden hebben is een hardnekkige *idee-fixe* dat al herhaaldelijk is doorgeprikt. Op de zorgverzekeringsmarkt hebben mensen elk jaar de keuze om van zorgverzekeraar te switchen. Dat is iets lastiger met een aanvullende verzekering, maar ook dan kan het. Op de zorginkoopmarkt hebben zorgverzekeraars enige inkoopmacht ten opzichte van kleine zorgaanbieders, maar de toezichthouders hebben nooit misbruik van die macht kunnen vaststellen. En ten opzichte van grote zorgaanbieders, zoals ziekenhuizen, hebben ze juist te weinig macht.¹

Ja, de farmaceutische industrie heeft veel marktmacht en daar moet wat aan gedaan worden. Vrijwel alle verkiezingsprogramma's adresseren dit probleem dan ook. Dat is terecht omdat een groot deel van die marktmacht haar oorzaak vindt in drempels die door overheden zelf zijn opgeworpen. Overheden stellen enorm hoge eisen aan de kwaliteit van onderzoek, stellen weinig eisen aan het vermarkten van kennis uit de publiek gefinancierde academie aan de farmaceutische industrie en geven lange patenten uit aan diezelfde industrie. Bovendien werken ze maar mondjesmaat samen bij de inkoop van die dure geneesmiddelen. Maar we geven in Nederland zo'n 2,5 miljard euro uit aan dure intramurale geneesmiddelen, minder dan 3 procent van de totale (publieke en private) uitgaven aan zorg.

Nee, het grote, vaak genegeerde probleem zit elders. De arts heeft een enorme kennisvoorsprong op de patiënt. De patiënt is bovendien afhankelijk op het moment van ziekte. De informatie-asymmetrie ten opzichte van de patiënt is dus groot. Ook richting de betaler van zorg is er een grote informatievoorsprong. Zorgverzekeraars, toezichthouders en politici lukt het nauwelijks om op inhoudelijke gronden vraagtekens te zetten bij de noodzaak en de prijs van behandelingen. Patiëntenorganisaties hebben niet de middelen om echt een tegenmacht te vormen. Het gevolg is: overbehandeling, aanbod gestuurde vraag en gebrek aan vernieuwing.

En het probleem wordt groter. Er zijn drie publieke belangen die we in de zorg proberen te borgen: kwaliteit, toegankelijkheid en betaalbaarheid.

¹ | KPMG Plexus (2014). *Evaluatie Zorgverzekeringswet*. (Eindrapportage)

Er zijn drie publieke belangen die we in de zorg proberen te borgen: kwaliteit, toegankelijkheid en betaalbaarheid. In de praktijk wint kwaliteit echter vrijwel altijd

We doen er allemaal aan mee. We willen de béste zorg, zelden de meest toegankelijke zorg

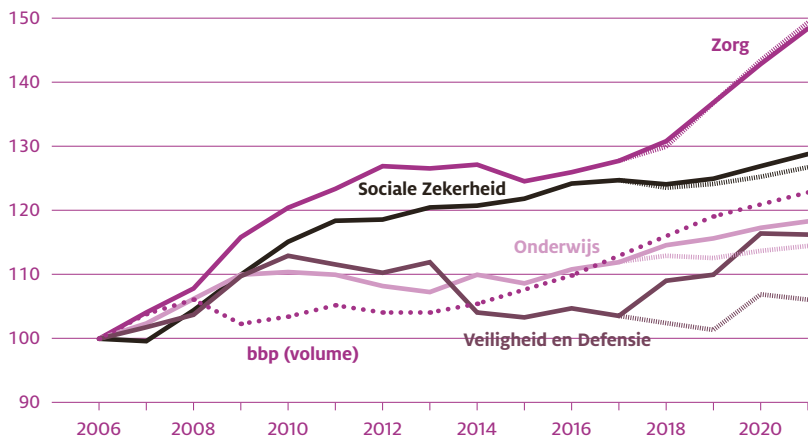
In de praktijk wint kwaliteit echter vrijwel altijd. Artsen worden steeds hoger opgeleid, kwaliteitseisen worden steeds hoger en de macht van grote zorgorganisaties – zoals academische ziekenhuizen – neemt toe. De drempels worden hoger, de toegankelijkheid daalt. Toetreders krijgen nauwelijks voet aan de grond door hoge institutionele eisen of botsen op een gesloten bastion van gestolde belangen. En we doen er allemaal aan mee. We willen de béste zorg, zelden de meest toegankelijke zorg.

Van marktmacht ín de zorg, naar politieke macht ván de zorg

Zo groeien de machtsverhoudingen in de zorg schever. Academische ziekenhuizen sorteren voor op een reorganisatie van zorg in de regio – zij willen aan de regionale zorgtafel de belangrijkste stem zijn. Patiëntenorganisaties vragen al jaren vrijwel tevergeefs om extra middelen. En de positie van de zorgverzekeraar als tegenmacht staat immer onder druk. Dat vertaalt zich naar politieke macht van de zorg als geheel. De uitgaven aan zorg stijgen al ruim twee decennia harder dan de economische groei. Andere publieke domeinen stagneren of krimpen. Vergelijk eens hoe de uitgaven aan onderwijs, veiligheid of sociale zekerheid zich ontwikkelden in die periode.

Figuur 2
Ontwikkeling uitgaven met effect Regerakkoord
(index 2006 = 100)

Bron: CPB, berekeningen Financiën. Via: <https://www.rijksbegroting.nl/2019/voor-bereiding/miljoenennota>

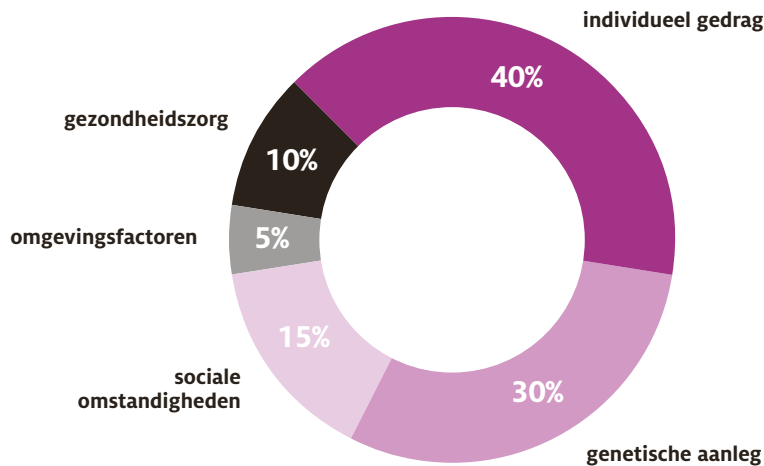

Als een nieuwe behandeling in de richtlijnen wordt opgenomen, wordt dit automatisch onderdeel van het collectief verzekerde pakket. Zonder expliciet politiek besluit. De Studiegroep Begrotingsruimte bond de kat de bel aan. 2 Als dit zo doorgaat, gaat alle toekomstige groei op aan zorg. En dat terwijl we weten dat andere domeinen van het leven, zoals sociaal economische status, opleidingsniveau, omgevingsfactoren, genen en gedrag zeker zoveel impact hebben op onze gezondheid als zorg. Zoals figuur 3 bijvoorbeeld laat zien.

Tijdens de zorgdebatten in de laatste verkiezingscampagne waren de gemeenplaatsen niet van de lucht. ‘De politiek moet niet op de stoel van de arts zitten’ – of woorden van die strekking. Zo buigt de politiek deemoedig het hoofd naar het altaar van de immer uitdijende zorg. Begrijpelijk

2 | <https://www.rijksfinancien.nl/bestanden/studiegroep-begrotingsruimte.pdf>

aangezien politici die het wagen grenzen te stellen in de zorg dat meestal op korte termijn met een lading kritiek moeten bekopen. De witte jas regeert.

Figuur 3
Determinanten van (on)gezondheid

Bron: Schroeder, S.A. (2007). ‘We Can Do Better – Improving the Health of the American People’ in *The New England Journal of Medicine*, 20 september 2007. Massachusetts Medical Society.

Behoeftte aan tegenmacht

Maar de wal zou het schip moeten keren. Onder de stijgende zorguitgaven vindt een joekel van een generatieconflict plaats. Zorguitgaven worden immers voor een groot en toenemend deel besteed in de laatste levensjaren. Dure nieuwe behandelingen zijn vaker gericht op het bestrijden van steeds zeldzamere aandoeningen of aandoeningen die zich pas later in het leven manifesteren. Niet-complexe, toegankelijke zorg aan het begin of in het midden van het leven staat onder druk. Ons besteedbaar inkomen stagneert, we kunnen ons nauwelijks voorstellen hoe het onderwijs er uit zou zien als ze qua menskracht, opleidingsniveau en inzet van technologie zo robuust zou zijn als de zorg.

En ook binnen de zorg ‘winnen’ de politiek machtige sectoren het van de minder machtige domeinen. De zorg met een ‘gezicht’ en direct tastbaar leed vergroot haar politieke invloed, vaak ten koste van domeinen waar het leed of de baten onzichtbaarder zijn en een ‘gezicht’ ontbreekt. Zo kreeg de ouderenzorg er miljarden bij na het manifest van Carin Gaemers en Hugo Borst, en toen Ernst Kuipers en Diederik Gommers zich even roerden in de media werd de vaccinatiestrategie omgegooid ten behoeve van de zorgprofessionals – ten koste van het advies van de Gezondheidsraad dat het algemeen belang volgde.

We hebben behoefte aan politieke tegenmacht. Politiek die onbevreesd kiest voor het algemeen belang. Politiek die de machtsstructuren blootlegt en begrenst waar nodig. En ‘we’ zijn niet alleen de toekomstige generaties die ook nog goede en betaalbare zorg willen, maar iedereen die weet dat zorg soms wel dagen aan het leven kan toevoegen, maar dat het vaak andere zaken zijn die leven aan de dagen toevoegen. ●

We hebben behoefte aan politieke tegenmacht. Politiek die onbevreesd kiest voor het algemeen belang

Michiel Verkoulen
is econoom en adviseur in de zorg.

Te lang is vermogensongelijkheid de blinde vlek van de politiek geweest. Rechts zag het probleem niet of was heilig overtuigd van de mythe dat iedereen profiteert zolang de taart maar groter wordt. Links maakte zich voornamelijk druk over inkomensongelijkheid. Maar te grote vermogensverschillen ondermijnen de kansengelijkheid die bij sociaal-liberalen zo hoog in het vaandel staat. Daarom: drie voorstellen die noodzakelijk zijn om te komen tot een eerlijkere verdeling van kapitaal – en daarmee van kansen.

Door Xander Prijs

Vermogen
als marktmacht

Ongelijke vermogens, ongelijke kansen

Lange tijd nam de publieke aandacht voor ongelijkheid af. In de jaren zeventig was een rechtvaardige verdeling van kennis, macht en inkomen nog een zwaar bediscussieerd onderwerp. Zowel in de Nederlandse politiek – toen de vvd onder leiding van Hans Wiegel en de PvdA onder leiding van Joop den Uyl tegen elkaar ten strijde trokken – als in de internationale politieke filosofie. Het was de tijd waarin filosoof John Rawls *Een theorie van rechtvaardigheid* publiceerde. Hierin introduceerde hij de 'sluier van onwetendheid': een gedachte-experiment waarin Rawls zich afvroeg hoe iemand de wereld zou inrichten, zonder vooraf kennis te hebben van de omstandigheden van de eigen geboorte. Hij concludeerde dat een verdeling van middelen alleen rechtvaardig kan zijn als die van achter 'de sluier' aanvaardbaar is.

Ruw wakker geschud

Na de jaren zeventig ebde de aandacht voor ongelijkheid geruisloos weg. Zorgen over de betaalbaarheid van de verzorgingsstaat, de multiculturele samenleving en terrorisme verdrongen het ongelijkheidsvraagstuk naar de achtergrond. Men stond onvoldoende stil bij de implicaties van globalisering, het toenemende belang van de financiële sector in de economie

Toen Thomas Piketty in 2014 zijn vuistdikke verhandeling *Kapitaal in de eenentwintigste eeuw* publiceerde, had hij over aandacht niet te klagen: ongelijkheid stond weer bovenaan de politieke agenda

en de tanende invloed van vakbonden. Tot de Amerikaanse zakenbank Lehman Brothers in september 2008 plotseling failliet ging en iedereen ruw wakker werd geschud door de manier waarop werd omgegaan met de financiële crises die daarop volgden.

Toen de Franse econoom Thomas Piketty in 2014 zijn vuistdikke verhandeling *Kapitaal in de eenentwintigste eeuw* publiceerde, had hij over aandacht niet te klagen: ongelijkheid stond weer bovenaan de politieke agenda. Met reden: Piketty liet zien dat de hoeveelheid kapitaal – vermogen – niet alleen ongelijk verdeeld is, maar ook dat topvermogens de afgelopen decennia veel sneller zijn gegroeid dan de economie als geheel. Hierdoor neemt de vermogensongelijkheid toe.

Te ongelijk verdeelde uitkomsten ondermijnen de kansengelijkheid die bij sociaal-liberalen zo hoog in het vaandel staat. Toch zijn niet alle ongelijkheden gelijk. Waar de vermogens in Nederland behoorlijk scheef verdeeld zijn, is de mate van inkomensongelijkheid beperkt. Wie iets aan de ongelijke verdeling van kansen wil doen, doet er dus goed aan naar de verdeling van vermogen te kijken. Hoe ongelijk zijn vermogens in Nederland? Waarom zijn te ongelijk verdeelde vermogens niet alleen economisch schadelijk maar ook onverenigbaar met sociaal-liberale waarden? En hoe kunnen we vermogensongelijkheid terugdringen en kansengelijkheid bevorderen, op een manier die rechtvaardig én praktisch is?

De Gini en de Parade van Pen

Vermogensongelijkheid is lastig te meten. Dit komt mede door belastingontduiking en -ontwijking, maar ook doordat het pensioenstelsel ons beeld vertroebeld. Omdat het bij pensioenen om een aanspraak gaat in plaats van eigendom, en in het huidige stelsel het opgebouwde pensioen niet direct aan een individu kan worden toegewezen, zal het hier verder buiten beschouwing worden gelaten.

Vaak wordt de mate van ongelijkheid in een land weergegeven met de Gini-coëfficiënt (Gini). De Gini is een statistische methode om (on)gelijkheid te kwantificeren: een samenleving die perfect gelijk is heeft een Gini van 0, een samenleving die volledig ongelijk is een Gini van 1. Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) was de Nederlandse Gini voor de vermogensongelijkheid in 2017 0,79. Ter vergelijking: de Gini voor de inkomensongelijkheid in Nederland was in datzelfde jaar 0,29.

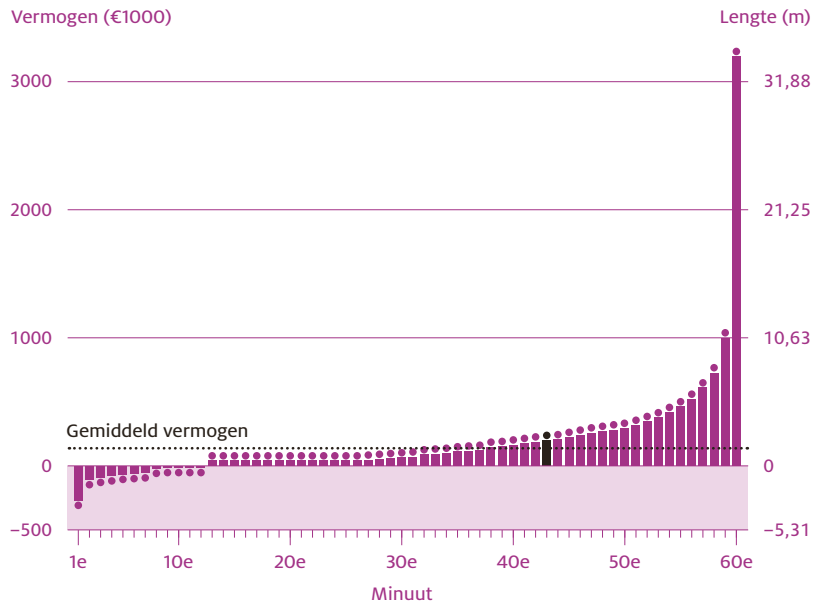
Figuur 1 (zie p. 64) helpt een visuele voorstelling van een Gini van 0,79 te maken aan de hand van de zogeheten 'Parade van Pen'. De Parade van Pen is een parade van dwergen en reuzen die in 1971 bedacht werd door de Nederlandse econoom Jan Pen. Stel, alle Nederlandse huishoudens worden gerangschikt op de hoogte van hun vermogen. Een gezinlid vertegenwoordigt diens huishouden en loopt mee in een parade die precies een uur duurt. De laagste vermogens lopen eerst langs en de lengte van het gezinlid is evenredig gemaakt aan het vermogen, waarbij de huishoudens met het gemiddelde vermogen in Nederland even lang zijn als de gemiddelde Nederlander. De zwarte stippellijn geeft het gemiddeld

Waar de vermogens in Nederland behoorlijk scheef verdeeld zijn, is de mate van inkomensongelijkheid beperkt. Wie iets aan de ongelijke verdeling van kansen wil doen, doet er dus goed aan naar de verdeling van vermogen te kijken

vermogen aan. In de figuur is te zien dat de eerste twaalf minuten van de parade zich onder de grond afspeelt. Dat komt doordat twintig procent van de huishoudens een negatief vermogen heeft. De huishoudens met een gemiddelde lengte komen pas na drie kwartier langs en de echte reuzen maken in de laatste paar minuten hun opwachting.

Figuur 1
Parade van Pen,
vermogensverdeling
in Nederland
per 1 januari 2017

Bron: CBS (2019)

In zijn boek *The Uncounted* (2020) laat econoom en belastingdeskundige Alex Cobham zien dat de mate van vermogensongelijkheid wereldwijd onderschat wordt. Dit komt doordat de allerarmsten vaak niet worden meegenomen in censusdata, terwijl de vermogens aan de bovenkant niet goed geteld worden. Cobham is niet de enige die vaststelt dat vermogens ongelijker verdeeld zijn dan algemeen wordt aangenomen. Onderzoek van Toussaint, Van Bavel, Salverda en Teulings uit 2020¹ laat zien dat de vermogensongelijkheid in Nederland groter is dan het CBS aanvankelijk berekende. Dit komt doordat het CBS het 'aanmerkelijk belang', het vermogen van huishoudens die meer dan vijf procent aan aandelen van bijvoorbeeld een besloten vennootschap bezitten, met een factor twee onderschat. Concreet betekent dit dat de Gini-coëfficiënt en de Parade van Pen slechts een begin van een beeld schetsen van hoe scheef vermogens in Nederland verdeeld zijn.

De ene ongelijkheid is de andere niet

Onvermijdelijk roept de vaststelling dat vermogen scheef verdeeld is de vraag op of dat erg is. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) stelt dat er grofweg twee manieren zijn om deze vraag te benaderen: moreel en instrumenteel. De morele benadering is filosofisch van aard. Hierin staan morele vragen over rechtvaardigheid en gelijkheid centraal. De instrumentele benadering kijkt juist naar de invloed van

economische ongelijkheid op andere maatschappelijke doelen. Welke invloed heeft economische ongelijkheid bijvoorbeeld op gezondheidsuitkomsten? Of op economische groei?

In het WRR-rapport *Hoe ongelijk is Nederland?* uit 2014 staat vooral de instrumentele benadering centraal. De raad stelt dat een grote mate van economische ongelijkheid leidt tot onderconsumptie, te hoge private schulden, een ongelijk politiek speelveld en onderinvesteringen in menselijk kapitaal. Daarnaast gaat een toename van economische ongelijkheid gepaard met een toename van gezondheidsproblemen, geweld en stress. De WRR keek zowel naar inkomens- als vermogensongelijkheid. Dat grote inkomensongelijkheid vanuit een instrumenteel perspectief negatief uitpakt voor een samenleving werd ook aangetoond door econoom Joseph Stiglitz, in zijn boeken *The Price of Inequality* uit 2012 en *The Great Divide* uit 2015. Maar de ene ongelijkheid is de andere niet. Hoe zit het met vermogen?

Ongewenste uitkomsten en ongelijke invloed

Er zijn een aantal redenen waarom grote vermogensongelijkheid volgens de instrumentele benadering schadelijk is. Zo liet een artikel van Ahn, Kaplan, Moll, Winberry en Wolf uit 2018² zien dat een onevenredig ongelijke verdeling van vermogen invloed heeft op de werking van monetair- en fiscaal beleid, en dat dat beleid weer invloed heeft op de verdeling van vermogen. Een voorbeeld van een manier waarop monetair beleid invloed heeft op de verdeling van vermogen is het kwantitatieve verruimingsprogramma van de Europese Centrale Bank (ECB). De ECB drukt digitaal geld bij en koopt daarmee bijvoorbeeld schuldpapier op. Hierdoor wordt de prijs van activa kunstmatig hoog gehouden en wordt er geld gecreëerd in het bankstelsel. De rente daalt, leningen worden goedkoper, en de inflatie zou moeten stijgen. Ook werden een aantal landen binnen de Eurozone zo van faillissement gered. Toch is er ook een keerzijde. Vermogenden profiteren disproportioneel van de kunstmatig hoge prijs van activa, waardoor de vermogensongelijkheid toeneemt.

Tevens kan vermogensongelijkheid, volgens het WRR-rapport en een artikel van politicologen Kenneth Scheve en David Stasavage uit 2017³, leiden tot ongelijke politieke lobby en corrumpering. Denk bijvoorbeeld aan de donaties en lobbypraktijken van politieke actiegroepen in de Verenigde Staten. In Nederland is het gelukkig nog niet zo ver, maar toch brengt grote vermogensongelijkheid het risico mee dat politici vooral de belangen van vermogende donateurs gaan dienen, in plaats van het maatschappelijk belang. Dit kan bijvoorbeeld leiden tot belastingverlagingen voor vermogenden. Hierdoor kan het zijn dat de doorsnee burger meer belasting moet gaan betalen – aangezien een relatief groter deel van de publieke voorzieningen door hen gefinancierd moet worden – of dat er publieke voorzieningen verdwijnen. De sterkste schouders dragen dan niet meer de zwaarste lasten, maar drukken hun snor.

² | Ahn et al. (2018). 'When Inequality Matters for Macro and Macro Matters for Inequality' in *NBER Macroeconomics Annual 2017*, volume 32.

³ | Scheve, K. & D. Stasavage (2017). 'Wealth Inequality and Democracy' in: *Annual Review of Political Science* 20 (1).

¹ | Toussaint et al. (2020). 'Nederlandse vermogens schever verdeeld dan gedacht' in: *ESB* 105 (4789), 438-441.

In Nederland is het gelukkig nog niet zo ver, maar toch brengt grote vermogensongelijkheid het risico mee dat politici vooral de belangen van vermogende donateurs gaan dienen, in plaats van het maatschappelijk belang

Aan de ene kant staat vermogensongelijkheid haaks op belangrijke sociaal-liberale waarden zoals rechtvaardigheid en kansengelijkheid. Aan de andere kant is het niet per definitie moreel onrechtvaardig dat de één meer heeft dan de ander

Een sociaal-liberale nachtmerrie

Liberalen hebben over het algemeen een gecompliceerde relatie met (vermogens)ongelijkheid. Aan de ene kant staat vermogensongelijkheid haaks op belangrijke sociaal-liberale waarden zoals rechtvaardigheid en kansengelijkheid. Aan de andere kant is het niet per definitie moreel onrechtvaardig dat de één meer heeft dan de ander. Als een individu harder heeft gewerkt dan zijn of haar burens, dan zullen weinigen het onrechtvaardig vinden als hij of zij ook meer vermogen heeft opgebouwd.

Rawls, de filosoof die we nog kennen uit de jaren zeventig, doet in zijn werk een poging om uit deze spagaat van het liberale denken te komen. Volgens Rawls is toenemende ongelijkheid geen probleem zolang de minst bedeelden in de samenleving in dit systeem beter af zijn dan in een ander systeem, waarin minder ongelijkheden bestaan, en de ongelijkheden verbonden zijn aan posities of ambten die voor iedereen open staan. Met zijn gekozen formulering sluit Rawls de implicaties uit die ongelijke machtsverhoudingen voor het gevoerde beleid kunnen hebben, aangezien hij de voorwaarde stelt dat de minst bedeelden ook in een situatie van toenemende ongelijkheid beter af zijn dan in een andere situatie waarin de ongelijkheid niet toeneemt. Deze voorwaarde wordt geschonden wanneer toenemende vermogensongelijkheid gepaard gaat met toenemende politieke ongelijkheid.

Rawls zegt nog iets interessants, namelijk dat de ongelijkheden verbonden moeten zijn aan posities of ambten die voor iedereen open staan. Hier zit voor sociaal-liberalen de crux: rechtvaardigheid gaat in de kern over kansengelijkheid. Dit is precies waar vermogensongelijkheid knelt. Ten eerste omdat de ongelijke verdeling van kapitaal vaak niet het gevolg is van – of gebonden is aan – een positie of ambt die voor iedereen toegankelijk is, maar van de posities en ambten die je (voor-)ouders hebben verworven. Ten tweede omdat vermogensongelijkheid de kansengelijkheid schaadt. Mensen met meer vermogen zijn in staat hun kinderen naar betere scholen te sturen, bijlesleraren in te huren en hun kinderen te laten sporten samen met de kinderen van andere welgestelden. Deze kinderen krijgen simpelweg meer kansen dan hun leeftijdsgenoten. Niet omdat ze beter, slimmer, of creatiever zijn, maar enkel omdat hun ouders meer geld hebben.

Herverdeling kan gerechtvaardigd, of zelfs noodzaak, zijn om kansengelijkheid te garanderen. Stel, een vrijwel homogene groep mensen leidt schipbreuk en spoelt aan op een onbewoond eiland. Ze zijn allemaal even slim, creatief en sterk. Ook hebben ze precies dezelfde middelen tot hun beschikking. Kortom, de kansengelijkheid zou een Gini van 0 hebben. Na verloop van tijd begint er een samenleving op het eiland te ontstaan. Er zijn huizen gebouwd, er zijn scholen voor de kinderen, mensen hebben banen, betalen belasting en er is een overheid die in bepaalde publieke diensten voorziet. Hoewel iedereen begon met gelijke kansen heeft een combinatie van geluk, ambitie en werkethos toch tot een ongelijke verdeling op het eiland geleid. De een heeft een groter huis, meer te eten, en een hoger salaris dan een ander. Deze verschillen zijn goed verdedigbaar, iedereen had immers dezelfde kansen.

Foto: Herman Wouters

Toch zijn reparaties in uitkomsten wenselijk, omdat diezelfde kansengelijkheid niet geldt voor de volgende generatie. De kinderen die in meer vermogende huishoudens geboren worden hebben namelijk een voorsprong ten opzichte van kinderen die in de armste huizen geboren worden. Bovendien accumuleert kapitaal. Zonder herverdeling die uitkomsten meer gelijk maakt, neemt de ongelijkheid van zowel vermogen als kansen over tijd toe.

Hervorming van het belastingstelsel

Veel verhalen over ongelijkheid zijn in wezen pleidooien voor hervorming van het belastingstelsel. Tot op zekere hoogte maakt ook dit artikel zich hier schuldig aan. Sociaaleconomische ongelijkheid is nu eenmaal vaak een gevolg van de manier waarop instituties, zoals het belastingstelsel, zijn vormgegeven. Aangezien de vormgeving van het belastingstelsel deels de oorzaak van sociaaleconomische ongelijkheid is, ligt het voor de hand dat hervormingen van hetzelfde belastingstelsel een oplossing kunnen bieden. Er zijn drie aanpassingen die in het belastingstelsel noodzakelijk zijn om te komen tot een eerlijkere verdeling van kapitaal – en daarmee van kansen.

Voorstel 1 Hogere belastingen op erven en schenken

Ten eerste, moeten we ons realiseren dat vermogen erfelijk en overdraagbaar is. Dat geldt dus ook voor de voorsprong in kansen waar een groot vermogen toe leidt. In een notitie van het Centraal Planbureau (CPB) uit 2019 stellen Stefan Groot, Marcel Lever en Jan Möhlmann ⁴ dat erfenis-

Aangezien de vormgeving van het belastingstelsel deels de oorzaak van sociaaleconomische ongelijkheid is, ligt het voor de hand dat hervormingen van hetzelfde belastingstelsel een oplossing kunnen bieden

⁴ | <https://www.cpb.nl/effect-van-erfissen-en-schenken-op-vermogensongelijkheid-en-de-rol-van-belastingen>

Foto: Herman Wouters

sen en schenkingen tussen 2007 en 2015 weinig effect hadden op de vermogensongelijkheid. De armen bleven ongeveer even arm en de rijken ongeveer even rijk. De conclusie dat het draaien aan de 'knop' erf- en schenkbelasting geen effect heeft op de vermogensverdeling ligt hierbij op de loer. Echter, dat de erf- en schenkbelasting momenteel juist de status quo in stand houdt, is reden genoeg om deze te verhogen. Niet voor niets concludeerde het CPB in het *Centraal Economisch Plan 2020* dat de laatste adem nog voor extra rugwind zorgt. Wanneer zeer vermogende ouders overlijden gaat hun erfenis naar de kinderen, die dankzij de stapeling van grotere kansen die met vermogensongelijk samenhangt gemiddeld genomen al beter af zijn. Op de lange termijn doet een verhoging van de erf- en schenkbelasting dan ook wonderen voor het terugdringen van vermogens- en kansenongelijkheid. Ook vanuit sociaal-liberaal perspectief is een verhoging van de erf- en schenkbelasting rechtvaardig. Iemands verdienste is immers niet de verdienste van de nabestaanden. Het principe van Rawls dat ongelijkheid alleen te rechtvaardigen is als die voortkomt uit posities

en ambten die voor iedereen toegankelijk zijn, wordt namelijk geschonden wanneer een geprivilegieerde vermogenspositie enkel bereikt wordt door erfopvolging.

Ook vanuit sociaal-liberaal perspectief is een verhoging van de erf- en schenkbelasting rechtvaardig. Iemands verdienste is immers niet de verdienste van de nabestaanden

Voorstel 2 Een rechtvaardigere belasting op het eigen huis

Ten tweede, moet de eigen woning zowel als woonobject als beleggingsobject worden gezien. Momenteel wordt de eigen woning in de fiscaliteit anders behandeld dan de rest van het vermogen. In het Nederlandse belastingstelsel worden inkomsten en bezittingen in verschillende 'boxen' belastingen. Box 1 is voor het inkomen uit werk en woning, box 2 voor het aanmerkelijk belang en box 3 voor het vermogen uit sparen en beleggen. Op dit moment valt de eigen woning in box 1, samen met de inkomstenbelasting. Spaargeld, aandelen en een tweede woning vallen in box 3. Om de eigen woning rechtvaardiger te belastingen moet deze ook naar box 3. Op het eerste gezicht is dit een cosmetische aanpassing, maar volgens het syntheserapport *Bouwstenen voor een beter belastingstelsel* van het Ministerie van Financiën (2020) heeft het grote gevolgen voor de vermogensongelijkheid. De status quo is namelijk gunstig voor huizenbezitters. Ten eerste, omdat een hoge hypotheekschuld tot een groot belastingvoordeel leidt, wat denivellerend werkt. Ten tweede, omdat het tarief van het eigenwoningforfait ten opzichte van box 3 relatief laag is, waardoor het een impliciete subsidie voor huiseigenaren is. Door het eigen huis in box 3 op te nemen, erkennen we dat een huis niet alleen een woonobject, maar ook een belangrijk onderdeel van het vermogen is – en komen we tot een minder ongelijke verdeling van vermogen.

Voorstel 3 Voer een radicale gelijkschakeling van vermogens in

Ten derde, moet echt rendement worden belast, in plaats van fictief rendement. In box 3 wordt de zogenaamde 'vermogensrendementsheffing' geheven. Dit is een belastingheffing van dertig procent over het fictief rendement van je vermogen. Dit werkt als volgt: stel, je vermogen is 1000 euro en het fictief rendement is vijf procent, dan zegt de Belastingdienst dat je met het vermogen 50 euro hebt verdiend. Over die 50 euro betaal je dan 30 procent belasting; oftewel: 15 euro. Dit systeem werkt ongelijkheid in de hand, want op het moment dat het echte rendement hoger is dan het fictief rendement, betaal je effectief minder belasting over het geld dat je met je vermogen hebt verdiend. Daarom stellen de auteurs van de ESB-uitgave *Ontwerp voor een beter belastingstelsel* uit 2019⁵, dat de vermogensrendementsheffing gebaseerd moet zijn op gerealiseerd rendement in plaats van fictief rendement.

Een andere aanpassing die deze auteurs in box 3 willen doorvoeren, is het instellen van een uniform, proportioneel tarief voor nagenoeg alle vormen van vermogen. De wens om tot een uniform, proportioneel tarief voor al deze vormen van vermogen te komen, komt voort uit de wens belastingarbitragemogelijkheden uit te bannen. Het is onrechtvaardig om 1000 euro rendement uit bijvoorbeeld spaargeld tegen een ander tarief te belastingen, dan 1000 euro rendement uit aandelen. In beide gevallen heeft het vermogen namelijk 1000 euro aan rendement opgeleverd. Met deze aanpassing wordt voorkomen dat de bovenkant van de vermogensverdeling het vermogen op zo'n manier structureert dat ze een lagere belastingdruk op vermogen hebben dan 'Jan Modaal'.

Vermogen in Nederland is ongelijk verdeeld. Dit is niet alleen schadelijk voor de economie, maar ondermijnt ook de gelijkheid van kansen voor huidige en toekomstige generaties. Voor het bevorderen van kansengelijkheid is het daarom van belang dat naast inkomensongelijkheid ook vermogensongelijkheid bestreden wordt. Het terugdringen van vermogensongelijkheid kan door de erf- en schenkbelasting te verhogen, het boxenstelsel aan te passen zodat de eigen woning eerlijk belast wordt, en een uniforme belasting te heffen op gerealiseerd rendement in plaats van fictief rendement. Alleen als we deze stappen durven te zetten, komen we tot een rechtvaardigere vermogensverdeling, en daarmee een rechtvaardigere verdeling van kansen. ●

⁵ | Jacobs, B. & S. Cnossen et al. (2019). *Ontwerp voor een beter belastingstelsel*. ESB.

Alleen als we deze stappen durven te zetten, komen we tot een rechtvaardigere vermogensverdeling, en daarmee een rechtvaardigere verdeling van kansen

Xander Prijs is wetenschappelijk medewerker van de Mr. Hans van Mierlostichting.

Marktmacht & Big Tech

Big Tech manifesteert zich niet alleen als de poortwachter van digitale markten, maar oefent ook fundamentele invloed uit op het digitale publieke debat – en daarmee op het democratische proces. De Europese Commissie stelde in december twee wetten voor om de macht van Big Tech te beteugelen: de *Digital Services Act* (DSA) en de *Digital Markets Act* (DMA). Nederland moet, net als andere lidstaten, haar plek opeisen aan de onderhandelingstafel in Brussel. Hierbij drie uitgangspunten voor de onderhandelaars.

Door Laura de Vries, Jan-Julius Goeijenbier, Afke Groen

Wat staat er op het spel met nieuwe EU-regels voor Big Tech?

Het beloven ware monsters van dossiers te worden, de twee wetsvoorstellen voor de regulering van Big Tech die de Europese Commissie in december 2020 presenteerde. Zij die thuis zijn in het Brusselse of in het digitale noemen de voorstellen bij hun afkortingen: DMA en DSA. Die eerste, de 'Wet inzake digitale markten' (*Digital Markets Act*), heeft als kerndoel om de concurrentie op de digitale markt te bevorderen, bijvoorbeeld door ervoor te zorgen dat consumenten vooraf geïnstalleerde apps kunnen verwijderen. De tweede, de 'Wet inzake digitale diensten' (*Digital Services Act*), beoogt de Europese consument te beschermen, onder andere door bedrijven te verplichten om transparanter te zijn over hoe ze met illegale inhoud omgaan. Opgeteld gaat het om ruim 150 pagina's aan wetgeving en toelichting.

Als in Brussel wetgeving op tafel ligt, schuiven velen aan. Bij de presentatie van de twee wetsvoorstellen gaf Eurocommissaris Margrethe Vestager (Mededinging en Digitale samenleving) aan dat 'snelle' besluit-

De komende maanden zijn de Europarlementariërs en de lidstaten aan zet om aan de voorstellen van de Europese Commissie te sleutelen

1 | <https://www.politico.eu/article/5-challenges-to-the-new-eu-digital-rulebook>

2 | Vosoughi, S., Deb R. & S. Aral (2018). 'The spread of true and false news online' in: *Science* 359 (6380), 1146–1151.

3 | <https://www.nctv.nl/actueel/nieuws/2020/10/15/dreigingsbeeld-nctv-aanslag-nederland-voorstel-baar-dreiging-vooral-van-eenlingen>

4 | Pearson, G. (2020). 'Sources on social media: Information context collapse and volume of content as predictors of source blindness' in: *New Media @ Society*.

Platforms zouden bijvoorbeeld duidelijk moeten maken welke berichtgeving een advertentie is, van wie deze afkomstig is en waarom de gebruiker deze te zien krijgt

vorming zo'n anderhalf jaar zou duren, met dan nog zes maanden totdat de verordeningen in werking treden. ¹ De komende maanden zijn de Europarlementariërs en de lidstaten aan zet om aan de voorstellen van de Europese Commissie te sleutelen. In de coulissen lobbyt Big Tech bij het Europees Parlement en bij de Raad voor haar belangen.

Opgelet dus, want die belangen zijn groot. Wat staat er op het spel met de DSA en DMA, wat zijn belangrijke onderwerpen van discussie, en waaraan is het absoluut zaak om mee te schrijven? We onderstrepen drie uitgangspunten.

1. Breek de macht van Big Tech via gepersonaliseerde advertenties

De Digital Services Act richt zich in de kern op de macht van Big Tech over mensen en over maatschappijen. Er is steeds meer bewustwording dat bedrijven met algoritmes de persoonlijke gegevens van gebruikers analyseren. 'Profielen' van mensen bepalen welke advertenties aan wie getoond worden. Met deze gepersonaliseerde advertenties verdienen grote digitale bedrijven als Facebook, Twitter, Google en YouTube graf geld. Want hoe langer mensen op actief blijven op een platform, hoe meer advertenties ze te zien krijgen, en hoe meer geld bedrijven verdienen. De platforms zijn er daarom veel aan gelegen om de aandacht van mensen zo lang mogelijk vast te houden. Omdat mensen vaker klikken op berichten die onwaar zijn, sensationeel zijn of bestaande overtuigingen bevestigen, blijven ze hangen in een digitale cirkel van informatie. ² Op die manier worden mensen met verschillende overtuigingen uit elkaar gedreven. We leven, letterlijk, in verschillende digitale werelden.

Wat daar de gevolgen van kunnen zijn, is meer dan eens gebleken. Denk aan de consequenties van de digitaal verspreide ophitsing voor de bestorming van het Capitool in Washington of de haatpropaganda tegen de Rohingya-bevolking in Myanmar. Ook in Nederland waarschuwde de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid voor de verspreiding van desinformatie en complottheorieën, waarbij sociale media als 'blaasbalg' functioneren. ³

Het wetsvoorstel van de DSA bevat een aantal stappen om de macht van Big Tech via gepersonaliseerde advertenties te breken. Platforms zouden bijvoorbeeld duidelijk moeten maken welke berichtgeving een advertentie is, van wie deze afkomstig is en waarom de gebruiker deze te zien krijgt. Belangrijk, ook omdat uit onderzoek blijkt dat mensen de betrouwbaarheid van berichten makkelijker kunnen inschatten als de herkomst is aangegeven. ⁴ Zeer grote platforms als Facebook en Twitter zouden bovendien de 'belangrijkste parameters' van hun 'aanbevelingssystemen' moeten vermelden en gebruikers de mogelijkheid moeten geven om die te wijzigen of uit te zetten.

De enorme impact van platforms op onze maatschappij maakt echter dat transparantie over algoritmes niet volstaat als die alleen is gericht op de individuele gebruiker. Zoals voormalig Europarlementariër voor D66 Marietje Schaake vaak betoogt in haar huidige functie als directeur

internationaal beleid bij het Cyber Policy Center van Stanford University, is democratische controle cruciaal voor het beschermen van vrije, liberale samenlevingen tegen de macht van Big Tech. Zulke democratische controle is pas mogelijk als toezichthouders, Kamerleden, rechters en media inzicht hebben in hoe de algoritmes achter gepersonaliseerde advertenties werken. Het is echter nog onduidelijk hoe ver de eisen die de DSA aan openheid van de algoritmes stelt in de praktijk zouden reiken. Een belangrijk punt om op te helderen én te versterken in de onderhandelingen. In deze context pleiten verschillende politici, journalisten en academici voor een verbod op gepersonaliseerde advertenties of voor niet-gepersonaliseerde advertenties als standaardinstelling, waaronder voormalig D66-Kamerlid Kees Verhoeven.

2. Let op dat regulering Big Tech ook in de kaart kan spelen

Een belangrijk aspect van de onderhandelingen over DMA en DSA zal waarschijnlijk het onderscheid zijn dat de Europese Commissie maakt tussen de vereisten waaraan platforms moeten gaan voldoen op grond van hun functie en omvang. Om dat te verduidelijken, maken we een uitstapje naar die vorige grote verordening over data, de befaamde Algemene Verordening Gegevensbescherming (AVG).

In de praktijk lijkt het erop dat de AVG voor kleine bedrijven moeilijker te implementeren is geweest dan voor grote bedrijven. Onder andere MKB-Nederland trok aan de bel met klachten over complexe en onduidelijke regels. En ook in de Europese context wezen belanghebbende organisaties erop dat de toepassing van de AVG vooral voor kleine bedrijven lastig kan zijn. Ondersteuning door de toezichthouder kan dan helpen. Voor wat betreft de DSA zouden de Kamer en een volgend kabinet uit deze ervaring dan ook in ieder geval de les moeten trekken dat er bij de toezichthouder voldoende aandacht is en middelen beschikbaar zijn voor kleine bedrijven. ⁵

Een wellicht nog belangrijkere les uit de ervaring met de AVG valt te leren op het vlak van mededinging. De AVG lijkt de marktmacht van grote bedrijven te hebben versterkt, terwijl de concurrentiepositie van kleinere bedrijven juist is verslechterd. ⁶ Zo beschreef journalist Arnoud Groot begin dit jaar in *NRC Handelsblad* hoe Google en Facebook zich niet alleen beter aan de AVG kunnen houden, maar ook conform de geldende regels makkelijker data kunnen verzamelen en verwerken – en op die manier nog meer geld kunnen verdienen aan gepersonaliseerde advertenties. Toch maakt de AVG geen onderscheid tussen grote en kleine bedrijven. In de evaluatie van de AVG uit 2020 schrijft de Europese Commissie daarover dat de omvang van een bedrijf immers geen indicatie zou zijn voor de risico's die individuen lopen bij de verwerking van hun gegevens.

In tegenstelling tot de AVG maken de *Digital Markets Act* en de *Digital Services Act* wél onderscheid tussen grote en kleine bedrijven. In de voorgestelde DMA zullen alle regels alleen gelden voor bedrijven met een 'poortwachtersfunctie': bedrijven met onder andere grote zeggenschap over de toegang tot markten en met een stevige verankering in

Een wellicht nog belangrijkere les uit de ervaring met de AVG valt te leren op het vlak van mededinging. De AVG lijkt de marktmacht van grote bedrijven te hebben versterkt, terwijl de concurrentiepositie van kleinere bedrijven juist is verslechterd

⁵ | De Nederlandse toezichthouder op gegevensverwerking – de Autoriteit Persoonsgegevens – geeft al jarenlang aan te weinig budget te hebben om effectief te handhaven.

⁶ | Zie bijvoorbeeld Gal, M.S. & O. Aviv (2020). 'The competitive effects of the GDPR' in: *Journal of Competition Law @ Economics*, 16(3), 349-391.

Het is dan ook zaak om de voorgestelde verordening niet af te zwakken – ook niet in de vorm van meer regels die de concurrentiepositie van grootste platforms juist in de kaart spelen, zoals bij de AVG het geval lijkt

die markten doordat veel gebruikers van hun diensten afhankelijk zijn. Specifieke criteria zijn onder meer: een omzet in de EU van tenminste 6,5 miljard euro per jaar óf een marktwaarde van 65 miljard euro of meer. Poortwachters kunnen een boete tot 10 procent van hun jaarlijkse omzet verwachten bij concurrentiebeperkende praktijken.

Ook onder de DSA krijgen zeer grote onlineplatforms extra verplichtingen opgelegd. Platforms met meer dan 45 miljoen gebruikers binnen de EU – en daardoor met een ‘centrale, systematische rol’ in het publieke debat en de economie – zouden, onder andere, jaarlijks een risicobeoordeling moeten opstellen over de verspreiding van illegale inhoud via hun diensten en de mogelijke negatieve effecten daarvan op de maatschappij.

Net als in de aanloop naar de publicatie van de beide wetsvoorstellen zal Big Tech de komende maanden lobbyen voor haar belangen. Het zou goed kunnen dat de DSA daarbij niet de hoogste prioriteit krijgt: heel grote platforms als Facebook en Twitter hebben immers voldoende middelen en expertise om zich aan de nieuwe regels aan te passen. Bovendien kunnen ze hun imago oppoetsen met strengere regels en richtlijnen. De DMA vormt mogelijk een groter risico, ook waar het gaat om de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende Big Techbedrijven.⁷ Het is dan ook zaak om de voorgestelde verordening niet af te zwakken – ook niet in de vorm van meer regels die de concurrentiepositie van grootste platforms juist in de kaart spelen, zoals bij de AVG het geval lijkt.

3. Geef controle over ‘illegale inhoud’ niet uit handen aan Big Tech

Het verbannen van (toenmalig) president Trump door Twitter en andere socialemedia-platforms, deed veel stof opwaaien. Waar sommigen het besluit toejuichten, wezen anderen erop dat het niet aan private bedrijven overgelaten zou moeten worden om de vrijheid van meningsuiting van individuen te beperken. Onder die laatsten waren bijvoorbeeld de Duitse Bondskanselier Angela Merkel en de Russische oppositieleider Aleksej Navalny.

De DSA probeert de verspreiding van illegale inhoud aan te pakken, maar vooral door de onlineplatforms zelf meer te laten doen. Zo zouden platforms verplicht ‘mechanismen’ moeten inbouwen waarmee mensen, op een zo eenvoudig mogelijke wijze, illegale inhoud kunnen rapporteren. De meldingen van zogenoemde ‘betrouwbare *flaggers*’ moeten daarbij voorrang krijgen. Ook moeten platforms ‘illegale inhoud’ verwijderen als een autoriteit van een lidstaat dat beveelt of als ze die inhoud op ‘eigen initiatief’ vinden. En platforms mogen gebruikers tijdelijk of permanent verwijderen. Tegelijkertijd moeten platforms uitleggen waarom ze zulke moderatie uitvoeren en een systeem instellen waarin gebruikers een klacht kunnen indienen tegen de moderatie.

Het is een complexe berg aan maatregelen om mensen en maatschappijen te beschermen tegen ontwrichtende digitale inhoud. De DSA definieert ‘illegaal’ als het in strijd zijn met Europees of nationaal recht. Omdat de nationale wetgeving per lidstaat verschillend is, zal hetgeen

7 | <https://www.politico.eu/article/europe-digital-lobbying-platforms>

8 | Werkgroep Beoordeling Nieuwe Commissievoorstellen (2020). ‘Beoordeling verordening inzake digitale diensten en wijziging Richtlijn 2000-31-EG’ via: www.rijksoverheid.nl

9 | Kist, R. & M. van den Bos. ‘Hoe Nederlandse complotdenkers en virus sceptici sociale media telkens te slim af zijn’ in: *NRC Handelsblad*, 8 maart 2021.

10 | <https://www.platformer.news/p/rethinking-the-power-of-the-youtube>

11 | <https://transparency.eu/event-deep-pockets-open-doors>

12 | <https://www.politico.eu/article/eu-dsa-tech-rules-france-national-regulation>

als ‘illegale inhoud’ worden beschouwd ook per lidstaat verschillen. Zo maakt de Nederlandse wet onderscheid tussen hetgeen ‘strafbaar’ is, ‘onrechtmatig’, ‘anderszins onrechtmatig’ of ‘ongewenst’. Volgens het kabinet-Rutte III is het dan ook onduidelijk of inhoud die volgens het Nederlands recht onder deze termen valt, wel of niet ‘illegaal’ is in de context van de DSA.⁸ Om ervoor te zorgen dat het niet aan Big Tech is om te bepalen wie of wat onderdeel mag zijn van het online publieke debat, is meer duidelijkheid nodig over wat onder ‘illegale inhoud’ valt.

Negatieve effecten van onlineplatforms gaan bovendien verder dan inhoud die overduidelijk illegaal is; denk aan de verspreiding van onjuiste informatie. Onder de DSA zouden zeer grote onlineplatforms in hun jaarlijkse risicoanalyse ook de negatieve effecten van hun diensten op grondrechten en democratische processen moeten afwegen. Een stap in de goede richting. Maar het is daarbij van cruciaal belang dat Big Tech niet voor eigen rechter kan gaan spelen, bijvoorbeeld door eigenhandig te kunnen bepalen wat dan de maatschappelijke risico's zijn die voortvloeien uit hun diensten. Dat vergt onder andere sterke mechanismes voor controle en handhaving.

Bovendien blijkt in de praktijk dat Big Tech ook inhoud die overduidelijk tegenstrijdig is met hun eigen gebruikersregels – zoals misinformatie over COVID-19 – vaak weinig doeltreffend tegengaat. Het verdienmodel belooft populaire berichten nog altijd met meer zichtbaarheid. Ook vinden verspreiders van misinformatie steeds nieuwe manieren om onder de radar te blijven, door andere woorden te gebruiken of door uit te wijken naar andere, kleinere platforms.⁹ En onderzoek suggereert dat mensen ook zélf hun weg vinden naar misinformatie, los van de aanbevelingssystemen van platforms.¹⁰ De aanpak van desinformatie vraagt daarom om een brede maatschappelijke inzet: regulering van digitale platforms, effectief toezicht op handhaving van regels en richtlijnen door en op digitale platforms én inzet op digitale geletterdheid van mensen.

De *Digital Markets Act* en de *Digital Services Act* zullen het speelveld van Big Tech in Europa voor jaren gaan bepalen. Verschillende Europese actoren hebben hun ogen dan ook al lang op de bal. Amazon, Apple, Facebook, Google en Microsoft gaven vorig jaar 19 miljoen euro uit aan lobbyactiviteiten in de EU – meer dan een verdubbeling ten opzichte van vijf jaar eerder.¹¹ Duitsland en Frankrijk kopieerden delen uit de wetsvoorstellen om deze alvast te implementeren in hun nationale wetgeving – mogelijk in een poging om de uitkomst van de onderhandelingen op Europees niveau te beïnvloeden.¹² In Nederland kregen zowel Europese als digitale zaken weinig prioriteit tijdens de verkiezingscampagne. Het is zaak dat een nieuw kabinet én de nieuwe volksvertegenwoordigers hun tanden zetten in deze wetgeving, en zich mengen in de Europese onderhandelingen. Onze democratie staat op het spel. ●

Laura de Vries is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Jan-Julius Goeijenbier is stagiair bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Afke Groen is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

De dominantie van de Europese Centrale Bank (ECB) ten opzichte van overheden in de crisisbestrijding ontbeert democratische legitimatie en draagt bij aan toenemende ongelijkheid. De nationale én Europese politiek moet meer ambitie tonen om de economie de komende jaren uit het dal te trekken.

Door Martin van Rossum & Herman Beun

Naar economisch herstel zonder Europese dogma's

Het is zo langzamerhand een cliché om te stellen dat de coronapandemie ons de grootste economische dip sinds de Tweede Wereldoorlog heeft bezorgd. Maar anders dan de financiële crisis, is COVID niet vooral door het economisch systeem zelf veroorzaakt, waardoor consumenten, producenten en investeerders hun vertrouwen makkelijker zullen herwinnen zodra het virus beheersbaar is.

Misschien nog belangrijker is dat, zowel in Nederland als daarbuiten, overheidsinstanties deze keer een radicaal andere aanpak kiezen om de gevolgen van de crisis te verzachten. Dat zat hem niet zozeer in de Europese Centrale Bank. ECB-president Christine Lagarde koos net als haar voorganger Mario Draghi voor het massaal opkopen van obligaties en staatsleningen. Ze gaf daarbij een dringende boodschap mee: de Europese lidstaten mochten het redden van de economie deze keer niet alleen aan de ECB overlaten. Ook vanuit de schatkisten moest er nu een flinke bijdrage komen, en wel gecoördineerd op Europees niveau omdat alle lidstaten getroffen zijn en economisch herstel in zwakke lidstaten ook in het belang is van de sterkere.

Europese politici waren hier om meerdere redenen altijd zeer huiverig voor. Het 'Keynesiaans' stimuleren van de economie paste nooit in de ordoliberalen opvatting over de rol van begrotingsbeleid, die vooral in Duitsland en Nederland veel aanhang heeft. Daarnaast ligt het in diezelfde landen politiek moeilijk om belastinggeld uit te trekken voor lidstaten waarvan in de publieke opinie het beeld bestaat dat die hun problemen aan zichzelf te danken hebben.

Toen het mandaat van de ECB begin jaren negentig werd vastgelegd, leek het onwaarschijnlijk dat dit vaak dilemma's zou oproepen, maar twee crises verder weten we beter

Politieke consequenties

De oproep van Lagarde was echter begrijpelijk, want aan het inzetten van alleen monetaire middelen voor het oplossen van een majeure crisis kleven belangrijke legitimiteitsvragen.¹ De onafhankelijke, in naam technocratische, bankiers nemen immers besluiten die soms vergaande politieke consequenties hebben. De Europese verdragen stellen voorop dat de ECB prijsstabiliteit moet nastreven, met als secundair doel het ondersteunen van het algemene (economische) beleid van de Europese Unie. Toen dit mandaat van de ECB begin jaren negentig werd vastgelegd, leek het onwaarschijnlijk dat dit vaak dilemma's zou oproepen, maar twee crises verder weten we beter. Zo leidt de geldverruiming die de ECB toepast tot ophoping van kapitaal bij grote financiële spelers en zijn de opkoopprogramma's voor staatsleningen niet ingegeven door de lage inflatie, maar door zorgen over de grote verschillen in markttrente die eurolanden over hun staats-schuld moeten betalen.

De EU-verdragen geven echter geen enkele indicatie hoe de ECB hier afwegingen moet maken. Is het wel zo belangrijk dat de inflatie naar bijna 2 procent stijgt, zoals de ECB nastreeft? Weegt dit op tegen de nadelen van een negatieve rente voor spaarders en pensioenen? Of tegen het feit dat het massaal opkopen van bedrijfsobligaties vooral grote vermogens en koolstofintensieve industrieën ten goede komt? In de verdragen staat dan weer wél een verbod op monetaire financiering, het direct opkopen van staatsleningen door de centrale bank, maar dat wordt door de ECB alleen naar de letter gerespecteerd, door ze te kopen in de secundaire markt.

De ECB moest bij de vorige en de huidige crisis wel ingrijpen, maar zij voelt zich in toenemende mate ongemakkelijk over de politieke keuzes die zij gedwongen is daarbij te maken. Dat ongemak is terecht. Het Europese herstellfonds van 750 miljard euro is weliswaar een stap vooruit vergeleken bij de vorige crisis, als het gaat om de omvang en snelheid waarmee het geregeld is. De ECB stelde echter 1850 miljard euro beschikbaar en daarmee is dit de tweede crisis op rij waar de centrale bank het meest bijdraagt aan de redding van de eurozone. Het is opmerkelijk dat de politieke keuzes die daarmee gepaard gaan nauwelijks aandacht krijgen.

1 | Zie voor een verhelderende bespreking: 'The ECB, the courts and the issue of democratic legitimacy after Weiss' van Nik de Boer en Jens van 't Klooster in: *Common Market Law Review*, volume 57 issue 6, 2020, via: <https://ssrn.com/abstract=3712579>

Om zowel deze crisis en ongelijkheid te bestrijden, moet de politiek het aandurven ook fiscale middelen uit te trekken

2 | Zie de heldere uiteenzetting over de (beperkingen van) Moderne Monetaire Theorie door Bas Jacobs: 'Waarom het continu laten draaien van de geldpers geen goed idee is', in *Vrij Nederland* (februari 2021), via: <https://t.co/7eAaEsgBgd?amp=1>

Laten we voorop stellen dat de situatie voor vermogenden erg gunstig is. Ook de Wereldbank stelt sinds kort dat onafhankelijkheid van de centrale bank bijdraagt aan grotere ongelijkheid, onder meer omdat het overheden aanzet tot deregulering van financiële markten en een terughoudend begrotingsbeleid met weinig mogelijkheden voor herverdeling. Door terugtrekkende overheden loopt de belastingdruk op vermogens al jaren terug. Het lage-rentebeleid van de ECB in combinatie met overheden die voorzichtig zijn met het aangaan van schuld, maakt dat bedrijven goedkoop kunnen lenen maar burgers nauwelijks profiteren.

In 2012 voerde toenmalig D66-leider Alexander Pechtold nog campagne met het argument: 'we moeten het huishoudboekje weer onder controle krijgen, anders betalen onze kinderen de rekening'. Dit dogma is kortzichtig; volgende generaties zijn bijvoorbeeld ook gebaat bij een gezond klimaat en goede overheidsdiensten. Daarnaast werd de vorige crisis door te snel op de rem te trappen ook dieper en langer. Om zowel deze crisis en ongelijkheid te bestrijden, moet de politiek het aandurven ook fiscale middelen uit te trekken.

Structurele Europese crisisaanpak

De financiering van de schatkist kan op verschillende manieren. Aanhangers van de Moderne Monetaire Theorie stellen dat de overheid ongelimiteerd geld kan uitgeven zolang de centrale bank dit financiert door geld bij te drukken. Iets minder radicaal is de meer *mainstream* Nieuw-Keynesiaanse theorie, die deze truc alleen mogelijk acht zolang er sprake is van een liquiditeitsval. Dit is een situatie waarin vraag in de economie lager is dan aanbod, terwijl de rente van de centrale bank al op de ondergrens (nul) staat. 2

We bevinden ons al vele jaren in deze situatie. Dit biedt overheden de mogelijkheid te lenen zonder private investeringen te verdringen en de ECB om de geldhoeveelheid te vergroten zonder dat de inflatie oploopt. Immers: zolang bedrijven nog niet op volle toeren draaien, zullen ze wel oppassen om prijzen en lonen te verhogen. Monetaire financiering door de ECB biedt dan ook een mogelijkheid om uit de liquiditeitsval te geraken. Daarbij moet de ECB wel controle behouden over de geldhoeveelheid en inflatiedoelstelling. Over de besteding van de financiering die de ECB ter beschikking stelt, beslissen dan immers de ministers van Financiën. Daarmee wordt de democratische legitimatie vergroot.

Voorts moeten politici zich ervan bewust zijn dat hun woorden en houding het macro-economisch sentiment sturen. De in Nederland veel gebruikte parallel van de overheidsbegroting met een 'huishoudboekje' dat 'op orde' moet zijn, is in crisistijd schadelijk voor de economie omdat het burgers en bedrijven aanzet tot zuinigheid en voorzichtigheid in plaats van tot investeren en optimisme. In de afgelopen decennia zijn arbeidsinkomens en -posities verschaald om banen te beschermen tegen de effecten van automatisering. Door als overheid te investeren in onderwijs, onderzoek, digitale infrastructuur en een gezond klimaat creëert het vraag naar hoogproductieve, kapitaalintensieve banen. Zulke schuldgefinancierde overheidsinvesteringen leveren, zeker tegen de huidige lage rentes, maatschappelijk en economisch rendement op.

De EU-begrotingsregels staan zulk beleid in de weg. Ze maximeren het jaarlijkse overheidstekort op 3 procent van het bbp en de overheids-schuld op 60 procent. Voordeel van deze regels is dat ze eenvoudig en kwantitatief zijn. Nadeel is dat overheden hierdoor maar beperkt vraag kunnen stimuleren. Tijdens de coronacrisis zijn ze dan ook buiten werking gesteld. Inmiddels rijst van Frankrijk tot Duitsland de vraag of ze nog terug moeten komen. Wij verwelkomen nieuwe afspraken die ruimte geven voor anticyclisch overheidsbeleid en een stok achter de deur voor hervormingen en houdbare schuld.

Dat de ECB in een crisis politieke keuzes moet maken, is nooit helemaal te voorkomen. Maar door de 'federale' begrotingsmacht van de Unie substantieel te versterken, komen dergelijke keuzes veel sterker in handen te liggen van democratisch gekozen politici. Dan hebben die politici wel de instrumenten nodig om dat beleid te voeren. Zo zouden *eurobonds*, een gezamenlijk schuldinstrument, blijvend onderdeel moeten worden van het Europese economische crisisinstrumentarium. Met Europese belastingen kunnen die schulden ook weer afgelost worden. Zo gaan we naar een structurele Europese crisisaanpak.

Democratische controle

De vraag is ook waar de democratische controle moet liggen op al deze Europese begrotingsmacht. Bij het Europees Parlement? Niet verrassend is dat precies wat wordt bepleit door een brede coalitie van Europarlementariërs, waaronder Guy Verhofstadt van de Renew-fractie waarbij ook D66 is aangesloten. Toch kunnen er vraagtekens worden gezet bij

De in Nederland veel gebruikte parallel van de overheidsbegroting met een 'huishoudboekje' dat 'op orde' moet zijn, is in crisistijd schadelijk voor de economie omdat het burgers en bedrijven aanzet tot zuinigheid en voorzichtigheid in plaats van tot investeren en optimisme

dat pleidooi. Bijna twee derde van de inkomsten van de Europese Unie is afkomstig uit nationale bijdragen en Europese belastingen zullen die verhouding niet sterk veranderen. Het begrotingsrecht, de *power of the purse*, is een van de oudste en fundamenteelste parlementaire rechten, en nationale parlementen verdienen dus substantiële zeggenschap over Europese inkomsten en uitgaven.

Landen als Nederland en Duitsland, met hun enorme handelsoverschotten, hebben hun kracht in niet geringe mate te danken aan de cruciale afzetmarkten in Zuid-Europa en aan de voor hen gunstiger euro-wisselkoers en -rente. Dat er op Europees niveau jaarlijks wordt meegedacht en ook geoordeeld over het economisch beleid van de lidstaten (een proces dat bekend staat als het Europees Semester), is voor een effectief herstel na de coronacrisis dan ook noodzakelijk.

Herstelfonds Regeneration Europe geeft dit proces voor het eerst tanden, omdat lidstaten hun deel van die 750 miljard euro alleen ontvangen na goedkeuring – door de Europese Commissie en een meerderheid van de lidstaten – van een verplicht nationaal herstelplan. Tot nu toe is de democratische controle op het Semester vanuit het Europees Parlement en nationale parlementen echter zwak. Dat is vooral een kwestie van politieke wil: waar echte keuzes voorliggen, ontstaat – zo leert de ervaring – ook politieke betrokkenheid. In dat opzicht kunnen de tanden die Regeneration Europe aan het Semester geeft een motiverende rol spelen.

Kortom, met een Europese blik op economisch beleid, een Europese schuld en een Europese begroting kunnen we ons uit de crisis investeren. De kiezer is vaak positiever over Europa dan de Tweede Kamer. We hopen de komende jaren dan ook op nieuw, Europees geïnspireerd leiderschap zonder dogma's. ●

Herman Beun is onderzoeker en werkte jarenlang als EU-adviseur Financiën voor (onder meer) de Tweede Kamer.

Martin van Rossum is politiek econoom en medewerker van de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Met een Europese blik op economisch beleid, een Europese schuld en een Europese begroting kunnen we ons uit de crisis investeren

Ere wie ere toekomt: de pillendraaiers hebben geleverd. De ontwikkeltijd van een nieuw vaccin bedraagt normaal gesproken ruim een decennium, maar voor COVID-19 kunnen we na een jaar al kiezen uit meerdere vaccins. Wat kan de succesvolle race om het coronavaccin ons leren om een mondiale aanpak van de grootste gezondheidsrisico's te bewerkstelligen?

Door Jan Maarten Slagter

Maatschappelijke rehabilitatie voor Big Pharma?

Het is niet mijn bedoeling een nieuwe samenzweringstheorie te lanceren, maar de coronapandemie lijkt gemaakt voor de farmaceutische industrie. Een zich razendsnel wereldwijd verspreidend, potentieel dodelijk virus dat vooral rijke landen zwaar treft en dat in korte tijd de wereldeconomie platlegt. Kortom: een gegarandeerd grote vraag van kapitaalkrachtige klanten. Dit zijn de omstandigheden waarin de vrije markt excelleert: er ligt goud klaar voor de winnaar van deze wedstrijd en ook de nummers twee en drie maken aanspraak op edelmetaal. Plezierig neveneffect is het positieve PR-effect dat de industrie goed kan gebruiken na decennialang in de strafhoek te hebben gestaan.

En, ere wie ere toekomt, de pillendraaiers hebben geleverd. De ontwikkeltijd van een nieuw vaccin bedraagt normaal gesproken ruim een decennium. In het geval van aids ligt er zelfs na veertig jaar nog steeds geen in de apotheek. Maar voor COVID-19 kunnen we na een jaar al kiezen uit een handvol behoorlijk werkzame vaccins. Dat is een ongelooflijke prestatie die de miljardenwinsten die Pfizer, AstraZeneca en Johnson & Johnson op het vaccin zullen maken, meer dan legitimeert (AstraZeneca heeft overigens aangekondigd het vaccin tegen kostprijs te leveren zolang de pandemie duurt). De Nobelprijs voor de onderzoekers en maatschappelijke rehabilitatie voor Big Pharma?

Marktmacht & Big Pharma

Dit zijn de omstandigheden waarin de vrije markt excelleert: er ligt goud klaar voor de winnaar van deze wedstrijd en ook de nummers twee en drie maken aanspraak op edelmetaal

De farmaceutische industrie is niet primair bezig met de wereld zo gezond mogelijk maken, maar met medicijnen ontwikkelen waar zoveel mogelijk rijke mensen geld voor uit willen geven

Volume maal koopkracht

Dat gaat te snel. Helaas is het verhaal van de coronavaccins de uitzondering waarbij economische en humanitaire belangen perfect synchroon lopen. Dat is in de meeste gevallen niet zo. De onzichtbare hand van Adam Smith zorgt er niet voor dat in de vrije markt de grootste behoeften het snelst worden bevredigd. Het marktmechanisme is zo afgesteld dat de vraag waar het meest aan kan worden verdiend, het best wordt beantwoord. De formule hiervoor is eenvoudig: volume maal koopkracht. Een product dat maar aan een handvol consumenten kan worden verkocht, is voor de producent niet aantrekkelijk. Evenmin als een product waar alleen klanten in geïnteresseerd zijn die het niet kunnen betalen.

Deze harde wetmatigheid zorgt ervoor dat de farmaceutische industrie, bevolkt door rationeel handelende winstjagers, niet primair bezig is met de wereld zo gezond mogelijk maken, maar met medicijnen ontwikkelen waar zoveel mogelijk rijke mensen geld voor uit willen geven. Pfizer en Merck kijken niet fundamenteel anders naar de wereld dan Coca Cola en Apple.

Het resultaat is een dramatische disbalans. Ruben Mersch wijst in *De Correspondent* op een categorie ziekten die vooral in ontwikkelingslanden voorkomt, zoals leishmaniasis, schistosomiasis en de ziekte van Chagas. Dat zijn ziektes waar u waarschijnlijk nog nooit van heeft gehoord; ze worden niet voor niets *neglected diseases* genoemd. Deze ziektes zijn samen echter wel goed voor maar liefst 11 procent van de wereldwijd door ziekte verloren levensjaren. Slechts 4 procent van de tussen 2000 en 2011 gelanceerde medicijnen bestrijdt deze ziektes. Dit staat in schril contrast met de 12 procent nieuwe geneesmiddelen die in die tijd tegen kanker werden ontwikkeld, terwijl kanker wereldwijd verantwoordelijk is voor 5 procent verloren gezonde levensjaren. Het grote verschil is dat de gezonde levensjaren die verloren gaan door kanker voor een belangrijk deel in de rijke landen vallen. Als wordt gekeken naar de geneesmiddelen die nog in de pijn zitten, is het beeld nog dramatischer: dan zakt het percentage dat voor de genegeerde ziektes wordt ontwikkeld naar 1 procent. Met andere woorden: het wordt niet beter, maar slechter.

Geen vrije markt

Overigens is de markt waarop de medicijnmakers opereren bepaald niet volkomen vrij. Wie een nieuw medicijn ontwikkelt, krijgt, om de hoge ontwikkelingskosten terug te kunnen verdienen, gedurende twintig jaar een patent op dit medicijn. Dit is een periode waarin het prijsmechanisme, zeg maar de wijsvinger van de onzichtbare hand, wordt uitgeschakeld en

de prijzen voor levensreddende medicijnen dus in theorie tot astronomische hoogten kunnen stijgen – denk aan het enige flesje water dat u wordt aangeboden als u bent verdwaald in de woestijn. In de vs leidde dit bijvoorbeeld in 2015 tot het schandaal rondom het Toxoplasma-medicijn Daraprim, waarvan de prijs na een overname door de nieuwe eigenaar werd verhoogd van 13,50 tot 750 dollar per pil.

In Nederland, evenals in andere Europese landen, loopt dit niet zo'n vaart vanwege de Wet Geneesmiddelenprijzen die maximumprijzen voorschrijft, gebaseerd op een Europees gemiddelde. Dit is echter geen sluitend antwoord op de marktmacht van de farmaceuten, Het staat ze natuurlijk vrij onder die omstandigheden een medicijn in een bepaald land niet aan te bieden. De onderhandeling die anders met de patiënt (of zijn verzekeraar) wordt gevoerd, wordt overgenomen door de overheid. Die kan weliswaar een grotere vuist maken, maar het blijft spelen met mensenlevens

De oplossing voor bovenstaande problemen wordt nog wel eens gezocht in een grotere rol van overheden bij het ontwikkelen van cruciale medicijnen, dan wel het (verder) aan banden leggen van de farmaceutische industrie. D66 stelt bijvoorbeeld in het verkiezingsprogramma 'De torenhoge winsten van farmaceuten zijn niet verdedigbaar'. De grote moeite die overheden, niet alleen de Nederlandse, het afgelopen jaar hebben gehad om relatief eenvoudige zaken als mondkapjes en testapparatuur in voldoende hoeveelheden te regelen, stemt hier hopelijk tot enige bescheidenheid. Innovatie en ondernemerschap – de overheid is er niet primair voor gemaakt. De race om het coronavaccin laat zien dat de industrie, mits op de juiste manier gemotiveerd, hierin kan uitblinken.

Opgewaardeerde licence to operate

De sleutel ligt volgens mij dan ook in deze motivatie. Enerzijds moet Big Pharma zich realiseren dat de coronacrisis de kans biedt op een nieuwe maatschappelijke positionering. Eén waarin een opgepoetste reputatie zich vertaalt in een sterkere positie op de markt voor toptalent, een betere relatie met nationale en internationale (zorg-)instanties, kortom een opgewaardeerde *licence to operate*. Dat zou naar meer moeten smaken. Anderzijds kunnen overheden, alleen en gezamenlijk, nadrukkelijker hun macht als marktspelers laten gelden. Bijvoorbeeld door prijsvragen uit te schrijven voor het ontwikkelen van medicijnen voor *neglected diseases*: een miljard voor de winnaar, op voorwaarde dat deze afziet van patent. Rijke landen zouden, bijvoorbeeld in de context van de Wereldgezondheidsorganisatie, nadrukkelijker hun (financiële) verantwoordelijkheid voor de gezondheidszorg in andere delen van de wereld moeten nemen – in hun eigen belang. Als een pandemie niet genoeg is om het belang van een mondiale aanpak van de grootste gezondheidsrisico's aan te tonen, wat dan wel? ●

Als een pandemie niet genoeg is om het belang van een mondiale aanpak van de grootste gezondheidsrisico's aan te tonen, wat dan wel?

Jan Maarten Slagter is CEO van het International Bureau of Fiscal Documentation. Daarnaast is hij columnist en auteur.

De grootste multinationals van deze wereld onderhandelen steeds vaker één-op-één met nationale Europese overheden over de door hen af te dragen belasting. Hierdoor hebben EU-lidstaten de afgelopen decennia aan belastingmacht ingeleverd. De Ierland-Apple-zaak – bondig samengevat in de term *leprechaun economics* – illustreert de gebrekkige Europese integratie op belastinggebied. Gelukkig is er een oplossing.

Door Diederik Stadig

Marktmacht & belastingen

Broodje Belastingontwijking

Door schaalvergroting en globalisering zijn grote multinationals steeds belangrijker voor onze welvaart en ook moeilijker te belasten. Hierdoor zijn nationale overheden dus niet altijd soeverein in hun belastingbesluiten en hebben zij de afgelopen decennia aan belastingmacht ingeleverd. Deze trend is zorgwekkend want het is onwenselijk dat de grootste bedrijven van de wereld niet bijdragen aan de publieke voorzieningen (zoals goede infrastructuur, een grote afzetmarkt en een goed opgeleide beroepsbevolking) waarvan ze gebruik maken. Om belastingmacht te heroveren moeten nationale overheden samen optrekken, want alleen op Europees niveau kan dit probleem het hoofd geboden worden.

Voor een goed voorbeeld van zorgwekkend tanende belastingmacht wijken we uit naar Ierland. Op 12 juli 2016 publiceerde het *Irish Central Statistics Office* (CSO), de Ierse evenknie van het Nederlandse Centraal Bureau voor de Statistiek, dat de Ierse economie in 2015 met 26,3 procent gegroeid was.¹ Niet veel later stelde het CSO dit bij naar 34,4 procent economische groei – met afstand de grootste jaarlijkse groei in de geschiedenis van de OESO. Op het eerste gezicht lijken de Ierse groeicijfers een prestatie van formaat. Een land dat zorgenkend was tijdens de financiële crisis, voert hervormingen door met een florerende economie tot gevolg. Helaas is niets minder waar: Ierland moest met het schaamrood

1 | <https://www.cso.ie/en/releasesandpublications/er/nie/nationalincomeandpenditureannualresults2015>

op de kaken haar groeicijfers herzien, want wat bleek? Apple had al haar immateriële activa² verhuisd van de Verenigde Staten naar Ierland om zo belasting te ontwijken.³ Deze miljarden aan binnenstromend kapitaal hadden de Ierse economische voorspellingen ernstig aangetast: de werkelijke groei van de Ierse economie in 2015 wordt nu geraamd rond de 8 procent. Econoom en Nobelprijswinnaar Paul Krugman nam het statische gegoochel meteen op de hak door het *leprechaun economics*⁴ te noemen.⁵

Belastingparadijzen en globalisering

Het Ierse voorbeeld is het meest extreme geval dat bekend is, maar belastingontwijking op deze schaal komt vaker voor. In een geglobaliseerde wereld kunnen multinationals namelijk steeds makkelijker belasting ontwijken door creatieve fiscale constructies. Voorbeelden hiervan zijn het verplaatsen van intellectueel eigendom van het ene naar het andere land en zogeheten *transfer pricing*: het erkennen van winsten daar waar de winstbelasting het laagst is. Ook Nederland speelt een rol in deze wereldwijde belastingontwijking door haar, tot voorkort, gunstige royalty-wetgeving.⁶ Zo sluisden veel multinationals hun winsten via Ierland door Nederland naar een land waar de winstbelasting nul procent is, zoals Bermuda. In de fiscale wereld werd deze vorm van belastingontwijking een *double Irish with a Dutch sandwich* genoemd.⁷

2 | Immateriële activa bestaan voornamelijk uit intellectueel eigendom, zoals patenten en royalties.

3 | Voor een gedetailleerde uitleg over hoe Apple dit deed, zie: <https://web.archive.org/web/20180330153810/http://economicincentives.blogspot.ie/2018/01/what-apple-did-next.html>

4 | <https://www.paulgosling.net/2019/01/leprechaun-economics>

5 | Een *leprechaun* is een mythisch wezen uit de Ierse folklore.

6 | Zo leidde de belasting van royalties van Starbucks in Nederland tot een rechtszaak: https://ec.europa.eu/competition/elojade/isef/case_details.cfm?proc_code=3_SA_38374

7 | Voor een vermakelijke uitleg, zie John Oliver in *Last Week Tonight* van 16 april 2018: <https://youtu.be/RKjkoECXjiQ?t=522>

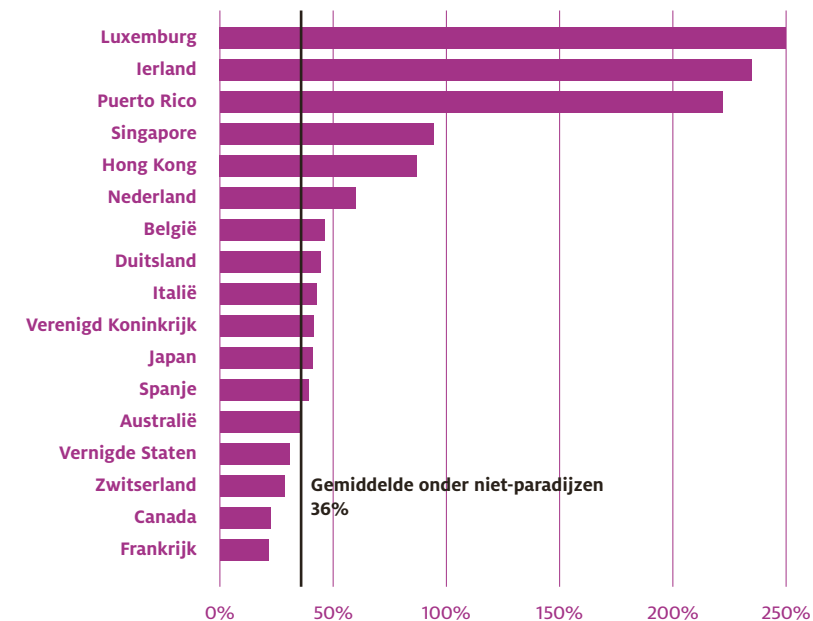

8 | <https://missingprofits.world/wp-content/uploads/2020/05/TWZ2020.pdf>

Figuur 1
Winst voor belasting als percentage van het aantal werknemers van multinationals

Bron: Zucman, Wier & Torslov (2018). *The Missing Profits of Nations*.

De totale omvang van dit probleem werd onlangs geschetst door Gabriel Zucman, Thomas Torslov en Ludvig Wier in hun paper *The Missing Profits of Nations*.⁸ Zij ontdekten dat 40 procent van alle winsten van multinationals op papier gemaakt worden in belastingparadijzen. Daarnaast laten de drie onderzoekers zien dat met name Amerikaanse multinationals gebruik maken van belastingparadijzen en dat dit ten koste gaat van de belastinginkomsten van Europese overheden. Deze ontwijking is mogelijk door vier Europese belastingparadijzen: Ierland, Luxemburg, Nederland en België. Andere EU-landen lopen dus belastingopbrengsten mis door de gunstige fiscale constructies die deze vier landen multinationals bieden. Figuur 1 hieronder laat zien hoe zeer belastingparadijzen profiteren van hun faciliterende rol in belastingontwijking.

Dergelijke excessen zijn mede het gevolg van globalisering en schaalvergroting. Harvardeconoom Marc Melitz demonstreert hoe het opheffen van financiële- en handelsbarrières in de jaren zeventig en tachtig leidde tot wereldwijde concurrentie tussen bedrijven. Hierdoor blijven alleen de efficiëntste bedrijven over: deze bedrijven concurreren hun competitie de markt uit of nemen hun concurrentie over. Kortom, we zijn voor onze welvaart en werkgelegenheid, maar ook voor onze belastingheffing, steeds afhankelijker van een klein groepje bedrijven die almaar groter worden.

Voor belastingheffing betekent dit dat grote multinationals, zoals Apple in het geval van Ierland, een enorme 'vangst' zijn voor landen. Het levert Ierland ontzettend veel geld en werkgelegenheid op dat Apple haar hoofdkantoor in Dublin heeft. Maar aan de andere kant, betekent dit ook dat Apple een enorm goede onderhandelingspositie heeft. Als de Ierse

belastingwetgeving Apple niet langer bevalt, kan het bedrijf besluiten haar hoofdkantoor te verplaatsen. Deze afhankelijkheid is zorgelijk, want zo zijn EU-landen niet altijd vrij om te beslissen over hoe veel belasting zij heffen. Op deze manier boeten Europese belastingparadijzen dus aan soevereiniteit en belastingmacht in.

Anonieme tax rulings

Op eenzelfde manier heeft Nederland een eenheid binnen de Belastingdienst die ermee belast is zogeheten *tax rulings* af te sluiten met multinationals. Een *tax ruling* is een afspraak tussen de Belastingdienst en een multinational waarin een belastingtarief afgesproken wordt dat onder het wettelijk vastgelegde tarief ligt. Zulke *tax rulings* worden in beperkte mate, en alleen geanonimiseerd, openbaar gemaakt en gaan niet naar de Tweede Kamer voor goedkeuring. Zo betalen multinationals in Nederland veel minder winstbelasting dan bijvoorbeeld het mkb, zonder tussenkomst van de Tweede Kamer, met oneerlijke concurrentie als gevolg. Vanwege deze rulingpraktijk staat de Nederlandse Belastingdienst internationaal bekend als erg benaderbaar en vriendelijk naar het grootbedrijf. Nederland onderhandelt dus één-op-één met multinationals over de te betalen belasting. Ook de Nederlandse overheid is dus niet altijd vrij om haar eigen belastingtarief te bepalen en boet zo dus in aan soevereiniteit en belastingmacht.

Toch lijkt er na het Ierse *leprechaun economics*-incident een voorzichtige ommezwaai gaande. Zo wisselen Europese overheden nu automatisch informatie uit over afgesloten *tax rulings* en kondigde de Europese Commissie een rechtszaak aan tegen Ierland voor illegale staatssteun ter waarde van dertien miljard euro aan Apple.⁹ De Europese Commissie stelt namelijk dat Ierland Apple een selectief voordeel biedt door alleen Apple, en andere bedrijven dus niet, een effectieve belastingdruk van minder dan één procent te bieden. Ook heeft de Europese Commissie enkele andere onderzoeken en rechtszaken aangekondigd vanwege onrechtmatige belastingheffing, waaronder Nederland-Starbucks.¹⁰

De benadering van de Europese Commissie is juridisch gezien creatief te noemen. Want volgens artikel 4(1) van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie is belastingheffing een exclusieve competentie van de lidstaten en mag de Europese Commissie zich dus niet met belastingheffing bemoeien. Tevens is het juridisch lastig om belasting te classificeren als staatssteun. Onlangs verloor de Europese Commissie de Apple-rechtszaak dan ook van Ierland, maar heeft wel al laten weten in hoger beroep te gaan.¹¹

De Ierland-Apple zaak illustreert de gebrekkige Europese integratie op belastinggebied. De Europese Commissie constateert terecht dat belastingontwijking door grote multinationals een probleem is, maar heeft juridisch gezien niet de macht om Ierland écht tot verantwoording te roepen.

Zulke *tax rulings* worden in beperkte mate, en alleen geanonimiseerd, openbaar gemaakt en gaan niet naar de Tweede Kamer voor goedkeuring

9 | Lees hier de aankondiging van Eurocommissaris Margrethe Vestager: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_16_2923

10 | Voor een volledig overzicht, zie: https://ec.europa.eu/competition/state_aid/tax_rulings/index_en.html

11 | Lees hier een verslag over de implicaties van de rechtszaak van CNBC: <https://www.cnbc.com/2020/07/15/what-the-apple-ruling-means-for-the-eu-and-other-companies-operating-there.html>

Europese samenwerking en fiscale transparantie

Het zou niet mogelijk moeten zijn dat vier belastingparadijzen andere EU-landen belastingopbrengsten ontzeggen door louche fiscale constructies. Gelukkig is er een oplossing: EU-lidstaten moeten hun belastingwetgeving harmoniseren en hun veto over fiscale zaken opgeven. Want eens te meer blijkt dat een transnationaal probleem als belastingontwijking niet nationaal kan worden opgelost. Door samen op te trekken kan de EU een vuist maken tegen multinationals door bijvoorbeeld sancties op te leggen voor belastingontwijking en ander ongewenst fiscaal gedrag. Op deze manier kunnen alle EU-landen beschikken over vollere nationale schatkisten en heroveren ze zo ook de nodige belastingmacht en soevereiniteit. Dit besef is in Nederland al doorgedrongen, zo toonde (demissionair) staatssecretaris van Financiën Hans Vijlbrief (D66) zich onlangs bereid de unanimitetsverplichting over fiscale zaken in Europees verband te laten varen.¹²

Maar ook op nationaal niveau zou Nederland al betekenisvolle stappen kunnen zetten om belastingmacht en soevereiniteit te heroveren. De belangrijkste daarbij is democratische controle op *tax rulings*. Zo zou de Tweede Kamer bijvoorbeeld elk kwartaal bijgepraat kunnen worden over de afgesloten *tax rulings* en zou bij te grote tariefverschillen een plenair debat aangevraagd moeten kunnen worden. Op deze manier verzekeren we ons van grotere fiscale transparantie en broodnodige democratische controle op *tax rulings*.

Laten we hopen dat de verstandige lijn van Vijlbrief zich ook in de volgende regeringen doorzet en dat Nederland in de toekomst niet meer bekend staat om een broodje belastingontwijking, maar als voortrekker van Europese belastingsamenwerking. Alleen op deze manier kan afkalvende belastingmacht ten opzichte van de grootste bedrijven tegen worden gegaan. ●

12 | <https://www.ad.nl/politiek/staatssecretaris-vijlbrief-weg-van-de-dark-side-om-belastingontwijking-tegen-te-gaan~a6573922>

Maar ook op nationaal niveau zou Nederland stappen kunnen zetten om belastingmacht en soevereiniteit te heroveren. De belangrijkste is democratische controle op *tax rulings*

Diederik Stadij is promovendus in de politieke economie aan de Vrije Universiteit (VU).

Column

door Edin Mujagić

De kracht van creatieve vernietiging

Met het versturen van de allereerste e-mail, lancering van de eerste microprocessor, commerciële verkoop van floppydisks (de verre voorouder van de USB-stick) en de introductie van de zakrekenmachine, begon in 1971 de Derde Industriële Revolutie, ook wel de IT-revolutie genoemd. Die heeft ons dagelijks leven, economie en maatschappij ingrijpend veranderd. Macro-economisch gemeten is de welvaart sindsdien behoorlijk gestegen. Die welvaartsstijging is echter aan een grote groep mensen in het Westen voorbij gegaan. Mede daardoor is zowel de inkomens- als vermogensongelijkheid toegenomen.

De grote financiële crisis die begon in 2007 heeft de verschillen blootgelegd. De strijd van *99 procent vs 1 procent* (de rijkste 1 procent) is een van de gevolgen. De groep werkende armen, gezinnen die wel werken maar niet hebben geprofiteerd van de uitbundige economische groei in de afgelopen decennia, is groot. In de Europese Unie leeft 10 procent van de inwoners die een baan hebben in armoede, volgens de Europese Commissie. In de Verenigde Staten zijn bijna 40 miljoen Amerikanen, 1 op bijna 7 volwassenen, afhankelijk van voedselbonnen van de overheid. Velen behoren niet tot die groep alleen maar omdat ze twee of zelfs drie banen hebben om rond te kunnen komen.

De vraag waarom, is behalve een intrigerende ook een zeer belangrijke. Zeer belangrijk omdat inmiddels de Vierde Industriële Revolutie is begonnen – met de komst van nieuwe technologieën en toepassingen ervan, zoals 5G, kunstmatige intelligentie, nanotechnologie, 3D printing et cetera. Door te analyseren waarom een grote groep mensen niet of nauwelijks van de vorige industriële revolutie geprofiteerd heeft, kunnen we ervoor zorgen dat we niet dezelfde fout maken.

Mijn zoektocht naar antwoorden heeft mij tot de conclusie geleid dat het met de marktwerking te maken heeft.

Kapitalisme en vrijemarktwerking zijn een evolutionair proces in de zin dat bedrijven die zich aanpassen, overleven – en geen aanpassing ondergang betekent. Aanpassen en overleven krijgen vorm in steeds beter en efficiënter willen worden, een proces dat bekend staat onder de term creatieve vernietiging. Dat mechanisme is de afgelopen decennia te veel verstoord en heeft geleid onder meer tot ongelijke concentratie van welvaarts groei.

Door te analyseren waarom een grote groep mensen niet of nauwelijks van de vorige industriële revolutie geprofiteerd heeft, kunnen we ervoor zorgen dat we niet dezelfde fout maken

Een symptoom van de genoemde verstoring is het aantal zogeheten zombie-bedrijven, maar ook monopolies en oligopolies. Uit onderzoek blijkt dat sinds 1998 in meer dan driekwart van de sectoren in de Amerikaanse economie concentratieniveaus zijn toegenomen, lees: dat slechts één of een paar bedrijven zo goed als de hele sector vertegenwoordigen. Sommige bedrijven zijn zo machtig en groot geworden dat hun naam niet alleen bedrijfsnamen zijn maar ook werkwoorden. Denk aan googelen, zoomen of uberen.

Ik heb de derde en vierde industriële revolutie genoemd, hetgeen impliceert dat er ook een eerste en tweede zijn. Het verschil tussen de eerste twee – tussen circa 1760 en 1914 – en de derde, is dat de krachten van de creatieve vernietiging bij de eerste twee revoluties veel en bij de derde veel minder ruimte kreeg.

De coronapandemie lijkt vele, vaak ingrijpende, veranderingen in de economie en de maatschappij niet alleen te veroorzaken maar vooral te versnellen (iets wat overigens historisch gezien alles behalve vreemd is). Denk daar bijvoorbeeld bij aan vergroening en duurzaamheid, iets waar de nieuwe technologieën een grote rol in spelen en zullen blijven spelen. Als we als maatschappij alle vruchten van de ontluikende nieuwe revolutie willen plukken én het profijt ervan breed willen verspreiden – kortom: de fouten van sinds 1971 niet willen herhalen – dan is het cruciaal dat het mechanisme van creatieve vernietiging meer ruimte krijgt dan in de afgelopen decennia. Monopolies en oligopolie's staan daar haaks op, hetgeen betekent dat een stevig mededingingsbeleid en daar bijbehorende autoriteit met lef een must is. Dat gaat lastig per land, wat inhoudt dat het Europees aangepakt moet worden.

Tijdens de Tweede Industriële Revolutie dwong de Amerikaanse overheid spoorwegmaatschappijen zich op te splitsen in meerdere maatschappijen. Zelfs de machtige familie Rockefeller wist de dans niet te ontspringen; in 1911 verklaarde het Hooggerechtshof dat haar familiebedrijf Standard Oil een monopolie was. Het bedrijf werd opgesplitst in 34 bedrijven, waaronder bedrijven die inmiddels namen dragen als Chevron, Texaco en ExxonMobile. Anno 2021 zijn bedrijven zoals Microsoft, Facebook of Google de moderne versies van Standard Oil en de spoorwegmaatschappijen van weleer. De economische historie leert ons dat het voor onze welvaart én de verdeling ervan in de toekomst goed zou zijn als de overheden in Europa, de VS en elders de monopoliepositie van veel *Big Tech*-bedrijven afbreken, waarbij een opsplitsing niet uitgesloten moet worden.

Op 12 juni 1987 riep de Amerikaanse president Ronald Reagan: *Mr. Gorbachov, tear down this wall*. Ruim dertig jaar later is het tijd voor *tear down these monopolies*. Opdat de toekomst zonniger wordt voor iedereen. ●

Edin Mujagić is macro-econoom. Deze bijdrage is geschreven op basis van zijn binnenkort te verschijnen boek *1971. Het jaar waarin de wereld voorgoed veranderde: Over oplopende staatschulden, werkende armen en het voordeel van de crisis*. Zie: www.1971.nu

Marktmacht is vaak het gevolg van factoren die buiten de invloed van de overheid liggen. In het geval van het financiële stelsel is het echter de overheid zélf die zich haar natuurlijk monopolie op het aanbieden van een nationaal betaalmiddel heeft laten ontfutselen. De perverse effecten zijn met regulering niet of nauwelijks in de hand te houden. Breidelen moet hier door een fundamentele herschikking van de ordening.

Door Mark Sanders

CBDC en de gebreidelde banken

Marktmacht is er in soorten en maten. Prorail heeft een natuurlijk monopolie, net als de lokale netbeheerder. Google is de dominante zoekmachine op internet geworden en kan daarmee veel reclame-inkomsten genereren. Facebook heeft marktmacht omdat een sociaal netwerk in je eentje nu eenmaal niet zo gezellig is. Albert Heijn zie je op elke straathoek en KLM lijkt zowaar enige marktmacht te ontleen aan het zijn van nationale trots. Als marktmacht het gevolg is van een eerlijke concurrentiestrijd en de positie van de monopolist betwistbaar blijft, is marktmacht op zich niet per se een probleem. Maar vaker gebruiken winnaars hun positie om het uitdagers moeilijk te maken en moet de overheid ingrijpen om misbruik van die macht te beperken.

Het komt echter maar zelden voor dat commerciële bedrijven erin slagen de overheid een monopolie te ontfutselen. Nog uitzonderlijker is het dat dat monopolie de overheid vervolgens dwingt om de sector te reguleren en dat door die regulering de sector zijn vermogen om haar oorspronkelijke taken te vervullen, verliest. In dit artikel zal ik betogen dat dat is wat er zich in onze bankensector heeft voltrokken. En wat we daaraan zouden moeten doen.

Marktmacht & bankensector

Digitaal centralebankgeld (CBDC)

Deze ontwikkeling gaat decennia terug en kwam uiterst pijnlijk aan de oppervlakte in de grote crisis van 2008. Toen zagen we ons genoodzaakt om ABN AMRO en SNS te nationaliseren en ING met enorme steunpakketten overeind te houden, terwijl Rabobank onderuitging in het Libor-schandaal. De essentie van het probleem is dat we de waarde van ons geld volledig afhankelijk hebben gemaakt van het voortbestaan van onze banken. En dat laat ons geen keus op momenten dat het bij die banken misgaat. We praten, ook binnen D66, al sinds de financiële crisis van 2008 over dit probleem. Toch zijn er weinig stappen gezet richting een oplossing. Er is veel veranderd, maar weinig aan het onderliggende probleem gedaan. Ironisch is dat nu juist Facebook – met haar voornemen een eigen cryptomunt te introduceren – een discussie heeft losgemaakt onder centrale bankiers die dit probleem kan oplossen. Een door centrale banken uitgegeven digitale munt (Central bank digital currency – CBDC).

Dan moeten we echter wel dit digitaal centralebankgeld gaan zien als een manier om dit fundamentele probleem in de ordening van de bankensector op te lossen. Vooralsnog zien veel politici en centrale bankiers – wellicht uit angst en onwetendheid of onder druk van de lobby – CBDC als bedreiging van het bestaande bedrijfsmodel van commerciële banken en daarmee de stabiliteit van het financiële systeem. Dat eerste is het. Maar het feit dat daarmee, ook twaalf jaar na de crisis, nog steeds het tweede volgt, is wat mij betreft het probleem dat CBDCs ons kunnen helpen oplossen. Dat daarmee banken ook weer hun rol kunnen gaan nemen in het financieren van een economie in transitie, is voor klimaatpartij D66 mooie bijvangst.

Commerciële bankschuld

Om het punt te maken moeten we beginnen bij de structuur van ons huidige financiële systeem. Daarin speelt geld uiteraard een centrale rol. Maar anders dan sommigen wellicht denken, is ons geld niet meer afkomstig van de centrale bank. Ons geld bestaat, zeker in Nederland, voor meer dan 90 procent uit de schuld van commerciële banken. Dat zit zo. Wie geld stort op zijn betaalrekening bij ING, ABN of Volksbank, accepteert in ruil voor cash een vordering op zijn bank. Die vordering kan, tegenwoordig via handige apps, worden overgedaan aan derden. En omdat die derden dat tegoed ook weer kunnen gebruiken om hun rekeningen te betalen, gaat een vordering op commerciële banken oneindig rond. De banken hoeft die schulden pas af te lossen op het moment dat iemand een bedrag opneemt in contanten. En dat is, zeker sinds de coronapandemie alle detailhandel naar internet heeft verbannen, eigenlijk niet meer nodig.

Het wordt nog mooier (voor de banken). Een bank kan namelijk ook gewoon tegoeden creëren zonder eerst contanten te ontvangen. Als geldscheppende instelling hebben ze van de wetgever dat recht gekregen en door 'wederzijdse schuldaanvaarding' creëren banken nieuw geld. Daarbij noteert de bank in haar boeken een nieuw bezit: een lening aan persoon x, en een nieuwe schuld: een tegoed op de betaalrekening van

Foto: Herman Wouters

persoon x. De bank zal uiteraard de lening aan persoon x op termijn en met rente terugvorderen. Maar de schuld van de bank gaat in het systeem circuleren als nieuw geld en wordt, voor zover die daar in de behoefte aan geld voorziet, nooit meer afgelost. De individuele bank heeft hier niet per se iets aan en kan zeker niet ongebreideld nieuw geld creëren. De centrale bank eist een reserve, overige schuldeisers een risicopremie en als er te veel direct opvraagbare schuld staat tegenover lang uitstaande leningen, dreigt een *bankrun*. De baten van geldschepping komen in een concurrerende bankenmarkt tenslotte terug bij de gebruikers van het geld in de vorm van lagere leenrentes en hogere depositorentes. Tot zover de theorie...

Perverse effecten

Omdat in de jaren dertig van de vorige eeuw de overheid de banken niet redde, verloren vele gewone mensen hun zuurverdiende spaarcentjes in een golf van *bankruns*. Om dat in de toekomst te voorkomen, stond de overheid toe dat banken hun faillissementrisico poolden in het depositogarantiestelsel. Daarmee verviel het risico op *bankruns*, maar ook de reden voor andere schuldeisers van de bank om nog op de risico's te letten. Dat was lange tijd geen probleem. Banken handelden prudent en bankieren was saai. Maar onder dekking van het stelsel en de liquiditeitsgaranties van de centrale bank, kon commerciële bank-

Onder dekking van het stelsel en de liquiditeitsgaranties van de centrale bank, kon commerciële bankschuld geleidelijk de rol van contant geld overnemen

De essentie van het probleem is dat we de waarde van ons geld volledig afhankelijk hebben gemaakt van het voortbestaan van onze banken. En dat laat ons geen keus op momenten dat het bij die banken misgaat

De vier grootbanken mogen niet omvallen omdat dan de vordering van miljoenen Nederlanders op deze banken waardeloos zijn en daarmee een enorme hoeveelheid geld verdwijnt

schuld geleidelijk de rol van contant geld overnemen. Dat dit ook voor de overheid handig bleek, word je duidelijk als je je belasting dezer dagen met cash wilt betalen. Of een kop koffie in het Tweede Kamergebouw. Digitalisering maakte betalen met bankschuld veiliger, handiger en net zo risicovrij als met cash. Er kon tot de jaren zeventig nog wel eens een bank failleren, maar voorkomen was beter dan genezen. Een deregulering en fusiegolf van de jaren tachtig en negentig gaven ons het huidige stelsel. Met vier grootbanken die in hun handelen nauwelijks van elkaar te onderscheiden zijn en die, vanwege hun centrale positie in het betalingssysteem, te groot zijn om te mogen omvallen. Dat is niet omdat ze dominant zijn in de markt voor hypotheek- of bedrijfskrediet en daar de tarieven met elkaar relatief hoog kunnen houden. Immers, als een bank faillert, zijn die kredieten nog steeds van waarde. Ze mogen niet omvallen omdat dan de vorderingen van miljoenen Nederlanders op deze banken waardeloos zijn en daarmee een enorme hoeveelheid geld verdwijnt.

In de jaren na 2008 werden drie van de vier grootbanken gered met miljarden, met als enige reden dat daarmee de stabiliteit van het betalingsverkeer en de deposito's van miljoenen klanten werden gewaarborgd. In de brieven aan de Kamer van destijds geen woord over nationale trots, de werkgelegenheid of het belang voor de Nederlandse export. De centrale rol in het betalingsverkeer was het geweer dat de commerciële banken tegen het hoofd van de belastingbetaler hielden. En dat geweer is ook vandaag nog gewoon geladen. De perverse effecten van die marktmacht zijn met regulering niet of nauwelijks in de hand te houden. Breidelen

moet hier door een fundamentele herschikking van de ordening. En dat zou dus kunnen door als centrale bank(en) een digitale munt in omloop te brengen. De meest eenvoudige manier om dat te doen is om burgers en bedrijven gewoon toe te staan een rekening te openen bij de centrale bank. En, om op termijn zeker te stellen dat die rekeningen ook worden gebruikt, zou geleidelijk de bescherming voor commerciële banktegoeden mogen worden afgebouwd. De Belastingdienst kan tenslotte ook een bijdrage leveren door te eisen dat belasting betaald wordt in centrale bankschuld en niet meer met commerciële bankschuld kan worden voldaan. Volgens de zogenaamde chartalisten is dat uiteindelijk wat bepaalt welke schuldtitels gaan circuleren als betaalmiddel.

Foto: Herman Wouters

Risicovrij centralebankgeld

Wat we hiermee bereiken is dat het hele betalingsverkeer en wat er verder via betaalrekeningen loopt (voorzorg besparingen, uitsmeren van consumptie uitgaven over de maand en het jaar etc. etc.) voortaan kan worden afgewikkeld in risicovrij centralebankgeld. Alleen het inflatierisico blijft (net als nu overigens) bestaan. Door het CBDC ook, met cash, wettig betaalmiddel te maken, komt de in de economie circulerende geldhoeveelheid daarmee weer direct onder de controle van de centrale bank, wat ook kwantitatieve verruiming (*quantitative easing*) en andere monetaire acrobatiek overbodig maakt. Als de centrale bank meer geld in de reële economie wil pompen (of juist eruit wil dweilen), kan ze dat gewoon direct doen. De centrale bank voorziet dan weer, zoals in haar mandaat bedoelt, als enige in ons wettig betaalmiddel. Maar belangrijker, door de commerciële banken vrij te stellen van hun publieke taak, kunnen we hen ook weer voorzichtig liberaliseren. U hoort het goed, in de tijd dat zelfs Rutte ons land diep socialistisch noemt en marktwerking (in de zorg) niet meer als doel op zich ziet, pleit ik voor het liberaliseren van de bankenmarkt.

Dat kan uiteraard alleen verantwoord gebeuren als we eerst maken dat het voortbestaan van individuele commerciële banken niet meer essentieel is voor ons betalingssysteem. Pas als ze bij het ministerie van Financiën en DNB hun schouders kunnen ophalen bij een miljardenverlies bij ING, is de hervorming van de financiële sector echt af. Het introduceren van een CBDC kan daarin een belangrijke rol spelen. Als het hele betalingsverkeer geleidelijk overgaat naar de balans van de centrale bank, verkorten de balansen van de commerciële banken. Zij hebben niet langer de beschikking over (bijna) gratis geld en moeten dus tegen hogere kosten financieringen gaan aantrekken om nog leningen te kunnen uitzetten. Die laatste moeten dan ook meer opleveren en dus zullen banken meer risico gaan nemen. Maar anders dan tot nu toe, doen ze dat weer voor eigen rekening.

En dat is hard nodig. Het financieren van bijna risicovrije hypotheekleningen op een overspannen woningmarkt en het geven van goedkoop krediet aan de grote multinationals in de fossiele economie, is een misallocatie van kapitaal waar je met een SDE++ regeling en wat subsidies op windmolens weinig tegen vermag. Als banken weer risico mogen nemen, en dat voor eigen rekening moeten doen door het wegvallen van publieke dekkingen, dan komt er weer ruimte voor echt ondernemen. Uiteraard zullen de financiers van de banken een hoger eigen vermogen eisen en de risico's op de uitzettingenkant van de balans goed in de gaten houden en hopelijk ook beprijzen. Maar dat schept ruimte voor (nieuwe) banken die met een hoger of juist lager risico-rendementprofiel naar de gunst van de beleggers en spaarders dingen. Meer diversiteit in het bankenlandschap is een veel gehoorde wens van beleidsmakers en toezichthouders sinds de financiële crisis, maar ook daar is tot op heden weinig concreet beleid gevoerd. Ook op dit punt zou de introductie van een CBDC dus grote voordelen kunnen bieden.

Pas als ze bij het ministerie van Financiën en DNB hun schouders kunnen ophalen bij een miljardenverlies bij ING, is de hervorming van de financiële sector echt af

D66 is echter nog niet zover durven gaan om ook ons geld zelf tot onderdeel van de publieke infrastructuur te verklaren

Mark Sanders is hoogleraar Internationale Economie aan de Universiteit van Maastricht, lid van Sustainable Finance Lab en *Breidelaar*.

Meer weten over de Breidelaars van D66?
economiediewerkt.nl

Publieke infrastructuur

Marktmacht is vaak het gevolg van factoren die buiten de invloed van de overheid liggen en vereist vaak ingrijpen achteraf. In het geval van het financiële stelsel is het echter de overheid zelf die zich haar natuurlijk monopolie op het aanbieden van een nationaal betaalmiddel heeft laten ontfoetselen. In plaats van deze publieke taak weer stevig ter hand te nemen is geprobeerd de commerciële banken, die met dit monopolie aan de haal gingen, te breidelen met stevig toezicht en strenge wet- en regelgeving. Maar soms is breidelen veel eenvoudiger dan dat. Je kunt ook een goed functionerende markt het werk weer laten doen als je de publieke taken weer netjes onder een overheidsmonopolie brengt. In het geval van het wettig betaalmiddel is dat zowel historisch een beproefd recept als voor de toekomst een wenselijke richting.

D66 heeft in privatiseringsoperaties in het verleden (spoor, telecom, zorg en energie) altijd ingezet op het afsplitsen en borgen van publieke infrastructuur en het organiseren van echte concurrentie daarbinnen. En Wouter Koolmees schreef in zijn vorige leven als fractiewoordvoerder financiën al eens een notitie waarin diezelfde logica ook werd gevolgd als het gaat om de fysieke betalingsinfrastructuur. D66 is echter nog niet zover durven gaan om ook ons geld zelf tot onderdeel van de publieke infrastructuur te verklaren. Dat die logica in het financiële stelsel nooit is gevolgd heeft waarschijnlijk te maken met het gevoel dat er geen alternatief bestond. Dat is er met CBDC nu wel. D66 is als progressieve partij aan zichzelf verplicht deze ontwikkeling te zien als een kans om de ordening op orde en ons ontspoorde financiële systeem weer op de rails te krijgen. Met een CBDC kunnen we de banken privatiseren door juist de publieke taak weer stevig bij de centrale bank onder te brengen. Diezelfde banken kunnen dan ook echt een rol gaan spelen in de financiering van innovatie en de door D66 zo gewenste energietransitie.

In een volgend kabinet zou D66 er daarom goed aan doen om voor de verandering Financiën eens te claimen. Of anders toch minstens EZK. Nu zelfs de vvd de marktwerking wil gaan beperken is het wellicht een verfrissend geluid om in de bankensector juist wat stevige marktucht te organiseren. Dat is goed voor onze banken en voor onze economie in transitie. ●

Boekrecensie

Door Abele Kamminga

Een wonderbaarlijk politicus

Enigszins verbluft vroeg het Britse weekblad *The Economist* zich in 1998 af hoe het toch mogelijk was dat Hans van Mierlo, deze 'grote, gebogen kerel met droevige, flodderig expressieve ogen', erin was geslaagd om het Nederlandse EU-voorzitterschap tot een goed einde te brengen. Nederlanders konden zich in het buitenland weliswaar geraffineerd opstellen, maar toch niet deze 'stuntelende' en 'bazelende' minister van Buitenlandse Zaken; deze zuchtende Hollander die 'liever hardop nadenkt over de toekomst van de mensheid, dan dat hij zijn mensen aanstuurt'?

Politieke homo ludens

Hoewel de Britse redacteur van dienst Van Mierlo niet naar waarde taxeerde, valt die misrekening ergens ook wel te begrijpen. In zijn fraaie biografie van Hans van Mierlo toont Hubert Smeets ons een eeuwig zoekende, twijfelende en hardop denkende mens, die

manmoedig de wereld probeerde te ordenen met woorden. Al meanderend was hij soms onverwacht effectief, maar even vaak speelde hij frustrerend weinig klaar. Soms zou je hem (vrij naar Marx) toe willen roepen dat de wereld genoeg geïnterpreteerd is en dat het er nu op aan komt haar te veranderen.

Smeets typeert Van Mierlo als een politieke *homo ludens*, een spelende mens, 'die intellectueel verlangen, maatschappelijke waardering en romantisch theater graag in elkaar laat overvloeien'. Dit spel was nooit geheel onbezorgd, want we zien ook steeds een worstelende mens: in zijn jonge jaren met familie en geloof, als jongvolwassene met zijn studie en toekomstplannen en later vooral met vrouwen, drank en zichzelf.

Een wonderbaarlijk politicus
Hans van Mierlo 1931-2010

Auteur: Hubert Smeets
Gebonden met stofomslag,
geïllustreerd, 608 pagina's

€34,99 | De Bezige Bij

Van Mierlo vond zijn plek pas in het journalistieke en culturele milieu van de hoofdstad. Spel en worsteling bleven ook daar door elkaar heen lopen, maar altijd vond hij weer de weg naar het Binnenhof. Daar toonde hij zich een product van zijn tijd, de politieke verpersoonlijking van de culturele revolutie van de naoorlogse jaren. Tegelijkertijd konden zijn tijdgenoten hem vaak maar moeilijk plaatsen. Van Mierlo was wars van ideologie – want je zelf plaatsen in het denkraam bestaande uit oude vormen en oude woorden, zou uiteindelijk betekenen 'dat je de moed opgeeft dat je betere uitgangspunten kunt formuleren voor een betere indeling van die krachten in Nederland'.

Hans van Mierlo tijdens de presentatie van het Appèl van het Initiatiefcomité D'66 op 15 september 1966

Kanalen graven

Veel meer belichaamde Van Mierlo een politieke houding. Deze houding was in de eerste plaats somber, angstig zelfs, omdat hij vreesde dat het systeem niet houdbaar was en omvergeworpen zou worden als er niets veranderde. Wat er dan moest veranderen, was ook duidelijk: het politieke denkpatroon. En dat moest gebeuren door het activeren van krachten die tot dan toe afzijdig waren gebleven – door democratisering, door het betrekken van burgers, door 'een revolutie [te] maken voordat die uitbreekt, [...] die kanalen graaft van de burgers naar de centra van de macht'.

Begin jaren negentig leek het moment gekomen voor Van Mierlo om die kanalen daadwerkelijk te gaan graven. D66 peilde 38 zetels en zelfs het premierschap leek haalbaar. Van Mierlo weigerde de gedachte toe te laten. Dat kon alleen maar eindigen in de ondergang van de partij en hemzelf, 'als een Grieks noodlot'. Nog steeds was het verkiezingsresultaat buitengewoon: met 24 zetels was D66 in de formatie een onmisbare partner, en door eigenzinnig en doortastend optreden van Van Mierlo kwam het kabinet-Kok I – Paars I – tot stand.

Voor Van Mierlo was de totstandkoming van Paars op zichzelf het belangrijkste: een regering zonder confessionele partijen was een doorbraak van het politieke denkpatroon. Het is volstrekt begrijpelijk dat Van Mierlo dit zag als de climax van zijn loopbaan, maar, zoals Smeets schrijft, 'het tragische lot van Paars [...] is ook tragisch voor Van Mierlo'.

De erfenis van Paars

Paars was politiek gezien een doorbraak, maar wel een die zich al enige tijd aandeed: de samenleving was er klaar voor. De daadwerkelijke erfenis van de paarse kabinetten is minder eenduidig. Nederland kende onder Paars ongekende groei van economie en werkgelegenheid, maar er werden ook structurele veranderingen in gang gezet die later een voedingsbodemp vormden voor populistische partijen. Politieke problemen werden technocratische kwesties die *gemanaged* moesten worden, in plaats

In zijn fraaie biografie van Hans van Mierlo toont Hubert Smeets ons een eeuwig zoekende, twijfelende en hardop denkende mens, die manmoedig de wereld probeerde te ordenen met woorden

van normatieve vraagstukken die een democratische uitwisseling van standpunten vereisten. Deregulering en flexibilisering vergrootten de winsten van grote bedrijven en hun aandeelhouders, maar sloegen het fundament onder de middenklasse aan gruzelementen.

Maar dat is allemaal achteraf: Van Mierlo had dat niet kunnen voorzien, laat staan voorkomen. *New public management* en 'De derde weg' overspoelden de hele Westerse wereld. Wat we Van Mierlo wel mogen aanrekenen, is dat Paars niets fundamenteels deed aan democratische vernieuwing. Als Kok tijdens de formatie een benoeming op Binnenlandse Zaken ter tafel brengt – en D66 in feite elk ministerie mag kiezen – riposteert Van Mierlo: 'Oh nee, dat wil ik absoluut niet, dan ga ik dood'. Hij koos voor Buitenlandse Zaken.

Van Mierlo was de eerste die toegaf dat het uiteindelijk niet genoeg was geweest. In 2005 vroeg een journalist aan hem of hij meende dat hij geslaagd was in de politiek. Zijn antwoord: 'Nee, dat kun je absoluut niet zeggen'.

Atmosferische invloed

Van Mierlo mag dan niet geslaagd zijn, hij is niet zonder betekenis geweest. Die betekenis is wel wezenlijk anders dan het politieke handwerk en de indicatoren waar we succes vaak aan afmeten, zoals moties, wetten of de stijging van het bbp. Dat was niet het politieke plateau waarop Van Mierlo opereerde. Smeets duidt Van Mierlo's invloed als atmosferisch, als iemand die een 'klimaat vol verwachting' kon scheppen door een perspectief op 'een solidaire rechtsstaat [...] gedragen door individuele burgers' te bieden. Van Mierlo kon, om het zo maar samen te vatten, het systeem in beweging krijgen, door gewoontes en gebruiken te bevragen en daarmee de pijnpunten en kwetsbaarheden van het systeem aan het licht brengen. Zijn macht was daarmee grotendeels symbolisch, maar symbolen zijn krachtig en onontbeerlijk voor verandering.

Het knappe – wonderbaarlijke, wellicht – aan Van Mierlo is dat hij veertig jaar lang een outsider is gebleven. Die positie wordt vandaag de dag nog steeds door veel populistische begerd. Alleen kan geen van hen zich meten met Van Mierlo. Hun kitsche, niet voor rede vatbare stelligheid gericht op een sterke, autoritaire leider voor wie in het beste geval een meerderheid van plus één volstaat, en die niet zelden het systeem met al z'n representanten belooft te vermorzelen, is in alles het tegendeel van de authentieke, reflecterende, wat van de partij onthechte Van Mierlo, die zag dat het systeem 'schipbreuk zou lijden' als er niet op vreedzame en parlementaire wijze een manier gevonden zou worden om burgers toegang tot de macht te geven.

Het knappe aan Van Mierlo is dat hij veertig jaar lang een outsider is gebleven. Die positie wordt vandaag de dag nog steeds door veel populistische begerd

Hans van Mierlo en PvdA-leider Wim Kok tijdens de eerste formatieperiode van Paars I in mei 1994

Het verklaart ook het verlangen naar een 'type Van Mierlo' in onze eigen tijd. De kanalen naar de macht zijn urgenter dan ooit in een wereld waar de burger het onderspit delft tegen algoritmes, klimaatverandering en een ongekende concentratie van kapitaal. Het kansenparadigma verliest aan geloofwaardigheid, de meritocratie loopt op haar laatste benen, betoogde filosoof Michael Sandel vorig jaar al. We moeten nadenken hoe we sociale samenhang en burgerlijk engagement kunnen bevorderen, door iedereen 'die er niet in slaagt grote rijkdommen of een prestigieuze positie te verwerven in staat [te stellen] om een fatsoenlijk en waardig leven te leiden'.

Wat vaker openlijk twijfelen

En tegelijkertijd is onzeker of zo'n 'type-Van Mierlo' vandaag de dag succesvol zou zijn, of überhaupt een kans zou krijgen. Twijfel, ambiguïteit en een gebrek aan resultaatgerichtheid lijken geen geschikte persoonlijkheidskenmerken voor een geslaagde politieke carrière. Politieke partijen lijken er in ieder geval niet heel actief op te selecteren. Het bevragen van het systeem, het proberen te schetsen van een geloofwaardig en levensvatbaar alternatief, zonder helemaal zeker te zijn van de eigen zaak, zijn activiteiten die snel worden afgedaan als luchtflitsers of die niet resoneren bij kiezerspanels.

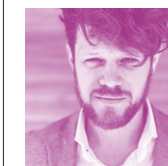
De erfenis van Van Mierlo is daarmee ook voor 'zijn kindje' D66 even rijk als ingewikkeld. De atmosferische politiek van Van Mierlo was er een van de lange adem, meer van woorden dan van cijfers, in de kern niet op resultaat of imago gericht maar op argumentatie en waarheid, vaak rommelig en soms zelfs ronduit amateuristisch. Het D66 van nu draait eerder om professionaliteit, discipline en voorspelbaarheid, in de veronderstelling dat de kiezer dat waardeert en beloont, waarna idealen dichterbij gebracht kunnen worden door deelname aan een kabinet. De partij die ooit na elke uitspraak een komma zette, plaatst nu meestal ook een punt.

Het lijkt ogenschijnlijk onmogelijk om deze tegenstrijdigheden bij elkaar te brengen en toch succesvol te zijn: rommel en discipline, twijfel en zekerheid, onafhankelijkheid en macht. Een beetje meer Van Mierlo gaat niet. En toch moeten we het proberen. Misschien kunnen we in navolging van Hans van Mierlo dan beginnen met wat vaker openlijk te twijfelen. Door onze eigen gebreken toe te geven, de sterke contingentie van ons lot te erkennen, zodat we bescheiden zijn over onze eigen verdiensten en met mildheid en empathie naar de ander kunnen kijken en luisteren – omdat we ons realiseren dat we het zelf ook niet altijd weten, en omdat we weten dat de werkelijkheid zich alleen laat vatten in paradoxen. ●

Foto: Herman Wouters

De erfenis van Van Mierlo is daarmee ook voor 'zijn kindje' D66 even rijk als ingewikkeld. De atmosferische politiek van Van Mierlo was er een van de lange adem, meer van woorden dan van cijfers

Abele Kamminga is strateeg en speechschrijver bij de gemeente Groningen.

Waar in het verleden culturele achtergrond of geloof de belangrijkste sorteringsfactoren waren, is dat tegenwoordig opleidingsniveau. 'Hogeropgeleiden' en 'lageropgeleiden' komen steeds minder in levensechte aanraking met elkaar. Gemengde wijken en scholen leiden tot een minder gesegregerde samenleving. Maar zolang de vrijheid van onderwijs zo goed als onbeperkt blijft, zullen ouders hun kinderen blijven sorteren – met alle gevolgen van dien.

Door Raquel García Hermida–van der Walle

Nieuwe
verzuiling

Als vrijheid tot segregatie leidt

Totdat de coronapandemie een vervroegde en definitieve sluiting afdwong, zag iemand die op een doorsnee vrijdagavond mijn plaatselijke stamkroeg bezocht ogenschijnlijk niks bijzonders: een paar mensen aan de bar, een grotere groep aan de stamtafel, achterin de darters. Bijna allemaal blanke, heteroseksuele mannen. En toch is deze kroeg op één aspect diverser dan de meeste vriendenploegen in de meeste progressieve, stedelijke bastions van ons land: qua onderwijskeuze, beroep en inkomensniveau zijn er amper twee gasten te vinden die hetzelfde zijn. De vierde generatie van een zeer succesvolle familiebedrijf zit een pilsje te drinken met een timmerman; de schooldirecteur is diep in gesprek met de beroepsmilitair; de ambitieuze jonge ondernemer speelt een potje klaverjassen met de stratenmaker. En de universitair opgeleide manager – ondergetekende – praat geanimeerd over de *kelderklasse* met de visboer. Hoewel gedegen politieke discussies zelden ter tafel komen, zijn de opvattingen van de aanwezigen in mijn stamkroeg net zo divers als hun beroepskeuze. Iedereen wordt gelijkwaardig behandeld, of ze elkaar gelijk geven of niet.

Nieuwe verzuiling

In zijn essay *Onderwijs dat vrij maakt* (*Idee* 208, april 2020) waarschuwt Hartger Wassink voor een onderwijs dat 'om selectie draait' en 'een uitsluitingsmachine' is geworden. Volgens Wassink zorgt dit voor 'een indeling van de maatschappij in bevolkingsgroepen die al op 12-jarige leeftijd van elkaar gescheiden worden, en elkaar daarna nauwelijks meer tegenkomen, waardoor bestaande tegenstellingen en bijbehorende sociale problemen eerder groter dan kleiner worden'. Omdat het opleidingsniveau van de ouders steeds bepalender is voor de schooladvies- en keuze van de kinderen,¹ wordt deze dynamiek steeds dieper en weerbarstiger. Kinderen van academisch opgeleide ouders wonen steeds vaker in bepaalde wijken in bepaalde (voor)steden, waar ze samen op school zitten en waar ze gemiddeld hogere schooladviezen krijgen, waardoor zij op hun beurt ook een academisch opleiding zullen volgen, enzovoorts. 'Hogeropgeleiden' en 'lageropgeleiden' komen steeds minder in levensechte aanraking met elkaar.

Coen Brummer en Daniël Boomsma vragen zich in dezelfde onderwijseditie van *Idee* af of het erg is dat D66 vooral kiezers trekt met een bovengemiddeld opleidingsniveau uit stedelijke regio's. Hun antwoord luidt: 'Niet per se'. En ze voegen daaraan toe: 'Laten we onszelf in ons denken ook altijd dwingen vraagstukken te bezien vanuit meerdere perspectieven'. Eens. Volgens dezelfde logica is het ook niet per se erg dat een groot gedeelte van FvD- en PVV-stemmers 'laagopgeleid' is. Echter, zoals de Amerikaanse politicoloog Lilliana Mason overtuigend beweert in haar meesterlijke boek *Uncivil Agreement. How Politics Became Our Identity*

Omdat het opleidingsniveau van de ouders steeds bepalender is voor de schooladvies en keuze van de kinderen wordt deze dynamiek steeds dieper en weerbarstiger

¹ | Inspectie van het onderwijs (2018). *Onderwijsverslag: De Staat van het Onderwijs 2016/2017*.

(2018): 'when parties grow more socially homogenous, their members are quicker to anger and tend toward intolerance' – zowel links als rechts van het spectrum. *Social sorting* leidt tot politieke én maatschappelijke polarisatie, omdat mensen met uiteenlopende politieke opvattingen zich steeds meer gaan *voelen* als verschillende *types* mensen. Waar in het verleden culturele achtergrond of geloof de belangrijkste sorteringsfactoren waren, is dat tegenwoordig opleidingsniveau. Sterker nog, uit onderzoek blijkt dat iedereen bevooroordeeld is, maar dat 'hoogopgeleiden meer vooroordelen hebben over laagopgeleide mensen dan over andere impopulaire groepen'.² Retoriek gebaseerd op groepsmentaliteit, 'zij versus wij', 'vriend versus vijand' valt dus in steeds gunstiger grond. Polariserende boodschappen werken het effectiefst wanneer 'de ander' een compleet onbekende is.

² | Sandel, M. (2020): *De tirannie van verdienste. Over de toekomst van de democratie*. P. 134.

³ | <https://www.nwo.nl/afkeer-tussen-politieke-tegenstanders-kan-leiden-tot-sociale-kloof>

Affectieve polarisatie

Gescheiden werelden vergroten de kans dat ideologische polarisatie ook 'affectieve polarisatie' wordt. Affectieve polarisatie wordt volgens politicoloog Eelco Harteveld niet zozeer door botsende meningen veroorzaakt, maar door de afkeer die we voelen voor politieke tegenstanders.³ Het lijkt mij zeer plausibel dat groepen die weinig tot geen contact met elkaar 'in het echte leven' hebben meer vatbaar zijn voor deze vorm van polarisatie. Van D66'ers denken dat ze allemaal een stelletje grachtengordelintellectuelen zijn, wordt een stuk lastiger als je regelmatig urenlang samen in de kroeg zit te – op z'n Fries – *ouwehoere* met een actief lid van de partij. Andersom: een aanhanger van Geert Wilders kan je moeilijker wegzetten als onnozel xenofob als je elke zondag samen voetbalt, voor een lange derde helft regelmatig blijft plakken en de tijd neemt om serieus naar elkaars opvattingen te luisteren. De nieuwe verzuiling die deze interacties steeds infrequenter maakt, heeft zeer negatieve effecten op de sociale cohesie en, op den duur, op de kwaliteit van de democratie. Daarvan zijn we begin dit jaar allemaal getuigen geweest tijdens de bestorming van het Capitool in Washington D.C. door geradicaliseerde Trump-aanhangers. Hoe nu verder?

Mogelijkheden voor ontmoeting

Terug naar de kroeg. De kroeg is in dit geval een mooie bespiegeling van de realiteit in een dorp – al vanaf de basisschool. In een dorp is de schoolkeuze meestal beperkt, als er überhaupt een keuze is. Is dit erg, mits voldoende kwaliteit wordt gewaarborgd door het hele systeem? Nee, dit is niet erg. Het is zelfs bevorderlijk als we een maatschappij willen waarin kinderen leren omgaan met mensen die anders zijn. Niet omdat het moet of omdat het *salonfähig* is, maar omdat ze niks anders zijn gewend. In een dorpschool groeien kinderen uit gezinnen in de bijstand samen op met kinderen die drie keer per jaar vakantie in het buitenland vieren. Kinderen die naar Nederland als vluchtelingen zijn gekomen, spelen met kinderen van gewortelde boeren. Gelovige gezinnen hebben kinderen over de vloer die nooit een kerk binnenstapten.

Het verenigingsleven speelt ook een belangrijke rol in het doorzetten van deze relaties buiten schooltijden. Pubers zullen vaak op verschillende

In een dorpschool groeien kinderen uit gezinnen in de bijstand samen op met kinderen die drie keer per jaar vakantie in het buitenland vieren

middelbare scholen zitten, misschien in andere nabije grotere plaatsen, maar ze blijven elkaar treffen op het korf- of voetbalveld. En voor degene die later toch ver weg gaan studeren, is het niet ongebruikelijk om regelmatig in het weekend terug 'naar huis' te keren. En ja, u raadt het al, naar de sportkantine of kroeg te gaan. Een gezond verenigingsleven op wijk- of dorpsniveau is een belangrijke spil in het netwerk van instellingen die bijdragen aan de sociale cohesie. Verenigingen en accommodaties zijn echter grote slachtoffers geweest van de gemeentelijke bezuinigingsronden van de afgelopen jaren. De 'publieke ruimte' waar mensen met verschillende achtergronden bij elkaar komen, wordt daardoor steeds kleiner. De mogelijkheden voor ontmoeting dus ook.

Gemengde wijken én scholen

Het temperen van de toenemende polarisatie in Nederland zal om meer vragen dan mooie betogen in opiniestukken en praatprogramma's. Een ander beleid is onmisbaar. Naar mijn mening begint dit bij gemengde wijken in de steden. Stadsgeograaf Cody Hochstenbach pleit voor een verhoging van de inkomensgrens voor sociale huur en het bouwen van betaalbare en duurdere woningen door elkaar – juist in hoge inkomensgebieden – omdat 'de groepen die het meest gesegregeerd wonen de hoogopgeleiden en de mensen met hoge inkomens [zijn]'.⁴ Een schone taak voor de nieuwe minister van Wonen, Ruimtelijke Ordening en Milieu, zoals voorgesteld in het verkiezingsprogramma van D66.

Maar dan zijn we er nog niet. Gemengde wijken zijn nog geen garantie voor gemengde scholen. Zelfs in dorpen waar de enige keuze is die tussen de openbare school en de christelijke school, kiezen sommige niet-gelovige ouders voor de laatste puur op basis van socio-demografische overwegingen. Zolang de vrijheid van onderwijs zo goed als onbeperkt blijft, zullen ouders hun kinderen blijven sorteren – met alle gevolgen van dien.

In de spraakmakende Human-documentaire *Klassen* worden de effecten van de facto gesegregeerde scholen duidelijk. De jongens en meisjes die zich echt druk maken over het niet krijgen van een vwo-advies wonen maar een paar kilometers van – maar groeien op in een compleet andere werkelijkheid dan – hun leeftijdsgenoten die er niet altijd vanuit gaan dat zij überhaupt de middelbare school zullen afronden. Volgens de bevlogen Amsterdamse Onderwijs wethouder Marjolein Moorman (PvdA), die een hoofdrol speelt in deze documentaire, kunnen we het probleem van segregatie en toenemende ongelijkheid in het onderwijs alleen oplossen door te investeren in kwaliteit. D66 houdt dezelfde lijn aan in het verkiezingsprogramma *Een nieuw begin*. De brede schooldag moet kinderen bijvoorbeeld meer kansen te floreren geven, ook wanneer hun omgeving dat niet bevordert.

Vorbij de heilige huisjes

Al deze oplossingen zijn zeer beredeneerd vanuit de status quo: een systeem gebouwd op het ideaal van vrijheid van onderwijs en schoolkeuze. Daarnaast gaan ze ervan uit dat ouders, in de afwezigheid van overwe-

Zolang de vrijheid van onderwijs zo goed als onbeperkt blijft, zullen ouders hun kinderen blijven sorteren – met alle gevolgen van dien

⁴ | Quote uit interview met *de Volkskrant*, 25 september 2020.

Al deze oplossingen zijn zeer beredeneerd vanuit de status quo: een systeem gebouwd op het ideaal van vrijheid van onderwijs en schoolkeuze

5 | <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/basis-onderwijs/vraag-en-antwoord/mag-een-basis-school-mijn-kind-weigeren>

Raquel García Hermida –van der Walle is actief lid en bestuurder van D66 en werkzaam in public affairs. Geboren en getogen in Madrid, woont ze sinds 2021 in het Friese Gorredijk met haar gezin.

gingen over levensbeschouwing, de school van hun kinderen alleen op basis van kwalitatieve redenen kiezen. Dit is – naar mijn mening en op basis van waarnemingen – niks meer dan *wishful thinking*.

Ook de meeste kritische stemmen nemen als uitgangspunt dat er schoolkeuze móet zijn. In de eerdergenoemde onderwijseditie van *Idee* (april 2020) pleit Siebren Miedema voor ‘unieke, algemeen toegankelijke scholen in een monistisch onderwijssysteem [...] waar alle scholen in hun eigen context op unieke wijze kunnen floreren en waarbij de pedagogische doelstelling voorop staat’. Volgens Miedema is er met die vrijheid van onderwijs – in tegenstelling tot de huidige systeem van openbaar en bijzonder onderwijs – ‘niks mis’.

Deze stemmen gaan voorbij aan de werkelijkheid dat veel ouders (en kinderen) op met name het Nederlandse platteland nu al heel lang de facto geen schoolkeuze hebben zonder dat dit als probleem wordt ervaren – ook kennelijk niet door de overheid, die eerder scholen laat verdwijnen dan meer, dan wel kleinere scholen laat bouwen. Sterker nog, sommige gemeenten zijn wél ingedeeld in schoolwijken, waardoor kinderen ‘alleen in de eigen wijk of aangrenzende wijk naar school kunnen’. Zo krijgt elke basisschool in een wijk voldoende leerlingen, stelt de Rijks-overheid.⁵ Als we dit beleid aanscherpen en combineren met een gericht volkshuisvestingsbeleid dat gemengde wijken creëert, zouden we veel sneller dichterbij een minder gesegregeerde samenleving komen. Onveranderd zal vrijheid van onderwijs, ook in de vorm die Miedema voorstelt, een steeds grotere invloed hebben op de verdieping van de scheidslijnen in de samenleving en daarmee bijdragen aan een gepolariseerd maatschappelijk en politiek landschap.

Waar kiezen we voor, als sociaal-liberalen? Stellen we de eigen belevingswereld en individuele vrijheid van ouders centraal, wetend dat dit zich steeds meer vertaalt in segregatie? Of durven we met een radicale blik voorbij de heilige huisjes te kijken en rusten we onze kinderen uit met het vermogen om met verschil te leren omgaan? Laten we op z'n minst dit gesprek wel voeren. Het eerste rondje is van mij. ●

Rond de eeuwwisseling heerste groot optimisme over het internet. Een internetverbinding voor iedereen zou ook voor iedereen meer vrijheid betekenen. Dat optimisme is nu genuanceerder geworden. Want het internet blijkt een perfecte vertegenwoordiging van onze negatieve autonomie, maar hoe zit het met onze positieve autonomie?

Door Tessa Holzman

Maakt het internet ons vrij?

Een mooi voorbeeld van het internetoptimisme was De Digitale Stad (DDS), opgericht door Marleen Stikker – tevens burgemeester van DDS – in Amsterdam in 1994. Deze virtuele gemeenschap streefde naar een laagdrempelige internetverbinding voor iedereen en naar het verkleinen van de kloof tussen politiek en mensen. Door het *world wide web* zou het makkelijker worden een eigen bedrijf op te richten, in contact te blijven met oude vrienden en je over allerlei onderwerpen zelfstandig in te lezen.

De voordelen die wij van het internet verwachtten zijn uitgekomen, maar het heeft ook een aantal onverwachte, negatieve gevolgen. Nu steeds meer macht bij Big Tech is komen te liggen, wordt getwijfeld aan die aanvankelijke belofte van individuele vrijheid op het internet. Kunnen we nog wel echt eigen keuzes maken als we steeds advertenties krijgen voorgeschoteld die op basis van onze persoonlijke data specifiek aan ons gericht zijn? En hoe autonoom zijn onze keuzes, als we worden beïnvloed door *fake news*?

Bij de behandeling van deze vragen maak ik hier gebruik van de medisch-ethische interpretatie van het begrip ‘autonomie’ die heel goed doorgetrokken kan worden naar ons leven van alledag. Immers, als het om medische zaken gaat, vinden we autonomie vanzelfsprekend en belangrijk.

Over vrijheid & autonomie

Bij de behandeling van deze vragen maak ik hier gebruik van de medisch-ethische interpretatie van het begrip ‘autonomie’ die heel goed doorgetrokken kan worden naar ons leven van alledag

Als we bij de dokter komen, vinden we het vanzelfsprekend dat die niet zomaar een been amputeert zonder uit te leggen waarom dat nodig is, of dat hij of zij eerst nagaat of dat voor ons wel aanvaardbaar is. We vinden het belangrijk dat we bij ondragelijk en uitzichtloos lijden de optie hebben om waardig uit het leven te stappen, op het moment dat wij dat zelf willen. En over de lange duur van de coronamaatregelen is onrust ontstaan. Want nog nooit is zo ingrijpend voor ons bepaald hoe wij met ziekte moeten omgaan. Die balans tussen het risico op ziek worden en de dingen doen waar we vrolijk van worden, mochten wij in het hedendaagse Nederland altijd zelf uitmaken – en zo zien we het ook graag.

Het is een negatieve verantwoordelijkheid in de zin dat het onze plicht is geen beperking op de autonomie van een ander te leggen. We moeten een ander vrij laten

Positieve en negatieve verantwoordelijkheid

Wat is er nodig om een autonome keuze te kunnen maken? In hun monumentale werk *Principles of Biomedical Ethics* (1979) betogen Tom Beauchamp en James Childress dat respect voor autonomie zowel een negatieve als een positieve verantwoordelijkheid behelst. Het is een negatieve verantwoordelijkheid in de zin dat het onze plicht is geen beperking op de autonomie van een ander te leggen. We moeten een ander vrij laten. En het is een positieve verantwoordelijkheid in de zin dat wij bij het respecteren van autonomie ook een ander van alle relevante informatie moeten voorzien en actief moeten bijdragen aan het waarborgen van de autonomie van een ander. Zo moet een arts de patiënt bijvoorbeeld alles glashelder uitleggen en nagaan of de patiënt alles begrijpt hetgeen verteld wordt, zodat de patiënt vervolgens een goed geïnformeerde en vrijwillige keuze kan maken.

De interpretatie van de autonomie die Beauchamp en Childress in hun boek omschrijven, is ontleend aan de klassieke tweedeling tussen soorten vrijheid. Dit onderscheid wordt vaak foutief toegeschreven aan Isaiah Berlin in zijn beroemde essay *Two Concepts of Liberty* uit 1958. Het was in feite al eerder besproken, in abstractere zin, in *Kritiek der reinen Vernunft* (Kritiek op pure rede) van Immanuel Kant uit 1788. En daarna in *Om Begrebet Ironi* (Het begrip ironie) uit 1841, waarin Søren Kierkegaard betoogt dat ware vrijheid alleen kan voortkomen uit een combinatie van beide soorten autonomie, maar dat veel mensen blijven steken bij negatieve vrijheid en nooit aan positieve vrijheid toekomen. Volgens Kierkegaard blijven mensen vaak in een tussenstand hangen waarin ze nergens door beperkt worden, maar aan hun vrijheid ook geen invulling geven omdat het toch ook moed vereist om die volgende stap te zetten. Deze tussenstand is wat Kierkegaard ironie noemt.

Parallel met internet

Wij kunnen hier een parallel trekken met het internet en het effect daarvan op onze autonomie en onze vrijheid. Het internet heeft een oneindig potentieel als instrument om aan de bevrijding en emancipatie van de mens bij te dragen. Het is makkelijker dan ooit om je te verenigen met gelijkgestemden die je nooit persoonlijk ontmoet hebt en om zo politieke invloed uit te oefenen. Je kunt bijna iedere film of serie illegaal zien zonder dat er echt serieuze juridische gevolgen aan verbonden zitten. Socialemediaplatforms stellen nu wel vaker grenzen aan die vrijheid.

Instagram bedekt bijvoorbeeld bepaalde foto's met waarschuwingen over desinformatie of schokkende beelden, waarna de gebruiker actief verder moet klikken om de afbeelding te kunnen zien. Als gevolg hierop vluchten echter diegenen die het internet als een tempel voor de vrijheid van meningsuiting zien naar minder gereguleerde platforms zoals Parler. De internetgebruiker wordt verder niet eens beperkt tot de eigen fysieke vorm; je kan je zonder enige moeite voordoen als een ander. De mens wordt op het internet werkelijk volledig vrijgelaten. Met andere woorden, het internet is een perfecte vertegenwoordiging van negatieve autonomie. Maar daarmee is de kous niet af.

Waar negatieve autonomie passief is (vrij laten), is positieve autonomie actief: vrij maken. Dit houdt in dat voor het individu een omgeving wordt gecreëerd waarin hij of zij vrij kan zijn en naar eigen inzicht waardevolle invulling kan geven aan zijn of haar vrijheid. Hoe vrij ben je als je nooit hebt leren lezen of als techbedrijven namens jou besluiten wat wel of niet waar is? Het is in het respect voor dit soort autonomie waar het internet enorm tekortschiet. Sterker nog, het is juist op dit vlak waar het internet ons van onze vrijheid berooft waar we ook nog zelf bij staan. Dit gebeurt door twee duidelijk zichtbare en invloedrijke verschijnselen.

Desinformatie

Het eerste verschijnsel is desinformatie. Zoals de Raad voor het Openbare Bestuur in haar publicatie *Zoeken naar waarheid. Over waarheidsvinding in de democratie in het digitale tijdperk* (2019) uiteenzet, is desinformatie door toenemende digitalisering makkelijker te creëren, te

Waar negatieve autonomie passief is (vrij laten), is positieve autonomie actief: vrij maken. Dit houdt in dat voor het individu een omgeving wordt gecreëerd waarin hij of zij vrij kan zijn en naar eigen inzicht waardevolle invulling kan geven aan zijn of haar vrijheid

vinden en te verspreiden. Het is geen nieuws dat niet alles wat op het internet staat per se waar is. Op school wordt nu geleerd wat wel en niet als betrouwbare bron telt; Wikipedia niet, maar een krantenartikel wel. Maar ondertussen lijken de onbetrouwbare bronnen op het eerste gezicht steeds betrouwbaarder en hebben we er ook steeds vaker mee te maken. Tijdens de verkiezingen in het Verenigd Koninkrijk, bijvoorbeeld, toverden de Conservatieven hun officiële Twitteraccount tijdelijk om naar 'FactCheckUK', met een nieuwe gebruikersnaam en een nieuw logo als profielfoto. Tijdens het debat tussen Jeremy Corbyn (Labour) en Boris Johnson (Conservatieven) tweette de partij vervolgens onder die vermomming anti-Labour propaganda. Desinformatie is een probleem, omdat toegang tot de juiste informatie essentieel is voor positieve autonomie. We kunnen onmogelijk autonome keuzes maken wanneer we worden voorgelogen over de gevolgen van onze keuzes, of over wat de keuzes überhaupt inhouden.

Het internet bevat ook een oneindige bron aan informatie. Het is zeker mogelijk om tot de meest objectieve kern te komen na het zien van een sensationele krantenkop. Maar daar is tijd en energie voor nodig; meer tijd en energie dan de meeste mensen hebben. Als we tijdens het *scrollen* op Facebook steeds bij elk schijnbaar betrouwbaar nieuwsitem zelf naar de waarheid op zoek zouden moeten gaan, zou er aan ons onderzoek geen einde komen. Die oneindige zoektocht naar de waarheid is onrealistisch om van Facebook-gebruikers te verwachten en dus moet de oplossing ergens anders liggen.

Algoritmes en filterbubbels

Dit probleem wordt alleen maar versterkt door het tweede internetverschijnsel, namelijk, de werking van algoritmes en filterbubbels op sociale media. Zoals de Netflix-documentaire *The Social Dilemma* liet zien, zijn sociale media ontworpen om de gebruiker zo lang mogelijk op het platform te houden, om deze op die manier zoveel mogelijk aan advertenties bloot te stellen. Inkomsten worden gegenereerd door de verkoop van advertentieruimte. Dit heeft als resultaat dat socialemediabedrijven content aanbieden die de gebruiker het meeste aanspreekt, om zo de gebruiker de meeste advertenties te laten zien. Hierdoor krijgt de gebruiker een zeer eenzijdig beeld van bijvoorbeeld de politiek of sociale rechtvaardigheidszaken. De meningen en perspectieven van de gebruiker worden steeds meer versterkt en steeds minder uitgedaagd.

Dit is op een andere manier funest voor positieve autonomie. Hoe kunnen we een autonome keuze maken wanneer ons steeds sterker maar één keuze wordt aangeboden en aanbevolen? Filterbubbels zorgen ervoor dat we steeds minder nagaan waarom we eigenlijk vinden wat we vinden. Meningen worden zo vanuit het perspectief van de internetgebruiker steeds vanzelfsprekender en steeds sterker gepolariseerd, totdat er nog maar weinig ruimte over is voor een respectvol en redelijk debat. En zonder debat is het bijna onmogelijk om onze keuzes te evalueren en te ontwikkelen. Men kan zich dan afvragen wat dat betekent voor ons politieke systeem; is dat zonder die autonomie nog wel democratisch te noemen?

**Filterbubbels
zorgen ervoor
dat we steeds
minder nagaan
waarom we
eigenlijk vinden
wat we vinden**

De combinatie van deze twee verschijnselen betekent dat het ons eerst moeilijk wordt gemaakt om te beoordelen wat betrouwbare informatie is, en wanneer we vervolgens toch interesses of meningen 'kiezen', worden die keuzes alleen maar bevestigd en niet meer uitgedaagd. Dit heeft een enorme invloed op al onze keuzes; van onze alledaagse gewoonten (wat voor soort ontbijtgranen we kiezen), tot grotere levensstijlkeuzes (of we veganist worden of dit elitaire onzin vinden), tot de grootste beslissingen met invloed op het algemeen belang (op wie we kiezen te stemmen).

Het internet zou mensen juist vrijer moeten maken, omdat iedereen ter wereld daarmee toegang zou hebben tot dezelfde informatie. Maar in de praktijk is deze vrijheid beperkt en krijgen wij slechts de informatie tot ons die niet per se waar hoeft te zijn, en die als het ware specifiek voor ons op maat gemaakt is.

Niet aan de markt overlaten

De oplossing hiervoor ligt niet bij de techbedrijven zelf. Er bestaat nu het idee dat die bedrijven door de (onzichtbare) werking van de vrije markt zichzelf zullen schikken naar de behoeften van de consument. Dat concept loopt wat ingewikkelder dan gewoonlijk, omdat de gebruiker als het ware 'betaalt' met haar data en de winst gemaakt wordt door met die data een dienst aan te bieden (advertenties verkopen met behulp van algoritmes) aan bedrijven. Om de autonomie en vrijheid van de burger te waarborgen is het dus essentieel dat er enerzijds strengere wet- en regelgeving komt met betrekking tot het verspreiden van desinformatie en de werking van algoritmes, en anderzijds dat er beter toezicht op die wet- en regelgeving komt. Dit moet op alle politieke niveaus opgepakt worden, omdat dit een probleem is dat elk niveau van de samenleving aantast, maar ook grensoverschrijdend is. Dit wil zeggen dat dit de verantwoordelijkheid moet worden van de lokale overheden, de landelijke regering, maar ook internationale commissies. Het is tijd om op dit gebied verantwoordelijkheid te nemen en de internetgebruiker niet alleen vrij te laten, maar haar ook vrij te maken. ●

**Het is tijd
om op dit gebied
verantwoorde-
lijkheid te nemen
en de internet-
gebruiker niet
alleen vrij te
laten, maar haar
ook vrij te maken**

Tessa Holzman promoveert in de Bio-ethiek aan Monash University in Melbourne. In 2020 was zij als stagiaire verbonden aan de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Stelling

Wijs Polen en Hongarije niet de deur

Caroline Verduin

Steeds vaker lees je in media de opinie dat Polen en Hongarije de Europese Unie maar moeten verlaten. Ook minister-president Mark Rutte noemde in de Tweede Kamer de mogelijkheid van een toekomst waarin deze twee centraal-Europese landen niet langer lid zijn van onze Europese Unie. Maar wijzen naar de uitgang is kortzichtig en past niet in ons Europees gedachtegoed. Het heeft bovendien onvoldoende achting voor het verleden en de toekomst van deze democratieën in ontwikkeling.

Wanneer over Polen wordt gesproken in Nederlandse media, gaat het nooit over Polen en haar 38 miljoen inwoners. Nee, het gaat altijd over de huidige Poolse regering. Regeringspartij *Prawo i Sprawiedliwość* (PiS) – Recht en Rechtvaardigheid, naar het Nederlands vertaald – die het al minimale recht op abortus inperkt. De regeringspartij die via oliebedrijf Orlen een mediafirma opkoopt en zo een steeds strakkere greep krijgt op de Poolse media. De regeringspartij die samen met Hongarije een veto uitspreekt tegen het Europees corona-herstelfonds.

Verontrustende berichten, maar het toont slechts één kant van huidig Polen. Zo sprak in 2019 nog 91 procent van de Polen haar steun uit voor het EU-lidmaatschap; in Nederland is dit rond de 80 procent. Als dochter van een Poolse moeder en

Nederlandse vader steekt de eenzijdige berichtgeving mij al sinds PiS de Poolse regering vormde in 2015. Er is zoveel meer te vertellen over dit centraal-Europese land en haar rijke geschiedenis. Vraag het eens aan de Pool in Nederland die hier werkt in het distributiecentrum, bij de overheid of – in het geval van mijn moeder – voor de klas staat. Zij zullen vertellen over de moeilijke geschiedenis van het land. De wens naar vooruitgang, maar ook de begrijpelijke behoefte aan onafhankelijkheid. De zorgen over dreigend Rusland.

Een onafhankelijk land kan alleen onafhankelijk blijven van tirannen als haar rechtsstaat op orde is. Steeds meer Polen gaan dan ook de straat op tegen de huidige regering en uiten hun onvrede. Afgelopen zomer stemde nog 49 procent van de Polen voor de pro-Europese presidentskandidaat Rafal Trzaskowski. Het is nu aan Europa om deze 49 procent bij zich te houden en de andere 51 procent voor zich te winnen. Want een Europese Unie zonder Hongarije en Polen is een zwakkere Europese Unie, zeker in een tijd waarin China op onze deuren klopt en Rusland uit is op instabiliteit.

De Europese politiek heeft te lang, te weinig gedaan. De Europese Commissie en het Europees Parlement zetten juridische maatregelen in, maar de Europese Raad hield die te lang tegen. In december 2020 zei de Europese Raad eindelijk eensgezind: genoeg is genoeg. Dat is waar de Europese Unie voor moet zijn: het beschermen van de universele rechten van al haar inwoners. Het waarborgen van een onafhankelijke rechtsstaat en onafhankelijke media in al haar lidstaten. Als we moeten concluderen dat de juridische instrumenten van de Europese Unie bot zijn, dan moeten we die slijpen. Wat we zeker niet moeten doen is de autoritaire regeringsleiders en haar tientallen miljoenen inwoners de deur wijzen.

Caroline Verduin is bestuurskundige en senior beleidsmedewerker bij de Tweede Kamerfractie van D66.

Ferenc Laczó

Ik deel de zorg dat politieke opvattingen in Nederland richting een meer veroordelende en minder constructieve houding tegenover het beleid van de Europese Unie schuiven voor wat betreft de-democratiserende en steeds sterker ondermijnende lidstaten. Ondanks redelijke bedoelingen en redelijke eisen, loopt Nederland het risico om te worden gezien als centrale pleitbezorger van een kleingeestiger en minder solidair Europa, in plaats van als principiële verdediger van democratie en rechtsstaat.

Als academicus met de Hongaarse nationaliteit en een vaste aanstelling aan een Nederlandse universiteit, bevind ik me in een ambigue situatie. Hoewel ik alle basisrechten heb die de Europese Unie aan burgers van de lidstaten toebedeelt, heb ik mijn eigen mogelijkheden en de mogelijkheden van mijn medeburgers om deze rechten daadwerkelijk uit te oefenen, zien afnemen. De prestigieuze *graduate school* waaraan ik studeerde, is uit mijn land verbannen; de krant die elke ochtend op onze deurmat lag, is stopgezet. Ik ben me er zeer van bewust dat ik de rechten waarop mijn bestaan als Europees academicus rust nog kan genieten dankzij bittere compromissen op Europees niveau.

Vanuit dit perspectief is het debat over de rechtsstaat en de gewenste rechtsstaat-voorwaarden noodzakelijk, maar niet voldoende. Onze urgente discussies zouden – breder dan onze rechtsorde – ook moeten gaan over de toekomst van de liberale democratie en de Europese politiek als zodanig.

Naast herhaaldelijke momenten van *rule by law*, kan wat we sinds 2010 in Hongarije hebben gezien alleen worden gekwalificeerd als de tirannie van een constitutionele meerderheid – een meerderheid die is

behaald bij vrije en eerlijke verkiezingen in 2010, maar die vervolgens politiek is misbruikt en is gereproduceerd op een steeds verder gekanteld speelveld. Het resultaat is een proces van *de-democratisering* dat zijn weerga niet kent in de geschiedenis van de Europese Unie. De EU had weinig bestaande middelen om dat proces een halt toe te roepen maar ook te weinig politieke bereidheid om dat serieus te proberen.

Ergers nog, er zijn goede redenen om te beargumenteren dat de EU het radicaliserende regime van Viktor Orbán in de jaren 2010 evenzeer heeft bedwongen als mogelijk heeft gemaakt met genereuze subsidies en politiek-symbolische legitimatie, vooral via de Europese Volkspartij. In deze context is ook de verdieping van de economische banden tussen Duitse investeerders en Hongarije noemenswaardig. Je zou kunnen stellen dat Angela Merkel de rol speelt van kundige, zo niet uit eigenbelang opererende bemiddelaar en al te pragmatische besluitvormer in het conflict tussen de twee andere meest ervaren Europese leiders van vandaag de dag – Mark Rutte en Viktor Orbán.

Als Hongaar in Nederland, en voorstander van progressief liberalisme in een sterk Europa, zou ik pleiten voor strikte rechtsstaat-voorwaarden en een meer solidaire Unie. Ik zou bovendien voorstander zijn van een meer omvattende betrokkenheid bij de liberale democratie in lidstaten. Dat veronderstelt, naar mijn mening, een zelfkritisch onderzoek naar wat er de afgelopen jaren is misgegaan. Het gevaar van een minder solidair en beperkt betrokken Europa is immers niet dat het Fidesz en zijn aanhangers zou vervreemden, maar dat het die andere helft van de Hongaarse samenleving zou kunnen vervreemden: de helft die probeert om het proces van *de-democratisering* tegen te gaan, maar dat steeds moeilijker vindt.

Ferenc Laczó is historicus en universitair docent aan Maastricht University.

Een moment van omdenken

Bericht uit de Eerste Kamer Joris Backer

Omdat ik tot die woordvoerders Rijksbegroting behoor die jarenlang zijn opgevoed in de begrotingsdiscipline van de eurolanden was dit een moment van 'omdenken'

Het licht valt op een zomerdag zo prachtig in de Ridderzaal. Wij komen daar normaal gesproken alleen op de derde dinsdag in september, maar dan staat de zon alweer iets lager. De Ridderzaal is onze tijdelijke behuizing in coronatijd. In deze grotere ruimte kunnen 75 tafeltjes op 1,5 meter afstand staan. Om het besmettingsgevaar laag te houden, zijn er per fractie maar twee leden aanwezig. Het parlement heeft in deze periode zijn taken als het ware op een noodaggregaat moeten verrichten. Daarin waren wij solidair met duizenden organisaties, instellingen en bedrijven die hebben moeten roeien met de riemen die ze hadden. En er zijn sectoren en individuen die het zelfs zonder riemen moesten zien te redden.

Uitzonderlijk karakter

Op 7 juli 2020 voerde de Eerste Kamer een debat met minister van Financiën Wopke Hoekstra over de Suppletoire Begroting Financiën voor het jaar 2020. De toevoeging 'Derde en Vijfde incidentele suppletoire begroting inzake noodpakket banen en economie' geeft al meer prijs van het uitzonderlijke karakter van die bijeenkomst. Door middel van suppletoire (aanvullende) begrotingen kunnen in het lopende begrotingsjaar nog wijzigingen aangebracht worden.

Uitgaven op de Rijksbegroting worden bij Rijkswet goedgekeurd en wijzigingen dus ook. We hadden een enerverend half jaar achter de rug met als overheersende gebeurtenis de uitbraak van de COVID-19 pandemie. Wetgeven is de koers uitzetten als een kapitein midden op zee, schreef de 19de eeuwse socioloog, schrijver en politicus Alexis de Tocqueville. Premier Rutte had een eigentijdse variant hierop: met maar 50 procent kennis 100 procent beslissingen nemen. Het verzoek van de regering aan de Eerste Kamer ging nog een stap verder: minister Hoekstra gaf ons 5 procent van de kennis en 10 procent van de tijd die er normaal voor nodig is en vroeg ons om voor 100 procent te beslissen.

Omdat ik tot die woordvoerders Rijksbegroting behoor – die jarenlang zijn opgevoed in de begrotingsdiscipline van de eurolanden – was dit een moment van 'omdenken'. De geldsluizen zijn wijder en langer opengezet (middels regelingen zoals now en ToZo) om de economie aan de gang te houden. Begrotingstekort en schuldhogte zijn tijdelijk geen richtsnoer. De legitimatie is dat ondernemingen en dienstverlening op last van de overheid en in het belang van de volksgezondheid door de lockdown zijn

stilgelegd. Dit overstijgt elk normaal bedrijfsrisico en is voor ondernemers een bijzondere vorm van overmacht. Het noodverband werd en wordt geleverd door de overheid. Dit is door minister Wouter Koolmees (samen met de andere twee W's – Wiebes en Wopke) razendsnel opgezet. Een groot compliment is hiervoor op zijn plaats!

Geen laatste akte

In mijn bijdrage aan het debat gaf ik aan dat wij de behandeling van deze suppletore begrotingen beschouwden als de laatste akte van die uitzonderlijke periode (veronderstellende dat we de pandemie onder controle houden). Voor die akte geldt het adagium – ik meen van Jan de Koning, maar in elk geval diep verankerd in onze politieke collectieve wijsheid: als het niet kan zoals het moet, dan moet het maar zoals het kan.

De coronapandemie en de gevolgen ervan voor de volksgezondheid en de ontwrichting van hele sectoren van de economie, cultuur en maatschappelijk leven in de afgelopen maanden waren inderdaad uitzonderlijk. Deze crisis heeft formeel niet geleid tot het invoeren van staatsnoodrecht, maar was wel van als zodanig gewicht dat hier drastische ingrepen nodig bleken. De Nederlandse bevolking heeft zich van zijn beste kant laten zien.

De noodpakketten die vorig jaar werden besproken zullen cumulatief het beslag op de rijksuitgaven significant vergroten, belastinginkomsten uitstellen en dusdoende het begrotingstekort en de schuldquote laten oplopen. Het zijn bij Sociale Zaken en Economische Zaken bijna allemaal

open einderegelingen. Inmiddels weten we dat de noodpakketten steeds moesten worden verlengd. Het was geen laatste akte. Veel geld zal later oninbaar zijn vanwege minimum aan administratie en *red tape*. Snelheid is tijdelijk ondergeschikt gemaakt aan verantwoordingsdruk. Alles afwegende denken wij dat dit nog steeds de beste koers is.

De suppletore begrotingen anticipeerden ook op uitgaven voor banen en inkomens in de Europese Unie en in de wereld. Behalve directe zorgkosten worden ook uitgaven in lidstaten voor arbeidstijdverkorting verwacht. Daaraan levert Nederland een evenredige bijdrage. Dan zijn er nog de uitbreiding van de garanties aan de European Investment Bank (EIB) en tenslotte de IMF-faciliteiten. Het Internationaal Monetair Fonds krijgt daarmee een duizelingwekkende leencapaciteit van ruim 1000 miljard dollar. Er staan miljoenen banen op het spel. De armoedeval voor honderdduizenden kan worden voorkomen.

Veel geld zal later oninbaar zijn vanwege minimum aan administratie en *red tape*

Foto: Herman Wouters

De Eerste Kamerfractie van D66 heeft de regering opgeroepen om met een brede blik van solidariteit en welbegrepen eigenbelang vol te houden bij komende EU-discussies over het Meerjarig Financieel Kader (MFK) en Europese steunoperaties

Mispeer van jewelste

De Eerste Kamerfractie van D66 heeft de regering opgeroepen om met een brede blik van solidariteit en welbegrepen eigenbelang vol te houden bij komende EU-discussies over het Meerjarig Financieel Kader (MFK) en Europese steunoperaties. De minister van Financiën mag graag spreken over solidair en verstandig: ook goed. Zo lang de regering onder 'verstandig' maar niet verstaat wat de minister lange tijd heeft uitgedragen met 'de Zuinige Vier' (Nederland, Denemarken, Zweden en Oostenrijk); wellicht was het tactisch verstandig – ik betwijfel dat zeer – maar dat is het nu zeker niet meer. Dat vond Hoekstra niet fijn om te horen, hij was er door de collega's in de EU ook al over aan de tand gevoeld. Terecht, het was een mispeer van jewelste.

Vanuit onze sociaal-liberale waarden is het in onze kring in elk geval onomstreden dat deze proactieve interventies door de regering noodzakelijk en gewenst zijn. Het regime van het Europese Stabiliteits- en Groeipact is tijdelijk buiten werking gesteld. Dat is na de zomer 2020 ook gebleken bij de Rijksbegroting 2021 die op Prinsjesdag bekend werd gemaakt. Dit keer overigens in de Grote Kerk omdat de Ridderzaal daarvoor te klein was door de coronamaatregelen. De D66-fractie heeft zowel in juli als later bij Prinsjesdag het kabinet in deze inspanning gesteund. Onze senaatfractie heeft er steeds voor gepleit om als regering en parlement de saamhorigheid en solidariteit te tonen die in Nederland de boventoon heeft gevoerd. Dat deden wij als medewetgever door de suppletore begrotingsvoorstellen goed te keuren. Het klinkt saai, maar is het niet; het is een heel tastbare bijdrage aan de economie. Misschien heeft u het geld zojuist binnengekregen onder de now-regeling van uw bedrijf!

Zelden ging geld zo rechtstreeks naar de burger. Het zal niet alle problemen oplossen, maar ook op zulke uitzonderlijk veeleisende momenten functioneert onze parlementaire democratie. Vanzelfsprekend is dat niet, dus laten we er ons sterk voor blijven maken! ●

Joris Backer is lid van de Eerste Kamer namens D66. Hij is vicefractievoorzitter en woordvoerder Rijksbegroting, Europa en het niet-strafrechtelijk deel van de justitieportefeuille.

Auteurs

Annet Aris is senior affiliate professor of Strategy bij INSEAD. Daarnaast is zij commissaris bij o.a. ASML, Randstad en Rabobank.

Joris Backer is lid van de Eerste Kamer namens D66. Hij is vicefractievoorzitter en woordvoerder Rijksbegroting, Europa en het niet-strafrechtelijk deel van de justitieportefeuille.

Herman Beun is onderzoeker en werkte jarenlang als EU-adviseur Financiën voor (onder meer) de Tweede Kamer.

Dirk Bezemer is hoogleraar economie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn laatste boek *Een land van kleine buffers* verscheen in augustus 2020 bij Uitgeverij Pluim.

Daniël Boomsma is speechschrijver op een ministerie en redactielid van *Idee*.

Klaas van Egmond is hoogleraar Geowetenschappen aan de Universiteit Utrecht. Zijn laatste boek *Homo universalis. Moreel kompas voor een nieuwe Europese renaissance* verscheen in 2019 bij uitgeverij De Geus.

Raquel García Hermida–van der Walle is actief lid en bestuurder van D66 en werkzaam in public affairs.

Jan-Julius Goeijenbier is stagiair bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Afke Groen is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Tessa Holzman promoveert in de Bio-ethiek aan Monash University in Melbourne.

Cécile Insinger is freelance redacteur, beëdigd vertaler Engels en redactielid van *Idee*.

Abele Kamminga is strateeg en speechschrijver bij de gemeente Groningen.

Ferenc Laczó is historicus en universitair docent aan Maastricht University.

Heleen Mees is econoom, jurist en columnist voor *de Volkskrant*.

Edin Mujagić is macro-econoom.

Paul Polman was van 2009 tot 2019 CEO van Unilever. Hij is medeoprichter en voorzitter van IMAGINE, dat CEO's wereldwijd bij elkaar brengt om duurzame ontwikkeling te stimuleren en te versnellen.

Xander Prijs is wetenschappelijk medewerker van de Mr. Hans van Mierlostichting.

Joost Röselaers is hoofdredacteur van *Idee* en remonstrants predikant.

Martin van Rossum is politiek econoom en medewerker van de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Mark Sanders is hoogleraar Internationale Economie aan de Universiteit van Maastricht, lid van Sustainable Finance Lab en *Breidelaar*.

Margot Scheltema is commissaris (vicevoorzitter) bij De Nederlandsche Bank. Daarnaast is zij bestuurslid van de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Willem Schramade is onafhankelijk adviseur en onderzoeker in duurzame financiering en ondernemingswaardering. Zijn laatste boek *Duurzaam kapitalisme. Een andere kijk op waarde* verscheen in november 2020 bij Bertram + de Leeuw Uitgevers.

Jan Maarten Slagter is CEO van het International Bureau of Fiscal Documentation. Daarnaast is hij columnist en auteur.

Diederik Stadig is promovendus in de politieke economie aan de Vrije Universiteit (VU).

Paul Teule is docent politieke economie aan de Universiteit van Amsterdam.

Yanis Varoufakis is een Grieks econoom, politicus en auteur. In 2015 was hij minister van Financiën in het kabinet-Tsipras. Momenteel is hij parlamentslid voor MeRA25. Zijn laatste werk *Another Now. Dispatches from an Alternative Present* verscheen in september 2020 bij Random House in London.

Caroline Verduin is bestuurskundige en senior beleidsmedewerker bij de Tweede Kamerfractie van D66.

Michiel Verkoulen is econoom en adviseur in de zorg.

Laura de Vries is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Naomi Woltring doet onderzoek naar de invloed van neoliberalisme op de Nederlandse verzorgingsstaat aan de Universiteit Utrecht. In 2019 was ze namens de PvdA kandidaat voor het Europees Parlement.

redactie

Joost Röselaers
(hoofdredacteur)
Milan Assies
Daniël Boomsma
Duane van Diest
Cécile Insinger
Anne-Lotte Masson
Gosse Vuijk

eindredactie

Jessica Hoogenboom

redactieraad

Mark van Ostaijen
(voorzitter)
Peter van den Besselaar
Ellen Bijsterbosch
Han Entzinger
Mendeltje van Keulen
Han Polman
Sabine Verschoor

aan dit nummer werkten mee

Annet Aris
Joris Backer
Herman Beun
Dirk Bezemer
Klaas van Egmond
Raquel García Hermida-van der Walle
Jan-Julius Goeijenbier
Afke Groen
Tessa Holzman
Abele Kamminga
Ferenc Laczó
Heleen Mees
Edin Mujagić
Paul Polman
Xander Prijs
Martin van Rossum
Mark Sanders
Margot Scheltema
Willem Schramade
Jan Maarten Slagter
Diederik Stadig
Paul Teule
Yanis Varoufakis
Caroline Verduin
Michiel Verkoulen
Laura de Vries
Naomi Woltring

N° 212

jaargang 42, nummer 1
april 2021

Idee verschijnt 4x per jaar
ISSN 0927-2518

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Lange Houtstraat 11
2511 CV Den Haag
telefoon 070 356 60 66

idee@d66.nl

mrhansvanmierlostichting.nl

abonnementen

Idee verschijnt 4x per jaar
Jaarabonnement €36,—
Studenten-abonnement €21,—
Tablet-abonnement €21,—
Voor reguliere abonnees is het
tablet-abonnement gratis

Het abonnement gaat per
direct in. Er geldt een opzeg-
termijn van 1 maand.
Losse nummers op aanvraag.

lezersbijdrage

Lezersbijdragen zijn welkom.
Inlichtingen over voorwaarden
en redactiebeleid kunt u
opvragen bij de redactie.
idee@d66.nl

fotografie

Herman Wouters

ontwerp

Wilmar Grossouw

druk

Drukkerij van Deventer

Mr. HANS
VAN
MIERLO
STICHTING

© 2021

ISSN 0927-2518

De tijd dringt

Marktwerking staat in een slecht daglicht. De kritiek op de vrije markt is de laatste jaren steeds luider geworden. Wat begon met boze actiegroepen en bezorgde burgers, werd al snel overgenomen door de media en is nu, als we de verkiezingsprogramma's mogen geloven, een speerpunt bij bijna alle politieke partijen. De pandemie speelt hier een grote rol, maar ook zonder COVID-19 zouden de zorgen groot zijn geweest.

Het is geen toeval dat het juist nu gebeurt: na de euforie in de jaren negentig over de overwinning van het kapitalisme op het communisme en vervolgens het grote geloof in de zegeningen van technologische innovatie in de jaren nul, werd het in laatste decennium steeds duidelijker dat er een stevig prijskaartje aan dit alles hangt. Dit geldt zowel voor het functioneren van de markten zelf, als voor het evenwicht tussen de markt en de maatschappij.

Wat is er aan de hand? Allereerst: markten zelf raken steeds meer uit balans. Markten functioneren goed als er bloeiende concurrentie is en als innovatieve bedrijven achterblijvers verdringen. Echter, de waarschijnlijkheid dat er één of twee spelers een industrie gaan domineren, wordt steeds groter. Vooral door digitalisering en het toenemend gebruik van data hebben grote bedrijven niet alleen schaalvoordelen, maar ook (exponentiële) netwerkvoordelen. Ze groeien hierdoor niet alleen nog sneller dan voorheen, maar gaan ook toenemend aanpalende industrieën beheersen.

Daarnaast worden de maatschappelijke kosten van vrije markten steeds voelbaarder. Een markt balanceert vooral de interesses tussen bedrijven, de klanten (consumenten) en de kapitaalverschaffers. De maatschappelijke langetermijneffecten op klimaat, gezondheid en sociale ongelijkheid worden niet of nauwelijks meegewogen of van een prijs voorzien. Door de snelle groei van de economie en de wereldbevolking zijn deze 'negatieve externe effecten' in de laatste jaren pijnlijk duidelijk geworden. Ondanks veel maatschappelijke ophef spelen ze nog steeds maar mondjesmaat een rol in de markteconomie.

Een nieuwe balans tussen markt en maatschappij is dus hard nodig. De tijd dringt. De grote vraag is hoe? De uitdagingen zijn groot: het reguleringsinstrumentarium is ouderwets, log en analoog. Het is niet in staat om met exponentiële ontwikkelingen om te gaan. De materie is door de grote onderlinge samenhangen uiterst complex, de kans op waterbedeefecten is hoog: door het oplossen van één probleem hier, ontstaat elders weer een nieuw probleem. De meeste uitdagingen zijn mondiaal, ze kunnen niet op nationaal niveau worden opgelost. En vooral: de overheid staat als een kleine David tegenover de Goliath van het bedrijfsleven.

Een stap voorwaarts kan alleen worden gemaakt als marktmacht grootschalig wordt aangepakt: met de slimste koppen, met de nieuwste werkwijzen én op Europees niveau. Nederland en D66 moeten zich sterk maken, niet voor de oplossing op de vierkante centimeter, maar voor een radicaal programma op Europees niveau.

Annet Aris

Senior affiliate professor of Strategy bij INSEAD

idee

Tijdschrift voor
het sociaal-liberalisme

Vergankelijkheid

Nº 213

juli 2021

**Paul van
Tongeren**

'Als je de betekenis
weghaalt uit het
menselijk leven,
houd je niets
menselijks over'

**Marian
Donner**

'We verdragen
het lelijke
niet meer'

Ouderdom:
Wat is een leven
(ons) waard?

Marchantlezing 2021

Mariana Mazzucato
A Moonshot
Guide to
Changing
Capitalism

ECONOMISCHE CRISIS. De coronapandemie. Klimaatverandering. Toenemende ongelijkheid. Allemaal problemen van deze tijd. Hoe kunnen wij deze te lijf gaan? Mariana Mazzucato, professor aan University College London en auteur van *Mission Economy: A Moonshot Guide to Changing Capitalism*, wil dat we groter denken. Met ambitieuze publiek-private samenwerking – de methode die ons naar de maan bracht – moeten we het kapitalisme hervormen.

Marietje Schaake, international policy director bij het Cyber Policy Center van Stanford University en voormalig D66-Europarlementariër, en professor Dirk Bezemer, hoogleraar Economie aan de Rijksuniversiteit Groningen, reageren op de lezing van Mazzucato in een co-referaat.

Dit is de 11e editie van de jaarlijkse Marchantlezing van de Mr. Hans van Mierlo Stichting. Door de coronamaatregelen vindt de lezing plaats in hybride vorm: professor Mazzucato spreekt via een live-verbinding; het panelgesprek en Q&A vinden live plaats vanuit TivoliVredenburg te Utrecht. De Marchantlezing is ook gratis te volgen via YouTube.

dinsdag 7 september
19.30 uur · TivoliVredenburg

Meer informatie en kaarten bestellen
marchantlezing.nl

woord vooraf

Vergankelijkheid

Vergankelijkheid is niet direct een onderwerp waar je in de zomermaanden over na wil denken. Toch hangt het in de lucht, vanwege twee concrete maatschappelijke vraagstukken. Allereerst, de pandemie die ons leven de afgelopen maanden sterk heeft bepaald. De coronacrisis heeft cruciale vragen bij ons opgeroepen over leven en dood. Dagelijks werden wij geconfronteerd met cijfers van ziekenhuisopnames en overledenen vanwege het virus. Dat deed iets met ons. Hoe staan wij zelf ten aanzien van de dood? Wat is ons leven ons waard? De vraag werd ook gesteld hoeveel solidariteit wij mogen verwachten van elkaar. Richten we ons als samenleving te veel op de laatste levensfase en drukt dit het belang weg van hen die juist naar de toekomst kijken? Op de opiniepagina's werd al (voorzichtig) gesproken over de risicomidende samenleving, waarin veiligheid steeds meer boven vrijheid komt te staan.

Een tweede concrete aanleiding voor het thema vergankelijkheid is het maatschappelijke gesprek (of juist het gebrek eraan) over de initiatiefwet Voltooid Leven. Voor D66 lijkt het een van de nieuwe kroonjuwelen te worden. In deze *Idee* kunt u hierover een artikel lezen van Rob Jetten, de nieuwe D66-woordvoerder medische ethiek.

Maar ook van Els van Wijngaarden en Paul Schnabel, die kritische vragen stellen bij het wetsvoorstel: laat de huidige euthanasiewet, in ieder geval wat de tekst van de wet betreft, niet al voldoende ruimte voor een interpretatie die niet uitgaat van ziekte?

Vragen over leven en dood stellen sociaal-liberalen voor ingewikkelde keuzes. Denk aan de wenselijkheid van mensverbetering, nu steeds meer kan en moet kunnen. Of aan de wijze waarop we onze verzorgingsstaat inrichten en de gevolgen van de vergrijzing. Deze diverse aspecten – door de gang van het leven – komen in deze *Idee* chronologisch aan de orde.

Vergankelijkheid wordt dikwijls als een probleem gezien. Denker des Vaderlands Paul van Tongeren daagt ons in het openingsinterview uit het problematische niet uit de weg te gaan. We moeten juist de vergankelijkheid laden met betekenis. 'De kunst is om dat problematische niet weg te werken in een of andere vorm van feitelijheid. Maar om recht te doen aan het probleem dat we ervaren, om ermee te leren omgaan zonder in die omgang die onzekerheid weg te nemen.' Die uitdaging willen wij met deze *Idee* graag aangaan.

Over vergankelijkheid gesproken – deze *Idee* is mijn laatste als hoofdredacteur. Ik heb rond het tot stand komen van de afgelopen twaalf nummers met veel plezier samengewerkt met redactieleden, redactieraadsleden, eindredacteur, vormgever en medewerkers van de Mr. Hans van Mierlo Stichting. Een grote dank ook aan u, betrokken lezers, voor al uw reacties en suggesties. Ik hoop dat deze edities hebben bijgedragen aan de verbreding en verdieping van het sociaal-liberale gedachtegoed. Ik heb er alle vertrouwen in dat deze verdieping in goede handen is bij de nieuwe hoofdredacteur van *Idee*, Afke Groen.

Joost Röselaers
hoofdredacteur *Idee* · joost.roselaers@d66.nl

thema Vergankelijkheid

Foto's: Herman Wouters

06
Paul van Tongeren
'Als je de betekenis weg- haalt uit het menselijk leven, houd je niets menselijks over'
interview

30
Marian Donner
'We verdragen het lelijke niet meer'
interview

70
Ouderdom
'Winter voor onwetenden, oogsttijd voor wijzen'
door Johan Goud

Vergankelijkheid

06 Interview Paul van Tongeren
door **Mark van Ostaijen**

13 Minder vergankelijkheid vraagt meer zelfzorg
door **Gerard Adelaar**

18 Een open einde
door **Désanne van Brederode**

24 Paradoxen van (on)vergelijkbaarheid
door **Heleen Dupuis**

27 Van *slow motion* naar *fast forward*
door **Stéphane Symons**

30 Interview Marian Donner
door **Anne-Lotte Masson & Milan Assies**

Begin van het leven

36 Complexe vragen bij complexe weefsels
door **Mike Lensink**

41 Fertiliteitstechnieken vanuit een ontwikkelingsperspectief
door **Kristien Hens**

Voltooid leven

46 Wat staat er op het spel met de Voltooid Leven-wet?
door **Els van Wijngaarden**

50 Als je biologie je biografie overleeft
door **Rob Jetten**

54 Voltooid Leven behoeft geen wet
door **Paul Schnabel**

59 Een tragische paradox
door **Rutger Jan van der Gaag**

Ouderdom – Wat is een leven (ons) waard?

62 Ouderdom: wat is het leven *ons* dan waard?
door **Marcel Olde Rikkert**

70 'Winter voor onwetenden, oogsttijd voor wijzen'
door **Johan Goud**

77 Coronacrisis toont noodzaak rationale keuzes
door **Rudi Westendorp**

81 Op zoek naar de Ark van betekenis, in tijden van grote vloed
door **Sherwin Nekuee**

86 Niet tweemaal in dezelfde rivier
door **Paul van der Velde**

Buiten het thema

92 De vrijheid hebben of de vrijheid zijn
door **Carinne Elion-Valter**

97 Democratische doorbraak voor vastgelopen formatie
door **Paul Scholten**

102 Samenleven in verscheidenheid
door **Han Entzinger**

106 Waarom de traditionele interpretatie van efficiënt militair beleid niet leidt tot efficiëntie
door **Aniek Zwemer**

111 Mannen, stop het geweld tegen vrouwen
Bericht uit de Eerste Kamer **Petra Stienen**

115 Meeregeren vanuit de Kamer ondermijnt de onafhankelijke controle door de volksvertegenwoordiging
Sociaal-liberaal debat **Gerard Schouw & Ruud Koole**

120 De auteur van je eigen leven
Column **Jasper Zuure**

97
Democratische doorbraak voor vastgelopen formatie
door **Paul Scholten**

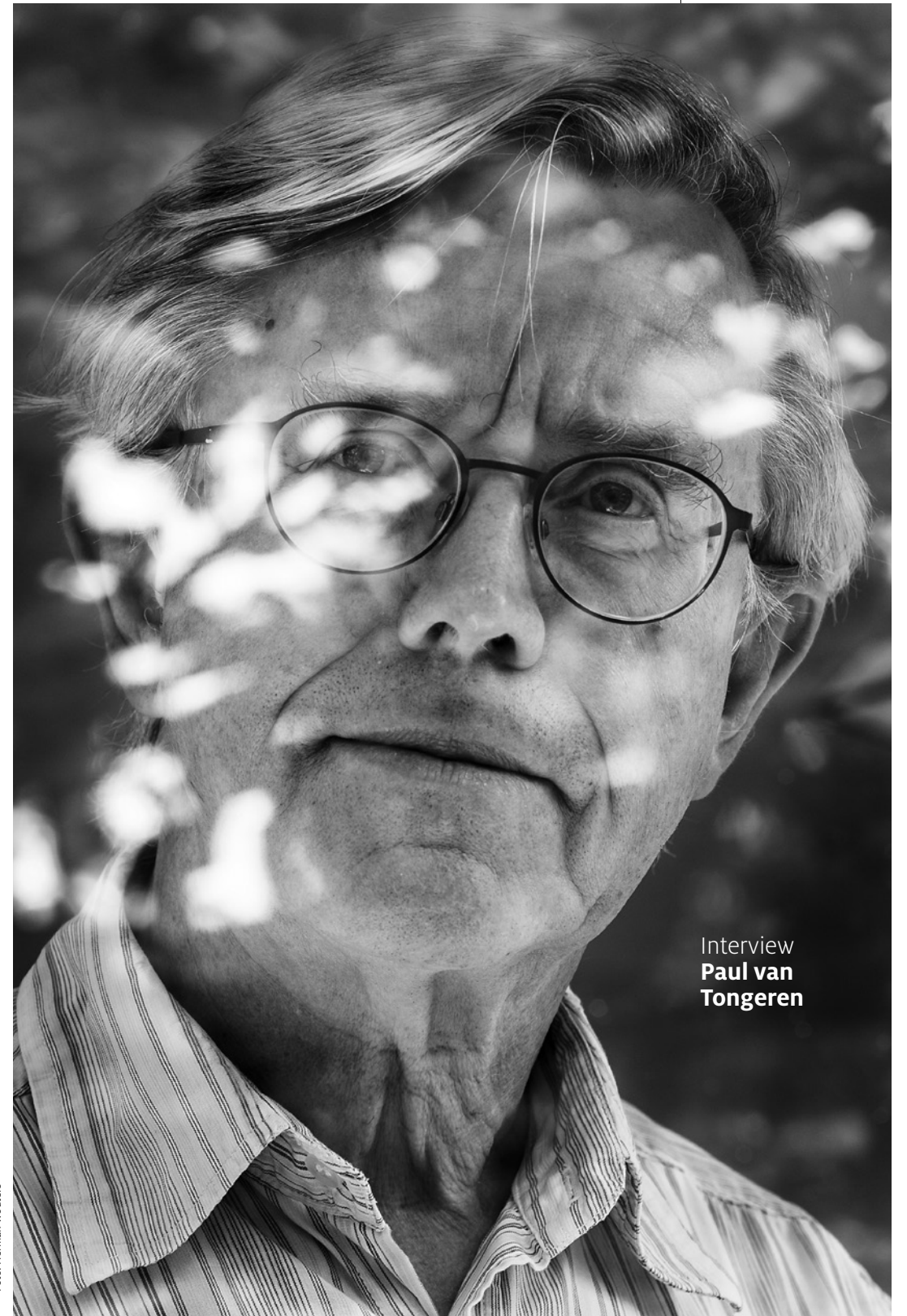
Er is nauwelijks een betere gesprekspartner denkbaar om deze *Idee* mee af te trappen: filosoof Paul van Tongeren, de nieuwe Denker des Vaderlands. Van Tongeren schreef eerder over voltooid leven, eindigheid, ouderdom, betekenis en vergankelijkheid. Een gesprek over leven, euthanasie, techniek, ongeduld en ongemak. 'D66 is een perfecte illustratie van de tijdsgeest en dus ook van het problematische karakter van die tijdsgeest.'

Interview door Mark van Ostaijen

‘ Als je de betekenis weghaalt uit het menselijk leven, houd je niets menselijks over ’

Laten we eerst even stilstaan bij enkele belangrijke begrippen voor dit gesprek. Dit nummer van *Idee* gaat over vergankelijkheid en stelt vragen over leven en dood. Jij hebt je verdiept in Nietzsche, bij wie dood en eindigheid een belangrijke rol spelen. Op welke manier spelen deze begrippen in jouw werk een rol? 'Dat heeft te maken met datgene wat volgens mij de mens tot mens maakt en wat de menselijke werkelijkheid vormt, namelijk: betekenis. We zijn immers geen registratieapparaat dat feiten registreert maar wij nemen betekenis waar. Betekenis is dat rare tussengebied tussen wat objectief feitelijk gegeven is enerzijds, en dat wat subjectieve inkleuring is anderzijds. Elk verstaan van betekenis blijft daardoor onzeker. Als Nietzsche de mens definieert als 'het nog niet vastgestelde dier', heeft dat ook hiermee te maken: de betekenis van mens-zijn is wezenlijk open en onzeker. Wie die onzekerheid opheft, maakt dat de mens een *vastgesteld* dier wordt; dat hij verstart, versteent en een ding of een dier wordt. Vergankelijkheid valt niet samen met het feit dat alles

Vergankelijkheid
& tijdsgeest

Interview
Paul van
Tongeren

wat ontstaat ook weer voorbijgaat, maar is voor ons op de eerste plaats een betekenis. We ervaren het als een probleem. En de kunst is om dat problematische niet weg te werken in een of andere vorm van feitelijkheid. Maar om recht te doen aan het probleem dat we ervaren, om ermee te leren omgaan zonder in die omgang die onzekerheid weg te nemen. Dat is een uitdaging.'

Je benoemt onzekerheid en betekenisgeving dus als centrale componenten van menselijk leven. In het interviewboek *Het wonder van betekenis* (2021) stel je: 'Tussen geboorte en dood worden we voortdurend gevormd door al die anderen om ons heen. Kijk maar eens naar wat je zegt als je jezelf voorstelt; schrijf eens op wat je dan zegt en streep vervolgens alles door wat je niet met anderen verbindt – zou je nog iets overhouden? Je voornaam heb je gekregen, je familienaam deel je met je familie, je nationaliteit met je medeburgers, je functie past binnen een organisatie, en ga zo maar door. Maar ik ben ervan overtuigd dat onze cultuur te sterk gefixeerd is op de autonomie – individualiteit, onafhankelijkheid. De heteronomie, die ons minstens even diepgaand bepaalt, komt er maar bekaaid af.'

Je duidt het leven haast sociologisch. Waarom ben je zo gehecht aan die betekenisgeving van en tussen mensen? 'Als je de betekenis weghaalt uit het menselijk leven, houd je niets menselijks over. En aan het verstaan van betekenis zit onvermijdelijk de onzekerheid vast. Alleen zo kun je begrijpen wat politiek is: het gestileerde gevecht tussen verschillende interpretaties van betekenissen. De opgave van de politiek is om in het zoeken naar consensus altijd de dissensus open te houden. Dat dit moeilijk is blijkt opnieuw in de huidige bestuurscrisis, waar veel te veel uit hoofde van 'het nationale welzijn' wordt dichtgegooid. Ook bij D66.'

Laten we het inderdaad eens hebben over politiek. Want politiek gaat over het normeren van de juiste betekenis. Wat staat je tegen aan D66-politiek? 'De idee dat politiek een kwestie is van problemen oplossen. Dat lijkt zo langzamerhand niet langer meer voorbehouden aan D66 maar het algemene jargon geworden. Maar in de politiek zou het moeten gaan over de kaders waarbinnen we problemen oplossen. Om die ter discussie te stellen, afspraken maken over wat we bijvoorbeeld verstaan onder rechtvaardigheid. En dan zonder te vervallen in de illusie dat we het hebben vastgesteld en de onzekerheid hebben weggenomen. Het lijkt me een degeneratie van het parlement dat daar nauwelijks nog over fundamentele kwesties wordt gediscussieerd, maar louter over technische details. Over een uurtje vroeger of later voor de avondklok. In de politiek is het van belang om de grote kwesties ter discussie te stellen.'

Zoals euthanasie. Daar wordt toch wel degelijk een fundamentele kwestie ter discussie gesteld? 'De Wet Toetsing Levensbeëindiging [WTL, red.] is mijns inziens een prachtige wet. Een model van wat de politieke wetgever zou moeten doen. Daarin blijft het probleem namelijk bestaan en wordt toch voorkomen dat we er voortdurend over struikelen. Een manier om er in de praktijk uit te komen zonder dat we doen alsof het probleem is opgelost. Een mens dood maken mag niet, maar soms kun

'De Wet Toetsing Levensbeëindiging is mijns inziens een prachtige wet. Daarin blijft het probleem namelijk bestaan en wordt toch voorkomen dat we er voortdurend over struikelen'

je niet anders dan iemand te helpen sterven. In die contradictie blijft het probleem bewaard. Dat is belangrijk, want het probleem van de dood of de sterfelijkheid kan je niet wegnemen. In die WTL is het de wetgever gelukt om enerzijds iets te doen aan de praktische nood van alledag en anderzijds het problematische overeind te houden. Maar vervolgens zie je maatschappelijke druk ontstaan om het probleem weg te nemen. Dat lijkt me gevaarlijk.'

In de Volkskrant (29-04-2021) pleitte je tegen uitbreiding van die wet door de grenzen van individuele rede, autonomie en ratio te problematiseren. Waar is het je exact om te doen? 'Het ging me daar om de notie van autonomie als interessant maar problematisch begrip. Ik verzet me tegen de vanzelfsprekendheid van een naïef begrip van autonomie. Wanneer autonomie als vanzelfsprekende of feitelijke eigenschap van de mens wordt gezien. Autonomie als 'het recht om te doen wat je zelf wilt', met als enige argument dat niemand anders het recht heeft dat voor jou te bepalen. Die notie bekritiseer ik. Zowel de ontstaansgeschiedenis van het begrip 'autonomie' als de ervaring van existentiële keuzes maken duidelijk dat het zo simpel niet is. Twijfel hoort wezenlijk bij een echte wilsbeslissing, en in onze ervaring van autonomie toont zich ook de onzekerheid van deze manier waarop de mens zichzelf interpreteert. Het zou gevaarlijk zijn om de illusie van een probleemloze autonomie wettelijk te sanctioneren.'

Laten we onze focus verleggen naar het alledaagse niveau van die wetgever. Op de formatietafel liggen ook medisch-ethische kwesties, wat is jouw advies aan een partij als D66 aan die formatietafel? 'Ooit sprak ik daarover met een D66-senator en die hoopte dat het zou uitlopen op een kleine aanpassing van de WTL. In feite is dat ook wat de commissie-Schnabel destijds gezegd heeft. Ik zou het kwalijk vinden wanneer er iets komt zoals de Coöperatie Laatste Wil eist – iets dat nog verder gaat dan het laatste wetsvoorstel van D66 [*'Voltooid Leven', in 2020 ingediend door Pia Dijkstra, red.*]: zonder leeftijdsgrens of inbreng van anderen. Waarom? Een wet die middelen om jezelf te doden vrij beschikbaar maakt en die hulp bij zelfdoding mogelijk maakt, doet alsof het probleem van de sterfelijkheid wordt opgelost en sanctioneert de illusie dat de keuze om te sterven – net als andere keuzes – een keuze is tussen verschillende mogelijkheden. Maar omdat je jezelf 'wegkiest' en van deze keuze zelfs geen spijt kunt hebben, is ze van een totaal andere orde. Het problematische daarvan doe je dan onrecht. Alle 'oplossingen' in deze fundamentele discussie blijven hoogst problematisch: mag je mensen vastbinden aan hun ooit opgestelde wilsbeschikking? Mag je de voorwaarden voor uitsluiting van strafvervolgning 'omduiden' naar voorwaarden van rechtmatig handelen? Mag je de maatschappelijke gevolgen van een gemakkelijke toegang tot hulp bij zelfdoding overlaten aan de vrije markt? In plaats van een regeling die hulp bij zelfdoding mogelijk maakt, zouden we meer moeten investeren in palliatieve zorg en andere soorten van stervenshulp. Bijvoorbeeld de stimulering van het besef dat er een moment komt waarop verder dokteren onverstandig is; leren beseffen wanneer het tijd is om te gaan. Misschien moet de politiek eerder daarop

'Twijfel hoort wezenlijk bij een echte wilsbeslissing, en in onze ervaring van autonomie toont zich ook de onzekerheid van deze manier waarop de mens zichzelf interpreteert'

inzetten en voor wat betreft de rest vasthouden aan de spanning tussen het verbod op moord en de erkenning dat je soms niet anders kan dan iemand te laten gaan.'

Is het je te doen om de onzekerheid van het ongemak te koesteren?

'Die onzekerheid wil ik koesteren, dat ongemak moeten we vertragen. Ik zoek naar mogelijkheden om recht te doen aan die onzekerheid omdat die te maken heeft met wat ons mens maakt.'

Is er naast de filosofische interesse ook een persoonlijke interesse in dit onderwerp?

'Lang geleden ben ik een periode heel erg ziek geweest. Het vermoeden was acute leukemie en die zou fataal kunnen zijn. Maar ik ben in die periode in het ziekenhuis geen moment bang geweest. Totdat ik een weekend naar huis mocht. Ik zat op de rand van mijn bed en zag plotseling een klein vlekje. En hoewel dat niets met mijn aandoening te maken had, brak ineens een enorme angst door. Plotseling 'wist' ik: dit is het bewijs, ik ga dood. Op dat moment ervoer ik het verschil tussen het weten dat menselijk leven eindig is en het besef zelf dood te gaan. Dat is zo'n groot verschil! Dat moment kunnen we niet wegrationaliseren.'

'Op dat moment ervoer ik het verschil tussen het weten dat menselijk leven eindig is en het besef zelf dood te gaan. Dat is zo'n groot verschil'

Foto: Herman Wouters

Nog los van het verschil tussen doodgaan en het lijden van stervenden: hoe moeten we volgens jou omgaan met lijden? 'Vaak kan je niet anders dan iemand helpen. In heel weinig gevallen hoeft dat te betekenen dat je mensen een lethaal middel, een thanaticum geeft. Ik denk dat er in Nederland een wereld te winnen valt rondom palliatieve zorg. Ik heb een keer een lezing gegeven op een congres over palliatieve zorg in Vlaanderen, in de allergrootste hal in Oostende, er waren meer dan 1500 mensen – allemaal betrokken bij palliatieve zorg in Vlaanderen. Ik denk dat je de professionals die zich daarmee bezighouden in Nederland in een café bij elkaar kan brengen. We hebben in Nederland daarin nog veel te weinig geïnvesteerd. Ik denk dat dat te maken heeft met onze neiging om problemen 'op te lossen'. In plaats van pijn dragelijk maken.'

Wat voor mensbeeld gaat schuil achter 'het oplossen van problemen', zoals in dit geval rondom sterven en doodgaan? Psychiater Damiaan Denys stelde in een eerder interview in *Idee* (april, 2019) dat hij zich verbaasde over de afwezigheid van een mensbeeld achter deze politieke inzet. Wat zegt het over sociaal-liberalen, over D66 en over onze tijd dat we ons hier druk over maken? 'Die vragen vallen samen, want D66 is een symptoom van deze tijd. En een partij van deze tijd heeft de problemen van deze tijd, die voor een belangrijk deel worden gekenmerkt door een technische en ongeduldige omgang met problemen. Op het moment dat in de moderniteit de natuur niet meer het model was waar we ons op richtten, werd de natuur het werk van de mens. Dat zie je in de moderne wetenschap. Die natuur wordt bestudeerd en gemanipuleerd om te beantwoorden aan onze verlangens. Dat gebeurt op alle mogelijke manieren: als we weten hoe een mechaniekje werkt, dan gaan we proberen om met dat mechaniekje te voorkomen dat er iets misloopt. Begrijp me niet verkeerd, dat veroordeel ik niet, maar in die ontwikkeling vormen we tegelijkertijd ook onszelf op een problematische manier. Doordat we zo geïnteresseerd zijn in een technische beheersing van de natuur, zijn we onszelf tot mensen aan het maken waarvan we – als we in de spiegel kijken – ons kunnen afvragen hoe ideaal dat is. Dat betekent dat we moeten opletten en zien hoe we onszelf vormen door hoe we techniek maken. We vormen ons bijvoorbeeld door steeds ongeduldiger te worden. Dat is een van de meest zichtbare effecten. Die techniek heeft voor een versnelling gezorgd, en die versnelling heeft ons ongeduldiger gemaakt. Als we ons laten meeslepen door die techniek moeten we oppassen om niet nog ongeduldiger te worden. Techniek is een manier om allerlei praktische problemen op te lossen en dat is prachtig, zodat we weten wat we moeten doen als een rivier overstroomt. Maar met ons succes in die techniek gaan we denken dat alles wat zich als een probleem voordoet ook op een technische manier moet worden opgelost. Juist dan maken we ons tot wezens die niet meer kunnen omgaan met problemen die niet van een technische aard zijn.'

Zie je dat ook terug in de bestrijding van de coronapandemie? 'Ja, het is ongelooflijk in wat voor tempo we binnen anderhalf jaar de oplossing hebben ontdekt en bijna toegepast – althans in ons deel van de wereld. Maar het ongeduld waarmee we dat hebben afgedwongen, is zorgelijk.'

'Met ons succes in die techniek gaan we denken dat alles wat zich als een probleem voordoet ook op een technische manier moet worden opgelost. Juist dan maken we ons tot wezens die niet meer kunnen omgaan met problemen die niet van een technische aard zijn'

We zouden op een veel geduldiger manier hebben kunnen leren omgaan met het probleem als we onszelf niet vervormd hadden door het succes van onze techniek. En ik denk dat het een van de taken is van de filosofie om de samenleving te herinneren aan het problematische karakter van ons bestaan als mensen. Om te voorkomen dat we ons laten meeslepen in de illusie van totale beheersing. En ja, D66 is een perfecte illustratie van die tijdsgeschiedenis en dus ook van het problematische karakter van die tijdsgeschiedenis.”

Heeft filosofie als taak ons te herinneren aan het problematische aspect van ons bestaan, zonder dat problematische aspect op te willen lossen?

‘Juist, wetende dat dat problematische aspect ook het mooie, uitdagende, prachtige is van de mens. Nogmaals, de mens als ‘het nog niet vastgestelde dier’, is een omschrijving van een probleem en niet van een probleem dat we moeten oplossen, want dan zijn we onszelf kwijt.’

Ten slotte, welke boodschap heb jij voor kritische – en wellicht ongeduldige – lezers die jouw perspectief lezen als een pleidooi om geduldig op onze handen te blijven zitten? ‘Nietzsche stelde dat een filosoof het slechte geweten is van zijn tijd. Vergeet niet af en toe in de spiegel te kijken en na te gaan wat je met jezelf aan het doen bent als je op die manier doorholt. In de hoop dat je een soort van evenwicht vindt tussen het onvermijdelijke ongeduld en de wens om een geduldig persoon te zijn. Dat evenwicht, dat je misschien kan vinden, zal altijd een spanningsveld zijn. Je wordt altijd getrokken naar een kant en de filosofie is een poging je te herinneren aan de andere kant.’ ●

Paul van Tongeren was tot zijn emeritaat als hoogleraar wijsgerige ethiek verbonden aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Sinds april 2021 is hij de nieuwe Denker des Vaderlands. Zijn laatste werk *Doodgewone vrienden – Nadenken over vriendschap* verscheen in mei 2021 bij Boom uitgevers Amsterdam. Bij dezelfde uitgever verscheen in maart 2021 *Het wonder van betekenis – Op zoek naar geluk en wijsheid met Paul van Tongeren* van Marc van Dijk.

Mark van Ostaijen is als assistent professor verbonden aan de vakgroep Bestuurskunde en Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is tevens voorzitter van de redactieraad van *Idee*.

Vergankelijkheid is minder vanzelfsprekend dan ooit. Met tal van medische mogelijkheden proberen we vergankelijkheid tegen te gaan. Overheidsingrijpen is onmisbaar om te zorgen dat medische behandelingen levenslang in goede kwaliteit toevoegen. Bovendien is onverminderd aandacht nodig voor echte zelfzorg.

Vergankelijkheid & zorg

Minder vergankelijkheid vraagt meer zelfzorg

Door Gerard Adelaar

Vergankelijkheid geeft zin aan het menselijke leven. Onze eindigheid inspireert om het leven niet zomaar te laten voorbijgaan.¹ Waarom zouden wij anders vandaag doen wat morgen ook zou kunnen? Zonder einde is er geen urgentie om een begin te maken met wat dan ook. Als mensen te horen krijgen dat zij niet lang meer te leven hebben, hebben zij veelal een 'bewustwordingservaring' en gaan intenser leven.² Denk aan het aanhalen van de relatie met anderen, proberen te genieten, een langgekoesterde wens laten uitkomen. Ook bij een ziekte- of sterfgeval in de omgeving ervaren mensen intenser wat nastrevenswaardig is in het leven. De coronapandemie drukte ons eveneens met de neus op de feiten: het leven bleek minder maakbaar dan we aannamen. Misschien gingen we hierdoor bewuster ervaren wat echt belangrijk is. Dit besef is bij iedereen ergens aanwezig: eindigheid en vergankelijkheid dragen bij aan de zin van het leven en aan het voluit leven van de levensstijd. We willen geen spijt krijgen van gemiste kansen.

Vergankelijkheid als gegeven

Tegelijkertijd vinden we vergankelijkheid maar niks. We zijn gericht op overleven. Het besef van vergankelijkheid maakt dat we vergankelijkheid willen bestrijden. Ook dat is tijdens de pandemie wel duidelijk geworden. Deze kant van de vergankelijkheidsmedaille houdt meer een krampachtig vasthouden aan het leven in dan het ten volle leven ervan. Eigenlijk is het daarmee weer een ontkenning van vergankelijkheid. Die gaat vaak wel samen met doodsangst, wegens het gevoel niet voluit geleefd te hebben en spijt over gemiste kansen.

Lange tijd was vergankelijkheid vooral een gegeven, een feit des levens, en kon men pogen daarmee in het reine te komen. De hippocratische artseneed hield in dat een arts niet zou bijdragen aan bewerkstelling van de dood en ook niet aan bestrijding ervan. Een arts hield zich ver van de dood en deed er nog niet alles aan om het leven van zijn patiënt te verlengen.³ Een mooi voorbeeld van een filosofische leefwijze die bloeide in deze omstandigheden is het stoïcisme. Deze praktische filosofie was voor een groot deel gericht op acceptatie van het lot en een gezonde omgang met de menselijke vergankelijkheid. Sterven behoorde volgens de stoïcijnse keizer Marcus Aurelius (121–180) tot de natuurlijke gang van zaken, evenals 'tanden krijgen, baardgroei en vergrijzen'. 'Denk aan uw

1 | Dohmen, J. (2010). *Brief aan een middelmatige man. Pleidooi voor een nieuwe publieke moraal*. Ambo: Amsterdam, p. 130.

2 | Yalom, I.D. (2008). *Tegen de zon in kijken. Doodsangst en hoe die te overwinnen*. Balans, pp. 33–64.

3 | Illich, I. (2005). *The Rivers North of the Future. The Testament of Ivan Illich as told to David Cayley*. House of Anansi Press, p. 122.

Foto: Herman Wouters

kleuterjaren, uw kindertijd, uw jeugd, uw volwassenheid en uw ouderdom. Bent u niet bij iedere overgang een bepaalde dood gestorven?'⁴ Volgens de stoïcijnen moest een mens zich richten op het ontwikkelen van een deugdelijk karakter. Al het andere was niet nastrevenswaardig op zich want dat lag buiten onze macht en konden we verliezen. De gezondheid en het leven behoorden tot die categorie. 'Dood en pijn zijn niet op zichzelf vreeswekkend, ze worden dat doordat we er bang voor zijn', stelde de stoïcijnse filosoof Epictetus.⁵

Meer verwachting, minder berusting

Technische en medische ontwikkelingen dragen eraan bij dat mensen tegenwoordig minder berusten in vergankelijkheid en er niet gemakkelijk vrede mee vinden. Vergankelijkheid is geen geëerbiedigd gegeven meer. Integendeel: het bestrijden van vergankelijkheid en het streven naar behoud van leven is een hoogst nastrevenswaardige moraal geworden.⁶ Onze verwachtingen van het leven zijn gegroeid. Onlosmakelijk daarmee verbonden zijn de toegenomen mogelijkheden om deze verwachtingen waar te maken. De wetenschappelijke inzichten en technische en medische mogelijkheden zijn exponentieel toegenomen sinds actieve geleerden als Francis Bacon en René Descartes begonnen na te denken over het verbeteren van de 'menselijke toestand'. Verbeterde hygiëne, technische ingrepen als gewassenmodificatie en een aantal medische mogelijkheden hebben geleid tot minder zuigelingensterfte, toename van de gemiddelde leeftijd en exponentiële bevolkingsgroei.

Voor zover dat nog niet lukt, stralen de almaar voortgaande medische ontwikkelingen de boodschap uit dat nu nog onbehandelbare aandoeningen ook behandeld zullen gaan worden. Steeds weer nieuwe mogelijkheden worden onderzocht. Artsen staan in de 'behandelmodus' – niet in het minst aan het eind van het leven.⁷ Mensen hechten meer dan ooit aan overleven en voelen zich daartoe afhankelijk van medische mogelijkheden en artsen. Het wekt dan ook geen verwondering dat zorg structureel hoog staat in de ranglijst van als belangrijkste aangemerkte politieke thema's. De kosten zijn de afgelopen decennia zeer sterk gegroeid. Wie vergankelijkheid bestrijdt en de middelen daartoe ontwikkelt, raakt daar kennelijk steeds intensiever in verwickeld. Hiermee is het tegengaan van hoge uitgaven aan medische zorg bijna onmogelijk geworden. Ofschoon geleerden, ambtenaren en politici structureel hun zorgen daarover uiten, zou de daad bij het woord voegen, gelijkstaan aan politieke zelfdoding. Ook het weigeren van vergoeding voor een dure behandeling is onbegonnen werk, helemaal als enkele patiënten in de media verschijnen die zeggen er wel degelijk baat bij te hebben.

Vrede met vergankelijkheid

Merkwaardig is dat veel mensen de mogelijkheden niet aangrijpen om hun vergankelijkheid te bestrijden met een gezondere leefwijze. Als dit zo doorgaat, is in het jaar 2040 bijna twee derde van de volwassenen te zwaar, met alle gezondheidsproblemen van dien.⁸ Dit heeft er onder meer mee te maken dat de relatie tussen een leefstijlverandering en een betere gezondheid minder direct is dan bij medisch ingrijpen, waar

Vergankelijkheid is geen geëerbiedigd gegeven meer. Integendeel: het bestrijden van vergankelijkheid en het streven naar behoud van leven is een hoogst nastrevenswaardige moraal geworden

4 | Aurelius, M. (2003). *Overpeinzingen*. Ankh-Hermes, p. 141 [B9 §3], p. 145 [B9, §21].

5 | Epictetus (2015). *Over vrijheid. Vrij is degene die leeft zoals hij wil*. Athenaeum – Polak & Van Gennip, p. 27.

6 | Samuel, S. (2021). '1 giorni del coronavirus' in: Esteva, G. & A. Zanchetta. *Transitare le pandemie con Ivan Illich*. Mutus Liber, pp. 63–89.

7 | Visser, J. (2012). 'De arts staat in de behandelmodus' in: *Medisch Contact* 67, nr. 22.

8 | Djojoseparto, S., Kamphuis, C., Vandevijvere, S. & M. Poelman, namens het JPI-HDHL Policy Evaluation Network. (2020). *The Healthy Food Environment Policy Index (Food EPI): Nederland. Een overzicht van rijksoverheidsbeleid met betrekking tot de voedselomgeving in Nederland*. Universiteit Utrecht.

gerichter een gezondheidsissue wordt aangepakt. Voor een deel leveren we ons dus uit aan ziekmakende partijen, waarna we ons overgeven aan medicaliserende partijen om ons weer beter te maken. Daarbij zijn zowel de lobby voor ongezonde voeding als die voor medisch ingrijpen omvangrijk en sterk. Belangen in en om de medische sector zorgen ervoor dat een grijs gebied bestaat tussen medische zorg die gezonde levensstijl toevoegt en medisch ingrijpen waarvoor dat allesbehalve zeker is.

In dit klimaat is het bepaald niet gemakkelijk persoonlijk vrede te hebben met vergankelijkheid. Bij het optreden van een ernstige ziekte belandt men tussen hoop en vrees. De behandeling vormt een reddingsloep of laatste strohalm en tegelijkertijd moet men ook rekening houden met het einde en daar vrede mee zien te vinden. In de samenleving zijn de verwachtingen van het leven in lijn hiermee ook veranderd. Een actuele uiting hiervan zien we terug in de aanpak van de coronapandemie. Het is vaker opgemerkt: veel coronamaatregelen waren erop gericht mensen te beschermen van een leeftijd die de meesten een halve of hele eeuw geleden niet eens bereikt zouden hebben.

Nu zegt dit alles niet per definitie dat we alleen bezig zijn met het 'manisch oppotten van extra levensjaren', zoals Pascal Bruckner het uitdrukt.⁹ Wie elke dag van zijn verlengde leven in volle kwaliteit leeft, maakt de uitkomst van de formule kwantiteit x kwaliteit immers indrukwekkend. Tegelijk ligt eenzijdige gerichtheid op het levensbehoud op de loer, en is het bijna onmogelijk daaraan op persoonlijk vlak en samenlevingsniveau te ontsijgen en zich de stoïcijnse wijsheid eigen te maken dat het leven goed is als je elke dag bereid bent het los te laten.

Een gezond tegenwicht

Wat mag in deze context van overheid en politiek verwacht worden? Om te beginnen moet meer tegenwicht georganiseerd worden aan behandelingen die niet of nauwelijks bijdragen aan gewonnen levensstijd in goede kwaliteit en tegelijk vaak veel te duur zijn. Een betere machtsbalans is nodig. Farmaceuten bijvoorbeeld hebben een grote machtspositie door patentrecht en andere beschermingsregels en hoge verwachtingen die patiënten koesteren. Gezien de omschreven politieke onmogelijkheid tot daadwerkelijk ingrijpen, is het zaak de beoordeling van behandelingen zo onafhankelijk mogelijk vorm te geven. Verder is nodig de mogelijkheden te verruimen voor zorgverzekeraars om sommige zorg niet of lager te vergoeden. In 2014 is dit nog mislukt, wat de hiervoor beschreven politieke *deadlock* illustreert. Het blijft niettemin wenselijk, omdat het zou bijdragen aan een gezond tegenwicht aan de macht van zorgaanbieders. Ook valt nog een wereld te winnen bij gezondheidsbevordering. De meest gezonde manier om vergankelijkheid uit te stellen, is voorkomen in plaats van genezen. En dan niet in de vorm van 'daarmee voorkomen we latere zorgkosten', maar in de vorm van zelfzorg. Schrijnend is dat een deel van de coronamaatregelen achterwege had kunnen blijven als er minder mensen waren geweest met een te zwaar lichaam. Het is mede aan de overheid om mensen in staat te stellen voor zichzelf te zorgen.

9 | Bruckner, P. (2002). *Gij zult gelukkig zijn!* Boom uitgeverij Amsterdam, p. 57.

De meest gezonde manier om vergankelijkheid uit te stellen, is voorkomen in plaats van genezen. En dan niet in de vorm van 'daarmee voorkomen we latere zorgkosten', maar in de vorm van zelfzorg

Daarmee komen we op het thema van vergankelijkheid en zelfzorg als zodanig. Wenselijk is dat het maatschappelijke gesprek over vergankelijkheid, zelfzorg en de waarde van medische behandelingen eens echt wordt aangejaagd. Het zijn immers de gedragingen en verwachtingen van medeburgers waaraan personen die van zichzelf afmeten. Een samenlevingsbrede gedachteswisseling met enige diepgang kan aanzetten tot verandering van referentiekader. Waarom zou het thema zelfzorg ook niet een prominente plaats krijgen in de vorming van kinderen in het basis- of middelbaar onderwijs? En verdient het onderwerp vergankelijkheid niet een nadrukkelijker positie in de opleiding van artsen?

Zelfzorg is ook zorg voor anderen

Intussen blijven ware zelfzorg en acceptatie van vergankelijkheid thema's voor mensen zelf. De uitdaging is groter dan ooit, omdat de menselijke conditie en de grenzen van leven en dood geen geëerbiedigd kader meer vormen. De grote vragen zijn tegelijk in zekere zin nog dezelfde; het oneindige leven hebben we niet. Een bekende maar beperkte carrièrevraag luidt: wat wil je over vijf jaar bereikt hebben? Met eenzijdige gerichtheid op carrière worden echter relaties met anderen en jezelf veronachtzaamd, waarvan niet zelden burn-out en spijt het gevolg zijn. Een omvattender vraag is: waar wil je over vijf jaar geen spijt van hebben? En over drie jaar? En over een jaar? Hoe kun je dusdanig je leven leiden dat je geen schuldenlast van spijt aan het opbouwen bent? ¹⁰ Zelfzorg wordt met die vraag zeker ook zorg voor anderen. Een andere vraag in deze sfeer is wat iemand nog zou doen als hij of zij nog drie maanden te leven zou hebben. Die vraag is eveneens terug te brengen tot een kortere tijd: een maand, een week, een dag...

'Wie elke dag de laatste hand aan zijn leven legt, komt nooit tijd te kort', stelde de stoïcijn Seneca. Wie zo leeft, zorgt goed voor zichzelf en anderen en doet dat laatste tegelijk door een inspirerend voorbeeld te stellen. 'Wat geldt voor een toneelstuk, geldt ook voor het leven: het gaat er niet om hoe lang het duurt, maar hoe goed het acteerwerk is.' ¹¹ ●

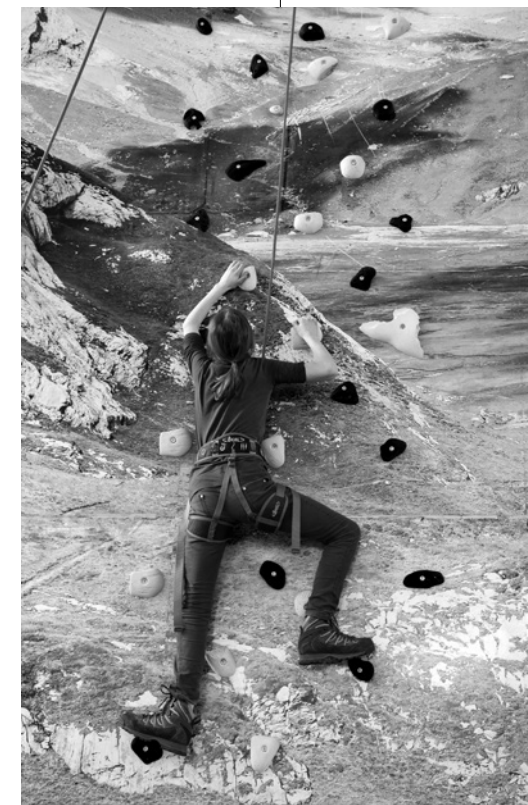

Foto: Herman Wouters

10 | Yalom, I.D. (2008). *Tegen de zon in kijken. Doodsangst en hoe die te overwinnen*. Balans, p. 112.

11 | Seneca. (2009). *Leren sterven. Hoe kunnen we goed leven? Brieven aan Lucilius*. Rainbow Delphi, p. 109, 138.

Gerard Adelaar is beleidsontwikkelaar en adviseur in de zorg. Zijn boek *De onverbetterlijke mens. Reflecties op medicalisering* verscheen in 2017 bij Uitgeverij Klement.

Vaak zijn het dierbaren die, nog met de gezonde, energieke, vroegere versie van de bejaarde op hun netvlies, vinden dat het zo niet langer kan. 'Zij is dit niet meer.' Of: 'Hij zou dit nooit hebben gewild.' Dat klopt als een bus. Nu nog het vermogen om te ontdekken wie 'zij' inmiddels is geworden. En wat 'hij', als deze nieuwe, andere persoon graag zou willen.

Door Désanne van Brederode

Achteruit-denken & terugblikken

Een open einde

Op kinderverjaardagsfeestjes in de jaren zeventig van de vorige eeuw werden soms echte films vertoond, net als in de bioscoop. De zolder of garage was omgebouwd tot zaaltje, geblindeerde ramen, het was er aardedonker, het scherm hing een beetje scheef en ergens achter je stond het snorrende, soms ratelende of tikkende apparaat, dat meestal werd bediend door een handige vader die zichzelf bijlichtte met een zaklantaarn. Film uit blik. Grote spoelen, omwikkeld door zwarte linten van celluloid: deel 1, deel 2, deel 3. Chips en limonade erbij. 'Nog even geduld jongens, hier loopt even iets vast...' En na een niet als zodanig bedoelde pauze waren ze er weer: Laurel en Hardy, alias *De dikke en de dunne*. Ik vond er zelden wat aan. Tot het moment waarop de film versneld achteruit werd gespoeld. Soms waren de andere kinderen alweer buiten aan het spelen. De woorden *The End*, in zwierige letters tegen een zwarte achtergrond, lieten immers aan duidelijkheid niets te wensen over.

Achteruitspoelen

Voordat ik zelf opstond van mijn stoeltje, moest ik toch nog eens goed kijken naar het wonder dat zich nu pas echt voor mijn ogen voltrok: rap liepen de personages achterwaarts, zonder ook maar even over hun schouder te kijken, doelgericht een deur uit, een handkar omzeilend, ze krabbelden eerst op en struikelden daarna pas over een omgerolde melkbus die een tel later alweer op de kar stond, zonder deukje, de melk stroomde er elegant in terug, van beneden naar boven in een gladde, ronde boog. Het vuile pak was weer schoon en de kleerscheuren daarin waren niet zomaar gehecht – ze bleken volkomen onzichtbaar. De taart in iemands gezicht herstelde zichzelf, brokken cake en dotten slagroom, chocoladegarnering en vruchtjes vlogen op eigen kracht in de juiste vorm,

Laurel en Hardy, alias *De dikke en de dunne*. Ik vond er zelden wat aan. Tot het moment waarop de film versneld achteruit werd gespoeld

zelfs de opgelikte room verdween van tong, lippen en vingers om een maagdelijke toef te worden waar de kers feilloos en plotseling ongehand op paste: van gesteven kraag naar taart, naar doos, naar handen. Met de doos de weg achteruit oversteken, bakkerswinkel in en even later stond de taart in de vitrine en zat het geld weer in de portemonnee.

Dit was niet alleen vele malen grappiger dan die stomme stomme film, het was ook mooi van absurde onmogelijkheid en het leek me leuk om later, weer thuis, te bedenken hoe een kleine gebeurtenis uit mijn eigen leven eruit zou zien, gesteld dat ik ook deze nog eens consequent, gedetailleerd, achteruit kon spoelen, gewoon met en in mijn verbeelding. Meestal strandden mijn pogingen binnen een minuut.

Achteruit-denken is iets heel anders dan het soort terugblikken waaraan mensen zich overgeven in gesprekken over hun verleden, al dan niet bij een therapeut. In dat laatste geval willen ze per se iets vinden. De oorzaak voor hun faalangst. Hun ongebreidelde toekomstdromen, nog niet verpest door volwassen realisme. ('Maar hoe moet je dan je brood verdienen?') Het verheven gevoel bij de allereerste kus van hun allereerste liefde. Dat kleine haarscheurtje in hun vertrouwen in de wereld, dat ongemerkt uitgroeide tot een barst, tot breuken, scherven.

Achteruit-denken is iets heel anders dan het soort terugblikken waaraan mensen zich overgeven in gesprekken over hun verleden, al dan niet bij een therapeut

Foto: Herman Wouters

Foto: Herman Wouters

Wat daarbij opvalt, is dat de verteller zijn verleden beoordeelt vanuit de persoon die hij op dit moment is en niet of nauwelijks als degene die hij destijds was. Hooguit is hij door schade en schande wat wijzer geworden

Wat daarbij opvalt, is dat de verteller zijn verleden beoordeelt vanuit de persoon die hij op dit moment is en niet of nauwelijks als degene die hij destijds was. Hooguit is hij door schade en schande wat wijzer geworden – maar het idee dat hij zich ooit uit volle overtuiging en met veel plezier met vrienden omringde die het niet nauw namen met de regels, is opeens niet meer voorstelbaar: in de huidige versie van de geschiedenis noemt hij zichzelf het slachtoffer van manipulatie en groepsdruk en vraagt hij zich hooguit af waarom hij zich niet wat moediger heeft verzet. Bijvoorbeeld.

Causaliteitsmal

In deze verteltechniek is het de omgeving die vormend en soms vervormend en misvormend op het individu inwerkt, waarbij het vertellende subject, in elk geval vanaf zijn volwassenheid, een consistente, herkenbare persoonlijkheid is, met een vrijwel onveranderlijk karakter, een geheel eigen innerlijk leven, een eigen smaak en eigen moraliteit. 'Wat heb ik ooit in die rotzak gezien? Volgens mij was ik ook toen al niet echt verliefd op hem', is zo'n opmerking die erop duidt dat iemand zich niet kan of wil voorstellen dat de vrouw van twintig jaar geleden wel degelijk verliefd was, simpelweg omdat die vrouw zo heel anders was dan degene die nu wil scheiden. De kunst van het achteruit-denken, ook al krijg je deze nooit volledig onder de knie, kan behulpzaam zijn bij het loskomen

van een benauwende causaliteitsmal: wie zich 's avonds laat de voorbije dag achterwaarts voor de geest haalt, eindigend bij het moment waarop de wekker afging, zal merken dat een dag veel meer is dan een opeenstapeling van handelingen, gebeurtenissen, gesprekken, pauzemomenten en ontmoetingen. Hoe kan het, dat je daarnet zingend de was ophing, terwijl je de hele middag gespannen was en vanmorgen nog somber opstond? Heb je jezelf bewust, met meditatieoefeningen of door te sporten van somberheid naar stress naar vrolijkheid gebracht? Meestal niet. Het blijkt dat ene grappige appje van een collega te zijn geweest, dat in de rij bij de supermarkt een lachbui veroorzaakte. En iedere keer dat je het opnieuw aanklikte en las, moest je wéér lachen. Terwijl de collega helemaal niet kon weten hoe je je voelde en het niet stuurde met de intentie om je te helpen. Je zou het een gelukkige toevalligheid kunnen noemen. Zoals er natuurlijk ook veel ongelukkige toevalligheden zijn. Beide maken dat je dag er in de terugblik heel anders uitziet dan je je bij het ontwaken voorstelde of voornam. Al is de *to do list* keurig afgevinkt, de voldoening waar je op hoopte, blijft uit – omdat je halverwege de middag vernam dat de tumor die bij je moeder is gevonden, kwaadaardig is en de ernst van het bericht pas in bed tot je doordringt.

Kortom: er is een groot verschil tussen 'mijn leven' en 'het leven'.

Ja, we zijn de stuurman op een schip, en ja, door stormen, gevaarlijke stromingen en problemen met andere schepen kan het schip beschadigen of moeten we hopen, of misschien een andere koers gaan varen – maar zonder water valt er überhaupt niet te varen. *Het* leven is dus een voorwaarde voor *mijn* leven, voor *jouw* leven, voor de levens van anderen. Een open deur, zou je denken. Was dat maar zo. In deze tijd, in dit deel van de wereld, lijkt het er vaak op dat mensen gigantische cruiseschepen vol boeiende belevenissen willen besturen, van pittoresk haventje naar de glinsterende baai van een miljoenenstad, terwijl het water almaar ondieper wordt en de vaargeul smaller. Meer schepen dan zee. En als het schip hierdoor niet meer verder kan, krijgt het (tekort aan) water de schuld. Het is deze voorstelling van zaken die ervoor kan zorgen dat iemand zijn leven als voltooid beschouwt wanneer hij niet meer vooruit komt, geen perspectief meer heeft, geen waardevolle bijdrage kan leveren en niets noemenswaardigs meer meemaakt, letterlijk, laat staan dat hij ooit nog 'de oude' wordt. Deze frustrerende, bitter stemmende realiteit wil ik zeker niet bagatelliseren en al helemaal niet bedekken met het valse bladgoud van het optimisme: 'Kijk liever naar wat je nog wel allemaal hebt en kunt!'. Hoogstens heb ik zo mijn bedenkingen bij het waardeoordeel dat hier wordt geveld. De film, of de meerdelige serie is, althans volgens de scenarist-regisseur-en-hoofdrolspeler, af, klaar, voltooid. *The End*, en dan de aftiteling. Om vervolgens misschien nog lang in een verduisterde ruimte te moeten wachten op zijn dood: hoe wreed is dat?

In deze tijd, in dit deel van de wereld, lijkt het er vaak op dat mensen gigantische cruiseschepen vol boeiende belevenissen willen besturen terwijl het water almaar ondieper wordt en de vaargeul smaller

Egocentrisch wereldbeeld

Maar is een mens scenarist, regisseur en hoofdrolspeler in zijn eigen leven? Natuurlijk niet. Het is net zo'n stupide aanname als die van gelovigen die menen dat alles reeds door hun schepper is voorbestemd en dat God zelfs de afloop al kent én het eindoordeel al klaar heeft. Waarom zou een god al die miljarden films willen bekijken, waarvan hij iedere plotwending zelf heeft bedacht? Om de tijd te doden? Om zich te verheugen in zijn almacht?

In een egocentrisch wereldbeeld, zoals ik het bovenstaande aanduid vanwege de verwantschap met het allang gesneuvelde geocentrische wereldbeeld, zouden ouders mogen worden aangeklaagd omdat ze iemand tot zeker diens achttiende levensjaar als kwetsbaar, hulpeloos en weinig intelligent wezen hebben bejegend en hem afhankelijk hebben gemaakt en hebben geconditioneerd. In zijn babytijd hebben ze zelfs aan zijn intieme delen gezeten, ze hebben hem eten en drinken gegeven dat hij wellicht niet lekker vond en hem meegenomen naar plekken waar hij niet wilde zijn. Dat getuigt van weinig respect voor de integriteit van het individu, voor diens autonomie en zelfbeschikking. Immers: die baby, die dreumes, die peuter en kleuter was ook al deze persoon. Maar enige zeggenschap? Ho maar. Toch vindt niemand het een schande dat baby's en kleine kinderen als zodanig worden behandeld. Integendeel. We hebben eerder te doen met kinderen die al jong aan hun lot worden overgelaten of juist al mogen meebeslissen in kwesties waar ze nog geen kijk op hebben. Zelfs de knapste professor, die als kleuter al blijk gaf van uitzonderlijke hoogbegaafdheid, zal zijn ouders niet verwijten dat ze hem ooit een Mickey Mouse-zwembroekje aantrokken en een gek hoedje op zijn hoofd zetten en hem dachten blij te maken met een middagje spetteren in een opblaasbadje, om de foto's daarna aan familie en vrienden te laten zien. Eigenlijk heel vernederend. En niettemin volkomen geaccepteerd. Want dat mollige kereltje in dat badje was op dat ogenblik nog geen professor, niet eens een professor-in-wording. Dat is hij alleen als je de film snel achteruit spoelt, maar dan nog is het onmogelijk om aan te wijzen waar een glimp van die latere professor zich voor het eerst aankondigde. Een mens is geen melkbus of taartdoos waar de inhoud in een elegante beweging in terugstroomt of valt, zodra je de heleboel afspeelt in *reverse*.

Hieruit volgt, dunkt mij, dat dezelfde professor, inmiddels alweer enige tijd met emeritaat, weduwnaar, dementerend, met last van zijn gewrichten, ook niet zomaar kan vaststellen dat zijn leven is voltooid als hijzelf het niet meer nuttig, boeiend en enerverend vindt. Het leven mag weliswaar niet meer lijken op zijn eigen leven, het is echter de vraag naar wie het bezittelijk voornaamwoord nu verwijst. Want is de man nog wel wie hij was, of is hij (deels) een ander? Begrijpelijk dat hij zich vijf jaar geleden niet kon indenken dat hij nog eens zou genieten van lang slapen, een trage wasbeurt, een beetje zitten in de tuin, luisterend naar de vogels, bladerend in een kunstboek, een glas koude limonade naast zich. Mij valt op dat er zeer veel oude mensen zijn die, ziek, moe en verward, toch bereid zijn een leven te leiden dat ze in de kracht van hun leven nog waardeloos en onwaardig noemden. Ook degenen die regelma-

Mij valt op dat er zeer veel oude mensen zijn die, ziek, moe en verward, toch bereid zijn een leven te leiden dat ze in de kracht van hun leven nog waardeloos en onwaardig noemden

tig verzuchten dat het voor hen niet meer hoeft, of zelfs soms woedend of in tranen smeken om de dood, kunnen op een later tijdstip opeens weer tevreden kijken naar de regen die tegen het raam slaat, alsof het een spannende film is die ze nooit eerder aandachtig hebben bekeken, omdat er altijd wel iets beters was te doen. Vaak zijn het dierbaren die, nog met de gezonde, energieke, vroegere versie van de bejaarde op hun netvlies, vinden dat het zo niet langer kan. 'Zij is dit niet meer.' Of: 'Hij zou dit nooit hebben gewild.' Dat klopt als een bus. Nu nog het vermogen om te ontdekken wie zij inmiddels is geworden. En wat hij, als deze nieuwe, andere persoon graag zou willen.

Open einde

Als schrijver heb ik altijd de keuze hoe ik een verhaal of roman laat eindigen. Goed, slecht, of met een open einde. Meestal kies ik voor de laatste optie – als het niet mijn personages en de plot zijn die deze keuze al hebben gemaakt. Een open einde is niet hetzelfde als een verhaal onvoltooid laten. Maar, hoe paradoxaal, het is evenmin zo dat ik heimelijk prima weet hoe het echt afloopt en dit mijn lezers onthoud. Al denken sommigen dat wel. 'En, komen ze hierna toch weer bij elkaar?' Ik weet het werkelijk niet. Ik hoop het soms, ik hoop het niet, er is nog van alles mogelijk. Sterker, dat geldt ook voor goede en slechte eindjes, hooguit verleiden die minder tot door-fantasieren. Na *The End* en de spectaculaire ontknoping, of de liefdevolle verzoening, of de tragische verdrinkingsdood van de dader, waardoor hij niet kan worden opgepakt en berecht, slaken we een zucht en gaan weer door met waar we waren gebleven. Worden we weer het middelpunt in ons eigen verhaal. En net dat is fictie. Want we waren op ons zevende niet deze persoon, en op ons zevententwintigste weer heel anders, en dat zullen we op ons zeventigste, tachtigste, negentigste ook zijn. Natuurlijk loopt er een gouden draad door al die manifestaties, die deze bijeenhoudt en zelfs tot één geheel maakt, die we, inderdaad, van een afstand kunnen bekijken. Vooruit en achteruit. Maar niet als scenarist-regisseur-acteur in de montagekamer, om te knippen, te plakken, volgordes te wijzigen, te retoucheren, bij te kleuren, voor een ander eindshot te kiezen. Eerder als de componist van de soundtrack, die met bepaalde thema's en variaties indringende scènes nog meer karakter, leven geeft. Dat vraagt om geconcentreerd en dienstbaar kijken. Zonder waardeoordeel, maar met liefde voor elk fragment.

Er zijn gesprekken waarin dat per toeval lukt. Als we vertellen om onszelf te leren kennen en te laten kennen, zonder enig ander doel. Het aparte is dat we in zo'n bezigheid onszelf vergeten – en precies daar wordt je jij, en ik: ik. Alsof ons leven ons eindelijk van buitenaf aanreikt wat we, wie we, vergeefs als vaste, onveranderlijke kern binnen in ons aannamen. Even blijken we eindeloos. ●

Als schrijver heb ik altijd de keuze hoe ik een verhaal of roman laat eindigen. Goed, slecht, of met een open einde. Een open einde is niet hetzelfde als een verhaal onvoltooid laten

Désanne van Brederode is filosoof, schrijver en publicist. Dit voorjaar verscheen bij uitgeverij Querido haar negende roman: *De tas*.

Het individuele drama van de dood van een mens tekent ons leven. Het zet ons aan tot bijzondere prestaties en inzichten. Denk aan de ontwikkeling van wijsbegeerte en theologie, van kunst en wetenschap. Tegelijkertijd valt op hoe hedendaagse welvarende samenlevingen juist weinig op lijken te hebben met acceptatie van onze tijdelijkheid.

Door Heleen Dupuis

**Aanvaarding
& verzet**

Paradoxen van (on)vergankelijkheid

Het al vele duizenden jaren bewoonde, afgelegen en extreem bergachtige Griekse eiland Ithaka is hooguit een of twee keer per dag met een veerboot te bereiken. Deze legt aan in een gloednieuwe, bescheiden haven, gebouwd met behulp van de Europese Unie. Het voormalig koninkrijk van Odysseus (ongeveer 1000 v.C.) is weinig toeristisch. De meeste reizigers komen per zeilboot aan in een van de kleine pittoreske haventjes. Van Odysseus' paleis is niets meer te zien, als men al weet waar het ooit lag: archeologen zijn het er niet over eens. Ook is niet geheel zeker in hoeverre de verhalen van Homerus over Odysseus een historische achtergrond hebben. Toch heeft in de hele westerse wereld iedere gymnasiast weet van de dramatische zwerftocht van de Griekse koning Odysseus na de inname van Troje op weg terug naar zijn verblijf op Ithaka. En ook al is er daar van hem en zijn hof geen spoor te vinden, toch blijft hij voortbestaan. Het is een mooi voorbeeld van de paradox van de vergankelijkheid van de mens enerzijds en diens onvergankelijkheid anderzijds.

Het thema 'vergankelijkheid' vraagt om tenminste de volgende drie bespiegelingen:

- Vergankelijkheid, de tijdelijkheid van het bestaan van mensen op deze aarde, bevat een existentiële waarheid en geeft zin aan het leven;
- Omdat wij als mensen 'samen zijn', is een positieve omgang met onze vergankelijkheid mogelijk doordat wij elkaars (na)bestaan bevestigen;
- De fragiliteit van het menselijk bestaan is een stimulans voor de ontwikkeling van wetenschap en techniek, overigens niet altijd met positief resultaat.

Ook al is er van Odysseus en zijn hof op Ithaka geen spoor te vinden, toch blijft hij voortbestaan. Het is een mooi voorbeeld van de paradox van de vergankelijkheid van de mens enerzijds en diens onvergankelijkheid anderzijds

Een existentiële waarheid

De mens is, om met de profeet Jesaja het poëtisch te spreken, 'als gras, hij bloeit als een veldbloem. Het gras verdort en de bloem verwelkt, wanneer de adem van de Heer erover blaast, ja als gras is het volk (*Jesaja 40*, te dateren in ongeveer 500 v.C.). Ook de hedendaagse mens ervaart die vergankelijkheid. Het besef dat ons leven eindig is, dat individuele mensen tijdelijk op deze aarde verblijven, speelt op de achtergrond mee bij alles wat wij doen. Het lijkt erop dat die tijdelijkheid, die vergankelijkheid, ook in ons huidige eigentijdse perspectief het menselijk bestaan zin geeft. De fragiliteit van ieder menselijk, individueel leven maakt het leven waardevol. Voor wie eeuwig leeft, is de spanning eraf. Voortplanting, een van de meest existentiële aspecten van het leven, moet ook in dit licht gezien worden. Vergankelijkheid en voortplanting horen bij elkaar. Daarnaast is het een antwoord op de vraag waarom een mens zijn best zou doen om iets van zijn leven te maken als daar eindeloze tijd voor is. Het individuele drama van de dood van een mens, van ieder mens, van onszelf, tekent ons leven. Wij leven zonder twijfel in de schaduw van de dood. Dit leidt tot bijzondere prestaties en inzichten. De mens heeft vele manieren gevonden om met de dood in het reine te komen: allereerst door de ontwikkeling van wijsbegeerte en theologie, maar ook door kunst en wetenschap. Onze hele cultuur lijkt een antwoord op de ervaren vergankelijkheid. Ook de kunsten bieden een ontsnapping aan onze tijdelijkheid. Wat zouden we aan prachtige muziek gemist hebben, zonder het voortdurend toeslaan van de dood in het leven van mensen?

Athena appearing to Odysseus to reveal the Island of Ithaca. Giuseppe Bottani (1717–1784)

Omdat wij samen zijn

Er is een fundamentele dubbelheid als het gaat om de vergankelijkheid van ons menselijk bestaan. Het is zeker dat een ieder individu vergankelijk is. Dat is een biologisch gegeven. Maar toch blijkt er van vele mensen na hun dood toch een vorm van voortbestaan mogelijk. Ook dit is dubbel: enerzijds veroorzaakt de dood van een mens vaak verdriet en

Onze hele cultuur lijkt een antwoord op de ervaren vergankelijkheid. Wat zouden we aan prachtige muziek gemist hebben, zonder het voortdurend toeslaan van de dood in het leven van mensen?

Verzet tegen onze tijdelijkheid lijkt vrijwel geheel geïnspireerd door de aanwezigheid van anderen. Mensen die zich werkelijk 'van god en mensen verlaten' voelen, zullen wellicht hun vergankelijkheid verwelkomen

Heleen Dupuis is emeritus hoogleraar medische ethiek en voormalig Eerste Kamerlid namens VVD.

een gemis, aan de andere kant blijft een overledene in zekere zin ook aanwezig via anderen. Acceptatie van onze vergankelijkheid – en de relativisering ervan – wordt mogelijk gemaakt en misschien zelfs versterkt doordat mensen samenleven. Gestorvenen leven voort in verhalen, in getuigenissen en geschiedenissen, maar ook in kunstwerken. Wij zijn als gras, maar ook weer niet, doordat we, om met Ramses Shaffy te spreken 'samen zijn'. Het is niet voor niets dat het alleen sterven, weken dood in je flatje liggen, wordt gezien als treurig en iets dat vermeden had moeten worden. We sterven wel, maar we zijn niet alleen. We zijn vergankelijk, maar niet altijd en niet geheel. Verzet tegen onze tijdelijkheid lijkt vrijwel geheel geïnspireerd door de aanwezigheid van anderen. Mensen die zich werkelijk 'van god en mensen verlaten' voelen, zullen wellicht hun vergankelijkheid verwelkomen. Tegelijk, dat heeft de geschiedenis onomstotelijk bewezen, kunnen medemensen, de anderen, onze vergankelijkheid versterken door moord en doodslag. Het aantal misdaden dat tot een ontijdige dood van mensen leidt en hun vergankelijkheid vergroot, loopt als een gruwelijke bloedrode draad door de menselijke geschiedenis. Om mens te zijn, moeten en willen wij 'samen zijn'. Maar tegelijk kunnen andere mensen dat mens-zijn volledig verwoesten en onmogelijk maken. Er zijn vele paradoxen rond vergankelijkheid.

Verzet tegen vergankelijkheid

Ook hier een paradox: aan de ene kant is er in het leven van mensen niet zelden sprake van een aanvaarding van onze vergankelijkheid en zullen mensen die de dood aanvaarden als een gegeven mogelijk een relaxter bestaan hebben. Maar even zovelen, en misschien in toenemende mate, leveren de grootst mogelijke inspanning om hun tijdelijkheid op te rekken. Vanuit dit perspectief valt op hoe hedendaagse welvarende samenlevingen grote delen van het nationaal inkomen besteden aan levensverlenging, door middel van ontwikkeling van medisch-biologische kennis en de toepassing daarvan in de geneeskunde. Men lijkt hier weinig op te hebben met acceptatie van tijdelijkheid. In tegendeel, zelfs bij hoogbejaarden worden op soms zelfs stuitende wijze pogingen gedaan – ook tegen de wens van de persoon zelf in – om vooral de dood vóór te blijven. Nederland steekt hierbij overigens vrij gunstig af vergeleken met qua algemene cultuur soortgelijke landen. Het op het juiste moment nalaten van medisch handelen, wordt hier veelal gezien als een zeer gewenste vaardigheid van artsen.

Per saldo verdient het nadenken over en omgaan met onze vergankelijkheid alle aandacht, in kleine kring, maar ook in de samenleving en zeker in het huidige 'coronatijdperk'. Het is een groot gemis en een gemiste kans dat vrijwel niemand van de deskundigen die zich met deze pandemie hebben beziggehouden dit onderwerp durfde te bespreken. Maar te laat is het niet. ●

De 'diepe tijd' meet de miljoenen jaren die nodig waren om de aarde tot haar huidige vorm te brengen. Dit verhaal laat zich dan wel oneindig veel trager schrijven dan dat van een mensenleven, het is er net zo goed een van onherroepelijk verdwijnen en onverwacht verschijnen. Klimaatverandering dreigt de *fast forward* van kosmische vergankelijkheid te versnellen.

Door Stéphane Symons

Van *slow motion* naar *fast forward*

In een tekst over het werk van de Franse fotograaf Eugène Atget (1857–1927) vraagt de journalist en recensent Anthony Lane zich af of 'perspectief niet alleen een verschijnsel in de ruimte maar ook in de tijd zou kunnen zijn'. Fotograaf Atget staat bekend als de chroniqueur van het verloren gegane Parijs. In zijn foto's redde de fotograaf huizen, straten en hele wijken van de sloophamer: hij legde voor altijd vast hoe de Franse hoofdstad eruitzag vooraleer ze plaats moest maken voor de moderne grootstad die we vandaag kennen.

Volgens Lane getuigt het werk van Atget, waarin overigens slechts zelden een mens te zien is, van een veelheid aan verschillende tijdsdimensies die kriskras door elkaar bestaan: 'Voor je ogen heeft de middag zijn hoogtepunt bereikt, maar aan het eind van elke straat lijkt het alsof het pas ochtend is geworden'. Moest perspectief ook in de tijd bestaan, dan zou je in elk tafereel inderdaad niet alleen het heden maar ook de sporen van het verleden en de toekomst kunnen ontwaren, net zoals het slechts van je positie in de ruimte afhangt of je iets van dichtbij dan wel van veraf kan zien.

Gelijktijdig bestaande tijdsdimensies

Het is een uitermate interessant denkexperiment. Hoe zou de wereld eruitzien als elk bestaand fenomeen gekenmerkt werd door een geheel eigen manier van in-de-tijd-zijn, en als al die uiteenlopende tijdsdimensies gelijktijdig zouden bestaan? Een eenvoudige wandeling door de stad zou je plots niet alleen van de ene plek in de ruimte naar de andere brengen,

Kosmische vergankelijkheid

Moest perspectief ook in de tijd bestaan, dan zou je in elk tafereel niet alleen het heden maar ook de sporen van het verleden en de toekomst kunnen ontwaren

Foto: Herman Wouters

Terwijl het ritme van je stappen je bewustmaakt van het immer vergelijkende nu-moment, confronteert het eeuwenoude gebouw dat je passeert je met het stugge voortbestaan van het verleden

een eenvoudig voorbeeld. Elke kleur bestaat in realiteit uit vele miljarden trillingen per seconde. 'Stel je nu eens voor', zo schrijft Bergson in zijn meesterwerk *Matière et Mémoire* (1896) 'dat er een bewustzijn zou zijn dat de opeenvolging van al die miljarden trillingen kan waarnemen, elke afzonderlijke trilling gedurende 0,002 seconde om haar zo te kunnen onderscheiden van de volgende. Een simpele rekensom leert ons dat het honderden duizenden jaar zou duren vooraleer we die operatie kunnen afronden.' Elke seconde opnieuw legt onze blik onvoorstelbare afstanden in de tijd af, en dit zonder enige moeite.

Blijvend spoor van de oerknal

Was ze aan het eind van de negentiende eeuw nog een radicaal denkexperiment van een filosoof met veel verbeelding, intussen is de hypothese van gelijktijdige tijdsdimensies gaan behoren tot de wetenschappelijke orde van de dag. Zo zijn sterrenkundigen er in 2014 in geslaagd om zogenaamde oer-zwaartekrachtgolven te detecteren. Deze golven zijn een blijvend spoor van de energie die vrijkwam tijdens de oerknal. Ze bewijzen dat een gebeurtenis van veertien miljard geleden nog steeds ergens in onze ruimte aanwezig is, ook al duurde de oerknal zelf niet langer dan

maar ook van het ene moment in de tijd naar het andere katapulteren. Terwijl het ritme van je stappen je bewustmaakt van het immer vergelijkende nu-moment, confronteert het eeuwenoude gebouw dat je passeert je met het stugge voortbestaan van het verleden en kan je aan dat nieuw aangelegde marktplein zonder auto's al merken dat de toekomst zich heeft aangediend.

Meer dan honderd jaar geleden gaf de Franse filosoof Henri Bergson (1859–1941) een hoogst radicale invulling aan deze hypothese van gelijktijdig bestaande tijdsdimensies. Bergsons werk nodigt ons uit om achter de schijnbare stabiliteit van elk nu-moment te kijken en op zoek te gaan naar een onwaarneembaar, dynamisch universum van herhalingen, evoluties, traag-en snelheden. Onze waarneming van kleuren is een

een biljoenste van een seconde. En in Groenland heeft men door boringen in de ijslaag sneeuw van meer dan 500.000 jaar oud kunnen terugvinden. Luttele zonnestrallen volstaan om vers gevallen sneeuw terug te brengen tot een plasje water, maar deze prehistorische neerslag is al die tijd geheel onaangeraakt gebleven, en dit op niet meer dan een paar kilometer onder onze voeten. 'Als deze blok ijs was gesmolten', zo schrijft wetenschapsjournaliste Helen Gordon, 'zou je water kunnen drinken dat 500.000 jaar geleden als sneeuw is gevallen, en 500.000 jaar oude lucht kunnen inademen, zopas bevrijd uit een zuurstofbel in het ijs'.

Diepe tijd

Volgens geologen bewijzen deze verschijnselen het bestaan van een tijdschaal die onnoemelijk veel groter is dan de schaal die richting geeft aan een mensenleven. De zogenaamd 'diepe tijd' meet de miljoenen jaren die nodig waren om de aarde tot haar huidige vorm te brengen en verwijst zo naar de onvoorstelbare traagheid waarmee geologische processen zich voltrekken. Paradoxaal genoeg staat ze met haar enorme uitgestrektheid niet haaks op de diepmenselijke fascinatie voor de vergankelijkheid van het bestaan. Want het verhaal van de aarde laat zich dan wel oneindig veel trager schrijven dan dat van een mens, het is er net zo goed een van komen en gaan, van onherroepelijk verdwijnen en onverwacht verschijnen. 'In diepe tijd', zo schrijft Gordon, 'is alles slechts voorlopig. Beenderen worden steen. Duinen worden bergen. Oceanen worden steden'. De kosmische vergankelijkheid waarmee de 'diepe tijd' ons confronteert is dus nog heel wat ingrijpender dan de eindigheid van elk individueel mensenleven. Wanneer je maar voldoende uitzoomt in de tijd, lijkt het alsof er niets is dat *niet* in beweging is. Het is een onverwachte conclusie: wie ervan uitgaat dat elk nu-moment doortrokken is van een oeroud verleden verwacht het universum te zien in *slow motion* maar krijgt beelden in *fast forward*.

Pact voor de toekomst

Ongetwijfeld komt dit besef van gelijktijdig bestaande tijdsdimensies met een bijzondere betekenis voor de eenentwintigste-eeuwse burger. In het Antropoceen is de mens zelf een belangrijke geologische kracht geworden. De opwarming van de aarde en klimaatverandering dreigen de *fast forward* van kosmische vergankelijkheid te versnellen en hele regio's onbewoonbaar te maken. Om die reden dringt er zich niet alleen een verandering op van ons gedrag, maar ook van ons perspectief in de tijd. Het zou een pact voor de toekomst kunnen zijn: wetenschappers, politici en kunstenaars die de handen ineenslaan om ons te laten gewaarworden dat ons dagelijks leven, en de korte termijnplannen die dat bestaan organiseren, op elk ogenblik worden doorkruist door de geheel eigen temporele logica van het universum. ●

Het is een onverwachte conclusie: wie ervan uitgaat dat elk nu-moment doortrokken is van een oeroud verleden verwacht het universum te zien in *slow motion* maar krijgt beelden in *fast forward*

Stéphane Symons is hoogleraar esthetica en cultuurfilosofie aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de KU Leuven. Zijn boek *De kunst van het vergeten – Naar een filosofie van de vergankelijkheid* verscheen in 2019 bij uitgeverij Vantilt.

Interview
Marian Donner
**Vergankelijkheid
& maakbaarheid**

'We verdragen het lelijke niet meer'

Wie veel tijd op sociale media doorbrengt, krijgt al snel het idee dat het zijn van 'de beste versie van jezelf' het belangrijkste doel in het leven is. De tijd die ons gegeven is, lijkt niet verspild te mogen worden. De keerzijde van deze focus op zelfverwezenlijking krijgt ook in toenemende mate aandacht, waarbij groeiende gevoelens van eenzaamheid en burn-outs onder jongeren vaak onderwerp van gesprek zijn. Schrijfster Marian Donner stortte zich met overgave in dit debat met haar *Zelfverwoestingsboek*, een pamflet tegen de maakbaarheid. Tegen het idee dat ieder mens zelf verantwoordelijk is voor zijn eigen geluk en dat iedereen de beste (lees: productiefste) versie van zichzelf moet zijn.

Interview door Anne-Lotte Masson & Milan Assies

Je schrijft dat een ‘verlangen naar zuiverheid’ funest is. Waar komt dit verlangen in deze maatschappij vandaan? Waarom staan vergankelijkheid en de rauwe randjes van het leven in het verdomhoekje? ‘Dat komt heel erg vanuit een gevestigd idee dat het leven maakbaar is. En als het leven dan maakbaar is, betekent dat dus dat je je leven zelf in de hand hebt. Dat maakt je bijna verplicht om jezelf te optimaliseren. Daardoor hebben we veel minder oog voor toeval gekregen. We verdragen het ‘lelijke’ niet meer – we willen alles opruimen. We zien ‘zuiver’ dus als goed. Niet alleen zuivere darmen, maar ook een zuiver hoofd. In het racisme-debat komt dat ook terug. Daar wordt je aangemoedigd om jezelf te zuiveren van verkeerde ideeën. De Zuid-Koreaanse filosoof Byung-Chul Han beschrijft mooi dat in onze moderne, hoogtechnologische samenleving alle obstakels moeten worden weggenomen. De weerhaakjes moeten weg. Alles moet positief zijn, ook tussen mensen. De troep, de rommel, de onhandigheid tussen mensen; dat moet allemaal weg. Zodat informatie en geld zo goed mogelijk kunnen stromen. Dat idee zit ook heel erg in ons maakbaarheidsdenken.’

Wat doet dit streven met de mens? ‘Het leidt tot een enorm gevoel van schuld en schaamte. We zijn onze eigen politieagent en rechter. Je bent het aan jezelf verplicht. Je doet jezelf onrecht aan als je niet steeds ‘het beste uit jezelf haalt’. Imperfectie heb je aan jezelf te danken. Daar zit iets religieus in – het is bijna een soort erfzonde. Daar is het neoliberalisme ook op gebouwd. De schaamte om niet te voldoen. Dat alles opgelost moet worden in jezelf, dat streven naar meer. Je wordt zo ook hard voor jezelf en daarmee ook hard voor anderen, die nog niet zo ‘zuiver’ zijn als jij. Die zuiverheid is voor iedereen ook ongeveer hetzelfde, dat zie je ook op sociale media. Een gigantische eenheidsworst van ‘positief zijn’ en ‘de schouders eronder’. Er zit ook een gelijkheidsdenken achter: iedereen is gelijk dus wat je bereikt, heb je helemaal zelf in de hand. Alles moet glad en perfect zijn. Kijk bijvoorbeeld naar mijn zoontje van vijf. Er moet besloten worden of hij in groep 2 blijft of naar groep 3 gaat. Hij leert graag, is slim. Maar hij is óók verlegen en dat vinden ze een groot probleem. In een groep straalt hij niet en dat moet hij wel kunnen. Wat ik wil zeggen: de stotteraars, de hakkelaars, de mensen die stiltes laten vallen, die zie je tegenwoordig niet meer. Iedereen moet uitblinken en dan ook nog op dezelfde vlakken.’

Kan je zeggen dat jongeren zwaarder getroffen zijn door deze maakbaarheidscultuur? ‘Zeker! Zij zijn als een soort Obelix in de ketel van neoliberalisme gevallen. Jongeren hebben het in veel gevallen zwaarder dan vroeger: schulden, geen vaste contracten en wat al niet meer. En dan zijn daar nog het internet en sociale media bijgekomen, met het extreme vergelijken met elkaar. Ze zijn daarvan doordrenkt en geven zichzelf dus ook nog de schuld als ze falen. Schuld en schaamte, dat zijn zulke funeste gevoelens. Daar ga je op gegeven moment aan onderdoor. Die emoties vreten energie.’

‘De stotteraars, de hakkelaars, de mensen die stiltes laten vallen, die zie je tegenwoordig niet meer. Iedereen moet uitblinken ’

Foto: Herman Wouters

Jij legt de schuld van de maakbaarheidscultuur bij het neoliberalisme. Meer conservatieve denkers zien de wortels van doorgeslagen individualisme in de jaren zestig van de vorige eeuw. Hoe kijk jij daarnaar?

‘Economisch gezien beginnen de problemen echt in de jaren negentig, eerder veroorzaakt door Reagan en Thatcher en met de opkomst van internet. Maar veel problemen van nu zijn inderdaad ouder. Ik lees momenteel Marcuse [*Duitse filosoof (1898–1979), red.*] en heel veel van wat hij beschrijft is één-op-één op deze tijd te leggen. Dat gaat over co-optatie, ofwel hoe een systeem altijd tegenstand in zich opneemt. Dat zie je ook met *wokewashing* en *greenwashing*. Dan zeggen bedrijven: ‘Oh, we moeten echt iets met racisme doen’. En zodra dat gebeurt, is het vrijwel direct het einde van de beweging want dan is het salonfähig gemaakt. Dan is het gevaar eruit en alles gladgestreken. Dat is ook gebeurd met de bewegingen van de jaren zestig. Wat begon als een kritiek op het kapitalisme, tegen het systeem, veranderde in een zeer individualistische beweging van zelfbevrijding. In het begin, tijdens de studentenprotesten, waren antiracisme en feminisme heel groot. Dat is eigenlijk allemaal opgegeten en persoonlijk gemaakt. De studenten wilden een onderdrukkend systeem veranderen. Dat draaide bij de hippies uit op het ideaal om jezelf te bevrijden van een onderdrukkend systeem. En dat is toch net wat anders, of je het voor jezelf doet of voor iedereen doet. Daarin zie je hoe dingen persoonlijk worden gemaakt en dat is mettertijd steeds erger geworden.’

‘De studenten wilden een onderdrukkend systeem veranderen. Dat draaide bij de hippies uit op het ideaal om jezelf te bevrijden van een onderdrukkend systeem. En dat is toch net wat anders’

Foto: Herman Wouters

‘Als je een neoliberale samenleving inricht die volledig op competitie is ingesteld, dan worden mensen ook competitief’

Hoe kan je als samenleving nou terugduwen, tegen dit neoliberalisme?

*‘That’s the million dollar question! En daar verschillen de meningen over. Er zijn mensen die heel erg geloven in het zelf doen. Broodfondsen, communes, je eigen gemeenschap creëren. Ik ben daar zelf minder van overtuigd, omdat het toch vooral een soort hogere, creatieve klasse is die daar enthousiast van wordt. Het gevaar is dat de overheid steken laat vallen en dat enkel zo’n klasse het weet op te pakken. Dat geeft een tweedeling. Uiteindelijk denk ik behoorlijk economisch, bijna marxistisch. Ik las laatst een Poolse filosoof, wiens naam me nu is ontschoten, die inging op de vraag of het mogelijk is om de mens te veranderen. Dat is namelijk waar we nu steeds mee bezig zijn, met onszelf veranderen. Onszelf steeds beter aanpassen. Hij stelt dat dat wel kan, maar niet zoals we denken. Om jezelf te veranderen moet je de omgeving veranderen. Thatcher wist dat ook heel goed. Die heeft ooit gezegd: *Economics is the method, the objective is to change the soul.* Dat lukt, want als je een neoliberale samenleving inricht die volledig op competitie is ingesteld, dan worden mensen ook competitief. Verandering zit voor mij toch in beleid. Je kunt mensen wel meer zeggenschap geven over hun eigen buurt, maar als de buurthuizen en bibliotheken zijn wegbezuinigd, sport duurder is gemaakt, de zorg prijziger wordt, als van zorgen voor je moeder je inkomen lager wordt, dan breekt wetgeving de solidariteit zo af, dat daar moeilijk tegen op te boksen is. Dus de politiek moet veranderen. Maar dat vinden mensen geen fijn idee. We willen zélf wat kunnen doen, het in eigen hand hebben.’*

Is je boek dan geen oproep tot de lezer, het individu, om zich non-conformistisch op te stellen? Om zich tegen het systeem te verzetten?

‘Het boek is een concept, dat inderdaad verkent hoe je ondermijnd kan zijn. Van mij hoeft je geen rebel te worden, maar ik hoop wel iets van de schuld en schaamte weg te nemen. Ik zeg vaak: het is niet jouw schuld, maar je hebt wel degelijk verantwoordelijkheid voor jezelf en voor elkaar. Ik geloof ook dat je jezelf kunt verbeteren, maar de vraag is wát nou beter is. Is dat voor iedereen hetzelfde? Dat denk ik niet. In China is er nu een beweging die ‘Vissen aanraken’ heet, met enorm veel volgers op sociale media. Het is een protestbeweging tegen *bullshitbanen* met lange werkdagen. Het idee is om op je werk zo slecht mogelijk je best te doen. Ze delen onderling veel tips: ga zo vaak mogelijk naar de wc. Drink 2 liter water in kleine bekertjes, verspreid over de dag, zodat je steeds moet opstaan. In de vs is er het *nap ministry*, die propageert alleen maar rust – lekker slapen. Niet om daarna weer beter te presteren, maar gewoon om rust te krijgen. Hierachter ligt ook de vraag: voor wie werk ik eigenlijk? Het is allang niet meer zo dat je van hard werken rijk wordt. Dat word je als je rijke ouders hebt. Ik zou zeggen dat de wereld door deze tegenbewegingen niet direct verandert, maar genoeg van deze ondermijningen hebben wel degelijk potentie. Uiteindelijk moet er wetgeving veranderen.’

In je boek beschrijf je ‘spijbelen’ als een subversieve actie, als jezelf buiten de tijd plaatsen. Zou je deze coronatijd kunnen zien als een soort collectief spijbelen? Of is dit juist een werkelijkheid waaruit we niet kunnen ontsnappen?

‘Ik vrees dat laatste. Spijbelen betekent dat de wereld doordraait en dat jij je daaraan onttrekt. Dat is niet zo als we collectief worden opgesloten. Ik ben ook niet enthousiast over de opkomst van het thuiswerken. Op zichzelf natuurlijk fijn dat je niet altijd naar kantoor hoeft en het is ook goed voor het milieu, maar ik vind het niet positief dat je werk in je privéruimte doordringt. Alles loopt door elkaar, helemaal als je klein behuist bent of kinderen hebt. ‘Mama is er wel, maar toch ook niet.’ Corona versterkt bestaande tendensen, zoals dat werk dat overal in doordringt, maar ook de eenzaamheid of de focus op gezondheid en het hebben van een gezond lichaam. ‘Boost je immuunsysteem en dan kan je corona aan.’ Dat zie je ook bij die yoga-types, die zijn er volledig van overtuigd dat je er zelf iets aan moet doen. De nadruk ligt ook hier weer op het individu, op wat je zelf kunt en moet doen om jezelf te beschermen. En dat slaat ook door in ‘eigen schuld’; als je hard getroffen wordt door corona had je maar beter voor je lichaam moeten zorgen. Terwijl het eigenlijk zou moeten gaan over hoe corona in de wereld heeft kunnen komen.’

Zijn er nog wel positieve zaken uit deze crisis voortgekomen? ‘Ja. Deze crisis heeft ons wel laten zien hoeveel er eigenlijk mogelijk is. Dat je de samenleving kan stilzetten. Dat is wel een breuk in het denken. *There is no alternative* – als het om kapitalisme gaat – is dus niet waar. Alles kan gewoon worden stilgelegd.’ ●

Marian Donner is columnist en auteur. Haar *Zelfverwoestingsboek – waarom we meer moeten stinken, drinken, bloeden, branden en dansen* verscheen in 2019 bij Das Mag Uitgevers.

Anne-Lotte Masson is projectleider bij Erasmus MC in Rotterdam en redactielid van *Idee*.

Milan Assies is beleidsmedewerker bij het ministerie van Economische Zaken en Klimaat en redactielid van *Idee*.

Dankzij razendsnelle ontwikkelingen in de biotechnologie is het mogelijk om steeds complexere biologische entiteiten te kweken uit menselijk lichaamsmateriaal. Toepassingen zijn veelbelovend voor biomedisch onderzoek en geneeskunde, maar stellen ons ook voor ethische vragen en maatschappelijke implicaties. Een pleidooi voor een heldere visie op zeggenschap over lichaamsmateriaal.

Door Mike Lensink

Zeggenschap
over lichaams-
materiaal

Complexe vragen bij complexe weefsels

De razendsnelle ontwikkelingen in de biotechnologie raken aan diep gewortelde menselijke normen en waarden, bijvoorbeeld over de waarde en beschermwaardigheid van het leven, het recht op zelfbeschikking, lichaamsintegriteit en privacy. En daarmee worden geldende wet- en regelgeving uitgedaagd. Dit onderstreept de noodzaak tot reflectie op hoe rechten, plichten en verantwoordelijkheden tussen burger en staat gedefinieerd en verdeeld zouden moeten worden om goed beheer van menselijk lichaamsmateriaal te waarborgen. Binnen het sociaal-liberale gedachtegoed – maar ook breder.

Organoïden en complexe weefsels

Menselijke cellen en weefsels worden al decennialang opgeslagen en gebruikt voor biomedisch onderzoek. Het is in Nederlandse ziekenhuizen bijvoorbeeld gebruikelijk om lichaamsmateriaal af te nemen tijdens een operatie om anoniem in te kunnen zetten voor pathologische doeleinden. Maar dankzij de snelle vooruitgang die wordt geboekt binnen de regeneratieve geneeskunde, stamceltechnologie en de synthetische biologie wordt het aantal mogelijkheden steeds groter. Simpele huidcellen kunnen tegenwoordig chemisch worden omgezet tot stamcellen. Uit die stamcellen kunnen vervolgens allerlei soorten cellen, weefsels en entiteiten worden gekweekt. En deze kunnen voor onbepaalde tijd worden opgeslagen in zogeheten *biobanken*, voor toekomstige doeleinden die nu nog niet bekend zijn.¹

1 | Hartman, V., Matzke, L. & P.H. Watson. (2019). 'Biospecimen complexity and the evolution of biobanks' in: *Biopreserv. Biobank* (17), pp. 264–270.

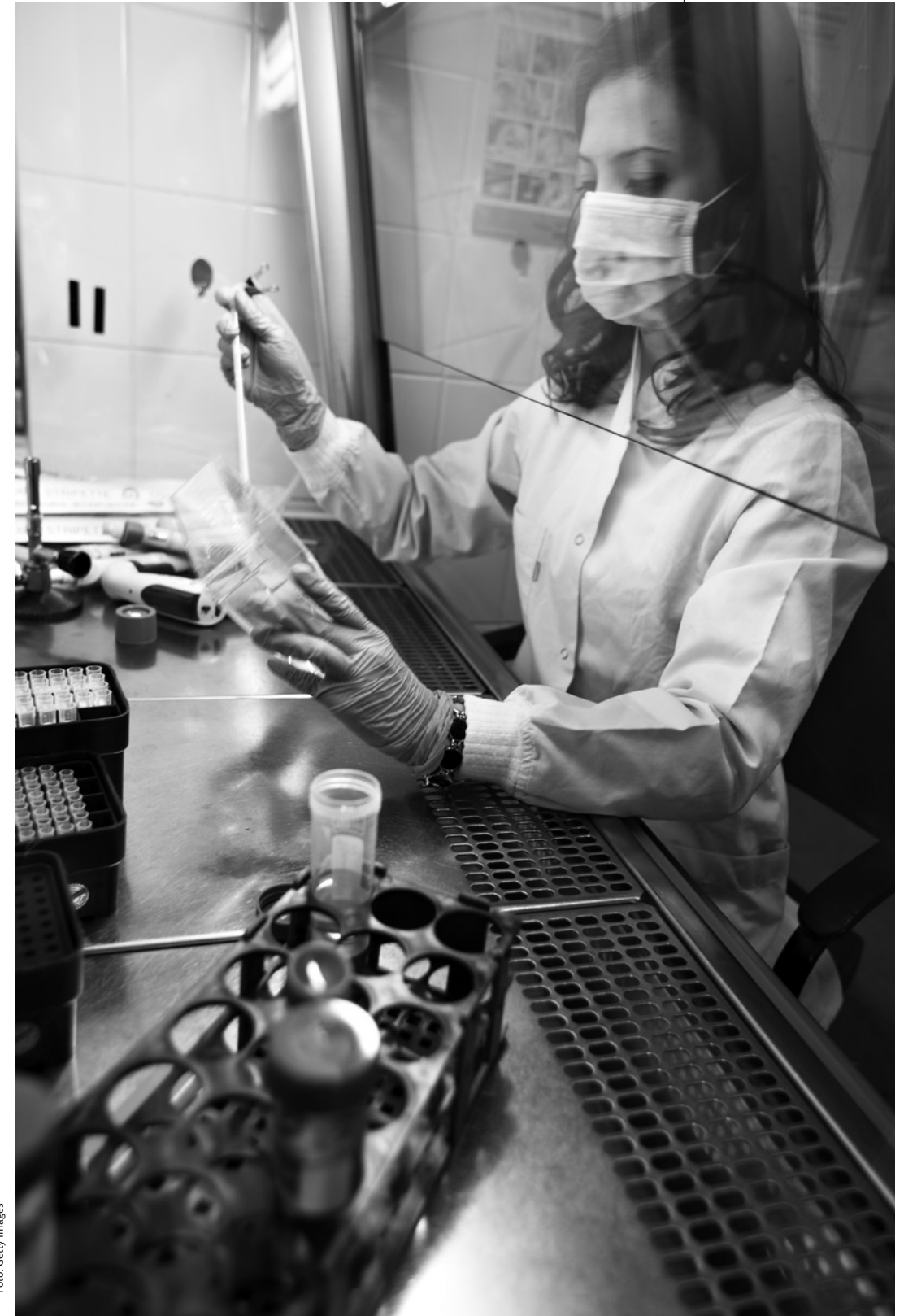

Foto: Getty Images

De toenemende complexiteit van deze ‘producten’ maken ook steeds verdergaande toepassingen van lichaamsmateriaal mogelijk. Wetenschappers zijn bijvoorbeeld al in staat om uit stamcellen of uit orgaanweefsel *organoïden* te kweken. Dit zijn klompjes weefsel bestaande uit meerdere soorten cellen die orgaanfuncties na kunnen bootsen. Ze zijn zelf-organiserend en kunnen oneindig doorgeweekt worden, waardoor ze vaak worden aangeduid als *levend* weefsel en als ‘mini-orgaantjes’. Omdat organoïden genetische en functionele gelijkenissen hebben met de persoon die het weefsel verstrekt, kunnen ze worden gebruikt om bepaalde ziekten te bestuderen of om medicijnen te testen zonder dat de persoon van wie het materiaal afkomstig is wordt blootgesteld aan de risico’s en lasten van dat onderzoek. Daarnaast kunnen ze eenvoudig worden opgeslagen en naar gebruikers over de hele wereld gedistribueerd worden. Organoïden zijn hierdoor van grote waarde voor onderzoek in het algemeen, maar in het bijzonder voor de *precisiegeneeskunde*, het afstemmen van zorg op de individuele eigenschappen van de patiënt. ²

Ethische vragen en maatschappelijke implicaties

Op het moment van schrijven zijn met succes al allerlei soorten organoïden gekweekt, zoals mini-longen, -darmen, -levers en -nieren. Zelfs hersen-organoïden, die in staat zijn elektrische signalen af te geven vanuit een petrischaaltje, zijn al mogelijk. Evenals *embryoïden*, celstructuren die vroege fases van de ontwikkeling van het embryo kunnen nabootsen. ³ Deze snelle ontwikkelingen zijn veelbelovend voor onderzoek en (klinische) zorg. Gedreven door deze potentie is er momenteel een steeds sterkere focus op het verzamelen en distribueren van menselijk lichaamsmateriaal. De biobanken, die optreden als beheerder van dit proces, zijn hierbij vooral geïnteresseerd in het opslaan van materiaal voor de lange termijn, om de waarde van het materiaal voor onderzoek te maximaliseren. Daarnaast is er grote interesse vanuit de private sector vanwege de toenemende commerciële waarde van menselijk lichaamsmateriaal.

Het moge duidelijk zijn dat deze ontwikkelingen van grote waarde zijn voor onderzoek, en uiteindelijk voor zorg en gezondheid. Tegelijkertijd stellen ze ons voor een aantal prangende ethische vragen en maatschappelijke implicaties. Deze vragen raken aan diepgewortelde ideeën in de samenleving omtrent de waarde en beschermwaardigheid van het leven, het recht op zelfbeschikking, lichaamsintegriteit en privacy.

Ten eerste rijst het vraagstuk wat de morele status is van dit soort biologische entiteiten afgeleid uit menselijk lichaamsmateriaal. Gaat het hier om levende entiteiten? Zijn ze onderdeel van het lichaam? Wat zijn maatschappelijk gezien (on)wenselijke toepassingen? Ten tweede is er de kwestie van goed beheer. Wie heeft toegang tot of zeggenschap over de cellen, of van de daarvan afgeleide producten? En wat houdt die zeggenschap dan in? Het gebruik van menselijk lichaamsmateriaal speelt zich af in een context van allerlei maatschappelijke en commerciële belangen die soms kunnen conflicteren. Het is daarom essentieel om na te denken over de voorwaarden die goed beheer kunnen waarborgen.

2 | Bredenoord, A.L., Clevers, H. & J.A. Knoblich. (2017). ‘Human tissues in a dish: The research and ethical implications of organoid technology’ in: *Science* (80-), 355, eaaf9414.

3 | Simunovic, M. & A.H. Brivanlou. (2017). ‘Embryoids, organoids and gastruloids: new approaches to understanding embryogenesis’ in: *Development* 144, pp. 976–985.

Wie heeft toegang tot of zeggenschap over de cellen, of van de daarvan afgeleide producten? En wat houdt die zeggenschap dan in?

Verhouding burger en overheid

Tijdens mijn recent voltooide promotieonderzoek heb ik deze kwesties nader geanalyseerd. Daarin betoog ik dat deze ontwikkelingen specifieke implicaties hebben voor de verhouding tussen burger en overheid. Innovatieve toepassingen van complexe menselijke weefsels – zoals het genetisch modificeren van organoïden of het creëren van mens-dier-hybrides (chimeren) of synthetische embryo’s – zijn vaak grensgevallen die de geldende wet- en regelgeving uitdagen. Sterker: de steeds verder toenemende complexiteit van biologische entiteiten afgeleid van menselijk materiaal en het gebruik daarvan in onderzoek hebben implicaties voor fundamentele mensenrechten. Het recht op zelfbeschikking en de onaantastbaarheid van het lichaam liggen stevig verankerd in onze constitutie. Maar het expliciete doel van bijvoorbeeld organoïde-technologie is om het menselijk lichaam *buiten* het lichaam te brengen, zodat het voor allerlei doeleinden gebruikt kan worden. Met andere woorden: ontwikkelingen in de biomedische wetenschap hebben implicaties voor het concept ‘lichaam’. De vraag rijst daarbij dan ook wat ethisch en juridisch als ‘lichaam’ gezien moet worden en dus wat de reikwijdte is van de onaantastbaarheid van dat lichaam. ⁴

Over het recht op zelfbeschikking kan een vraag van vergelijkbare aard gesteld worden: moeten complexe, levende entiteiten gekweekt uit weefsel afkomstig van burgers gezien worden als deel van hen ‘zelf’, en in hoeverre zouden zij daar dan beschikking over moeten hebben? Op de andere kant van de medaille staat dan de vraag welke verantwoordelijkheden en plichten de overheid heeft om deze rechten te beschermen. Waar het om gaat bij deze vraagstukken is de mate waarin burgers in staat worden gesteld om te beslissen over hun eigen leven en lichaam. Harvard-socioloog Sheila Jasanoff spreekt daarom over ‘bioconstitucionalisme’: het idee dat, omdat biologisch leven zo verweven is met het fundament van onze sociale en politieke structuren, de opkomst van dit soort biotechnologische ontwikkelingen implicaties hebben voor hoe burgers ethisch en juridisch gepositioneerd worden in relatie tot de staat. ⁵ De toename van opslag en gebruik van steeds complexere biologische entiteiten afgeleid uit menselijk lichaamsmateriaal kan hierbij gezien worden als voorbode, en onderstreept de urgentie van politieke en maatschappelijke reflectie.

Definitie van zeggenschap

Doorgaans geven wefselverstrekkers eenmalig een geïnformeerde toestemming voor het gebruik van hun lichaamsmateriaal in een breed spectrum van toepassingen; een zogeheten *broad consent*. Maar omdat het vaak onmogelijk is om lichaamsmateriaal terug te halen of te traceren, betekent dat in feite dat mensen na dit moment geen zeggenschap meer hebben over hoe hun weefsel wordt beheerd en de manieren waarop dat in eventuele *toekomstige* toepassingen wordt gebruikt. Met deze toestemmingsprocedure wordt eigenlijk bewerkstelligd dat persoon en lichaamsmateriaal van elkaar gescheiden worden, waarmee het materiaal tot object of product gemaakt wordt waarover de persoon vanaf dat moment niets meer te zeggen heeft. ⁶

Het recht op zelfbeschikking en de onaantastbaarheid van het lichaam liggen stevig verankerd in onze constitutie. Maar het expliciete doel van bijvoorbeeld organoïde-technologie is om het menselijk lichaam *buiten* het lichaam te brengen

4 | Goold, I., Greasley, K., Herring, J., & L. Skene. (2014). *Persons, Parts and Property: How Should We Regulate Human Tissue in the 21st Century?* Hart Publishing.

5 | Jasanoff, S. (2011). *Reframing Rights: Bioconstitutionalism in the Genetic Age*. The MIT Press.

6 | Waldby, C. & R. Mitchell. (2006). *Tissue Economies: Blood, Organs, and Cell Lines in Late Capitalism*. Duke University Press.

7 | Lensink, M.A., Boers, S.N., Gulmans, V.A.M., Jongsmā, K.R. & A.L. Bredenoord. (2021). 'Mini-gut feelings: perspectives of people with cystic fibrosis on the ethics and governance of organoid biobanking' in: *Per. Med.* 18, pp. 241–254.

8 | Zie: <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2021/05/12/wetsvoorstel-zeggenschap-lichaamsmateriaal-naar-tweede-kamer>

9 | Lensink, M.A. et al. (2020). 'Responsible use of organoids in precision medicine: the need for active participant involvement' in: *Development* 147, dev177972.

Een heldere invulling van het begrip zeggenschap is cruciaal voor maatschappelijk verantwoord opslag en gebruik van menselijk lichaamsmateriaal

Mike Lensink is promovendus aan de afdeling Medical Humanities van het UMC Utrecht. Hij heeft recentelijk zijn promotie-onderzoek over dit thema afgerond en zal zijn proefschrift in oktober verdedigen.

Dit is problematisch, gezien de razendsnelle ontwikkelingen in de biotechnologie waarover in de samenleving sterke morele ideeën, normen en waarden bestaan. Mijn eigen onderzoek laat zien dat mensen met taaislijmziekte die een organoïde verstrekken voor klinisch onderzoek, zorgen hebben over commercieel gebruik van hun lichaamsmateriaal en juist de wens koesteren om meer betrokken te zijn in de vorm van meer controle en inzicht over hoe het wordt gebruikt en beheerd.⁷ De urgentie van het goed regelen van zeggenschap over lichaamsmateriaal blijkt ook uit het recent ingediende voorstel voor de Wet zeggenschap lichaamsmateriaal (WzL). Minister Hugo de Jonge stelt dat de wet 'de zeggenschap van donoren vergroot'.⁸ Echter blijft bij grondige lezing van het wetsvoorstel een precieze definitie van zeggenschap helaas achterwege, en is dus nog steeds niet duidelijk op welke wijze het recht op zelfbeschikking en de beschermwaardigheid van het lichaam worden geborgd. En juist een heldere invulling van het begrip zeggenschap is cruciaal voor maatschappelijk verantwoord opslag en gebruik van menselijk lichaamsmateriaal. Hier valt ook een parallel te trekken met datagebruik: na jaren van maatschappelijke zorgen over mensenrechten is de Algemene verordening gegevensbescherming (AVG) ontwikkeld en geïmplementeerd, die zeggenschap en beheer van persoonlijke gegevens zorgvuldig regelt.

Voorzet voor een visie

Des te meer de wetenschappelijke kennis over het leven op moleculair niveau groeit, des te beter wordt ook het vermogen om biologisch leven (genen, cellen, delen van het lichaam) te controleren en te beheren. Kritische reflectie op de maatschappelijke implicaties van deze ontwikkelingen is daarom essentieel – juist in een vroeg stadium, omdat voorkomen beter is dan genezen. En omdat progressiviteit hoog in het vaandel staat binnen het sociaal-liberale gedachtegoed zou het ontwikkelen van een gedegen visie hierop passend zijn. Als conclusie van dit stuk doe ik graag een voorzet, gebaseerd op de inzichten van mijn promotieonderzoek.

Ten eerste zouden weefselverstrekkers tot op zekere hoogte inzicht moeten krijgen in de manieren waarop hun weefsel beheerd en gebruikt wordt en wie daar toegang tot hebben. Ten tweede, en voortvloeiend hieruit, zou uitgegaan moeten worden van een meer *continue* relatie tussen weefselverstrekkers en de beheerders en gebruikers van dat weefsel. Ten derde zou voortaan niet meer gesproken moeten worden van 'donoren', omdat een donatie de suggestie wekt dat daarvoor in de praktijk (en dus in de regulering) geen tegenprestatie geleverd hoeft te worden. Die tegenprestatie zit juist in de nauwere betrokkenheid en het goed beheer.⁹ Tenslotte is het essentieel dat bij de vormgeving van zeggenschap en regelgeving een balans wordt gevonden tussen de behoeften van alle belanghebbenden; zowel die van individuele burgers die lichaamsmateriaal hebben verstrekt, de partijen die dat willen gebruiken, maar ook de samenleving als geheel. Het zou zonde zijn om de potentie van onderzoek onnodig in te perken met overregulering, maar tegelijkertijd is het belangrijk om het recht op zelfbeschikking en de integriteit van het lichaam te beschermen. Het voeren van een brede maatschappelijke dialoog zal dus essentieel zijn om tot goede voorwaarden te komen. ●

In de reproductieve ethiek gaat het vaak over genetica: wat mogen we kennen over onze toekomstige kinderen? Een epigenetisch perspectief suggereert echter dat als we nadenken over ziekte en gezondheid, welzijn en lijden, we dit meer los moeten zien van genetische informatie. Want omstandigheden en ervaringen zijn minstens zo belangrijk voor welzijn.

Door Kristien Hens

Fertiliteitstechnieken vanuit een ontwikkelingsperspectief

We zijn wel allemaal bekend met het raadsel dat het orakel van Delphi voorlegde aan Oedipus. De mens, zo suggereert het antwoord op het raadsel, kruipt in zijn jeugd op vier 'benen', 's middags – in de bloei van het leven – op twee benen en als de mens oud is, gebruikt hij een stok. Uit dit raadsel komt een specifieke visie op het menselijke leven naar voren: het leven is een spanningsboog; van groei naar bloei naar verval. Het begin en het einde van het leven zijn in dit opzicht speciaal omdat zij het begin en het einde van een bepaald individu inluiden.

Ook in de bio-ethiek wordt er veel aandacht geschonken aan thema's die te maken hebben met het begin en het einde van het leven. Heel veel bio-ethici, waartoe ik mijzelf reken, hebben zich gebogen over ethische vraagstukken die te maken hebben met reproductie en reproductieve technologieën. Denk maar aan discussies over *designer baby's*, over prenatale diagnostiek en over abortus. Vaak gaan deze discussies over de vraag wanneer zo een leven 'goed' is: welke ziektes of handicaps moeten we proberen te vermijden? Anderen denken dan weer na over ethische vraagstukken over het levenseinde: wat is een goede dood? Heeft iemand recht op euthanasie, op geassisteerde zelfmoord, en onder welke voorwaarden dan wel. Wat zijn de rechten en plichten van een arts die geconfronteerd wordt met een vraag van een patiënt naar euthanasie?

De relevantie van epigenetica

Veel bio-ethici hebben zich gebogen over ethische vraagstukken die te maken hebben met reproductieve technologieën. Vaak gaan deze discussies over de vraag wanneer zo een leven 'goed' is: welke ziektes of handicaps moeten we proberen te vermijden?

Assumpties onder de loep

Dit blijven belangrijke kwesties en in wat volgt zal ik niet argumenteren dat ethici moeten ophouden met hierover na te denken. Toch wil ik graag een aantal van de assumpties die achter veel van deze vragen zitten onder de loep nemen. Een groot deel van mijn betoog zal gaan over de aannames achter vragen over fertiliteitsgeneeskunde en genetica, maar op het einde zal ik ook kort terugkomen op vragen die te maken hebben met ouderdom en dood.

Als we het hebben over fertiliteitstechnieken, hebben we het niet alleen over technieken die toelaten dat mensen sneller zwanger worden. Vandaag de dag laten fertiliteitstechnieken zoals in vitro fertilisatie (ivf) ook toe dat we de genetica van in vitro embryo's onderzoeken alvorens we beslissen een bepaald embryo te gebruiken voor de voortplanting. In de toekomst is het waarschijnlijk zelfs mogelijk – en misschien ook toegestaan – om de genen van in vitro embryo's aan te passen, en zo ervoor te zorgen dat het toekomstige kind bepaalde genetische ziektes niet zal hebben. Hier kan men natuurlijk veel ethische vragen bij hebben: is dit geen eugenetica, zal dit niet leiden tot een ongelijke maatschappij waar rijke mensen kinderen krijgen met bepaalde gewenste karakteristieken? Of hebben ouders misschien, zoals de ethicus Julian Savulescu heeft gesuggereerd, wel de plicht om het embryo uit te kiezen dat zal uitgroeien tot het kind met het beste leven?¹

¹ | Savulescu, J. & G. Kahane. (2009). 'The moral obligation to create children with the best chance of the best life' in: *Bioethics* 23, pp. 274–290.

Nadat de wetenschap zich decennialang heeft beziggehouden met wat er uit onze genen te lezen valt, buigt zij zich nu meer en meer over de vraag hoe bepaalde genen onder invloed van omgevingsfactoren tot expressie komen

Epigenetica, wetenschap van de genexpressie

Deze vragen zijn belangrijk, en kunnen niet opgelost worden zonder grondige reflectie over wat we dan wel bedoelen met het goede leven en met gezondheid. Ik wil echter nog een stap verder terug gaan en een aantal premisses van de discussie in vraag stellen. Mijn inspiratie vind ik bij de epigenetica. De epigenetica is de wetenschap die onderzoekt hoe bepaalde genen in bepaalde omstandigheden aan- en uitgezet worden. Het is dus de wetenschap van de genexpressie. Nadat de wetenschap zich decennialang heeft beziggehouden met wat er uit onze genen te lezen valt, buigt zij zich nu meer en meer over de vraag hoe bepaalde genen onder invloed van omgevingsfactoren tot expressie komen. We hebben namelijk in elke cel hetzelfde DNA. Toch doet een levercel iets anders dan een huidcel. Ook zijn bijvoorbeeld eeneiige tweelingen vatbaar voor verschillende ziektes. Er moet dus iets zijn dat op basis van context bepaalde genen laat werken. Dit is enerzijds een logisch gevolg van het nadenken over genen: men kwam al snel tot de conclusie dat er wel zo een mechanisme moet zijn. Anderzijds biedt het ook de kans om op een andere manier naar mensen en andere organismes te kijken. We blijken veel hechter vervlecht te zijn met onze omgeving. Wat we meemaken tijdens ons leven, onze persoonlijke geschiedenis, heeft een weerslag op de werking van ons DNA. Dat is voor mij de relevantie van epigenetica.

De term leunt erg aan bij een term die al veel langer bestaat: epigenese. Deze term wordt al sinds de oudheid gebruikt in de discussie over hoe een organisme zijn vorm krijgt. Epigenese legt daarbij de nadruk op de ontwikkeling van een organisme doorheen het leven: de vorm van het

Foto: Herman Wouters

organisme ligt niet op voorhand vast, maar een organisme verkrijgt zijn vorm in interactie met de omgeving, door de ervaringen die het opdoet. Je zou het kunnen vergelijken met de Japanse vierkante watermeloen: deze wordt vierkant omdat hij tijdens het groeien de vorm aanneemt van de (vierkante) mal waarin hij geplaatst is. Anderen bekijken het leven dan vooral vanuit een preformatorisch perspectief: de vorm zit al ingebakken in het organisme vanaf de conceptie.

Identiteitsargumenten

Het zal wel duidelijk zijn dat ik mijzelf situeer in het kamp van de epigenese. Epigenetica is voor mij dan ook interessant omdat het net laat zien dat mensen inderdaad ook voortdurend in ontwikkeling zijn. We veranderen naarmate we andere omstandigheden, andere moeilijkheden en andere opportuniteiten tegenkomen. Dit lijkt vanzelfsprekend, maar er zit toch ook een erg preformatorische kantje aan hoe we meestal denken over identiteit, vooral in bio-ethische discussies. Ik heb reeds gezegd dat het in de reproductieve ethiek vaak gaat om vragen rond genetica: wat mogen we kennen over onze toekomstige kinderen? En op welke basis kiezen we wie een goed leven zal hebben? Vaak worden er daarbij identiteitsargumenten gebruikt: het kiezen van één bepaald embryo boven een ander op basis van genen wordt dan als fundamenteel anders beschouwd dan het veranderen van de genen van een embryo. In het eerste geval wordt er immers een kind geboren met een andere identiteit. In het laatste geval wordt het toekomstige kind zelf aangepast. Dit lijkt voor velen van moreel belang.

Wat we meemaken tijdens ons leven, onze persoonlijke geschiedenis, heeft een weerslag op de werking van ons DNA. Dat is voor mij de relevantie van epigenetica

Wordt onze identiteit echt bepaald door de combinatie van de genen die we meekrijgen bij de conceptie? Zijn onze ervaringen niet evengoed bepalend voor onze identiteit?

2 | Canguilhem, G. (1989). *The normal and the pathological*. Zone Books, New York.

Maar als we vanuit een epigenetisch perspectief kijken, moeten we misschien besluiten dat dit een erg eenzijdige kijk is op identiteit: wordt onze identiteit echt bepaald door de combinatie van de genen die we meekrijgen bij de conceptie? Zijn onze ervaringen niet evengoed bepalend voor onze identiteit? Is het daarom misschien zelfs niet wat voorbarig om over identiteit te spreken als het gaat om embryo's die zich nog moeten ontwikkelen in interactie met hun omgeving? Het is natuurlijk zo dat er een aantal aandoeningen zijn die wel terug te leiden zijn tot bepaalde genen of mutaties. Er zijn wel degelijk eigenschappen die een rechtstreekse relatie hebben met de genetische aanleg. Echter, het overgrote deel van gedragingen, aandoeningen en eigenschappen zijn het resultaat van complexe interacties. Misschien zijn we er toch wat te lang vanuit gegaan dat de eigenschappen en ziekten die wel een eenduidige genetische grondslag hebben paradigmatisch zijn voor alle ziekten en eigenschappen. Het komt er dan op neer ook voor die laatste lang genoeg te zoeken naar de genetische oorsprong. Een epigenetisch perspectief suggereert echter dat als we nadenken over ziekte en gezondheid, welzijn en lijden, we dit misschien toch in de meeste gevallen wat meer los moeten zien van genetische informatie. Omstandigheden zijn minstens zo belangrijk voor welzijn als genen of individuele biologie.

Ontwikkelingsperspectief

Een arts-filosoof die dit goed gezien had was Georges Canguilhem.² Hij stelt dat je pathologie niet kan aflezen door functies in je lichaam te onderzoeken, of, in een eenentwintigste eeuwse variant, door naar de

Foto: Herman Wouters

genen te kijken. Pathologie ontstaat in de ervaring van het niet aangepast zijn van ons lichaam aan een specifieke context. En het is in dit lijden dat we kunnen spreken van een ziekte. Dit impliceert dus ook dat als we ziektes echt willen begrijpen, we niet enkel het ontstaan van ziektes moeten gaan verklaren, maar ook proberen de *ervaring* van ziekte te begrijpen. We moeten de context bestuderen waarin deze ziekte zich voordoet en de ervaringen die gepaard gaan met het lijden.

Een ontwikkelingsperspectief op pathologie beperkt zich inderdaad niet tot de ontstaansgeschiedenis van het lijden: het vraagt inzicht in interacties, niet slechts in de kindertijd, maar doorheen heel het leven. Dit is zelfs relevant voor fertiliteitsgeneeskunde: de vraag naar welke embryo's het beste leven zullen hebben wordt dan misschien zelfs onoplosbaar en onzinnig in de meeste gevallen. Welzijn en lijden zijn onlosmakelijk verbonden met context, met toevallige ontmoetingen, met tijdelijkheid en kansen. In ieder geval impliceert dit dat we met een meer systemische blik naar gezondheid moeten kijken.

Een ontwikkelingsperspectief op organismen beperkt zich ook niet tot de vroege ontwikkeling, in de baarmoeder of de jaren daarna. Het raadsel van het orakel suggereert dat de (jonge) volwassenheid een hoogtepunt is, het doel waar de ontwikkeling naartoe streeft. Daarna volgt de aftakeling en de dood. Maar ook in de eerste en de laatste fase van het leven blijven ervaringen en contexten van belang. Ik denk dat we ouderdom niet meer moeten zien als een periode waar het allemaal al 'achter de rug' is. Het is van belang dat we ook de leefwereld en de wensen van oude mensen blijven begrijpen. De coronacrisis heeft dat duidelijk gemaakt. Er werd vaak vanuit gegaan dat bepaalde beslissingen, die een rechtstreekse impact hadden op het leven van oude mensen, in hun plaats genomen kunnen worden. Hetzelfde geldt voor kinderen. Een ontwikkelingsperspectief laat zien dat er nog een lange weg te gaan is als het gaat over het begrijpen van leefwerelden en waarden van bepaalde leeftijdsgroepen.

Het einde van alle ervaringen

Is zulk perspectief ook toepasbaar na de dood? Hier komen we op onbekend terrein. De dood is het einde van alle ervaringen en bio-ethici zoals ikzelf houden ons graag ver van speculatie hierover. Onlangs las ik echter het essay *The Eye of the Crocodile* van ecofilosofe Val Plumwood.³ Zij vertelt hier over hoe ze ternauwernood was ontsnapt aan de aanval van een krokodil. Ze had dus de dood (de krokodil) in de ogen gekeken. Het besef dat de krokodil haar zag als voedsel, gaf haar een inzicht dat haar werk grondig zou beïnvloeden: wij mensen zien de dood als een tragisch einde van onze wil, ons bewustzijn, wat ons mens maakt. Wij zijn echter ook voedsel, een onderdeel van een nooit eindigende cyclus van eten en gegeten worden. In dat opzicht geven we na onze dood weer zelf vorm aan de ontwikkeling van andere wezens. ●

3 | Plumwood, V. (2012). *The Eye of the Crocodile*. ANU Press.

Wij mensen zien de dood als een tragisch einde van onze wil, ons bewustzijn, wat ons mens maakt. Wij zijn echter ook voedsel, een onderdeel van een nooit eindigende cyclus van eten en gegeten worden

Kristien Hens

is professor (bio-)ethiek aan de Universiteit Antwerpen en gastprofessor aan de KU Leuven. Momenteel is zij hoofdonderzoeker van NeuroEpigenEthics, waarin zij met haar team onderzoekt hoe opvattingen over biologische ethische vragen kunnen beïnvloeden.

Foto: Herman Wouters

Wat staat er op het spel met de Voltooid Leven-wet?

Vorig jaar heeft Pia Dijkstra namens D66 een wetsvoorstel ingediend dat hulp bij zelfdoding mogelijk moet maken voor 75-plussers die hun leven als 'voltooid' beschouwen. Hoewel ik toejuich dat er door het agenderen van het thema meer maatschappelijk bewustzijn komt over vragen rond zin- en zinloosheid in de ouderdom, ben ik op basis van mijn eigen onderzoeken naar het 'voltooid leven' terughoudend ten aanzien van zo'n nieuwe wet.

Door Els van Wijngaarden

De verwachting is dat het D66-wetsvoorstel in de komende regeerperiode in de Tweede Kamer wordt behandeld. In de Memorie van Toelichting (2020) valt te lezen dat het bij voltooid leven gaat over 'mensen op hoge leeftijd' die op enig moment tot de conclusie komen dat zij 'klaar zijn met hun leven'. Zij lijden aan een voor hen 'te lang geworden leven' en hebben niet de wil om nog door te leven. Het zou gaan om een vorm van lijden zónder dat er sprake is van een medische grondslag. En vanwege het ontbreken van die grondslag zou de huidige euthanasiewetgeving geen ruimte bieden. Het ingediende wetsvoorstel is bedoeld om dit hiaat op te vullen en moet tegemoetkomen aan de wens onder ouderen tot meer autonomie, zodat zij hun leven 'op waardige wijze' en op een zelfgekozen moment kunnen beëindigen, aldus de memorie.

De laatste jaren, en zeker na het rapport van de commissie-Schnabel in 2016, is steeds duidelijker geworden dat lijden als gevolg van een stapeling van ouderdomsaandoeningen ook een legitieme reden kan zijn voor euthanasie. Dit heeft direct gevolgen voor de doelgroep van de beoogde 'voltooid-leven-wet': die is dus niet zo groot. Daarmee heeft het hiaat in de huidige euthanasiewet (dat zo'n nieuwe wet zou moeten opvangen) alleen betrekking op mensen op hoge leeftijd die 'niet ernstig ziek zijn', misschien zelfs 'relatief gezond', maar die het leven wel zat zijn. Mensen die – ondanks het ontbreken van een medische grondslag – een uitgesproken en actuele wens tot levensbeëindiging hebben.

De voltooid-leven-problematiek bestaat niet

Uit grootschalig onderzoek uit 2020 blijkt dat deze groep niet alleen heel klein is, maar blijkt ook dat de doodswens bij mensen die niet ernstig ziek zijn in de meeste gevallen niet te maken heeft met leeftijd. Ook jonge senioren kampen met klachten en gevoelens die hen op het punt kunnen brengen van: ik wil niet meer. Als je naar de onderzoeksbevin-

Terughoudendheid & bezinning

Het zou gaan om een vorm van lijden zónder dat er sprake is van een medische grondslag. En vanwege het ontbreken van die grondslag zou de huidige euthanasiewetgeving geen ruimte bieden. Het ingediende wetsvoorstel is bedoeld om dit hiaat op te vullen

Het wordt nog ingewikkelder als we inzoomen op de problematiek zelf. Zo blijkt de doodswens bij mensen die niet ernstig ziek zijn erg ambivalent

dingen kijkt, blijkt er geen duidelijke relatie te zijn tussen de term 'voltooid leven', een hoge leeftijd, het ontbreken van een ernstige ziekte én een actieve wens tot levensbeëindiging. Een veelgehoorde tegenwerping is: 'Maar ik ken zoveel mensen op hoge leeftijd die verzuchten: als ik morgen niet meer wakker wordt, dan zou ik dat heerlijk vinden.' Vergis je echter niet: uit ons onderzoek blijkt – keer op keer – dat deze verzuchting lang niet altijd gelijk staat aan het hebben van een doodswens, laat staan aan een wens tot levensbeëindiging. En als deze ouderen wel een actieve doodswens hebben, gaat het in veel gevallen om ouderen die ook een ziekte hebben. Oftewel: de 'voltooid-leven-problematiek' blijkt als zodanig niet of nauwelijks te bestaan: 'oud en der dagen zat' gaat in veel gevallen ook gepaard met medische problematiek die voor de hoge leeftijd kenmerkend is. Slecht lopen, slecht zien, pijn door botverkalking, (angst voor) vallen, etcetera.

Op twee gedachten hinken

Het wordt nog ingewikkelder als we inzoomen op de problematiek zelf. Zo blijkt de doodswens bij mensen die niet ernstig ziek zijn erg ambivalent: mensen hinken vaak op twee gedachten. Eén van de deelnemers aan ons onderzoek zei bijvoorbeeld dat hij het liefst 'een halve pil van Drion zou krijgen.' Dat zou hem te helpen om de winter te overbruggen als het weer somber en naargeestig is en hij zoveel binnen zit. Dat zijn met name de momenten dat hij denkt: wat doe ik hier nog? In de zomer wint zijn levenslust het echter toch weer van zijn levensmoeheid. Dit soort dubbelheid was kenmerkend voor veel deelnemers. Zelfs mensen

met een uitgesproken wens tot levensbeëindiging bleken op veel momenten nog een wens tot leven te hebben die zwaarder woog. Ook zagen we bij mensen die we meerdere jaren volgden en diverse keren interviewden, dat een sterke wens om te sterven kan veranderen of soms zelfs (tijdelijk of helemaal) kan verdwijnen. Dit alles laat zien dat een doodswens niet zwart-wit is, maar vele tinten grijs kent. En juist dit maakt het zo complex als je nadenkt over eventuele hulp bij zelfdoding.

Foto: Herman Wouters

Een precaire situatie

Daarnaast blijkt uit onze onderzoeken steeds weer dat de doodswens context- en situatieafhankelijk is. Naast existentiële eenzaamheid en moeheid zijn met name het gevoel maatschappelijk uitgerangeerd te zijn, de vrees om anderen tot last te zijn, angst voor ontoereikende zorg maar ook financiële problemen factoren die een doodswens versterken. Hiermee gaat er een streep door het dominante beeld van 'voltooid leven' dat suggereert dat het vooral zou gaan om zelfbewuste, autonome ouderen die hun eigen levenseinde zelf willen kiezen. Het blijkt gewoon niet te kloppen. Er bestaat wel een groep mensen die een doodswens heeft zonder dat ze ernstig ziek zijn, maar die doodswens is niet leeftijdsgebonden. En als je je verder verdiept in die groep en de problematiek dan blijkt de wens vaak samen te hangen met de precaire situatie waarin mensen zich bevinden. Het is misschien geen stapeling van medische aandoeningen, maar wel een stapeling van zorgen. Als ouderen met een lagere sociaaleconomische status oververtegenwoordigd blijken te zijn en als een niet onaanzienlijk deel geldnood als een belangrijke versterkende factor van hun doodswens noemt, zou je dan niet moeten concluderen dat een term als 'voltooid leven' te rooskleurig, verdoezelend en niet zo passend is?

Een ander maatschappelijk antwoord

Natuurlijk ben ik me ervan bewust dat er veel sympathie is in de samenleving voor het D66-wetsvoorstel. Veel Nederlanders zouden het een geruststelling vinden als zij hulp bij zelfdoding kunnen krijgen op het moment dat zij dat willen, ongeacht of daar een medische grondslag voor is. Let wel: dit gaat om mensen die nu nog niet dood willen maar het wel graag geregeld willen hebben in een hypothetische toekomst. Noem het 'als-danners'. Op individueel vlak vind ik dat een begrijpelijke en invoelbare wens. Maar als je de problematiek op samenlevingsniveau bekijkt, dringt de wenselijkheidsvraag zich op: vraagt deze complexe problematiek niet om een ander antwoord? Als je werkelijk meent dat je iedereen moet vrijlaten en tegelijk niemand wilt laten vallen (de slogan van het D66-verkiezingsprogramma), wat betekent dit dan voor mensen die in een kwetsbare positie zitten en een doodswens uiten? Is het een goed idee dat mensen die niet zijn opgewassen tegen het leven op deze manier worden geholpen om te sterven? Oftewel, is het gerechtvaardigd om een stervensregeling op te tuigen die tegemoetkomt aan het verlangen naar gemoedsrust van de ene groep (die zelf mogelijk nooit gebruik zal maken van de regeling!), terwijl diezelfde wet in haar kielzorg een andere, meer kwetsbare groep meesleept? Nog even daargelaten dat de huidige euthanasiewet is gebaseerd op 'open normen' waardoor die wet kan meebewegen met opvattingen binnen de samenleving. Ik hoop dat de inzichten uit nieuw wetenschappelijk onderzoek tot bezinning leiden, ook binnen D66, want volgens mij zijn dit vragen die juist ook gesteld moeten worden binnen een progressieve, sociaal-liberale context. ●

De wens blijkt vaak samen te hangen met de precaire situatie waarin mensen zich bevinden. Het is misschien geen stapeling van medische aandoeningen, maar wel een stapeling van zorgen

Els van Wijngaarden is universitair hoofd-docent en onderzoeker aan de Universiteit voor Humanistiek. Haar onderzoek richt zich op de thematiek van lijden aan het leven en het (zelfgekozen) levenseinde in de ouderdom.

De afgelopen kabinetsperiode is een onderzoek uitgevoerd naar de omvang en omstandigheden van de groep mensen voor wie de bestaande euthanasiewetgeving onvoldoende soelaas biedt. Een cruciale zin in de aanbevelingen van dit zogeheten PERSPECTIEF-onderzoek luidt: 'Het is belangrijk om te onderkennen dat doodswensen en het existentieel lijden dat daaraan ten grondslag ligt, niet altijd oplosbaar zijn.'

Door Rob Jetten

Als je biologie je biografie overleeft

Medisch-ethische kwesties in de politiek

'Vraag me niet waarom ik dood wil, maar vraag me waarom ik niet meer leven wil', zegt Jelmer in *Euthanasie De Movie*. Het is een simpel maar confronterend antwoord op de vraag waarom hij een doodswens heeft. De YouTube-documentaire van Tim Hofman maakte begin dit jaar veel impact op mij en op vele duizenden kijkers. Zo ook op twee middelbare scholieren die ik onlangs sprak en die naar aanleiding van de documentaire het onderwerp 'levenseinde' kozen voor een essay voor het vak maatschappijleer. Het was goed maar ook opvallend om te zien dat dit thema bij hen *top of mind* was. Als je mij acht jaar geleden had verteld dat de presentator van *Sputten en Slikken* een documentaire zou maken vóór jongeren óver jongeren met een euthanasieverzoek, had ik mij waarschijnlijk verslikt. Het toont aan dat de maatschappij en het maatschappelijk discours zich snel heeft ontwikkeld.

Medisch-ethische portefeuille

Sinds dit voorjaar ben ik namens D66 woordvoerder medisch-ethische kwesties, zoals het zelfgekozen levenseinde. Het is een unieke portefeuille. Geen wekelijkse spoeddebatten, geen motie-inflatie en geen race wie als eerste de beste tweet stuurt. In plaats daarvan overpeinzing en afweging. En twijfel. Voortdurende twijfel. Mijn voorganger op dit dossier, Pia Dijkstra, was in haar Kamerwerk een kundige, doortastende twijfelaar. Ze specialiseerde in *slow politics*. Net zo lang duwen en trekken, wikken en wegen, totdat je het voor elkaar hebt. Het is dan ook moeilijk om in haar voetsporen te treden. 'Waarom zou jij dat willen?', is een vraag

Foto: Herman Wouters

die ik de afgelopen maanden veel kreeg. Voor mij is dat een uitgemaakte zaak. Hier heb ik weinig twijfel gekend. Want dit grijpt terug op mijn besluit om in mijn tienerjaren lid te worden van D66. Ik zocht een partij, een politieke stroming, waar het beginsel centraal stond dat iedereen de vrijheid verdient te kennen om zijn of haar leven naar eigen inzicht in te richten. Dan heb ik het over seksuele voorkeur, wat mij als homo direct raakt. Over abortus, wat vrouwen direct raakt. En in bredere zin over autonomie en zelfbeschikking; het vormgeven van je eigen leven en het beslissen over je eigen lichaam waarmee het leven en het levenseinde onlosmakelijk verbonden zijn. Het recht om keuzes te maken over je eigen leven omvat in mijn optiek dan ook het recht om zelf te bepalen wanneer het leven af is. Ik vond medestanders voor die opvatting bij D66. Ik voelde me thuis bij het sociaal-liberalisme, de stroming die ik nu met trots en overtuiging mag vertegenwoordigen in het parlement.

Biologie en biografie

De woorden autonomie en zelfbeschikking worden in het kader van 'voltooid leven' vaak door elkaar gebruikt, maar een onderscheid is op z'n plaats. Zelfbeschikking heeft betrekking op het mogen beslissen over het eigen lichaam. Autonomie is de vrijheid om vorm en invulling te geven aan het leven. Pia Dijkstra omschreef dit ooit als 'biologie' en 'biografie'. Zelfbeschikking kan je zien als de biologie van het individu, het biologische leven waar hij of zij zelf over mag beschikken. Autonomie kan je zien als de biografie van het individu, het 'levensverhaal' waaraan ie-

Het recht om keuzes te maken over je eigen leven omvat in mijn optiek dan ook het recht om zelf te bepalen wanneer het leven af is

Foto: Herman Wouters

mand zelf vormgeeft. Dit sluit ook mooi aan bij de gedachtes van de Israëlische filosoof Joseph Raz, die autonomie definieert als 'de auteur zijn van je leven'. Het auteur zijn van mijn eigen leven is een recht dat ik niet alleen onderstreep, maar waar ik zelf voluit van gebruik maak. Gelukkig kan ik in Nederland zelf kiezen van wie ik houd, waar ik wil wonen en met wie. Mijn 'biografie' schrijf ik dus echt zelf.

Met het auteurschap van Raz als definitie van autonomie in mijn achterhoofd kijk ik naar het vraagstuk van 'voltooid leven'. Medische ontwikkelingen en toenemende welvaart hebben ertoe geleid dat mensen steeds langer leven. Voor veel mensen is dit een fijne gedachte, maar voor anderen ook niet. Voor de ouderen waar wij het over hebben in het kader van 'voltooid leven', geldt dat hun biologie hun biografie als het ware overleeft. Deze twee lopen uit de pas. Het lichaam van deze ouderen (hun biologie) is nog sterk genoeg om voort te leven, maar wat er nog komen gaat zal in hun ogen niet leiden tot positieve toevoegingen aan hun biografie. Het ontbreekt hen aan toekomstperspectief. Het is zelfs zo dat wat hen nog te wachten staat, in hun

optiek juist afbreuk zal doen aan het leven dat ze tot dusver hebben geleefd. Afbreuk aan de biografie die zij tot dan toe zelf hebben geschreven.

Het bestaan als 'moeten' ervaren

Tot zover het idee. De politicus stelt zich de taak het idee uitwerking te geven in de wet. Tastbare werkelijkheid te maken. Dat is dan ook wat Pia Dijkstra heeft gepoogd te doen met haar initiatiefwet Voltooid Leven, dat ook onderwerp was van deze verkiezingscampagne. De afgelopen kabinetsperiode is een onderzoek uitgevoerd naar de omvang en omstandigheden van de groep mensen voor wie de bestaande euthanasiewetgeving onvoldoende soelaas biedt. Het resultaat van deze afspraak, het zogeheten PERSPECTIEF-onderzoek, uitgevoerd onder leiding van Els van Wijngaarden, biedt vele inzichten voor het vervolg van het maatschappelijke gesprek over 'voltooid leven' en het initiatiefwetsvoorstel van D66. Met name het kwalitatieve deel van het onderzoek is interessant. Al in het promotieonderzoek van Van Wijngaarden, *Voltooid leven: over leven en willen sterven*, blijkt dat het voeren van langdurige gesprekken met ouderen die hun leven 'voltooid' achten, de manier is om de problematiek hierachter beter te begrijpen. Zoiets leent zich nu eenmaal minder goed voor een twitter-poll of enquête. De worstelingen die uit het PERSPECTIEF-onderzoek naar voren komen, komen volgens mij dichtbij het vraagstuk van auteurschap. Zo wordt gesproken met een vrouw die 'er helemaal klaar mee is' en haar bestaan als 'moeten' ervaart. Ze vult haar leven in met tal van activiteiten, zoals concertbezoeken en Zumba-les-

Voor de ouderen waar wij het over hebben in het kader van 'voltooid leven', geldt dat hun biologie hun biografie als het ware overleeft

sen. Zij ervaart die activiteiten als niets anders dan 'tijdverdrijf'. Tijdverdrijf dat soms best leuk kan zijn, maar haar geen samenhang, laat staan een gevoel van zingeving kan bieden. De onthechting en het uit de pas lopen van biografie en biologie komen hierin duidelijk naar voren.

Existentieel lijden is niet altijd oplosbaar

Het PERSPECTIEF-onderzoek heeft veel losgemaakt. Opiniepagina's van kranten waren al snel gevuld met voor- en tegenstanders van het wetsvoorstel van D66. Iedere tabel en grafiek werd uitvoerig geanalyseerd, het aantal mensen met een actieve doodswens als 'te klein' weggezet, en er werd veelvuldig gewezen op 'betere' alternatieven zoals dagbesteding, buddy-systemen en cliëntondersteuning. Ook voor D66 geldt dat elke vorm van hulp die het leven draaglijk kan maken, wordt toegejuicht. Maar er is één zin in de aanbevelingen van het onderzoek die wat mij betreft cruciaal is: 'Het is belangrijk om te onderkennen dat doodswensen en het existentieel lijden dat daaraan ten grondslag ligt, niet altijd oplosbaar zijn.'

Deze ene zin, die kernachtige formulering van het probleem, is voor mij leidend in hoe verder te gaan met het maatschappelijke gesprek over 'voltooid leven' en ons wetsvoorstel. Ik heb daarbij van Pia Dijkstra geleerd dat wanneer het over delicate kwesties als leven en dood gaat, zorgvuldigheid van groot belang is. Het vraagstuk van 'voltooid leven' kent principiële voor- en tegenstanders. Het is belangrijk dat beiden gehoord worden en dat wij ons niet blindstaren op onze eigen uitgangspunten. En achter de principiële discussie, die voor sommigen nooit beslecht zal kunnen worden, komen ook allerlei vraagstukken rondom de uitvoering kijken. Ook hiervoor geldt dat er geen makkelijke oplossingen zijn. Het leven en het levenseinde, zelfgekozen of niet, is een vraagstuk dat iedereen in de samenleving aangaat. Dat verplicht de politiek er eerlijk, bedachtzaam en empathisch over te spreken. Ik ben van plan deze gesprekken te blijven voeren. Of het nu gaat om gesprekken met middelbare scholieren of met ouderen. Maar met in mijn achterhoofd steeds die ene zin. Voor sommigen is het lijden onoplosbaar, en doet alles wat gaat komen af aan wat is geweest. Ook voor hen wil ik er zijn. Als politicus. En als sociaal-liberaal. ●

Het vraagstuk van 'voltooid leven' kent principiële voor- en tegenstanders. Het is belangrijk dat beiden gehoord worden en dat wij ons niet blindstaren op onze eigen uitgangspunten

Rob Jetten

is fractievoorzitter van D66 in de Tweede Kamer en woordvoerder medisch-ethische kwesties. Hij zal namens D66 het woord voeren op het thema Voltooid Leven. Zijn collega-Kamerlid Paul van Meenen zal als initiatiefnemer optreden en het wetsvoorstel – dat voormalig Kamerlid Pia Dijkstra vorig jaar indiende – verdedigen.

Wat is het verschil tussen de Wet Toetsing Levensbeëindiging en het wetsvoorstel Toetsing Levensbeëindiging? Het onderscheid in bewoording lijkt subtiel maar is substantieel. De belangrijkste afwijkende regeling is het vrijwel volledig voorbijgaan aan de rol van de arts ten behoeve van de levensbeëindigingsbegeleider, die helpt het voltooide leven tot een gewenst goed einde te brengen. Maar de conclusie ‘voltooid’ houdt op zich nooit een doodswens in.

Door Paul Schnabel

Over levensbeëindiging & levensbeëindigingsbegeleiding

Voltooid Leven behoeft geen wet

Twintig jaar geleden kreeg Nederland de eerste echte euthanasiewet ter wereld. Sindsdien is ‘levensbeëindiging op verzoek’ – de formulering in de wet – de doodsoorzaak in gemiddeld 1 op de 25 sterfgevallen. Vanaf het begin is de belangrijkste reden voor het uitvoeren van euthanasie, in twee van de drie gevallen, kanker in het terminale stadium. Daar is politiek en maatschappelijk nagenoeg geen discussie meer over. Die is er wel als het over euthanasie bij dementie of psychiatrische aandoeningen gaat, al komt dat feitelijk maar heel weinig voor. Het gaat per jaar om ruim 250 van de bijna 7000 meldingen van euthanasie en hulp bij zelfdoding.

Verskil tussen uitvoering en verzoek

Er is een groot verschil – meer dan een factor twaalf zelfs – tussen het aantal meldingen door artsen van een daadwerkelijk uitgevoerde euthanasie en het aantal verzoeken. Dat betekent niet dat meer dan negentig procent van de verzoeken ook afgewezen wordt; het betekent alleen dat de arts of de betrokkene de tijd nog niet rijp vinden voor levensbeëindiging. De huidige wet eist ook dat er sprake moet zijn van ‘uitzichtloos en ondraaglijk lijden van de patiënt’. De arts hoeft dat niet

zelf vast te stellen maar hij moet wel persoonlijk ‘de overtuiging’ hebben gekregen dat dit bij deze patiënt het geval is. Het is de patiënt die zijn of haar lijden uitzichtloos en ondraaglijk vindt. Het zal gemakkelijker zijn de arts daarin mee te krijgen als ze het er samen over eens zijn dat er ‘geen redelijke andere oplossing’ is dan levensbeëindiging. In tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, staat in de tekst van de wet niet dat de ‘patiënt’ ook ziek moet zijn, laat staan dat de ziekte een bepaalde aard of ernst moet hebben. Ook het begrip patiënt wordt niet nader omschreven. Voor een huisarts – en in meer dan tachtig procent van de gevallen is het de huisarts die de euthanasie uitvoert – zijn wij allemaal ‘patiënt’, want onder die noemer staan we in de praktijk ingeschreven.

De jurist en de medische grondslag

Dat neemt niet weg dat toenmalig minister van Justitie Benk Korthals bij de behandeling van het voorstel uitdrukkelijk heeft verklaard dat er een ‘medische grondslag’ voor de inwilliging van een euthanasieverzoek moet zijn. ‘Voltooid leven’ of ‘lijden aan het leven’ valt daarbuiten.

Terugblikkend vanuit de zienswijze van D66 is het natuurlijk interessant dat van de indieners juist de jurist en niet de arts de medische grondslag heeft benadrukt. Met die inperking van de uitleg was toenmalig minister van Volksgezondheid Els Borst waarschijnlijk niet gelukkig, maar ze beseftte wel – en zei dat ook – dat de tijd voor een ruimere interpretatie nog niet aangebroken was. De formuleringen in de wetstekst lieten al een andere geest vermoeden dan de door de wetgever uitgesproken bedoelingen, maar die waren wel weer meer in overeenstemming met eerdere uitspraken van de Hoge Raad.

De discussie over de vraag of ik ook mijn leven mag laten beëindigen als ik het ‘voltooid’ vind, loopt al zeker een halve eeuw. De uitleg van de wet van 2001 heeft de weg daarnaartoe eerder afgesloten dan verder geopend. Dat is uiteindelijk ook de reden geweest dat D66-Kamerlid Pia Dijkstra in juli 2020 een initiatiefvoorstel heeft ingediend om naast de huidige wet een *Wet toetsing levensbeëindigingsbegeleiding van ouderen op verzoek* tot stand te brengen. Het laatste nieuws op dit gebied dateert van februari van dit jaar, toen lijsttrekker Sigrid Kaag bij de KRO verzekerde dat deze wet Voltooid Leven ‘er gaat komen’. Dat kon ze niet weten en dat weet ze ook nu nog niet.

Subtiel en substantieel

Wat is nu het verschil tussen de *Toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding*, de officiële naam van de huidige euthanasiewet, en het wetsvoorstel *Wet toetsing levensbeëindigingsbegeleiding van ouderen op*

Met die inperking van de uitleg was toenmalig minister van Volksgezondheid Els Borst waarschijnlijk niet gelukkig, maar ze beseftte wel dat de tijd voor een ruimere interpretatie nog niet aangebroken was

verzoek? Het onderscheid in bewoording lijkt subtiel maar is substantieel. In het D66-voorstel gaat het altijd om hulp bij zelfdoding en nooit om euthanasie. Je moet het dodelijke middel echt zelf innemen. Geen door de arts gezet 'spuitje' dus, want dat is euthanasie. Strafrechtelijk is dat zelfs het verschil tussen een misdrijf waar tot twaalf jaar of vijf jaar (hulp bij zelfdoding) gevangenis op kan staan voor een arts die zich niet aan de zorgvuldigheidsregels houdt. Het is overigens opmerkelijk hoe vaak degene die wil sterven, de dood liever door een ander dan door hem of haar zelf uitgevoerd wil zien. In de praktijk is het inmiddels ook bij de euthanasiewet niet zelden hulp bij zelfdoding. Psychologisch is dat minder belastend voor de arts en het is meteen een laatste toets op de duurzaamheid van de wens voor de dood te kiezen.

Veel voorstanders van de 'voltooid leven'-gedachte hebben er moeite mee en vinden het ook onnodig betuttelend, maar de regelgeving in het wetsvoorstel Toetsing Levensbeëindiging loopt op veel punten opvallend parallel aan de zorgvuldigheidseisen van de wet Toetsing Levensbeëindiging. Er moet sprake zijn van een weloverwogen en duurzaam verzoek, er is een tweede beoordelaar van het verzoek nodig en er is ook weer een toetsingscommissie die achteraf een oordeel geeft over de mate waarin aan de zorgvuldigheidseisen is voldaan. Het is een andere toetsingscommissie dan in de huidige wet, want artsen hebben er als zodanig geen zitting in. Het D66-voorstel kent ook enkele heel eigen zorgvuldigheidseisen. Hulp bij zelfdoding mag alleen gegeven worden aan mensen van 75 jaar en ouder die Nederlander zijn of al twee jaar in Nederland wonen. Dat laatste is uiteraard bedoeld om 'euthanasietoeris-

In het D66-voorstel gaat het altijd om hulp bij zelfdoding en nooit om euthanasie. Je moet het dodelijke middel echt zelf innemen

Foto: Herman Wouters

me' te voorkomen, het eerste is weer interessant in het licht van het feit dat de gemiddelde leeftijd bij euthanasie 73 jaar is. Lijden is daar belangrijker dan leeftijd. Na het eerste gesprek met het verzoek om hulp moet volgens het D66-wetsvoorstel een wachttijd van twee maanden aangehouden worden voor een besluitvormend gesprek en de hulpvrager moet een actuele verklaring van zijn wens overleggen.

Vier levenseindebegeleiders

De belangrijkste afwijkende regeling in de Wet Toetsing Levensbeëindiging is echter toch het vrijwel volledig voorbijgaan aan de rol van de arts, die in huidige euthanasiewet een centrale plaats inneemt. In zijn plaats komt nu de levenseindebegeleider die met inachtneming van de zorgvuldigheidseisen niet tot een eigen oordeel komt, maar helpt het voltooide leven tot een gewenst goed einde te brengen. De levenseindebegeleider kan een arts zijn, maar net zo goed een verpleegkundige, psychotherapeut of gezondheidszorgpsycholoog. De beoefenaars van deze vier bij uitsluiting genoemde beroepen staan ingeschreven in de respectievelijke registers van artikel 3 van de Wet BIG (Beroepen in de Individuele Gezondheidszorg), maar om als levenseindebegeleider te kunnen werken moeten zij nog een 'kopstudie' hebben gevolgd. Die is er nog niet en het zal ook nog een hele toer zijn de levenseindebegeleider als beroep of specialisatie (de huisarts is zelf al een specialist, de andere drie beroepen zijn basisberoepen) in de Wet BIG opgenomen te krijgen. De structuur van de wet leent zich daar niet goed voor en ik verwacht ook zeker verzet, die is er nu al van artsenfederatie KNMG, tegen de inbreuk op het artsenmonopolie. Bijzonder is in dat verband dat de levenseindebegeleider, ook de niet-arts, zelf het recept voor het dodelijke middel mag uitschrijven, dit vervolgens zelf bij de apotheek moet ophalen, bij de zelfdoding aanwezig moet blijven en vervolgens ook weer zelf naar de apotheek moet terugbrengen wat niet gebruikt is. Dat laatste is uiteraard niet te controleren en dat is in geval van een dodelijk middel niet zonder risico.

Ontmedicalisering

Het initiatiefwetsontwerp wil duidelijk niet alleen ruimte bieden voor hulp bij zelfdoding aan (oude) mensen die gezond en wel hun leven voltooid achten, maar deze hulp ook ontmedicaliseren. Dat wringt op z'n minst bij de keuze voor het dodelijke middel en de dosering, maar het sluit wel aan bij een breed levend gevoel dat de beslissingsmacht over het eigen leven niet afhankelijk mag zijn van het oordeel van een arts. Dit verklaart ook waarom het nodig gevonden wordt naast de bestaande euthanasiewet een nieuwe artsloze wet te plaatsen. In principe laat de euthanasiewet, in ieder geval wat de wettekst betreft, ruimte voor een interpretatie die niet uitgaat van ziekte. In de praktijk ontstaat die ruimte geleidelijk ook. De acceptatie van een 'stapeling van ouderdomsaandoeningen' – aanvankelijk meer terecht 'ouderdomsklachten' genoemd – als voldoende grond voor een melding, wijst in die richting. Tot nu toe wordt er van dit criterium nog opvallend weinig gebruik gemaakt. De recente positieve uitspraak van de Hoge Raad 'in het belang der wet' over de geldigheid van een eerder afgegeven schriftelijke euthanasiewens

De belangrijkste afwijkende regeling in de Wet Toetsing Levensbeëindiging is echter toch het vrijwel volledig voorbijgaan aan de rol van de arts, die in huidige euthanasiewet een centrale plaats inneemt

De huidige wetstekst laat naar ons oordeel op zichzelf voldoende ruimte voor nieuwe inzichten. De verandering moet komen van herziening van eerder gegeven beperkende interpretaties

Paul Schnabel is socioloog, universiteitshoogleraar en voormalig Eerste Kamerlid namens D66. In 2016 was hij voorzitter van de adviescommissie Voltooid leven.

in geval van dementie is ook een stap in de richting van een ruimere interpretatie van de wet dan twintig jaar geleden. De Commissie Voltooid Leven, waar ik voorzitter van was, zag in 2016 – tot teleurstelling van toenmalig minister van Volksgezondheid Edith Schippers – ook geen reden voor een wetswijziging of een nieuwe wet. De huidige wetstekst laat naar ons oordeel op zichzelf voldoende ruimte voor nieuwe inzichten. De verandering moet komen van herziening van eerder gegeven beperkende interpretaties. Daar mag door politiek, professie en justitie twintig jaar na aanvaarding van de wet best wat meer vaart mee worden gemaakt.

Uitzichtloos en ondraaglijk lijden

Uit het leven willen stappen simpelweg omdat het leven ‘voltooid’ is, lijkt logischer dan het is. Omdat iets voltooid is, hoeft er nog niet een einde aan gemaakt te worden. Onderzoek heeft inmiddels ook laten zien dat de conclusie ‘voltooid’ op zich nooit een doodswens inhoudt. Zelfs als ze heel erg ziek zijn, hangen de meeste mensen nog erg aan het leven. Eigenlijk is het meer in overeenstemming met de werkelijkheid om te zeggen dat wie oud en gezond blijkt geeft van niet verder te willen leven, in ieder geval geestelijk niet gezond is. Het is tekenend dat het initiatiefwetsvoorstel door het stellen van een leeftijdsgrens zelf al duidelijk maakt dat bij jongere mensen niet van een voltooid leven gesproken kan worden. Ieder onderzoek en ook de praktijk heeft laten zien dat als zij zeggen dood te willen er juist sprake is van een zeer onvoltooid leven, dat nauwelijks kansen lijkt te hebben ooit bevredigend ‘voltooid’ te kunnen worden. Iedereen heeft de vrijheid – het is geen recht! – een eind aan zijn leven te maken, maar zeker bij jongere mensen hoort het verlenen van hulp bij zelfdoding een heel moeilijke en zeldzame beslissing te zijn. Bij zeer hoge leeftijd (die gaat bijna altijd gepaard met een stapeling van ouderdomsaandoeningen) en bij ziekten met een afschuwelijk of een terminaal verloop (dan speelt leeftijd op zich geen rol meer) kan de zelfgekozen dood de oplossing worden voor een leven dat tot ‘uitzichtloos en ondraaglijk lijden’ is verworden. Daar moet de mogelijkheid voor zijn en in principe biedt de huidige euthanasiewet die ook. Voltooid leven behoeft geen wet. Euthanasie en hulp bij zelfdoding zijn voor alle betrokken partijen moeilijke beslissingen en dat moet ook zo blijven. ●

Nederland heeft nu bijna twintig jaar wetgeving die ons behoedt voor onnodig, ondraaglijk en uitzichtloos lijden. De kern van deze wet is het respect voor de autonomie van de persoon. Nu ligt er een wet voor die deze autonomie in een wettelijke regeling wil gieten – en daarmee juist afhankelijk maakt. Want autonoom beslissen doe je zelf.

Door Rutger Jan van der Gaag

Een tragische paradox

Het verhaal gaat dat bejaarde Japanners en oudere Eskimo's vroeger, wanneer zij voelden dat hun leven voltooid was, de gemeenschap verlieten. Als het waar is dat zij bewust en ongedwongen daar voor kozen, dan is dat een mooi voorbeeld van autonomie, verantwoordelijkheid en solidariteit. Het waren samenlevingen waar de schaarste verdeeld moest worden.

Wij leven in overvloed. Overvloed van middelen van bestaan, overvloed aan aanbod van zorg. De materiele vooruitgang heeft onze levensverwachting sterk verlengd. En de medische wetenschap voegt daar sinds heel kort ook nog een beetje aan toe. Dat de levensverwachting nog sterk afhankelijk is van onze sociale omgeving, wordt pijnlijk geïllustreerd door het ruime verschil in levensverwachting – meer dan tien procent – tussen bevoorrechten en minder bevoorrechten in onze samenleving.

Autonomie en bescherming

Nederland heeft nu bijna twintig jaar wetgeving die ons behoedt voor onnodig, ondraaglijk en uitzichtloos lijden. De kern van deze wetgeving is het respect voor de autonomie van de persoon. Het toetsingskader is bedoeld om vast te stellen dat het uitsluitend gebeurt op uitdrukkelijk verzoek van de betrokkenen zelf. Dit beschermt ‘patiënten’ tegen het plaatsvervangend lijden van de omgeving als zij lichamelijk of psychisch achteruit gaan of minder of anders worden dan voorheen. En tegen de druk van erfgenamen, die het zonde vinden dat ‘hun’ geld besteed wordt aan dure zorg. Nu plaatst overvloed ons voor wezenlijke dilemma's.

Autonomie & afhankelijkheid

Het geeft rust als je niet afhankelijk bent. En dan wordt 'autonoom' een besluit nemen een hele andere kwestie en dan ligt de vraag waarom en wanneer anders

Onlangs werd ik benaderd door een buurtgenote die ouderen bezoekt. Zij zat in haar maag met de indringende hulpvraag van een 83-jarige weduwe. Haar kinderen wonen ver weg. Vrienden vallen steeds meer weg. Nu vroeg zij dringend om hulp bij het beëindigen van haar 'voltooid leven'. De stapeling van ziektes, passend bij haar leeftijd, rechtvaardigde naar mijn inzien een indringend gesprek met de huisarts. De huisarts nam er de tijd voor. Zij stemde toe in een consult van een SCEN-arts (die toetst of aan de zorgvuldigheidseisen van de euthanasiewet wordt voldaan). Ook al hadden zij samen al vastgesteld dat zij het gevoel had dat haar leven zinloos was geworden en dat zij iedereen tot last was. Het gesprek met de SCEN-arts heeft niet plaatsgevonden. De dochter van de weduwe werd plotseling ernstig ziek. De vrouw zette zich geweldig in voor haar schoonzoon en haar kleinkinderen. Die bleken haar hard nodig te hebben. De vraag om een levensbeëindiging was irrelevant geworden. Grenzen verschuiven.

Onafhankelijk zijn geeft rust

Het deed mij terugdenken aan een bevriende collega die in de jaren tachtig aids kreeg. Hij definieerde heel scherp wanneer voor hem leven niet meer zinvol zou zijn. Namelijk als hij zich niet meer zelfstandig zou kunnen bewegen in en rondom zijn huis. Hij had alles geregeld om er dan een einde aan te maken. Met een collega hadden wij hem daartoe de middelen gegeven. Deze stonden nog ongebruikt op zijn nachtkastje toen hij stierf, vier jaar nadat de door hem gestelde grens was gepasseerd. Iedere dag, ook tijdens zijn achteruitgang, zag hij mooie dingen waarvoor hij ook de volgende dag weer wakker wilde worden.

Niet alleen in mijn lange klinisch ervaring zijn veel middelen om er een einde aan te maken ongebruikt achter gebleven, zo ook in Oregon, een westelijke staat in de Verenigde Staten. Daar kan iedere burger, die met een medisch attest aantoonde dat hij nog minder dan zes maanden te leven heeft, beschikken over middelen om een einde aan zijn leven te maken. Ook die middelen worden maar zelden gebruikt.

Het geeft rust als je niet afhankelijk bent. En dan wordt 'autonoom' een besluit nemen een hele andere kwestie. Veel angst valt weg. Je bent zelf aan zet. En dan ligt de vraag waarom en wanneer anders.

Nu dringen velen die hun leven als voltooid beschouwen juist aan op hulp daarbij. Zij voelen zich blijkbaar niet autonoom om zelf te beslissen. Of zij denken dat er niets zelf te beslissen valt. Nu ligt er een wet voor die uit naam van de autonomie en eigen keuze een wettelijke rege-

Foto: Herman Wouters

ling te treffen, die afhankelijk maakt. Dat is een tragische paradox. Wij hebben een goede wetgeving voor mensen bij wie het 'voltooid' leven eigenlijk geen leefbaar leven meer is, door een stapeling van ziekten. Maar een ieder, zonder deze toenemende ongemakken, staat het vrij om te stoppen met eten en drinken en zo zijn einde te versnellen.

Behandelbare zaken

Maar wat maakt dat iemand het gevoel heeft dat zijn leven 'voltooid' is? Eerder noemde ik een voorbeeld waarin de zin en zingeving aan het leven verloren dreigden te gaan. Vaak gaat het ook om angst voor die zinloosheid, depressieve verwerking van verliezen, vereenzaming. Dit zijn behandelbare zaken. Maar ook pijnlijke en confronterende bijproducten van onze in toenemende mate geïndividualiseerde maatschappij, waarin jong en dynamisch het devies is, spelen een rol. Zelden wordt gezegd: 'wat een mooie oude dag'. Het motto is: 'voor altijd jong'. Een pijnlijke ontkenning van de werkelijkheid dat ouderdom met gebreken en verlies komt. En waarbij de ooit geprezen wijsheid van ouderen al helemaal niet meer in de mode lijkt te zijn.

Als alles op jong gezond en dynamisch is gericht, en het devies 'dit kunnen wij wel fiksen' niet meer opgaat, zijn maatschappelijke solidariteit en meer geneeskunst dan geneeskunde aan de orde. Atul Gawande is een brilante hoogleraar heelkunde aan Harvard en bevolgen columnist voor *The New York Times*. Als zijn schoonmoeder steeds meer hulpbehoevend wordt, gaat hij bij zijn bijna-buurman de geriater op bezoek. Die beantwoordt zijn vragen niet, maar nodigt hem uit om een consult bij te wonen. De oude dame heeft wel tien ziektes waar Gawande innerlijk van vindt dat die scherp in de gaten gehouden moeten worden. De geriater lijkt nauwelijks geïnteresseerd in goed gereguleerde bloeddruk en diabetes. Hij vraagt: 'Wat is voor u belangrijk mevrouw?'. 'Op bezoek kunnen gaan, onder de mensen komen', is haar antwoord. Aan het einde van het consult is het recept een verwijzing naar een goede pedicure voor optimale voetverzorging. De ondertitel van zijn boek *Being Mortal* (2014) is dan ook *Medicine and What Matters in the End*. Voor Gawande een levensles in geneeskunst! Wie de moeite neemt om echt te luisteren en gevraagde hulp te bieden, heeft geen hightech geneeskunde meer nodig, laat staan nieuwe wetgeving. Die heeft daadwerkelijk oog en oor voor de ander.

Autonoom beslissen

Mijn leven is voltooid. Ik heb mijn maatschappelijke bijdrage geleverd en wij hebben drie kinderen tot autonomen volwassenen opgevoed. Ik ben nog onafhankelijk, ik hoef geen beroep te doen op hoge solidariteitskosten en ik heb geen behoefte om 'eruit te stappen'. Maar ik hoop dat als die tijd wel komt, ik autonoom zal kunnen en durven beslissen. En ik hoop dat niemand mij er dan op zal wijzen dat ik in een land leef waar er bij wet een oplossing is voor mijn beleefde overbodigheid! ●

Wie de moeite neemt om echt te luisteren en gevraagde hulp te bieden, heeft geen hightech geneeskunde meer nodig, laat staan nieuwe wetgeving

Rutger Jan van der Gaag

is emeritus hoogleraar psychiatrie aan Radboudumc in Nijmegen en oud-voorzitter van artsenfederatie KNMG.

We hebben te maken met een driedubbele vergrijzing: we worden gemiddeld ouder, de ouderen worden ouder én we worden ouder in betere gezondheid. Waarom zit die verouderingswinst ons dwars? Dit artikel gaat in op de urgente vraag hoe we de meerwaarde van een langer leven beter kunnen waarderen.

Door Marcel Olde Rikkert

Meerwaarde
van een
langer leven

Ouderdom: wat is het leven ons dan waard?

Iedere week komt er ongeveer een weekend aan levensverwachting bij. Bovendien worden we steeds beter oud: de 90-jarige van nu is de 70-jarige van vijftig jaar geleden. Maar het lijkt of we individueel en maatschappelijk niet goed raad weten met de lange duur van deze bij elkaar gesprokkelde levenswinst. Sommige oudere mensen geven zelfs aan niet verder te willen met de onvermijdbare rafelranden aan het einde van het leven, waarin ons fysiek, psychisch en sociaal kapitaal afneemt. Bovendien nemen de kosten van de gezondheidszorg sterk toe zolang we bij iedere oudere iedere ziekte – men heeft er meestal meerdere tegelijk – hetzelfde willen behandelen als bij een 40-jarige. Dit artikel gaat vanuit wetenschappelijk- en zorgevaluatie-perspectief in op de urgente vraag hoe we de meerwaarde van een langer leven beter kunnen waarderen.

Introductie

We komen via geboorte allen min of meer op dezelfde manier in het leven en nemen er bij het overlijden ook sterk gelijkaardig afscheid van. Echter, ertussenin bestaan levensgrote verschillen. Bovendien dreigt de bevolkingsopbouw topzwaar te worden aan de kant van het levenseinde. Dat komt paradoxaalwijs doordat de laatste decennia een dubbel verouderingssucces laten zien: we worden niet alleen gemiddeld ouder, maar we doen dat ook in betere gezondheid. In 2020 waren er 3,4 miljoen 65-plussers en dat aantal stijgt naar 4,8 miljoen in 2040. Daarbij stijgt het aantal personen tussen 70 en 80 jaar in absolute zin, maar de groep boven

Foto: Herman Wouters

1 | <https://www.volksgezondheidtoekomstverkenning.nl/c-vtv/trendscenario-update-2020/sterfte-en-levensverwachting>

2 | Zie hier: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32693105/>

De verouderingssnelheid blijkt voor het grootste deel afhankelijk van leefstijl en toevallig opgelopen schade. Juist daardoor nemen de verschillen tussen mensen met de leeftijd sterk toe

de 90 jaar stijgt relatief gezien het hardst.¹ Dit laatste noemen we ook wel ‘dubbele vergrijzing’: meer ouderen en meer oudste ouderen. Eigenlijk is het driedubbele vergrijzing, omdat we het ook nog eens beter lichamelijk en geestelijk doen op hoge leeftijd. Voor IQ heet die verbetering van functioneren metertijd het *Flynn-effect*. Maar waarom zit die driedubbele winst van veroudering ons ook dwars? Ik zal proberen in kort bestek de achtergronden en grenzen van de trends in veroudering weer te geven, en de sleutelbegrippen uit de titel daartoe achtereenvolgens bespreken.

De ouderdom bestaat niet

Wanneer ouderdom en veroudering beginnen, is afhankelijk van definities. En helaas zijn we het daar in de gerontologie en geriatrie verre van over eens. Tijdens een congres in Montreal, juist voor de COVID-golf, bleek me dat nog eens heel duidelijk: er waren zoveel meningen als collega's.² We waren het wel eens dat er meerdere moleculaire en cellulaire processen parallel aan elkaar actief zijn bij veroudering. Tevens beaamde iedereen dat deze verouderingsprocessen samen, reeds vanaf de geboorte, steeds meer schade stapelen in onze cellen en organen. Maar daar hield de eensgezindheid dan ook op.

Ondanks deze onenigheid is er wel veel kennis over veroudering opgebouwd de afgelopen decennia. We weten dat we evolutionair heel efficiënt uitgerust zijn met biochemische reparatiemechanismen om de aanzienlijke dagelijkse schade, bijvoorbeeld aan ons DNA, weer te herstellen. Heel efficiënt, maar niet feilloos. Leven geeft altijd restschade, omdat de evolutie niet selecteert op het voortbestaan van ons als individu, maar van *Homo sapiens* als soort. Net zoals bij al die andere soorten dieren en planten, gaat onze meeste energie naar het voortbestaan van de soort. Daarom worden we gemakkelijk zo oud dat we kinderen kunnen krijgen en deze kunnen opvoeden. Maar het is meteen ook de reden waarom daarna de sporen van veroudering en afname van maximaal prestatievermogen zichtbaar worden. In de volksmond heet dat zichtbaar worden ‘veroudering’ en is ‘ouderdom’ de fase waarin we dit geleidelijk ontstane functieverlies duidelijk aan de persoon af kunnen lezen. De snelheid van deze veroudering is maar voor een beperkt deel genetisch bepaald, voor zo'n twintig tot veertig procent; afhankelijk van op welke functie of orgaan je let. Deze verouderingssnelheid blijkt voor het grootste deel afhankelijk van leefstijl en toevallig opgelopen schade. Juist daardoor nemen de verschillen tussen mensen met de leeftijd sterk toe. Je begint als baby allemaal gelijk wat betreft verouderingsperspectief, maar je levensverhaal en de krassen die je daarbij onvermijdelijk oploopt, maken ons steeds meer verschillend van broer, zus en buurman. Deze waarheid als een koe heeft grote beleidsmatige gevolgen. We willen iedereen passende zorg en maatschappelijke ondersteuning leveren, maar hoe moet dat als de verschillen tussen personen van een bepaalde leeftijd steeds groter worden? Simpele leeftijdscriteria werken niet meer, omdat ze niet sporen met die sterk toegenomen interindividuele verschillen. Dat is beleidsmatig een lastige conclusie, omdat het CBS en SCP wel veel cijfers gekoppeld aan leeftijd hebben, maar niet aan de betekenisvollere functionele kenmerken.

We leven niet gemiddeld

De gemiddelde levensverwachting *zonder beperking* is voor mensen die nu geboren worden 73 en 70 jaar, voor respectievelijk mannen en vrouwen. Deze gelden vanaf geboorte. Belangrijker voor dit betoog is de *levensverwachting op hoge leeftijd*, met en zonder beperkingen. Deze bepalen immers samen de tijd waarin ouderen ondersteuning nodig hebben. In die levensverwachtingen zit echter een zeer forse spreiding, terwijl het CBS alleen gemiddelden geeft.³ Voor het realiseren van op individueel niveau passende zorg, moeten we de (biologische) leeftijd en de levensverwachting individualiseren. Confectiezorg past niet meer. Ouderen hebben zorg op maat van hun eigen veroudering in biologische en psychosociale zin nodig. Het best voorspellend zijn daarbij gegevens over opleiding, sociaal-economische status, ziektelast en functioneren (bijvoorbeeld loopsnelheid). Er bestaan hiervoor vele apps en voorspellingsformules die echter geen van allen een onzekerheidsmarge in hun fraaie voorspellingen aangeven. Deze (veelal commerciële) apps bieden dus vooral schijnzekerheid, ook als ze als baanbrekende e-health worden aangeprezen. Hoewel de CBS-data alleen gemiddelden geven, zijn ze wel de meest betrouwbare indicatie waarop voor een individu een correctie naar boven of naar beneden kan worden aangebracht, op basis van leefstijl, opleiding, sociaal economische klasse, ziektelast en functioneren.

Complexiteit en rafelranden

Aan het einde van een lange fase van toenemende interindividuele verouderingsverschillen, die loopt vanaf groei en ontwikkeling tot de laatste levensjaren, ontstaat er in die echt allerlaatste levensfase weer een trechter naar meer uniformiteit. De overgrote meerderheid van ons wacht een periode met toenemende beperkingen en afhankelijkheid. Slechts een kleine minderheid van de oudere mensen (10-15 procent) overlijdt plotseling op hoge leeftijd, zonder een steile of minder steile glijbaan van afnemende gezondheid.⁴ Daardoor krijgen we vrijwel allemaal te maken met de rafelranden van het leven als we oud worden. Die rafels horen bij het leven zoals dat door ruim vijf miljoen jaar menselijke evolutie is gevormd. We kunnen die rafelranden ook niet met een *anti-aging*-pil wegnemen, zoals sommige positivistisch ingestelde wetenschappers beweren. Er zijn er zelfs die volhouden dat we veroudering of verouderingsziekten zoals dementie met één medicijn kunnen genezen. Mits er flink in hun onderzoek wordt geïnvesteerd, is vaak de echo van die belofte. Zowel wetenschap, gezondheidszorg als maatschappij (media, markt en cultuur) dragen zo bij aan medicalisering van ouderdom tot ziekte of medisch probleem. Met alle risico's van dien, omdat er maatschappelijker veel urgentere en belangrijker problemen bestaan die inzet van onze beperkte middelen vragen. Sterker nog, het is zeer waarschijnlijk dat een langere levensduur dankzij meer medische interventies – vooral haalbaar in hoge-inkomen-landen – de problemen rond klimaat, migratie en ongelijke kansen verder vergroot. Het leidt ook af van het onder ogen durven zien van het onderliggende probleem: het goed leren aanpassen aan vergankelijkheid en beperkingen.

3 | <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2019/51/kernprognose-2019-2060-19-miljoen-inwoners-in-2039>

4 | Gill, T., Gahbauer, E., Han, L. & G. Allore. (2015). 'The role of intervening hospital admissions on trajectories of disability in the last year of life: prospective cohort study of older people' in: *BMJ* 350:h2361.

De overgrote meerderheid van ons wacht een periode met toenemende beperkingen en afhankelijkheid. Slechts een kleine minderheid van de oudere mensen (10-15 procent) overlijdt plotseling op hoge leeftijd

De evolutionaire wetmatigheid is dat we een wegwerplichaam hebben dat alleen dient om het leven van de Homo sapiens door te geven

Bovendien miskennen de niet goed onderbouwde claims op een maakbare en vermijdbare veroudering de evolutionaire wetmatigheid dat we een wegwerplichaam hebben dat alleen dient om het leven van Homo sapiens door te geven. Die evolutie heeft allereerst gezorgd voor de enorme complexiteit van het gezonde leven, waarmee we ons steeds beter konden redden tot en met voortplanting. Maar het zorgde ook voor de enorme variatie en willekeur waarmee op hoge leeftijd al die schade ontstaat. In ieder individu worden met de jaren stiekem stokjes gestoken tussen miljoenen radertjes van onze biochemische machinerie. Daar moeten we mee leren leven. Of niet. In ieder geval zijn al die stokkende biochemische processen niet met één simpel tabletje te redden. De enige echte, maar ook zeer radicale oplossing is jezelf voortijdig afsnijden van die rafelranden. En daarmee hebben we meteen de uitersten geschetst van mogelijk ouderensbeleid: ofwel we ondersteunen aanvaarding van ouderdomskwalen, ofwel we ontwikkelen drastisch einde-levenbeleid. Maar gelukkig ligt daartussen ook nog een heel palet van zinnige hulpbronnen en manieren om gezonde adaptieve veroudering te versterken. En over dat palet en zijn uiterste waarden gaan de vervolgvragen, die tevens varianten zijn op het oer-Hollandse ‘Wat mag het kosten?’.

Foto: Herman Wouters

Waardebepaling

De waardebeoordeling van de zorg is in de huidige coronatijd actueel en urgent geworden. Er worden immers grote inspanningen gevraagd om de schade door het coronavirus zoveel mogelijk te beperken. We ontwikkelen vaccins, maar ook allerlei nieuwe medicamenten die elkaar in de registratierij voor de Europese registratie autoriteit verdringen. Er worden enorme medische inspanningen gepleegd om de pandemie in te dammen. Maar hoeveel mag dat de samenleving kosten? Het gaat ook hier immers vooral om de bedreiging van oudere levens, qua kalender- of biologische leeftijd.⁵ Het coronavirus vormt dus geen bedreiging voor het voortbestaan van de soort. En in hoeverre mag dat ten koste gaan van de kansen en opleiding van nieuwe generaties? Hun IQ hebben we juist wel nodig om de bedreigingen voor onze soort het hoofd te bieden.

Recent is geschat dat ieder door intensieve COVID-19-behandeling bespaard levensjaar ongeveer 160.000 euro heeft gekost.⁶ Dat is veel. Het is ongeveer het dubbele van de 80.000 euro die een groep wetenschappers eerder op verzoek van de minister had voorgesteld als een redelijke grens voor een gewonnen levensjaar (QALY: *Quality-Adjusted Life Years*). De grote omvang van de pandemie roept daarom opnieuw de vraag op hoeveel een levensjaar mag kosten. Als je dat aan de gemiddelde Nederlander vraagt dan zegt deze dat het ongeveer een dubbel jaarsalaris mag zijn.⁷ Nu is het modale inkomen ongeveer 40.000 euro, dus dat komt dan nog steeds overeen met de eerdere schatting voor het ministerie. Maar de inkomsten per jaar lopen sterk uiteen in Nederland. Vindt de Nederlander dan ook dat bij een lager inkomen het redden van een levensjaar minder waard is? In de praktijk is dat in ieder geval niet zo. Gelukkig is de toegankelijkheid van de zorg in Nederland goed en vrijwel alle essentiële zorg verzekerd. Maar dat wil allermindst zeggen dat verschillen in de zorg zijn uitgebannen. Hoe meer je je aanvullend verzekert, hoe beter en uitgebreider de zorg wordt. Bovendien hebben mensen met een lager inkomen veel meer kans op levensbedreigende aandoeningen vroeg in hun leven, terwijl dat maar voor zo'n 15 procent samenhangt met eigen leefstijl. Toch houden we globaal dezelfde meetlat aan voor de waarde per te winnen levensjaar. Is dat terecht?

Perverse prikkels

De vraag is ook wat het leven op hoge leeftijd ons waard is. Het persoonlijk voornaamwoord staat verdekt opgesteld in de titel van dit betoog, maar is niet minder belangrijk. Over wie gaat het 'ons'? Zijn het de politici, zijn we het allemaal of zijn het de jongere volwassenen die de kosten op moeten brengen uit solidariteit met de oudere generatie? Of zijn het zorgverzekeraars?

Uit ervaring met innovaties en het zoeken naar mogelijkheden om deze op te nemen in regulier vergoede zorg en preventie, is mij gebleken dat het antwoord op de waarde-vraag sterk verschilt van belanghebbende tot belanghebbende. Dus van het 'ons'. Wanneer een oudere de langdurige zorgindicatie kan krijgen en daarmee uit de Zorgverzekeringswet (zvw) en Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) naar de Wet Langdurige

5 | Olde Rikkert, M. (1999). 'Visual estimation of biological age of elderly subjects: good interrater agreement' in: *Gerontology* 45 (3): pp. 165-7.

6 | Mackenbach, J. (2020). *Afscheidsrede Erasmusum*, 23 oktober 2020.

7 | Van Gils, P., Schoenmaker, C. & J. Polder. (2013). 'Hoeveel mag een gewonnen levensjaar kosten?' in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 157: A6507.

De vraag is ook wat het leven op hoge leeftijd ons waard is. Over wie gaat het 'ons'? Zijn het de politici, zijn we het allemaal of zijn het de jongere volwassenen die de kosten op moeten brengen uit solidariteit met de oudere generatie?

Perverse prikkels door schotten in de betaling moeten daarom uitgebannen worden. Ze staan haaks op de grote opdracht aan ons allen om ons wanneer we oud worden de meest passende en doelmatige zorg te gunnen

Zorg (wLZ) kan stappen, zal een gemeente dat niet tegenhouden. De oudere zelf wil dat op oneigenlijke financiële gronden vaak juist wel tegenhouden. Voor dezelfde zorg in de wachttijd tot opname in het verpleeghuis moet de oudere in de wLZ immers bijbetalen of 'zijn woning opeten', terwijl daarvoor de zorg in zvw en Wmo volledig verzekerd en vrij was. Uiteindelijk is het hemd nader dan de rok en eigen budget van instellingen en mensen bepalend. Dat is problematisch omdat de beste inhoudelijke keuze zo mede bepaald wordt door onderliggende financiële belangen, of perverse prikkels. De Wmo-adviseur wordt zo links en rechts door de gemeente geïnstrueerd om aan te dringen op snelle wLZ-indicering. Specialisten ouderengeneeskunde worden om dezelfde reden door hun instellingen geïnstrueerd om die revalidatietrajecten te indiceren die voor hun instelling financieel het beste uitvalt. Dat is uiteindelijk kortzichtig, want oud worden we bijna allemaal. Dus van een goede en duurzaam toegankelijke zorg en ondersteuning profiteert iedereen. En van de schotten heeft iedereen last. Hier ligt een belangrijke taak voor de politiek in de komende jaren. Perverse prikkels door schotten in de betaling moeten daarom uitgebannen worden. Ze staan haaks op de grote opdracht aan *ons allen* om ons wanneer we oud worden de meest passende en doelmatige zorg te gunnen.

Vooroordelen herijken

De coronacrisis daagt ons uit de titelvraag nog eens fundamenteel te beschouwen. Wat is een levensjaar aan het einde van het leven waard? Wat is het waard aan inspanning en vermoeidheid van artsen, aan aandacht van verpleging en verzorgenden, aan solidariteit van jong naar oud? Het grote rumoer in de talkshows maakt duidelijk dat de meningen hierover sterk verschillen. Wat is het onszelf waard als we denken aan hoe we oud willen worden? Wat willen we ervoor doen en laten aan gezonde levensstijl? Willen we nog van betekenis zijn die jaren? Kunnen en willen we nog meedoen?

We zijn in Europa kritischer over mensen van hoge leeftijd dan in de Verenigde Staten, Rusland en China. Dat wordt alleen al geïllustreerd met de gemiddelde leeftijd van 72 jaar van hun regeringsleiders (resp. Biden, Poetin en Xi Ping) in vergelijking tot die van de onze. Het zou de moeite waard zijn onze vooroordelen over veroudering (ook wel *ageism* genoemd) op deze buitenlandse perspectieven te herijken. Anderzijds hebben we ook hier genoeg voorbeelden die prikkelen tot het tegendeel. Jan Terlouw is in dit verband een prachtig rolmodel van kracht en wijsheid op hoge leeftijd, net zoals trouwens Hedy d'Ancona, Herman Wijffels en Alexander Rinnooy Kan.

Wederkerigheid als sociale cryptocurrency

Bij een poging tot waardebeoordeling is wederkerigheid als kernwaarde in het leven van de oudere van groot belang.⁸ Ouderen kunnen nog veel betekenen voor hun directe omgeving, in buurt wijk en gemeente, maar ook landelijk. En ze willen ook veel liever geven en delen dan alleen (zorg) ontvangen. Wederkerigheid vraagt echter wel een positieve maatschappelijke verwachting dat een oudere ook echt iets te geven heeft. Dat

8 | Vernooij-Dassen, M., Leatherman, S. & M. Olde Rikkert. (2011). 'Quality of care in frail older people: the fragile balance between receiving and giving' in: *BMJ* 342:d403.

zij of hij toevoegde waarde kan bieden. Het vraagt ook het realiseren van de voorwaarden om een bijdrage te leveren. Dat begint bij het mogelijk maken om getrapt op te houden met betaald werk, afhankelijk van eigen wens en veerkracht. Getrapt pensioen dus. Dat vraagt echter wel dat het voor werkgevers aantrekkelijk genoeg is om oudere medewerkers deeltijds in dienst te houden. Vervolgens zou het de moeite waard zijn een systeem te ontwikkelen van solidariteit en wederkerigheid in informele zorg en ondersteuning. Van ouderen, voor ouderen in de eigen buurt. Dat helpt buurtzorg beschikbaar te houden, ook wanneer jonge verplegenden en verzorgenden niet meer beschikbaar zijn. Tegen de mainstream geneeskunde in, waarin ouderen vooral negatief worden geduid met kwetsbaarheid, multimorbiditeit en dementie, moeten we ouderen de kans geven met veerkracht sociaal waar mogelijk actief te blijven. 9/10

Vanuit deze probleemschets is het politiek urgent om te overdenken hoe het strijden voor een positief en op wederkerigheid gebaseerd ouderenbeleid zich verhoudt tot het strijden voor 'voltooid leven'-wetgeving als dominant thema op dit beleidsterrein. Dat geldt des te meer daar palliatieve zorg en euthanasie op hoge leeftijd door stapeling van ouderdomsziekten al lang tot een van de belangrijke verworvenheden van ons land behoren.

Wat is de echte vraag?

Ik hoop duidelijk te hebben gemaakt dat er voor de oudere van nu, en voor ons als de oudere van morgen meerdere vragen schuilgaan achter de centraal gestelde vraag. We hebben de afgelopen honderd jaar grote successen geboekt in verbetering van welvaart, hygiëne en gezondheidszorg. In deze volgorde hebben ze bijgedragen aan een hogere levensverwachting en een beter functioneren op hoge leeftijd. Maar we zullen altijd een vergankelijk wezen blijven. Het zal ons echter niet clichématig als een Magere Hein vergaan, daarvoor verschillen oude mensen te veel. Laten we daarom diverse mogelijkheden en voorbeelden scheppen om waardevol te kunnen blijven voor elkaar. Leven kan zinvoller, zonder dat het steeds langer wordt. Laten we samen leren de vruchten te plukken van wat we al bereikt hebben in het ouder worden. Laat jong en oud samen laten nadenken en beslissen over de grote uitdagingen van deze tijd. Samen kathedralen bouwen voor de toekomst¹¹ en denken in mogelijkheden,¹² in plaats van doodsbang te worden voor de rafelranden aan het einde. ●

9 | Clegg, A., Young, J., Iliffe, S., Olde Rikkert, M. & K. Rockwood. (2013). 'Frailty in elderly people' in: *Lancet* 381(9868), pp. 752–62.

10 | Scheffer, M., Bolhuis, E., Borsboom, D., Buchman, T.G., Gijzel, S.W., Goulson, D., Kammenga, J.E., Kemp, B., van de Leemput, I.A., Levin, S., Carmel Martin, M., Melis, R.J.F., van Nes, E.H. & M. Olde Rikkert. (2018). 'Quantifying resilience of humans and other animals' in: *PNAS* 115 (47), pp. 11883–11890.

11 | Krznaric, M. (2020). *The Good Ancestor: How to Think Long Term in a Short-Term World*. Penguin Random House.

12 | Nussbaum, M. (2011). *Creating capabilities. The human development approach*. Harvard University Press.

Marcel Olde Rikkert is hoogleraar klinische geriatrie bij het Radboudumc in Nijmegen en hoofdredacteur van het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*.

In ons denken over ouderdom staat de problematiek dikwijls voorop: de contacten die verdwijnen, de kwakkelende gezondheid, gevoelens van schaamte en nutteloosheid. Recente beschouwingen over zelfontplooiing en wijsheid wijzen echter op een nieuwe, meer positieve blik op ouderdom. Vier gezichtspunten – in de geest van het ouder worden als een ‘omgekeerde bloei’.

Door Johan Goud

‘Winter voor onwetenden, oogsttijd voor wijzen’

Gedachten over ouder worden

Dat we vergankelijk zijn, is iets dat we van jongs af aan weten, of zouden kunnen weten, of hadden kunnen weten. Verstandige mensen houden er rekening mee. De tijd van ons leven is beperkt, onze mogelijkheden om binnen die grenzen iets goeds tot stand te brengen zijn dat eveneens. We moeten dus richting bepalen en keuzes maken. Die noodzaak wordt nog wat dringender wanneer we tot de categorie ‘ouderen’ gaan behoren, dus als we zestigers, zeventigers en ouder worden. Meer nog dan voorheen komt het erop aan je van de relatief korte tijd die je wacht bewust te worden en je te beperken. In ons denken over ouderdom staat – ook in benaderingen van gerontologen – dikwijls de problematiek voorop: de arbeid die verdwijnt, de contacten die geringer worden, de kwakkelende gezondheid, de mobiliteit die moeizamer wordt, de gevoelens van schaamte en nutteloosheid. We hebben het dan nog niet over de gevreesde eindsituatie van het fysiek gehandicapte en dementerende bejaard zijn. Een situatie die met genadeloze precisie verbeeld wordt in de bekroonde en veelgelezen romans van J. Bernlef (*Hersenschimmen*, 1984) en Jeroen Brouwers (*Clïënt E. Busken*, 2020).

Zelfontplooiing en wijsheid

Hoe reageren we op het oud worden en het oud zijn? Een algemene trend is, als ik het goed zie, dat we ons afkeren van visies die voornamelijk problemen zien en dat we naar oplossingen op zoek gaan. Dat is in zekere zin logisch. Volgens voorspellingen van het CBS zal ons land in 2040 rond de vijf miljoen 65-plussers tellen. Voor het overgrote deel van die ouderen zal gelden dat ze geen probleemgevallen zijn, maar vitale leden van de samenleving, met als voornaamste gemeenschappelijk kenmerk dat ze – uitzonderingen daargelaten – geen bezoldigd werk meer verrichten.

In haar recente boek *Vrolijk verval* (2021) pleit voormalig PvdA-politica Hedy d’Ancona voor een vrolijke ouderdom, een die levenslustig en strijdbaar blijft. Ze onderstreept de gelijkheid van mensen, ongeacht hun leeftijd. De waarden van zelfbeschikking en zelfontplooiing gelden ook voor ouderen, niet anders of minder dan ze voor jongeren gelden. In een recent interview met *NRC Handelsblad* over haar boek, zegt ze: ‘Ik ben voorstander van euthanasie voor oude mensen die zeggen dat ze genoeg hebben geleefd. En zelfontplooiing in de zin dat je je als ‘grijsaard’ niet terugtrekt in je relaxfauteuil, maar bezig bent met zaken waarvoor je eerder geen tijd of geen geld had, zoals studeren of een instrument bespelen. Je moet niet uitblussen’.

Beschouwingen als deze raken aan levensvragen. Veronderstellingen van filosofische en levensbeschouwelijke aard spelen er onvermijdelijk een rol in. Unanimitieit is op dit punt dus niet te verwachten. De theoloog en ethicus Frits de Lange geeft in zijn eveneens recent verschenen boek *Eindelijk volwassen. De wijsheid van de tweede levenshelft* (2021) de voorkeur aan het oude ideaal van de wijsheid als een perspectief voor wie ouder wordt. Of hij dat ideaal terecht met het denken van Griekse filosofen en christelijke mystici verbindt, betwijfel ik. De wijsheid waarnaar zij zochten was niet aan leeftijd gebonden; ze vloede voort uit een redelijk en onafhankelijk inzicht in de waarheid. Maar als hij niet méér bedoelt – zoals hij op diverse plaatsen ook aangeeft – dan dat de gevorderde en hoge leeftijd ons extra kansen geeft om ‘wijs’ te worden, dan ben ik het met hem eens. Die grotere wijsheid heeft me vaak getroffen in het contact met mensen die ouder waren dan ikzelf.

Omgekeerde bloei

Frits de Lange legt andere accenten dan d’Ancona. Het gaat hem niet zozeer om de voortgaande zelfverwerkelijking en zelfontplooiing – die vooral in jongere levensfasen van groot belang zijn. In de fasen van ouder worden, samengenomen in wat hij de tweede levenshelft noemt, mag het zwaartepunt elders liggen. Zo schrijft hij over de deugd van de nederigheid, over het generatieve, op komende generaties gerichte leven, over wijsheid als verdwijnkunst. Treffend is bijvoorbeeld het inzicht van Joan Erikson (1903–1997), echtgenote van psycholoog Erik Erikson (1902–1994), volgens wie het in onze ontwikkeling om identiteit en ego-integriteit draaide. Hij onderscheidde niet minder dan acht levensfasen. Na zijn dood denkt zij verder. Zij voegt als negende fase de hoge ouderdom toe en typeert deze als een ‘opengaan van de zintuigen’ en een ‘als de kinderen worden’.

Volgens voorspellingen van het CBS zal ons land in 2040 rond de vijf miljoen 65-plussers tellen. Voor het overgrote deel van die ouderen zal gelden dat ze geen probleemgevallen zijn, maar vitale leden van de samenleving

Het gedicht *Uitsig op die kade* van de Zuid-Afrikaanse dichteres Elisabeth Eybers (1915–2007), door Frits de Lange uitvoerig geanalyseerd, gaat dezelfde richting uit. Ze schreef het in haar huis met uitzicht op de Stationkade in Amsterdam. ‘Ik mis mijzelf steeds minder’, ‘Vermindering neemt waarneembaar toe’, ‘omgekeerde bloei’:

Nouliks vertolkbaar wat hulle my vertel,
spreeus, eksters, meeuwe, eende, kraaie, al
die ywerige dagloners van die wal,
die reier zo afgetrokke opgestel.

Ek mis myself steeds minder. Ek bedoel:
as steeds meer buitendinge my gaan boei
dan sintels van inwendige gevoel
tintel dit of ek selfafstotend groei.

Vermindering neem waarneembaar toe. Ek hoop
om te voldoen aan omgekeerde bloei
en leeg genoeg te loop om vol te loop
met wat vanuit hierbuite binnevloei.

In deze geest van het ouder worden als een ‘omgekeerde bloei’ – met andere woorden: als een bloei die samengaat met een vermindering van het alleen maar ‘ik’ zijn – voeg ik vier gezichtspunten toe.

Foto: Herman Wouters

1 Oogsttijd voor wijzen (Picasso)

Allereerst door een aantal befaamd geworden uitspraken van de schilder Picasso (1881–1973) aan te halen. ‘Je wordt pas jong als je zestig bent en dan is het te laat.’ ‘Een schilder schildert om zichzelf leeg te maken van zijn gevoelens en zijn manieren van zien.’ ‘De ouderdom is een winter voor onwetenden, een oogsttijd voor wijzen.’ Ik interpreteer. Picasso ervaart ouderdom als de leeftijd die het eindelijk mogelijk maakt om heftige emoties en conventionele hindernissen achter je te laten. Zij horen eerder bij de jeugd die zichzelf door die emoties ontdekt, door muren heen gaat maar dikwijls blind is voor alternatieven. Bovendien heeft ze veel energie nodig om heersende conventies te leren kennen en zich ermee te meten. De bevrijding uit die wereld van aandring en aanpassing kan een mens open en ontvankelijk maken voor wat zich aan hem voordoet. Eigenlijk ontstaat pas dan de ruimte om in de ware zin van die woorden jong en onbevangen te worden. Zo beschouwd kan de ouderdom een ‘oogsttijd’ worden, al zit er ook een tragisch kantje aan. Onze fysieke vermogens houden geen gelijke tred met onze innerlijke ontwikkeling: ‘je wordt pas jong als je zestig bent en dan is het te laat.’

Ik las deze uitspraken van Picasso lang geleden – toen ik nog jong was – en ben ze nooit vergeten. Ze spraken me toen aan en doen dat nog steeds. Omdat ze op een creatieve manier spelen met de betekenis van de woorden jong en oud. Omdat ze de schouders ophalen bij de tijd die door klokken en kalenders wordt bepaald. Omdat ze het besef uitdrukken dat het verstrijken van de tijd niet gemeten en berekend kan worden. Tijdelijkheid en vergankelijkheid zijn in hoge mate innerlijke werkelijkheden. Ze hangen nauw samen met onze levenslust, ons levensgevoel, en ook onze levensbeschouwing.

2 De vrolijke gelatenheid van het luisteren (Karl Barth)

Een op het eerste gezicht contrasterende opstelling is die van de theoloog Karl Barth (1886–1968). Hij was één van de meest actieve geesten en productieve schrijvers die de twintigste-eeuwse christelijke theologie heeft opgeleverd – overal en altijd aanwezig en zijn keuze bepalend, in theologie en kerk, in de grote ethische en politieke problemen van zijn tijd. Een gids voor velen. Hij schilderde niet, hij dacht en sprak en schreef. Des te meer moest het zwijgen opvallen, dat zijn bestaan toen hij oud werd ging kenmerken. Hij liet zich er, zij het spaarzaam, over uit. Hij beseftte dat hij het niet meer zou kunnen zoals hij het zou hebben gewild, zeker. Maar ook viel het heilige ‘moeten’ weg. In het spreken van oude mensen ligt onvoldoende ‘zoeken’, merkte hij op, en te veel van een zich herhalen en een hoe dan ook manifest willen zijn. Maar interessanter dan dat is wat hij zegt over het *willen* zwijgen. Barth wilde minder spreken, niet omdat hij plotseling inactief was geworden, maar om op een andere manier actief te worden. Luisteren is ook een activiteit. Die opstelling verkoos hij, in wat hij noemde, een ‘vrolijke gelatenheid’.¹

Het contrast met de uitlatingen van Picasso is duidelijk. Een zich telkens hernieuwend jong-zijn in het eerste geval – zij het dan schilderend, niet sprekend en schrijvend. Een tegelijkertijd vrolijke en gelaten aanvaar-

Picasso ervaart ouderdom als de leeftijd die het eindelijk mogelijk maakt om heftige emoties en conventionele hindernissen achter je te laten

¹ | Gegevens ontleend aan: Busch, E. (1976). *Freiheit und Autorität. Das Generationenproblem in der Sicht des alten Barth*. Theologischer Verlag, pp. 31–34.

Barth wilde minder spreken, niet omdat hij plotseling inactief was geworden, maar om op een andere manier actief te worden. Luisteren is ook een activiteit. Die opstelling verkoos hij, in wat hij noemde, een ‘vrolijke gelatenheid’

ding van het tot een oudere generatie behoren in het tweede geval. Al beseft Picasso wel degelijk dat er iets veranderd is: het is ‘te laat’ om echt jong te worden. En al onderstreept Barth dat ‘luisteren’ iets heel anders is dan passief en inert worden.

3 Vruchtdragende ouderdom (Psalm 92 & Van Gogh)

Onze samenleving is dermate snel, gehaast en *up to date* geworden, dat de waarde van wat oud is niet meer gezien wordt. Ik geef maar wat voorbeelden waaraan ikzelf merk hoe razendsnel de dingen veranderen, dus ook hoe ongevraagd snel ikzelf verouder: opvattingen over de historische en literaire canon, de afnemende waarde die aan de Nederlandse taal wordt gehecht, de ernstige onderschatting van de waarde van kunst, het meer en meer verdwijnen van theologische en filosofische diepgang uit de publieke ruimte. Onze samenleving wordt zo in beslag genomen door wat verandert en nieuw is – maar ook door wat geld oplevert – dat het oude al snel te veel is en onnodig wordt geacht. Het kan niet anders of het valt velen in onze tijd moeilijk om serieus te nemen wat in een psalm staat over de ouderdom die ‘vrucht draagt’, die ‘krachtig en fris’ zal zijn (*Psalm 92:14*). Oude mensen vertegenwoordigen, om het economistisch uit te drukken, in hun visie nauwelijks *human capital*. Zolang ze ‘vitaal’ zijn, kunnen ze worden ingezet als mantelzorgers, maar gaandeweg en in toenemende mate worden ze zelf van zorg afhankelijk. Een vruchtdragende ouderdom past niet in dat beeld.

Wat in eerste instantie beter in dat beeld lijkt te passen, is Van Goghs tekening van een oude kale man met de ellebogen op zijn knieën en het hoofd in de handen. *Worn out* heet die tekening (zie afbeelding hiernaast): opgebruikt, uitgeput, afgetobd. De man heeft bij wijze van spreken alle deuren en vensters gesloten, bedekt zijn zintuigen, heeft zich in zichzelf gekeerd. Wie zich bij een ‘krachtige en frisse’ ouderdom niets kan voorstellen, zal zijn droefgeestig beeld van oud zijn door deze tekening bevestigd zien. Maar het is nuttig om er wat langer naar te kijken.

Het kan je al te denken geven dat Van Gogh zelf dit beeld van oud-zijn kennelijk niet deelde. Dat blijkt niet alleen uit het feit dat hij deze tekening een alternatieve titel meegaf: *At eternity's gate* – op de drempel van de eeuwigheid. Belangrijker is dat de blik van buitenaf, die enkel zwakheid en zieligheid waarneemt, hem vreemd was. Hij probeerde, voortgedreven door wat hijzelf zijn ‘liefde ondanks alles’ noemde, de kracht en de schoonheid in alle dingen en mensen te zien. In een van zijn brieven schreef Van Gogh over deze tekening, dat daar een oude man zit te *peinzen*. ‘Wat is zo’n oude werkmans pak, met zijn kale kop, toch mooi.’

Ik denk dat de van nature onaangepaste Van Gogh van harte in zou stemmen met wat iemand eens over zijn eigen ouderdom schreef: ‘Wie oud wordt, gaat meer van het leven houden en zich meer rekenschap geven van wat er nú gebeurt. Ouder wordend, ben ik erop vooruit gegaan: ik hecht meer waarde aan het heden.’² Wat betekent dat? Het betekent dat negatieve beelden van de ouderdom op een grote vergissing berusten,

2 | Delaunay, G. (1970). *L'herbe et le vent. Feuilles du temps volé*. Albin Michel. Geciteerd door: Buytendijk, F.J.J. (1980). *Aandenken. Bezinning over de levensloop*. Ambo, p. 103.

Worn Out,
Vincent van Gogh (1882).
Van Gogh Museum,
Amsterdam (Vincent
van Gogh Stichting)

In een van zijn brieven schreef Van Gogh over deze tekening, dat daar een oude man zit te *peinzen*. ‘Wat is zo’n oude werkmans pak, met zijn kale kop, toch mooi’

een vergissing waarvan mensen lang voordat zij oud zijn het slachtoffer zijn geworden. Ik bedoel de vergissing dat alleen de toekomst waarde zou hebben, dat het verleden en heden er niet toe zouden doen. In veel gevallen wordt er een tweede vergissing mee verbonden: de vergissing dat het erop aankomt de dingen te veranderen, niet erbij stil te staan en ze met een ‘liefde ondanks alles’ waar te nemen. Wie de tijd van zijn leven op deze manier functionaliseert, houdt aan het eind weinig anders over dan *worn out* te zijn. De dimensies van de oogst van onbevangenheid (Picasso), het vermogen om te luisteren (Karl Barth) en het ongebonden ‘peinzen’ (Van Gogh) doen er dan niet toe. Ze vertegenwoordigen niet veel meer dan evenzovele verliesposten. En de frisse en groene ouderdom van *Psalm 92* vormt dan een van de vele illusies waarmee heilige boeken nu eenmaal vol staan.

4 Tegen de terreur van de toekomst (Wei Wang)

De negatieve kwalificatie van ouderdom – als een slotfase van minder, minder, minder – gaat altijd gepaard met een overwaardering van de tijdsdimensie ‘toekomst’. De filosoof Paul van Tongeren (*Over het verstrijken van de tijd*, 2002) noemt dit één van de pathologieën van de tijd die ons in de greep kunnen krijgen. We kunnen ons opsluiten in het verleden en in vormen van ressentiment; we kunnen ons ook laten obesederen door toekomst. En in beide gevallen ontkennen we dat onze tijd beperkt is en verstrijkt – in het geval van de toekomst bijvoorbeeld door het ideaal van een eeuwige jeugd te huldigen. Tegenover deze terreur van de toekomst hebben de wijzen van alle eeuwen altijd geattendeerd op de onuitputtelijkheid van het heden. We openen ons daarvoor in een houding van onbezorgdheid die de nutteloosheid op waarde weet te schatten. Raadgevingen van deze aard vinden we in de bijbelse *Bergrede*, bij Spinoza, in de boeken van het taoïsme en het zenboeddhisme.

Om dit toe te lichten citeer ik uit de poëzie van de Chinese dichter en schilder Wang Wei (699–759). Hij leefde in de achtste eeuw, tijdens de Tang-dynastie, één van de gouden eeuwen in de Chinese cultuurgeschiedenis. Hij bekleedde hoge posities in de wereld van het bestuur, verwierf zich tijdens zijn leven al grote faam als schilder en dichter en wijdde zich in het laatste deel van zijn leven aan het zenboeddhisme. Dit is één van zijn ongeveer vierhonderd bewaard gebleven gedichten, getiteld *Antwoord aan onderprefect Zhang*, een naar blijkt nog jonge ambtenaar in het midden van zijn leven en zijn carrière:

In mijn late jaren ga ik van stilte houden,
wereldse zaken gaan me niet meer aan het hart,
tot mijzelf gekeerd heb ik geen groter plan,
ik denk slechts aan teruggaan naar het oude bos.
de dennenwind blaast mijn kleren los,
de bergmaan tokkelt op mijn citer,
jij vraagt me naar de zin van falen en succes,
de vissers zingen aan de steile oevers. 3

●

Johan Goud

is emeritus hoogleraar Religie en zingeving in literatuur en kunst aan de Universiteit Utrecht. Daarnaast is hij emeritus remonstrants predikant. Hij publiceerde diverse boeken. De essaybundel *Leven dat leven wil. Over dieren en mensen in filosofie, religie en kunst* (onder redactie van Goud) verscheen in 2020 bij Parthenon.

3 | (Vertaling: D. Bronkhorst, uit:) Bronkhorst, D. & N. Verouden (red.). (2015). *Het museum van de poëzie: Stilte. 133 wereld dichters*. Bekking & Blitz, p. 133.

De waarde van een mensenleven is afhankelijk van wie er wanneer en vanuit welke invalshoek naar kijkt. De coronapandemie toont genadeloos de noodzaak voor rationele keuzes om te voorkomen dat het belang van individuele personen, maatschappelijke organisaties of ideologische stromingen disproportioneel groot wordt.

Door Rudi Westendorp

Coronacrisis toont noodzaak rationele keuzes

Vraag aan ouders wat het leven van hun kinderen hen waard is wanneer die plotseling ziek worden en komen te overlijden. Velen van hen zouden ervoor kiezen om het lot om te draaien wanneer zij daartoe in staat zouden zijn. De evolutionaire drang van ouders om alles te geven voor hun nageslacht kent geen grenzen.

Vraag aan kinderen wat het leven van hun ouders hen waard is wanneer die een fataal aflopende ziekte ontwikkelen. Velen zouden ervoor kiezen om een volgende ingreep, medicijn of iets anders uit de kast te trekken om zo te investeren in de lengte van hun leven. Het uitzicht op een definitief afscheid is voor kinderen een soms onneembare barrière om hun ouders los te kunnen laten.

Vraag aan economen wat een mensenleven waard is. Hun antwoord zal zijn dat die na de geboorte snel toeneemt neemt en een maximum kent op circa 25 jaar omdat op dat moment de grootste (im)materiële investeringen zijn gedaan. Daarna blijft de waarde stabiel hoog tot 40-50 jaar, waarna de waarde van het leven snel afneemt omdat nieuwe investeringen uitblijven, de onderhoudskosten toenemen en de economische productiviteit op hogere leeftijd vermindert.

Vraag aan de samenleving wat een mensenleven waard is. Er is een breed gedeelde mening dat er grenzen moeten zijn aan de kosten van een medische behandeling omdat een ongebreidelde groei van de gezond-

De waarde van een mensenleven

Er is een breed gedeelde mening dat er grenzen moeten zijn aan de kosten van een medische behandeling

heidszorg ten koste gaat van andere maatschappelijke verantwoordelijkheden, zoals het onderwijs, het bedrijfsleven en het milieu. De Raad voor Volksgezondheid en Zorg (rvz) heeft daarvoor een grens geformuleerd van 80 duizend euro per gewonnen levensjaar van goede kwaliteit. Ter vergelijking: de UK National Institute for Health and Care Excellence (NICE) hanteert een grens van 20-30 duizend Britse pond.

Vraag aan mensen op aarde wat het leven van hun mede-wereldbewoners hen waard is wanneer die met corona besmet raken, ziek worden en komen te overlijden. Velen kiezen ervoor eerst in eigen land orde op zaken te stellen alvorens zich om het buitenland te bekommeren. De sociaal-culturele ideologie om het eigen volk voorop te stellen is dominant.

Vraag aan een persoon wat zijn eigen leven haar of hem waard is. Daarop komt geen eenduidig antwoord. Iedereen maakt een individuele en andere weging van het geleefde en het te verwachten leven, en is wel of niet bereid om de daarvoor noodzakelijke (im)materiële investeringen te doen. Die persoonlijke weging is situatiegebonden en kan over de levensloop sterk wisselen.

Aparte werkelijkheden

Al deze weliswaar naast elkaar bestaande maar uiteenlopende waarden die aan het leven worden toegekend, kunnen niet met elkaar in overstemming worden gebracht omdat deze aparte werkelijkheden zijn – afhankelijk van wie, wanneer en vanuit welk gezichtspunt naar het leven kijkt. Een voorbeeld: een individu kan een zeer kostbare medische behandeling niet zomaar opeisen omdat dit ten koste gaat van investeringen in het welzijn van anderen. De ambivalentie die daaruit voortvloeit, leidt regelmatig tot persoonlijke frustratie, maatschappelijke frictie en politiek debat en kan enkel door een rationele afweging worden opgelost. Zo is in Nederland het Zorginstituut opgericht om de kwaliteit, de toegankelijkheid en de betaalbaarheid van de gezondheidszorg te wegen en de continuïteit van het stelsel te waarborgen.

Genadeloos toont de coronapandemie de noodzaak voor rationele keuzes om te voorkomen dat het belang van individuele personen, maatschappelijke organisaties of ideologische stromingen disproportioneel groot wordt. Het huidige coronabeleid, in Nederland maar ook daarbuiten, heeft een wetenschappelijke basis maar wordt ook gestuurd door angst voor de (eigen) dood, (economische) macht, en de ruchtbaarheid van personen en organisaties. Alsof er nooit eerder over de vergankelijkheid van het leven is nagedacht, de waarde van een mens oneindig groot is, en de noodzakelijke investeringen grenzeloos moeten zijn.

Wanneer begin 2020 corona ten tonele verschijnt, besluiten regeringsleiders, politici, artsen, en wetenschappers resoluut om de landsgrenzen en de samenleving te sluiten. Deze impulsieve reactie – waarop mondiaal gezien ook uitzonderingen zijn – voorkwam de ineenstorting van de nationale zorgstelsels. Met het instellen van de *lockdown* is in vrijwel alle gevallen het zogenaamde ‘zwarte scenario’ afgewend en is een groot

Al deze weliswaar naast elkaar bestaande maar uiteenlopende waarden die aan het leven worden toegekend, kunnen niet met elkaar in overstemming worden gebracht omdat deze aparte werkelijkheden zijn

aantal overlijdens voorkomen. Daarmee is de *lockdown* een uitermate effectieve publieke interventie, maar de gelijktijdige (im)materiële kosten zijn ongekend hoog en dat maakt dat deze maatregel niet makkelijk langdurig kan worden voortgezet.

Geen *lockdown* voor influenza

Opmerkelijk heeft het initiële succes niet geleid tot een diepere, fundamentele discussie hoe de aanpak van de corona-epidemie moet worden voortgezet. Mogelijk ligt hier een diep menselijke emotie aan ten grondslag dat wij niet kunnen verdragen dat patiënten met corona komen te overlijden zonder dat wij hebben geprobeerd hen het leven te redden in de tempels van de geneeskunde. Stel dat een ic-behandeling voor corona niet zinvol zou zijn, was Nederland dan ook zo lang, zo diep in *lockdown* gegaan? Het is tekenend dat de 10.000 Nederlanders die in 2018 aan influenza zijn overleden vrijwel onopgemerkt zijn gebleven. Die oversterfte is in aantal en leeftijdsverdeling vergelijkbaar aan de ‘eerste golf’ maar heeft destijds niet geleid tot collectieve actie.

Het scenario van een kortere, of minder strikte *lockdown*, met het risico dat er niet altijd voor iedereen een plaats is op de intensive care, had overwogen moeten worden nu blijkt dat de corona-epidemie langer voortduurt en de samenleving duidelijke grenzen heeft gesteld aan wat een gewonnen levensjaar mag kosten. Dit is hét fundament voor het aanbod, de toegang en de houdbaarheid van de zorg. Langzamerhand is het voor iedereen duidelijk dat de bestaande grenzen ruimschoots worden overschreden. De verdringingskosten zijn zichtbaar in de vorm van onder andere uit- en afgestelde reguliere zorg, onderwijsachterstand, psychische en fysieke achteruitgang van mensen, economische kosten en verlies aan welzijn.

Dat de influenza-epidemie in 2018, of in een van de winters daarvoor, nooit een collectieve reactie heeft teweeggebracht, betekent niet dat een *lockdown* bij griep niet werkzaam zou zijn. De nu ingezette sociale hygiëne maatregelen blijken zo effectief dat er in het winterseizoen 2020-2021 in Nederland géén enkel geval van influenza is geconstateerd. Evenmin werd er in 2018 massaal actie ondernomen om de vaccinatiegraad van burgers en gezondheidswerkers te verhogen. Er was ook niets te bekennen van een *entrepreneurial spirit* om een beter werkzaam vaccin tegen influenza te ontwikkelen, hoewel de mRNA technieken ook toen voorhanden waren. Het laat onverlet dat wij, door corona wijzer geworden, in geval van een toekomstige griepepidemie veroorzaakt door het influenzavirus, zouden moeten overwegen of een *lockdown* en moderne vaccinatiestrategieën al of niet zouden moeten worden ingezet.

Leeftijdscriminatie

Het is denkbaar dat het (on)bewust weggijken van oversterfte door het influenzavirus kan worden verklaard doordat een overlijden door influenza veelal ouderen betreft van wie de economische waarde beperkt is. Hetzelfde sentiment speelt wanneer er aan het begin van de corona-epidemie disproportioneel in de curatieve zorg wordt geïnvesteerd

Het is tekenend dat de 10.000 Nederlanders die in 2018 aan influenza zijn overleden vrijwel onopgemerkt zijn gebleven. Die oversterfte is in aantal en leeftijdsverdeling vergelijkbaar aan de ‘eerste golf’ maar heeft destijds niet geleid tot collectieve actie

Laat een toename in leeftijd de beste voorspeller zijn van medisch-technisch falen. Een veel gehoorde roep dat alle ouderen recht hebben op een behandeling op de intensive care is onwettelijk en onwettelijk

Rudi Westendorp is arts en hoogleraar ouderengeneeskunde aan de Universiteit van Kopenhagen en columnist van *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*. Westendorp was lid van het corona-adviesteam in Denemarken in 2020.

ten koste van de investeringen in de langdurige (institutionele) zorg, ondanks het feit dat de epidemie daar zijn hoogste tol eist. Deze prioritering maakte dat corona ongekend hard toesloeg onder de cliënten van langdurige zorg en hun zorgmedewerkers, wat betreft sterfte, vertrouwen en emotionele belasting.

Deze pregnante vorm van leeftijdsdiscriminatie heeft een invoelbare maar irrationele reactie uitgelokt. Met de feiten onder ogen stelt een schuld bewust parlement dat er in een zwart scenario geen gebruik mag worden gemaakt van leeftijd in de triage voor intensieve zorg. Laat een toename in leeftijd de beste voorspeller zijn van medisch-technisch falen. Een veel gehoorde roep dat alle ouderen recht hebben op een behandeling op de intensive care is onwettelijk en onwettelijk. Velen wisten beter en hadden zelf, of samen met hun behandelend arts, besloten om van een gang naar de intensive care af te zien en in plaats daarvan te investeren in een menswaardig levenseinde. Dat veel oude mensen de regie op het eigen leven hebben genomen, heeft er belangrĳk aan bijgedragen dat in Nederland *a-run-on-the-ICs* is uitgebleven en de curatieve zorg niet is gecollabeerd.

Het is wrang wat er is gebeurd. Aanvankelijk worden zorgafhankelijke ouderen thuis, en terminaal zieke patiënten in verpleeghuizen aan hun lot overgelaten, maar wanneer de corona-epidemie voortschrijdt, 'mogen' ouderen niet meer aan corona doodgaan en kunnen zij als eerste tegen het virus worden ingeënt. Ondertussen sluiten we hen van de buitenwereld af, mogen zij niemand meer zien en wordt hen een menswaardig sterven ontnomen. De lengte van het leven wordt geprioriteerd boven diens kwaliteit. Het pleidooi voor zelfbeschikking en een zelfgekozen levenseinde wordt gesmoord. Vele ouderen thuis of in het verpleeghuis roepen dat 'zo iets nooit meer mag gebeuren'.

Corona en ook influenza zijn potentieel levensbedreigende ziektes die vooral oude mensen treft. Er moet een rationele discussie op gang komen over de principes van de te nemen maatregelen. Het vereist een samenspraak van alle belanghebbende partijen met alle inzichten op tafel om te komen tot een beter afgewogen besluitvorming en een groter draagvlak voor de aanpak van komende epidemieën. ●

Sinds de geboorte van de moderne mens hebben wij ons in toenemende mate een transparante taal aangeleerd. Dit heeft ons immens veel goeds gebracht; het heeft de wereld ten goede 'gedemystificeerd'. Maar er is ook iets verloren gegaan. Want al sinds mensenheugenis weten mystici dat je mee laten voeren naar het imaginaire de koninklijke weg is naar diepere zelfkennis en een soepeler zijnsbestaan.

Door Shervin Nekuee

Op zoek naar de Ark van betekenis, in tijden van grote vloed

Ik ben van kinds af aan grootgebracht met de praktiserende tak van de mystieke Islam, het soefisme, en sinds een jaar of twintig heb ik mijzelf aangeleerd om dat te verweven met mijn sociologische achtergrond. Wat je dan krijgt, is een sociologie die zich bewust lyrisch wil uitdrukken. Ik praktiseer deze benadering bewust en vanuit de overtuiging dat hieraan een groot tekort is terwijl het ons, juist in deze tijden van transformatie, goed te pas komt. Het is vanuit deze zienswijze dat ik afgelopen jaar onze confrontatie met corona heb waargenomen.

Scène uit een begrafenis

Het was tijdens een van de vele persconferenties van onze minister-president en minister van Volksgezondheid, ik meen dat het de aankondiging was van de tweede *lockdown*. Beiden waren dit keer in een extra donkere pak ingestoken, een blauw dat sterk naar zwart neigde. Alsof de stylist hen ervan had overtuigd dat bij een zodanig sombere boodschap een extra sobere kledingexpressie noodzakelijk was. Ze deden me denken aan twee begrafenisondernemers. Feilloos in dracht en mimiek en woordenkeuze, passend bij het momentum. En ja, wij allen werden

De vergankelijkheid van de moderniteit

Ze deden me denken aan twee begrafenisondernemers. Feilloos in dracht en mimiek en woordenkeuze, passend bij het momentum. En ja, wij allen werden tijdelijk begraven

tijdelijk begraven. We moesten voor een niet te overziene tijd afstand doen van wat wezenlijk is aan menszijn: de roedel. En ja, een deel van onze roedel was aan het vechten voor het leven en een deel van – vooral onze ouderen – zou het wellicht in grote getallen niet gaan halen.

Het was inderdaad gepast, de outfit van deze bewindspersonen en de ernst in hun klemtoon. Toch was er ook een grote leegte, een groot gemis. Alsof er veel aandacht was besteed aan mise-en-scène van een Griekse tragedie, de sfeervolle stereotypische bijrollen waren prima vervuld maar de hoofdrolspeler ontbrak. Waar was de zwanenzang van Achiels, waar bleef Paris' mijmering en vooral, waar was het lied van het verlangen naar terugkeer van Odysseus? Alsof we getuigen waren van een passiespel zonder Christus. Want bij een echte begrafenis zijn het nooit de begrafenisondernemers die het afscheidsrite van een authentieke betekenis voorzien. Het zijn de naasten van de verlorenen. Reciterend uit de Bijbel, de Koran of een andere levensbeschouwelijke boek, of met voordracht van poëzie of proza uit de wereldliteratuur of gewoon in eigen woorden, delen zij met de aanwezigen een gedachte, een beeldspraak, een gevoel. Ze laten hun hart spreken en spreken tot de harten van het gezelschap. Zo ontstaat een diep esthetisch moment van wij-gevoel.

Dit hoofdstuk van begrafenis wordt nooit en te nimmer overgelaten aan de begrafenisondernemers, tenzij de overledene alleen op deze wereld is. Op die avond voelde Nederland alleen op de wereld, overgelaten aan keurige begrafenisondernemers, goede managers die hun taak met eer en geweten en netjes willen vervullen. Gefocust op 'de hoofdzaken' en niet toegerust om de nodige esthetische hartverlangens van de miljoenen aanwezigen – kijkers – van juiste metaforen en betekenisgeving te voorzien. 'Een mogelijke weg terug naar normaal'; verder reikte de belofte van onze politieke leiders in deze tijden niet. Alsof deze lange tocht naar Ithaka niets met ons had gedaan, en zou blijven doen. Alsof Ithaka hetzelfde zou zijn bij onze aankomst.

Inderdaad, er heerst een grote leegte op ons politieke toneel. En dat in tijden die schreeuwen om gedachten en gedichten die ons als samenleving dieper kunnen raken; om de wereld van gisteren waarvan we afscheid aan het nemen zijn in vrede vaarwel te kunnen zeggen. En om het vuur van verlangen te laten ontwaken, de transformatie waar onze samenleving in al haar facetten om schreeuwt in gang te zetten, om in beweging te komen. Ons ontbeert een ark van betekenisgeving om deze vloed, en grotere vloed die ons te wachten staan, te doorstaan. Wellicht is onze zwakte in dezen direct verbonden met onze sterkte: het materialistische karakter van moderniteit. De moderne mens denkt en handelt vanuit een materialistische zienswijze. Daarmee bedoel ik niets laatdunkends. Dat je soms moet vergaan om weer op te kunnen staan, staat in contrast met het mentale regime van moderniteit. Daardoor is ons vocabulaire en repertoire gekrompen en het type hoofdrolspelers dat ons kunnen laten wenen met hun hymnes en ons de wedergeboorte laten ervaren met hun vuur van het toneel verbannen.

Op die avond voelde Nederland alleen op de wereld, overgelaten aan keurige begrafenisondernemers, niet toegerust om de nodige esthetische hartverlangens van de miljoenen aanwezigen – kijkers – van juiste metaforen en betekenisgeving te voorzien

Foto: Herman Wouters

Hoe zijn we hier beland?

'In den beginne was het Woord.' En nog altijd hebben wij woorden nodig om betekenis te kunnen geven aan het leven en hoe we ons tot elkaar en tot de wereld verhouden. De premoderne wereld was bezaaid met mysteriebeschrijvingen, verklaringen en verhalen over hoe de mens, de natuur en de planeten in elkaar zaten. Sinds de geboorte van de moderne mens hebben wij ons in toenemende mate een transparante taal aangeleerd. Dat was noodzakelijk voor de voortgang van wetenschappen, rationalisering van de arbeid en economie en de ontwikkeling van het moderne bankwezen en onze manier van boekhouden. De duidelijke taal van vandaag heeft ons immens veel goeds gebracht. De mens heeft de wereld ten goede 'gedemystificeerd', zoals Max Weber, misschien wel de beste vertolker van het verhaal van moderniteit, het formuleerde.

Maar er is ook iets verloren gegaan. Een eeuwenoude wijsheid is uit ons zicht geraakt, is in de beste gevallen gemusealiseerd, of heeft een bescheiden plek in onze theaterzalen gekregen. Een traditie, inherent aan de menselijke cultuuroorsprong: het vermogen je mee te laten voeren door het lyrische, poëtische en verhalende, vol pathos. Het imaginaire, metaforische, het dromerige vermogen om de grote veranderingen in het leven als de mysterieuze reis naar het wonderbaarlijke te beschouwen, de verbeelding te omarmen en daaruit betekenis te geven aan wat we achterlaten, het verlies, en de inspiratie en kracht te putten voor wedergeboorte, de vernieuwing. Telkens opnieuw in tijden van de vloed een nieuwe ark van betekenisgeving te kunnen bouwen en een innerlijk

Ons ontbeert een ark van betekenisgeving om deze vloed, en grotere vloed die ons te wachten staan, te doorstaan. Wellicht is onze zwakte in dezen direct verbonden met onze sterkte: het materialistische karakter van moderniteit

kompas te vinden, in epische verhalen, op momenten dat onze rede, gevangen in het hier en het nu, de grotere horizon niet zien kan, niet aandurft. De zoektocht als graalqueeste naar het mysterie te ondergaan op zoek naar diepere inzichten.

Tot dat alles was de premoderne mens in staat dankzij zijn metafysische kijk op de wereld. De moderne mens is veroordeeld tot het materialistische en kan de materie amper als een symbool, een metafoor, herkennen. Door de hele wereld en voor eeuwenlang waren mystici meesters in symbolische betekenisgeving aan groot verlies en in het vuur laten ontwakken voor een nieuw begin. Zij waren de ultieme reisleiders naar het imaginaire, het wonderbaarlijke. In de mystieke taak van de Islam werd dat gezien als de ultieme roeping van de mysticus, om de diepere snaren van de samenleving te raken door deze esthetische, imaginaire benadering. Het is niet voor niets dat de grootste mystici uit de wereld van de Islam, zoals Ibn Arabi en Rumi, ook begenadigde lyrische en verhalende dichters waren.

De moderne mens staat cynisch tegenover het premoderne pad, de mysterieuze weg. En terecht. De uit dergelijke imaginaire openbaring afgeleide machtsinstituties, de georganiseerde religie, is zo vaak een dogmatisch dwangland gebleken, in staat tot de meest monsterlijke tirannie. Met het oog op het verleden is een gezonde dosis scepsis hier op zijn plaats. En toch, het geordende, ingenieuze tandwiel-stelsel van moderniteit, zoals we het in de negentiende en twintigste eeuw voluit hebben ontwikkeld voor en gepraktiseerd in alle facetten van het leven, voelt verroest, het piept en het kraakt. Het lijkt niet opgewassen tegen de 21e-eeuwse uitdagingen. Typerend is dat zowel de micro- als macro-ontwikkelingen van onze tijd dwars tegen de bestaande ordeningen en afbakeningen ingaan. Van de toenemende aversie tegen onderscheid tussen publiek en privé, onderwijs en spel, arbeid en plezier, tot aan de belangrijkste, grensoverschrijdende uitdagingen zoals immigratiestromen, klimaatverandering, mondialisering van arbeid en economie – en ja, ook pandemieën. ‘De ijzeren kooi van de moderniteit’ – nog zo’n treffende duiding van Max Weber – lijkt tot aan benauwends toe ontoereikend voor onze tijd.

In dit verband omschrijft de in 2017 overleden Joodse Pools-Britse socioloog Zygmund Bauman onze tijden, als *Liquid Times* (‘vloeibare tijden’), omheining en beheersing als dogma’s van moderniteit zijn hier weinig tegen opgewassen. We staan aan de vooravond van een nieuwe wereld met daarbij behorende vloed. De coronapandemie, zo wordt alom erkend, was maar een voorbode, een *wake-up call*. Het wordt tijd om afscheid te nemen van de zekerheden van de 20e eeuw en de daarbij behorende ordeningen en dogma’s. Grote veranderingen ondergaan, voelt schurend, het doet pijn, het is het verlaten van een stuk van onze identiteit, uit een veilige huid kruipen. Het vergt moed om tegen onze aardse hang naar zekerheid en behoud van ‘normaal’ in te gaan. Dat je in staat bent tot een dramatisch gebaar, in woorden van mystici: *die before death*.

We staan aan de vooravond van een nieuwe wereld met daarbij behorende vloed. De coronapandemie, zo wordt alom erkend, was maar een voorbode, een *wake-up call*. Het wordt tijd om afscheid te nemen van de zekerheden van de 20e eeuw en de daarbij behorende ordeningen en dogma’s

In de buik van de walvis

De bestemming en de weg ernaartoe nog zijn onbekend, de reis moet nog beginnen. Hoe te beginnen? Hoewel kennis vergaren, data verzamelen en data-analyse in deze zoektocht noodzakelijk blijven, is ‘meten’ niet voldoende om het verlies van het verleden te kunnen verdragen. Dat is de reden waarom we *en masse* – onze boeren, onze automobilisten, onze ouders die per se vijf dagen in de week de kinderen op school willen parkeren, en onze aan kantoorwerken-verslaafde ambtenaren voorop – tegenoverstaand wat de statistieken ons vertellen, blijven vasthouden aan een verroeste modus en levensrituelen van moderniteit. *Facts and figures* zijn ijskoud, hen ontbeert het aan het vuur om het nodige warme en visionaire ‘weten’ te kunnen ontwikkelen en de nieuwe wereld in het licht te kunnen brengen. Big Data schenkt ons ook niet de nodige zeggingskracht om onze metgezellen op deze reis naar het onbekende moed in te kunnen spreken. Noch het imaginaire kompas, noch de onderlinge compassie om samen deze reis te maken, kan in de mechanistische taal van moderniteit gevonden worden. Tijd om ons te bezinnen; we weten dat de gebaande paden niet goed genoeg zijn. Tijd om het in te zien: we zijn in de buik van de walvis beland.

Maar we staan niet met lege handen. Juist als we in staat zijn om te zien dat de moderne mens in dezen met lege handen staat, zijn we eindelijk kwetsbaar genoeg om minder neerbuigend terug te kijken naar de premoderne tijd, naar hoe mensen toen, als ze aan bezinning toe waren, de verbeeldingskracht opriepen. Hoe ze zich mee lieten voeren door meesterlijke verhalenvertellers, hun gevoelige ziels-snaar lieten raken door fijnzinnige musici, hun angst of hoop, vurig dan weer strelend, lieten bezingen door veelkleurige stemklanken van begenadigde vocalisten. Kortom, ze omringden zich met woorden en klanken van het esthetische en het imaginaire. Vaak rond een kampvuur midden in de natuur, op afstand van de dagelijkse beslomeringen.

De mystici zijn zich er al eeuwenlang van bewust dat poëzie superieur is aan proza bij het oproepen van de menselijke verbeelding. Dat muziek de mensen dieper raakt dan argumenten en dat het mystieke bezingen het hart bezaait met compassie en empathie. Al sinds mensenheugenis en over de hele wereld geloven de mystici, de soefi’s uit de wereld van Islam voorop, dat je mee laten voeren naar het imaginaire de koninklijke weg is naar diepere zelfkennis en een soepeler zijnsbestaan. Zij zien de reis naar het wonderbaarlijke als een noodzakelijke esthetische onderneming, om te leren in het hier en nu in vrede met zichzelf en de wereld te leven, de eb en vloed van het leven te omarmen. Speels, ja, vloeiend met het verlies om te gaan, en telkens opnieuw op te staan. ●

Juist als we in staat zijn om te zien dat de moderne mens in dezen met lege handen staat, zijn we eindelijk kwetsbaar genoeg om minder neerbuigend terug te kijken naar hoe mensen toen, als ze aan bezinning toe waren, de verbeeldingskracht opriepen

Shervin Nekuee is socioloog en publicist en is werkzaam als senior adviseur diversiteit en inclusie bij het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Het is eigenlijk heel merkwaardig dat we tegenwoordig zo vaak denken dat het boeddhisme gaat over het vinden van geluk. Want het boeddhisme komt voort uit ervaringen van leed, uit het besef dat niets blijft zoals het is. De Boeddha zou juist afstand van de wereld hebben genomen toen hij eenmaal inzag dat leed in deze wereld onafwendbaar was.

Niet tweemaal in dezelfde rivier

Door Paul van der Velde

Vergankelijkheid in het boeddhisme

Nu ik dit reine vredebrengende geluk heb geproefd verlang mijn gemoed niet meer naar het geluk dat voortkomt uit lust. Net als wanneer een hemelbewoner hemelse nectar heeft gegeten hij ook niet meer verlangt naar aards voedsel dat nooit door de goden zou worden gegeten, ook al is het het allerbeste. Ach, de wereld is blind, heeft de ogen gesloten door haar eigen oordelen. Men ziet niet dat het hoogste geluk ligt in de verandering van gewaad.¹ Men gaat voorbij aan het eeuwige geluk dat binnenin ligt en men ploert voort voor het geluk van de lusten. De man die aan het hoogste geluk van verlichtend inzicht voorbijgaat en zich inzet om het geluk van de lusten te verkrijgen, die is als een dwaas die naar een edelstenenmijn gaat en de edelstenen daar achter zou laten om valse stenen mee te nemen.

Ashvaghosha, *Saundarananda* 18. 44–46 (ca. 2e eeuw n.Chr.)

Het kan aan mij liggen, maar als ik vertel dat ik met boeddhisme bezig ben, dan is de reactie van mensen vaak bijzonder positief. Ik hoor dan reacties dat dat zo mooi is omdat het boeddhisme zou verkondigen dat geluk voor de mens mogelijk is in het hier en nu, dat geluk de weg is, enzovoorts. Deze beeldvorming is vreemd. Het boeddhisme komt voort uit ervaringen van leed, uit het besef dat niets blijft zoals het is. De Boeddha zou juist afstand van de wereld hebben genomen toen hij eenmaal inzag dat alles verging, dat niets zou blijven en leed in deze wereld onafwendbaar was.

Wat de Boeddha ervoer

De traditie stelt dat de Boeddha werd geboren als Siddhartha Gautama, de zoon van koning Shuddhodana en zijn vrouw koningin Maya ergens rond de 5e eeuw v.Chr. Net na zijn geboorte werden zijn lichaamskenmerken bekeken door astrologen en wichelaars. Die voorspelden dat de prins wellicht een werelds heerser zou worden – wat zijn vader beslist wenste: een krachtige kroonprins – maar dat er ook de mogelijkheid was dat hij een asceet zou worden. Dat was iets wat zijn vader beslist niet wilde. Om te voorkomen dat de jonge prins eraan herinnerd zou worden dat de wereld niet blijft zoals hij zich aan ons voordoet en hij asceet zou worden, liet de vader hem opsluiten in een prachtige lusthof. De jonge prins vermaakte zich met mooie jonge mensen, met vriendelijke dieren in prachtige paleizen. Het liep echter anders. Na verloop van tijd wilde hij

¹ | Met andere woorden: als men een monnikspij aantrekt en daarmee volgelinge van de Boeddha wordt.

de stad zien buiten het paleis. Zijn vader hield dat lang tegen, maar uiteindelijk gaf hij toe. De hele stad werd gerenoveerd, alle oude en lelijke mensen werden verwijderd en de prins mocht de stad betreden. Hij werd van alle kanten toegejuicht, maar de goden hadden anders gepland. De prins kreeg achter elkaar een oude man te zien, een zieke, een dode en een bedelmonnik. De prins ging gedepriemd terug naar het paleis waar zijn vader een groot feest liet aanrichten. Toch kon dit de jonge prins niet bekoren. Het beeld van de bedelmonnik liet hem niet los. Korte tijd later verliet hij het paleis en trok zich terug in een ascetenwoud om te zoeken naar de essentie van het bestaan. Hoe kun je ontsnappen aan de constant om zich heen grijpende vergankelijkheid? Niets is permanent, zo lijkt het, overal slaan pijn, ziekten en dood toe. Wat kan een mens doen om aan het leed van deze wereld te ontkomen?

Met vijf leerlingen beging de toekomstige Boeddha zware ascese. Uiteindelijk begreep hij echter dat ook deze zware ascese niet de oplossing bood. Het leven in het paleis was een en al sensualiteit, maar deze zware verstervingen waren het andere uiterste. De ascese deed net zo goed pijn, maar op een andere manier. Hij kwam tot het inzicht dat er een ideaal middenpad zou moeten bestaan waarbij er een evenwicht is tussen de uitersten. De vergankelijkheid is er misschien niet totaal mee op te lossen, maar er is wel stabiliteit te bereiken, een gezichtspunt dat de dingen ziet zoals ze zijn, niet meer, niet minder. Deze ervaring had de prins in Bodh Gaya, in Noord-India. Vanaf die tijd droeg hij de titels 'Buddha', 'Ontwaakte', 'Jina', 'Overwinnaar', 'Tathagata', 'Hij die het pad is gegaan'.

Wat ontdekte de Boeddha?

Na de verlichting gaf de Boeddha een preek aan zijn vijf leerlingen in het hertenpark van Sarnath. Hij besprak vier 'waarheden'. De eerste was: alle bestaan is *dukkha*. *Dukkha* wordt vaak vertaald als leed, maar dat is eigenlijk te simpel. *Dukkha* impliceert dat je nooit weet waar je aan toe bent, er is veel leed in de wereld, maar in geluk zit ook leed omdat je weet dat het voorbijgaat. Eigenlijk kenmerkt *dukkha* alle bestaan omdat alles vergankelijk is. Nergens is er een houvast in deze wereld. Er is ook een oorzaak van *dukkha*. Die oorzaak ligt erin dat onze zintuigen nooit tevreden zijn. Ze hollen van de ene impressie naar de andere. Een ondraaglijke dorst naar ervaringen kenmerkt het bestaan en die dorst is nooit te lessen in deze wereld. Dat is de tweede waarheid: *tanha*, levensdorst. Dat komt doordat de zintuigimpressies nooit bevrediging geven, juist omdat ze vergankelijk zijn. Nooit rust dus, nooit echte bevrediging. Maar er gloort hoop: dit proces is te stoppen (*nirodhana*, de derde waarheid). De weg om dit proces te stoppen is dan het 'Edele achtvoudige pad' (*maggā*, de vierde waarheid), een weg die tot rust leidt. Dat pad bestaat uit acht onderdelen: juiste visie, juist voornemen, juiste spraak, juist gedrag, juist levensonderhoud, juiste inzet, juiste oplettendheid en de juiste concentratie. Nu zijn dit betrekkelijk abstracte begrippen, maar het gaat dan ook met name om het woord juist (*samyak*). En daarbij is het middenpad, het midden tussen extremen weer van belang. Dit alles overwegend en volgend kan een mens tot de ultieme verlichting komen en dan raakt de gruwelijkheid van de vergankelijkheid de mens niet meer.

Dit alles overwegend en volgend kan een mens tot de ultieme verlichting komen en dan raakt de gruwelijkheid van de vergankelijkheid de mens niet meer

De volgende preek

Maar met deze preek van Sarnath hield de boodschap van de Boeddha niet op. Hij ging een tijd later verder en besprak toen de drie eigenschappen van de wereld. De eerste kennen we al: alle bestaan is *dukkha*. *Dukkha* is niet te voorkomen, imperfectie, leed, vergankelijkheid. Deze zullen er altijd zijn. Dat kenmerkt ons bestaan. Ons bestaan impliceert ook veel leed voor andere levende wezens die we al dan niet bewust doden of verminken. Alleen al als we rondlopen, doden we talloze kleine diertjes, al is dat niet onze intentie. De tweede eigenschap van de wereld is *anicca*: niets is eeuwig. Volgens het oude boeddhisme bestaat het universum uit een gigantische flux van kleine deeltjes, *dhamma's* of *dharma's* genaamd. Onze zintuigen identificeren zich in razend tempo met deze deeltjes en dat resulteert in een schijnbaar oneindige stroom aan zintuigimpressies. Hieruit projecteren we een compleet bestaan. Eigenlijk zijn er misschien alleen kleine impressies, kleine momenten van bewustzijn, maar onze zinsbegoocheling lijmt deze als het ware aaneen. En daardoor zitten wij in deze volledig vergankelijke, onbetrouwbare wereld en proberen we telkens daarbinnen geluk te vinden, stabiliteit. En dat zit er nu net niet in, ondanks al ons nijvere zoeken.

De derde eigenschap is eigenlijk de meest ingewikkelde. Als ons bestaan bestaat uit een continue flux van deeltjes waarmee onze zintuigen zich verenigen, dan betekent dat ook dat we continu veranderen. Net als in het Griekse denken wordt hierbij in het boeddhisme de vergelijking gemaakt dat de mens geen tweemaal in dezelfde rivier kan stappen. De rivier is veranderd, maar de mens ook. De Boeddha ging ervan uit dat ook een 'ziel' aan dezelfde veranderlijkheid en vergankelijkheid leed. Ook een ziel ontstaat en vergaat per moment. Dit werd in het oude boeddhisme *anicca* genoemd, 'er is geen zelf'. Een 'zelf' is een proces misschien, maar geen ding, geen eeuwig onveranderlijk iets. Dat viel in de tijd van de Boeddha wat moeilijk omdat een van de belangrijke onderwerpen van de zich langzaam ontwikkelende Indiase filosofie in die tijd juist de *atman* was, de ziel die schijnbaar onveranderlijk leven na leven doormaakte. De Boeddha nam radicaal afstand van deze gedachte. Er is geen permanent onveranderlijk zelf.

En reïncarnatie dan?

Uiteraard kwamen hier reacties op: hoe werkt reïncarnatie dan, als er geen ziel is? Hierop reageerde de Boeddha: inderdaad, er is misschien niet echt sprake van reïncarnatie en een ziel, van een wezen. Het is eerder zo dat het *karma* (optelsom van goede en slechte daden) van een wezen na de dood een ander wezen oproept. Of je hetzelfde wezen bent of echt een geheel ander wezen, is misschien wel niet het meest interessante hieraan. Uit mededogen wil je niet dat er wezen wordt geboren dat weer gaat lijden in het universum, of je dat wezen nu wel bent of niet. Uit mededogen zou je moeten streven naar het doorbreken van deze cyclus van geboorte, leed en dood. Mededogen moet dan ook de motivatie zijn tot het streven naar verlichting, tot het bereiken van een positie of een mentale staat waarin de vergankelijkheid van de dingen en verschijnselen geen rol meer speelt. Het is het 'eiland in de snelstromende

Net als in het Griekse denken wordt hierbij in het boeddhisme de vergelijking gemaakt dat de mens geen tweemaal in dezelfde rivier kan stappen. De rivier is veranderd, maar de mens ook

rivier', het is de 'koele grot waar de vuren van de passies' doven die ons telkens maar tot verkeerde beslissingen aanzetten. Onze zintuigen staan immers in brand en dat moet stoppen.

De vergankelijke mens

Te midden van dit alles is de menselijke geboorte, een leven als mens te verkiezen boven welke andere levensvorm dan ook. Het leed van de dieren is bijvoorbeeld oneindig veel groter dan dat van de mens. De mens kan besef ontwikkelen van de vergankelijkheid van de dingen en het is de vraag of dieren dat ook kunnen. Juist dit besef is zo wezenlijk. Een mens is uitgerust met twee unieke capaciteiten die hem of haar in staat stellen spirituele vooruitgang te boeken. De grote intelligentie van de mens stelt hem of haar in staat het onderscheid te maken tussen geluk en leed. Dit contrast zal nooit wennen, maar het is wel te onderkennen. Het bevestigt de vergankelijkheid en zet daarmee aan tot het zoeken naar een ontsnapping van leed. Daarnaast heeft de mens een groot geheugen. Hiermee kan hij of zij de contrastervaringen tussen geluk en leed en daarmee de ervaring van vergankelijkheid onthouden en beseffen dat inderdaad niets blijft zoals het is. Dat stelt de mens in staat tot leerprocessen over deze wereld. Daar leert de mens van, juist van de telkens maar voortschrijdende veranderlijkheid, vergankelijkheid, het opkomen en weer verdwijnen van duizenden soorten reacties en mentale stadia waar de mens doorheen gaat.

De Boeddha ging zijn pad niet om geluk te vinden. Hij ging zijn pad omdat de vergankelijkheid uiteindelijk ondraaglijk is. Het besef van oneindig leed in het universum bracht de Boeddha tot zijn overwegingen en beslissingen. Daaruit kwam het boeddhisme immers voort; het ondraaglijke leed van de vergankelijkheid van het bestaan. ●

Mededogen moet dan ook de motivatie zijn tot het streven naar verlichting, tot het bereiken van een positie of een mentale staat waarin de vergankelijkheid van de dingen en verschijnselen geen rol meer speelt

Paul van der Velde is hoogleraar Aziatische Religies aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Zijn laatste boek *In de huid van de Boeddha* verscheen dit voorjaar bij uitgeverij Balans.

idee Buiten het thema

Idealen lijken zo vergankelijk als het leven. Maar klopt dat wel? De coronacrisis stelde het liberale ideaal uit 'zorg voor de zorg' flink op de proef. Maar het voorbije jaar liet ook zien dat de vergankelijkheid van idealen gelezen kan worden als een uitnodiging tot herformulering ervan door een andere perceptie en creativiteit.

Door Carinne Elion-Valter

Over de
vergankelijkheid
van idealen

De vrijheid hebben of de vrijheid zijn

De roman *Het Paradijs om de hoek* van Mario Vargas Llosa (2003) beschrijft het leven van twee idealisten. Flora Tristán vecht voor de rechten van vrouwen en arbeiders. Haar kleinzoon Paul Gauguin, voormalig bankier, jaagt op Tahiti zijn ideaal na van een schilderkunst die zich heeft ontdaan van de corrumperende invloed van de Europese beschaving. Beide idealisten, utopisten, worden ingehaald door de dood. Tristán overlijdt in 1844 van uitputting, halverwege haar tocht langs Franse steden waar ze arbeiders en vrouwen enthousiast tracht te maken voor de arbeidersbond. Gauguin sterft in 1903, ziek, bijna blind en berooid.

Idealen lijken zo vergankelijk als het leven. Maar klopt dat wel? En hoe staat het met liberale idealen? Ik benader de vragen vanuit achtereenvolgens een historisch en fenomenologisch perspectief.

Vergankelijkheid betekent grosso modo onbestendigheid, de eigenschap van iets of iemand om verloren te gaan. Levende materie is vergankelijk. Maar hoe zit dat met producten van de geest? Filosofieën pretenderen vaak een zekere mate van onvergankelijkheid. Het liberalisme is gebouwd op als universeel en tijdloos gedachte beginselen. Het individu wordt geacht autonoom te zijn. Toch is de ideeëngeschiedenis een 'levend' bewijs dat filosofieën hun eeuwigheidspretenties niet geheel waar kunnen maken. De werkelijkheid haalt de waarheid nogal eens in. Wat betekent dit voor idealen, meer specifiek liberale idealen?

Politieke idealen zijn vaak utopieën. Gaan ze enkel dienen tot legitimatie van macht, dan worden het ideologieën. Die verwevenheid met de werkelijkheid maakt idealen vergankelijk

Foto: Herman Wouters

De vergankelijkheid van het sociaal-liberalisme

Idealen zijn latent in een samenleving aanwezige waarden,¹ het zijn waardegeladen voorstellingen van de toekomst en daarmee bronnen van inspiratie en hoop. Anders dan beginselen ('de mens is van nature vrij') of abstracte ideeën ('idee van vrijheid') schetsen idealen een toekomstige werkelijkheid. Politieke idealen zijn vaak utopieën in de zin van taalontwerpen voor een samenleving. Gaan ze enkel dienen tot legitimatie van macht, dan worden het ideologieën. Die verwevenheid met de werkelijkheid maakt (politieke) idealen vergankelijk. Dat geldt ook voor liberale idealen. Dat komt naar voren uit de analyse die de Duitse socioloog Karl Mannheim (1893–1947) maakte van de wisselwerking tussen verschillende politieke idealen of utopieën.² Hij onderscheidde vier belangrijke utopische mentaliteiten: het liberalisme, het socialisme, het conservatisme³ en het 'chiliasme' (een spirituele en soms anarchistische attitude). De verschillende mentaliteiten hangen met elkaar samen. De een roept de ander over zich af. Het liberale ideaalbeeld kenmerkt zich door zijn abstracte beginselen en toekomstgerichte idealen. Het liberalisme biedt daardoor hoop die, in het licht van die abstractie en toekomstigheid, is gebaseerd op een zeker geloof. Abstracte beginselen laten zich echter niet zo makkelijk concretiseren. De toekomst schuift steeds vooruit. De hoop kan worden gefnuikt. Het socialisme is een reactie op dit verlies van hoop. Het is, net als het liberalisme op vrijheid gericht, maar wil de abstracte principes van vrijheid op korte termijn realiseren, op tastbare wijze en voor iedereen. Het socialisme biedt hoop als concrete verwachtingen, maar kan zijn ambities nooit helemaal waarmaken.

1 | Van der Burg, W. (1998). 'Het belang van idealen, een programmatische verkenning', in: Van der Burg, W. & F.W.A. Brom, *Over idealen*. W.E.J. Tjeenk Willink, p. 5.

2 | Mannheim, K. (1954). *Ideology and Utopia*. Harcourt Brace, pp. 173–221.

3 | De benamingen zijn theoretisch, dus los van de denominatie van een concrete partij.

De teleurstelling kan een conservatieve reactie oproepen (terugkeer naar een Gouden Tijd) of zelfs een 'chiliastisch' escapisme.

Samenhang liberale en sociale idealen

We zien deze samenhang tussen abstracte liberale en concrete 'socialistische' idealen terug in de grondrechten. Liberale grondrechten beschermen de vrijheid in negatieve zin (vrijheid als afweerrecht, de staat moet zich onthouden van inmenging). Sociale grondrechten beogen de vrijheid in positieve zin te realiseren, vanuit de gedachte dat zonder minimale bestaansmiddelen en onderwijs de vrijheid van meningsuiting of kiesrecht geen betekenis hebben. Sociale grondrechten geven de overheid een inspanningsplicht voor onder meer bijstand, scholing en zorg. Het liberale ideaal heeft het sociale ideaal nodig om zich te verwerkelijken. Met andere woorden: het liberale ideaal heeft de wisselwerking met sociale idealen nodig om legitiem te blijven. Zonder sociale grondrechten sterft het liberalisme de stille dood van abstractie of wordt het een ideologie die zichzelf rechtvaardigt tegenover een werkelijkheid waarin de vrijheid slechts aan enkelen is gegund ten koste van onvrijheid en ongelijkheid van velen.

De noodzakelijk met het liberalisme verbonden sociale idealen kunnen het liberalisme echter ook ondermijnen. Het sociaal-liberale ideaal kan ten onder gaan door bureaucratie en complexe regels. Het (bestuurlijk) handelen kan zozeer gefixeerd raken op concrete en systeemgerelateerde resultaten en, uit vrees voor risico's en aansprakelijkheid, op procedures dat idealen uit beeld raken. Dit leidt tot teleurstelling en gebrek aan le-

Het liberale ideaal heeft het sociale ideaal nodig om zich te verwerkelijken. Met andere woorden: het liberale ideaal heeft de wisselwerking met sociale idealen nodig om legitiem te blijven

Foto: Herman Wouters

gitimiteit, zo niet ideologische wanhoop die voeding biedt aan nostalgie en escapisme.

De coronacrisis biedt hier een illustratie van. Om kwetsbaren te beschermen en het zorgsysteem overeind te houden, zien overheden zich genoodzaakt om vrijheden te beknotten. Doelmatigheid van bestrijding gaat voor rechtmatigheid. Systeemwereld voor leefwereld. Voorkoming van risico's gaat voor kansen (bijvoorbeeld voor jongeren). De uitvinding van de vaccins geeft wat vrijheid terug, maar de noodzaak om toekomstige uitbraken van dit virus en andere te beheersen, vergroot de afhankelijkheid van wetenschap en *Big Pharma*. Onberedeneerd verzet en complottheorieën zijn op een bepaalde manier uitingen van een ideologie van wanhoop als reactie op verlies van hoop en teleurgestelde verwachtingen. Kortom, geloof in het liberale ideaal is verbonden met waarmaking in de werkelijkheid, maar verwerkelijking kan het ideaal ook aantasten. Zo goed als democratie zichzelf op democratische wijze kan ondermijnen, kan de sociale component van het liberalisme het liberalisme om zeep helpen.

Een andere perceptie van de werkelijkheid

Hoe om te gaan met deze *double bind* van liberale idealen? Vargas Llosa's roman toont dat het leven (de dood) idealen inhaalt, maar daarmee is niet alles gezegd. Vergankelijkheid draait niet alleen om de tastbare af- of aanwezigheid van iets of iemand, maar ook om perceptie en ervaring. Beide (historische) personages boden een andere perceptie van de werkelijkheid en gaven deze op krachtige wijze vorm. De dood van Tristán en Gauguin maakt hun idealen niet minder waard. Hun ideeëngoed blijft een bron van inspiratie en hoop voor opvolgende voorvechters voor rechten en vernieuwers in de kunst. Die hoop is niet verbonden aan materiële hoedanigheid. Zoals de existentiële filosoof Gabriel Marcel (1889–1973) stelt: het gaat niet om *avoir* (hebben), maar om *être* (zijn). Je hoeft geen miljoenen te hebben geïnvesteerd in een schilderij van Gauguin om erdoor geïnspireerd te raken. De hoop die Tristán en Gauguin belichamen is noch een abstracte hoop, noch een concrete verwachting — altijd vatbaar voor teleurstelling of zelfs verlies. Hun vermogen om anders tegen de (sociale of artistieke) werkelijkheid aan te kijken, belichaamt hoop als het vermogen om de ruimte te pakken om anders tegen de werkelijkheid aan te kijken als weerstand tegen allerlei argumenten dat hoop en idealen zinloos zijn. Marcel spreekt over hoop als de onttovering van de wanhoop (*disenchantment of despair*) waarin verlies of teleurstelling ons kunnen vasthouden.⁴

De coronacrisis toont iets soortgelijks. Er ontstonden in het voorbije jaar nieuwe verwerkelijkingen van het liberale en sociale ideaal (solidariteitsacties, nieuwe manieren van werken), voortkomend uit leefwereld en ervaring. Ook al hadden mensen weinig vrijheid, ze slaagden erin om, tegen de keer van niet waargemaakte beloftes en deprimerende statistieken, enigerlei autonomie te behouden door de werkelijkheid opnieuw uit te vinden. Deze veranderde perceptie van de werkelijkheid bestendigde het ideaal en behoeftte voor wanhoop. Tristán, Gauguin en de mensen

Vergankelijkheid draait niet alleen om de tastbare af- of aanwezigheid van iets of iemand, maar ook om perceptie en ervaring

4 | Marcel, G. (1935). *Être et avoir*. (Éditions Universitaires, 1991). Over hoop schreef Marcel (1945): *Homo Viator*.

5 | Volgens E. Féron, die in zijn *Phénoménologie de la mort* (Kluwer, 1999) vergankelijkheid en dood beschrijft als het verlies van de aanwezigheid van iemand. De relationaliteit van het leven geeft ook een verantwoordelijkheid tot overdracht van een erfenis of ideeëngoed. Hierover: Stevens, B. *Revue philosophique de Louvain*, Vol. 98, No. 2 (2000), pp. 409–411.

Een bedreigd ideaal confronteert met de noodzaak om anders naar de werkelijkheid te kijken en de traditie te vernieuwen

Carinne Elion-Valter is universitair docent aan de Erasmus School of Law (vakgroep Sociologie, Theorie en Methodologie) van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Daarnaast is zij fractievoorzitter van D66 Bergen op Zoom.

in coronatijd tonen dat de vergankelijkheid van idealen gelezen kan worden als een uitnodiging tot herformulering ervan door een andere perceptie en creativiteit. Met andere woorden, assumptie van autonomie en een nieuw perspectief kunnen een ideaal bestendigen doordat zij de *werkelijkheid* veranderen die het ideaal gevangen houdt. Het liberale ideaal vraagt dat mensen het vermogen hebben om actief vorm te geven aan hun vrijheid in samenwerking met anderen. Autonomie is een sociaal fenomeen. We zijn slechts vrij in relatie met anderen. Het gaat er hier niet om dat men, zoals communitaristisch ingestelde partijen willen, slechts vrij kan zijn in een gemeenschap (een club, een dorp, een natie), maar om vrijheid als iets dat zich waarmaakt in uitwisseling en wederzijdse erkenning. Dit ervaringsgebonden en sociale perspectief op vrijheid behoedt het liberale ideaal voor ‘versterving’ als gevolg van een overmatige fixatie op materiële en systeemgebonden resultaten of voor ondergang in een van de werkelijkheid losgezongen ideologie.

Gezondheid als vrijheidsrecht

Vergankelijkheid blijkt dus niet een op zichzelf staand feit, maar betreft altijd een verloren gaan van iets of iemand voor een ander. De dood van een persoon maakt zijn of haar naasten bewust van de eigen positie in een genealogie en confronteert hen met hun verantwoordelijkheid tot overdracht en voortzetting van het leven van de overledene die niet kan bestaan in een letterlijke imitatie.⁵ Een bedreigd ideaal confronteert met de noodzaak om anders naar de werkelijkheid te kijken en de traditie te vernieuwen. Vergankelijkheid heeft zijn eigen waarde die erom vraagt om, zoals dat filosofisch heet, geassumeerd te worden, toegeëigend en in positieve zin omgezet te worden.

Wat betekent dit voor onze visie op de coronacrisis die uit ‘zorg voor de zorg’ het liberale ideaal op de proef stelde? Misschien moeten we gezondheid niet alleen zien als een sociaal grondrecht dat men heeft en waarvoor de overheid zich moet inspannen, maar bovenal als een staat van zijn en als een vrijheidsrecht. Gezondheid is een afweerrecht om gevrijwaard te zijn van inbreuken op een zelf vorm te geven gezondheid. Systeemoverwegingen mogen niet leidend zijn. Middel en doel mogen niet worden omgekeerd. Wel is het van groot belang dat mensen instrumenten in handen hebben om hun leven en gezondheid een bestendige vorm te geven. Via onderwijs en eenzaamheidsbestrijding geeft een sociaal-liberale overheid burgers de mogelijkheid om weerstand te bieden aan argumentaties van wanhoop door onheilsprofeten of pseudowetenschappers. ●

De democratische en rechtsstatelijke principes van 1848 moeten absoluut gekoesterd blijven, maar onze bestuursstructuur is na 173 jaar aan een *Great Reset* toe. Dus: Nederlanders kies zelf uw minister-president en versterk het parlement door het aantal fracties in de Tweede Kamer terug te brengen naar circa zes. Het demissionaire kabinet-Rutte III blijft nog twee jaar om deze hervorming mogelijk te maken.

Door Paul Scholten

Democratische doorbraak voor vastgelopen formatie

De voortdurende versplintering van de Tweede Kamer (nu: achttien fracties) en de Eerste Kamer (nu: vijftien fracties) en de polarisatie in samenleving en politiek maken dat de kabinetsformatie nu echt vastloopt. De bestuurskracht van de regering neemt navenant af. Affaires als bij de Belastingdienst of elders bij de overheid treffen haar gezag in het hart. Een nieuwe bestuurscultuur alleen blijkt niet voldoende kracht te kunnen ontwikkelen om de formatie vaart te geven. Het vertrouwen van de bevolking in ‘de politiek’ neemt nu zienderogen af.

Twee staatkundige hervormingen

Het moment is daarom aangebroken voor een nieuw, inspirerend initiatief. Voor een *Great Reset* – een Grote Hervorming, zoals in 1848 en later in 1917 – om het landsbestuur voor lange tijd weer goed op de rails te krijgen. Een structurele doorbraak naar een nieuwe democratie is urgent. Zie de huidige preciaire situatie als een kans. De basis van bestuur en politiek is het krijgen van vertrouwen. Wanneer vertrouwen ernstig geschaad is, kan je vertrouwen pas weer krijgen door het te schenken. Door aan de bevolking na 173 jaar het recht toe te kennen om voortaan

Democratische vernieuwing

De basis van bestuur en politiek is het krijgen van vertrouwen. Wanneer vertrouwen ernstig geschaad is, kan je vertrouwen pas weer krijgen door het te schenken

Laten we daarom in november beginnen met de bevolking twee vragen voor te leggen:
1) Wilt u voortaan de minister-president zelf kiezen? En
2) Wilt u het aantal fracties in het parlement beperken tot zes?

de belangrijkste bestuurder van het land, de minister-president, zelf rechtstreeks te kiezen, wordt haar vertrouwen geschonken. Dat nieuwe vertrouwen zal het fundament kunnen zijn voor deze voor Nederland nieuwe vorm van bestuur. Het parlement blijft uiteraard de onmisbare *counterpart*: wetsvoorstellen van de regering worden door de Tweede Kamer vastgesteld. Aanstelling van ministers worden door het parlement goedgekeurd. Het vertrouwensgehalte in onze parlementaire democratie wordt ermee verhoogd. Daar hoort wel bij dat het parlement navenant wordt versterkt. Daarom moeten parlamentsverkiezingen in twee ronden het aantal fracties voortaan aanmerkelijk beperken tot een aantal van circa zes. Een arbitrair aantal, maar naar mijn mening voldoende en goed werkbaar in de praktijk. Geen kiesdrempel, want elke uitgebrachte stem moet tellen. Wel evenredige zeteltoedeling, nu dan per ronde. Macht en tegenmacht komen, zoals in het parlement gewenst, beide weer op peil!

Bevolking raadplegen

Of de bevolking deze twee staatkundige hervormingen ondersteunt, dient haar nu als raadgeving te worden voorgelegd. Partijen met 'democratie' in hun vaandel, als D66 met haar geboorterecht voorop, maar ook alle andere democratische partijen tot en met het veelbelovende VOLT of het principiële Bij1, kunnen aan zo'n nieuw initiatief steun verlenen. Laten we daarom in november beginnen met de bevolking twee vragen voor te leggen: 1) Wilt u voortaan de minister-president zelf kiezen? (Of anders doorgaan op de huidige weg?) En 2) Wilt u het aantal fracties in het parlement beperken tot zes? (Of onbeperkt laten?)

De uitslag zal voor de Tweede Kamer een steun kunnen zijn bij een besluit tot voorbereiding en uitvoering van een grondwetsherzieningsprocedure. Daartoe blijft, tot aan aanvaarding van het herzieningsplan in tweede lezing en aansluitend de eerste verkiezing van de minister-president, het demissionaire kabinet op zijn post om al datgene te doen dat in het landsbelang noodzakelijk is. Of dit plan voldoende in de Tweede Kamer gesteund wordt, zal in september kunnen blijken. Erkenning dat het met de formatie zo niet verder kan, is een begin van vernieuwing. Nog zo'n twee jaar aanblijven van het huidige demissionaire kabinet heeft als bijkomend voordeel dat er nu geen nieuw kabinet gevormd hoeft te worden, er niet een compleet nieuw regeerakkoord hoeft te worden gesmeed. Enige hoofdlijnen aangereikt door mevrouw Hamer – informateur – zijn dan voldoende. Bovendien kan iedereen zich goed voorbereiden op de nieuwe constellatie.

Tot zo ver in het kort mijn plan.

Als gezegd, formaties gaan al veel langer moeizaam. Ook deze keer zit niemand op weer een ellenlange, uitzichtloze formatie te wachten. Het loopt nu zelfs helemaal klem. En de bevolking kijkt terecht uiterst kritisch toe. De beloofde nieuwe bestuurscultuur bracht in de afgelopen maanden geen uitkomst. Wat het lopende formatieproces betreft – de lakmoesproef voor die nieuwe cultuur bij uitstek – is er niets veranderd:

slechts vertraging, uitsluiting en verder sterk afgenomen vertrouwen (toeslagenaffaire!) bij de bevolking.

Een Great Reset is onvermijdelijk

Laten we erkennen dat de '1848-principes' van democratie en rechtsstaat nog steeds recht overeind staan, maar dat de wijze waarop een nieuw kabinet nog steeds moet worden geformeerd en vervolgens vanwege die beruchte versplintering en polarisatie steeds moeizamer met het parlement optrekt, is uitgewerkt. De grote problemen, waar we in ons land al decennia mee worstelen – zoals die bij onderwijs, zorg, criminaliteit, defensie, ict of bij uitvoeringorganisaties – kunnen door welke partijcombinatie ook kennelijk niet met de huidige bestuursstructuur succesvol worden aangepakt. Die structuur van 1848 heeft zijn tijd gehad. Dat is geen schande maar wel een realiteit.

Onderwijl stemt de coronacrisis menigeen tot nadenken. Wat moet er na corona – dus nu – met Nederland gebeuren? Terug naar de oude situatie of van de crisis een kans maken door een *Great Reset*? I&O Research heeft de ideeën onder de tweehonderd meest invloedrijke Nederlanders nader onderzocht; maar liefst zeventig procent van hen kiest voor het laatste. *De Volkskrant* meldde op 12 december vorig jaar dat mensen als Kim Putters van het SCP, Jacco Vonhof van MKB Nederland en Mary de Gaay Fortman, topadvocaat en toezichthouder en bestuurder bij vele culturele instellingen, zich onder hen bevinden. Hiermee wordt in feite door hen, en door zeer veel andere 'invloedrijken' erkend dat die grote vraagstukken met de huidige constellatie van ons landsbestuur niet meer goed kunnen worden opgelost. Een *Great Reset* is onvermijdelijk, maar ook een wenkend perspectief. Gebruik dus de crisis als kans voor een 'Grote Hervorming', dat is de opdracht voor Nederland.

De democratische en rechtsstatelijke principes van 1848 moeten absoluut gekoesterd blijven, maar onze bestuurlijke organisatiestructuur van dat jaar is na 173 jaar aan grote hervorming toe. Regering en parlement verdienen beide geherstructureerd te worden. Een werkelijk nieuw samen- en tegenspel tussen beide moet een kans krijgen. De bevolking zal haar mandaat aan de politiek moeten aanscherpen.

Je ziet het pas als je het door hebt

Die kans op hervorming ontstaat nu, omdat de formatie steeds verder vastloopt. Tegenstrijdig? Om met Johan Cruijff te spreken: 'je ziet het pas als je het door hebt'. Dan begrijp je weer: wie vertrouwen wil krijgen, moet het eerst schenken. Ik stel concreet voor dat de Tweede Kamer

Foto: Herman Wouters

Terug naar de oude situatie of van de crisis een kans maken door een Great Reset? I&O Research heeft de ideeën onder de tweehonderd meest invloedrijke Nederlanders nader onderzocht; maar liefst zeventig procent van hen kiest voor het laatste

Eerder stelde ik al voor de Tweede Kamerverkiezingen in twee rondes te organiseren: de eerste ronde mag elke partij meedoen, een maand later alleen de zes grootste. In dit systeem telt in elke ronde elke stem, het meest essentiële kenmerk van een democratie

spoedig besluit om de bevolking de eerder beschreven twee vragen voor te leggen. Of zij (de bevolking dus) het recht wil krijgen zelf voor vier jaar een minister-president te kiezen of dat zij door wil gaan met de manier waarop het landsbestuur nu geregeld is. Dat zal wel even wennen zijn, maar waarschijnlijk ook opgelucht ademen: eindelijk gaat er wat veranderen in dit land! Het is duidelijk dat dan de hiermee verkregen macht van de minister-president rechtstreeks democratisch gelegitimeerd wordt. Een oude, weer tot leven gewekte Democraten-beloofte voor nieuw leiderschap, kan worden ingelost.

Ook het parlement met haar versplintering in achttien Tweede Kamerfracties (en in de Eerste Kamer vijftien), verdient drastische aanpassing. Naast genoemde ernstige formatie-perikelen slechts één voorbeeld: in de Tweede Kamer worden tegenwoordig alleen al zo'n honderd moties in een normale week ingediend; vierduizend in een jaar – spreekt voor zich, dunkt me. Denk alleen al aan spreektijden voor in principe elke fractie, eindeloze stemmingen. De bestaande gefragmenteerde structuur, hoe super-representatief en kenmerkend ook, kan vanwege het maar voortdurende feitelijke effect met pensioen; het is uitgewerkt.

Eerder stelde ik al voor de Tweede Kamerverkiezingen in twee rondes te organiseren: de eerste ronde mag elke partij meedoen, een maand later alleen de zes grootste uit de tweede ronde. Gevolg: nooit meer dan circa zes fracties. In dit systeem telt in elke ronde elke stem, het meest essentiële kenmerk van een democratie. Het is een eerlijke en noodzakelijke

selectie. Bij uitgebrachte stemmen onder de kiesdrempel is dat niet zo. Ik ontving op dit idee in de afgelopen jaren vele positieve reacties. Het lijkt goed nu ook die tweede vraag of hiertoe moet worden overgegaan, aan de bevolking voor te leggen.

Een sterkere regering door een eigen mandaat vereist een sterker parlement. Een sterkere overheid, die ook minister-president Rutte graag verwezenlijkt ziet. De *balance of power* op een nieuwe manier in de juiste balans. In een geheel andere samenleving een vermolmd rakend systeem van 173 jaar geleden vervangen door een meer werkbare werkwijze, is dat nu zo on-Nederlands?

Een Nederlandse 'Wende'

De eerstgenoemde hervorming zal tot gevolg hebben dat de koning, die feitelijk als staatshoofd beschouwd wordt, nu grondwettelijk als zodanig bevestigd wordt (de titels 'staatshoofd' respectievelijk 'regeringsleider' zijn vaste EU-terminologie). Omdat de minister-president straks met een eigen mandaat de regering leidt,

Foto: Herman Wouters

kan het staatshoofd niet 'onder' hem fungeren. De kunstmatige oplossing van Thorbecke heeft zijn werk gedaan en kan beëindigd worden. De bevoegdheden van het staatshoofd – door de regering steeds goed geïnterpreteerd te worden, haar te kunnen aanspreken, stimuleren en zo nodig waarschuwen – dienen nu wel voor alle duidelijkheid in de Grondwet gelijktijdig met de andere hervormingen samen te worden vastgelegd. Het zullen dus twee grote hervormingen moeten zijn, die voor Nederland noodzakelijk zijn. Dus niet verder doormodderen op een doodlopende weg, maar hervormen. Wie zijn oor in de samenleving goed te luisteren legt, zal begrijpen, dat zo'n belangrijke 'Wende' zich nu nog zonder al teveel spanning kan voltrekken. Maar wanneer de huidige moeizame situatie nog lang voortduurt en te lang gewacht wordt met hervormingen, is het de vraag of die weg dan nog begaanbaar is. Het geduld van de bevolking mag niet lang meer op de proef worden gesteld. Alles te laten zoals het is, is de oplossing niet. Want laten we beseffen: het Malieveld is gauw gevuld, de weg dan naar het Binnenhof is kort... Of het daarbij dan blijft, is een zeer onzekere vraag.

In 2023 of 2024 moet het zover kunnen zijn

De Tweede Kamer, gehoord de uitkomst van de beantwoording van de vragen aan de bevolking, besluit een 'parlementscommissaris' – een ervaren en deskundige (oud-)bestuurder – te benoemen met de opdracht om de uitkomst te vertalen in een ontwerp Grondwetwijziging. Bij de behandeling daarvan in de Kamer zal hij of zij dit ontwerp toelichten en vragen kunnen beantwoorden. Het demissionaire kabinet, gesteund door de Kamer, blijft intussen zijn wettelijke taak ruim geïnterpreteerd vervullen om deze grote hervorming mogelijk te maken. Na aanvaarding van het betreffende wetsontwerp door Tweede en Eerste Kamer wordt de Tweede Kamer ontbonden en volgen er volgens grondwettelijk voorschrift verkiezingen. Direct daarna volgt stemming in tweede lezing en kan de Grondwetwijziging definitief worden vastgesteld. Direct daarop volgt de eerste rechtstreeks verkiezing van de minister-president. Met zijn of haar komst treedt Rutte cs. met zeer veel dank voor de grote diensten het land bewezen, af. In 2023 of 2024 moet het zover kunnen zijn.

Haalbaar? De spanning in de samenleving loopt op. Gemor, geweld en verruwing rukken op. De bevolking ziet uit naar een nieuwe koers. De politiek zal moeten begrijpen dat zo'n 'Grote Hervorming' onvermijdelijk en aanstaande moet zijn. Natuurlijk is enige moed vereist. Niemand weet het zeker. Maar met het geven van vertrouwen aan de bevolking, zal het haalbaar blijken. ●

Omdat de minister-president straks met een eigen mandaat de regering leidt, kan het staatshoofd niet 'onder' hem fungeren. De kunstmatige oplossing van Thorbecke kan beëindigd worden

Paul Scholten

was tussen 1973 en 2001 burgemeester van Delfzijl, Soest en Arnhem. Na zijn pensionering was hij waarnemend-burgemeester van Rijssen-Holten, Bergh en Raalte. In 2016 verscheen van zijn hand *Schets van een Korte Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden* bij WoltersKluwer.

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) pleit in het rapport *Samenleven in verscheidenheid: Beleid voor de migratiesamenleving* voor veel meer aandacht voor de rol van gemeenten bij opvang en integratie van migranten. Ook neemt de adviesraad afstand van het klassieke integratiebeleid, dat primair was gericht op sociaal-culturele aanpassing van nieuwkomers.

Door Han Entzinger

Beleid voor de migratiesamenleving

Samenleven in verscheidenheid

Kort voor de laatste jaarwisseling en midden in de zoveelste lockdown publiceerde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) het rapport *Samenleven in verscheidenheid: Beleid voor de migratiesamenleving*.¹ De WRR, die zelf volgend jaar zijn gouden jubileum viert, zet hiermee de traditie voort om ongeveer eens per decennium een rapport over deze thematiek uit te brengen. Deze traditie begon in 1979 met het rapport *Etnische minderheden*, vaak gezien als de basis van het voor sommigen legendarische, maar voor anderen als 'multiculti' verguisde minderhedenbeleid uit de jaren tachtig.

Uiteraard is deze belangrijke onafhankelijke adviesraad van de regering mee geëvolueerd met de maatschappelijke ontwikkelingen. En natuurlijk ademt het jongste rapport een andere sfeer dan dat van ruim veertig jaar geleden. Daar is ook alle reden voor. De WRR meent dat het overheidsbeleid nog te veel is geworteld in de migratierealiteit van gisteren, toen nieuwkomers vooral laaggeschoold waren en afkomstig uit de 'klassieke immigratielanden': Turkije, Marokko, Suriname en de Antillen. Inmiddels staat geen van deze vier landen meer in de top-15 van landen van herkomst. Sterker nog: in het afgelopen decennium verlieten onder deze groepen meer mensen Nederland dan er binnenkwamen.

1 | Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). (2020). *Samenleven in verscheidenheid: Beleid voor de migratiesamenleving*. Download de publicatie via: <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2020/12/14/samenleven-in-verscheidenheid>

Migrantenpopulatie vlottender en diverser

Het migratiepatroon naar en vanuit Nederland is in de afgelopen tien jaar dan ook enorm veranderd. De immigratie is fors gestegen: van 150.000 in 2010 naar bijna 270.000 in 2019. Zelfs in 2020, toen de coronacrisis het reisverkeer ernstig bemoeilijkte, vestigden zich nog bijna 220.000 mensen in Nederland. Parallel aan de toename van de immigratie is echter ook de emigratie gegroeid, zij het minder snel: van ruim 120.000 in 2010 tot ruim 160.000 in 2019. Ergo: een steeds groter deel van de nieuwkomers vestigt zich hier niet meer permanent, maar kiest voor een tijdelijk verblijf. Van alle in het buitenland geboren migranten die in 1995 naar Nederland kwamen, was veertig procent na tien jaar weer vertrokken. Maar van degenen die in 2010 kwamen, is na tien jaar ruim zestig procent alweer vertrokken. Alles wijst erop dat dit percentage nog verder aan het stijgen is: Nederland wordt steeds meer een doorgangshuis.

Behalve dat de migrantenpopulatie dus steeds vlottender wordt, wordt zij ook steeds diverser. Die diversiteit weerspiegelt zich in de landen van herkomst: de top-5 qua migratiesaldo bestaat momenteel uit Polen, Syrië, de voormalige Sovjet-Unie, Ethiopië/Eritrea en China. Maar ook het opleidingsniveau van de nieuwkomers en hun motieven om zich hier te vestigen, variëren steeds meer. Met name het aandeel hoogopgeleiden neemt toe. Zij voorzien in tekorten op de arbeidsmarkt, onder meer in de technische en medische sectoren en in de research. Het inmiddels overwegend Engelstalige hoger onderwijs in Nederland trekt flinke aantallen

Die diversiteit weerspiegelt zich in de landen van herkomst maar ook het opleidingsniveau van de nieuwkomers en hun motieven om zich hier te vestigen, variëren steeds meer

Foto: Herman Wouters

internationale studenten, terwijl minder aantrekkelijke vacatures voor lager geschoolden nog altijd worden vervuld door migranten uit de oostelijke EU-lidstaten. Vluchtelingen en hun gezinsleden krijgen weliswaar politiek de meeste aandacht, maar zij maken nog geen tien procent uit van alle nieuwkomers.

Terecht wijst de WRR erop dat de migratie naar Nederland niet langer moet worden beschouwd als een aaneenschakeling van min of meer incidentele ontwikkelingen, maar als een structureel gegeven dat vraagt om een structureel beleid. Kenmerk daarvan zou moeten zijn: een grotere samenhang tussen migratie-, inburgerings- en integratiebeleid. Zo dient er volgens de adviesraad in elke gemeente, of groep van gemeenten, een voorziening te komen die alle kersverse migranten wegwijs maakt in hun nieuwe woonomgeving. Zulke voorzieningen bestaan hier en daar al voor kennismigrant (vaak in samenwerking met het bedrijfsleven), maar de meeste andere nieuwkomers worden te vaak aan hun lot overgelaten. Denk bijvoorbeeld aan Oost-Europese arbeidskrachten in de tuinbouw, die vaak onder erbarmelijke omstandigheden worden gehuisvest.

Aandacht voor rol van gemeenten

Meer in het algemeen pleit de WRR voor veel meer aandacht voor de rol van gemeenten bij opvang en integratie van migranten. Het landelijk integratiebeleid is sinds de kabinetten-Balkenende, en zeker sinds het door de PVV gedoogde kabinet-Rutte I zo goed als afgeschaft, en de gemeenten zouden de hierdoor ontstane leemten veel actiever moeten opvullen dan tot nu toe het geval is. Dit maakt het ook mogelijk meer te differentiëren, want qua migratiesituatie is de ene gemeente bepaald niet gelijk aan de andere. Een typische 'expatgemeente' als Amstelveen, met veel hooggeschoolde inwoners uit Japan en India, kent heel andere uitdagingen dan een gemeente als Zundert, waar veel Polen in veel te krappe zomerhuisjes bivakkeren. En uiteraard is de situatie nog weer heel anders in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, waar inmiddels meer dan de helft van de bevolking uit migranten van de eerste of tweede generatie bestaat.

De toenemende omvang en de steeds grotere diversiteit van de migrantenpopulatie zetten juist lokale samenlevingen onder druk, zo stelt de WRR. Daarom dienen vooral lokale overheden een actief beleid te voeren gericht op het versterken van de sociale samenhang. Verbeteringen in de fysieke woonomgeving en de lokale sociale infrastructuur, alsmede versterking van (interculturele) competenties van professionals in met name zorg, onderwijs en sociale huisvesting zijn daarbij onontbeerlijk. Eigenlijk neemt de WRR hiermee afstand van het klassieke integratiebeleid, dat primair was gericht op sociaal-culturele aanpassing van nieuwkomers, om het te vervangen door een beleid waarin omgaan met diversiteit centraal staat. Wel stelt de raad – terecht – dat de basisregels van de samenleving en de democratische rechtsstaat hierbij onder alle omstandigheden gewaarborgd moeten blijven.

Een typische 'expatgemeente' als Amstelveen, met veel hooggeschoolde inwoners uit Japan en India, kent heel andere uitdagingen dan een gemeente als Zundert, waar veel Polen in veel te krappe zomerhuisjes bivakkeren

Actiever arbeidsmarktbeleid

De sterk veranderde migratiepatronen waarmee Nederland te maken heeft, moeten ons niet uit het oog doen verliezen dat een deel van de 'oudere' migrantenpopulatie, zelfs na decennialang verblijf, nog altijd kampt met achterstanden. Soms reproduceren die zich ook in volgende generaties. Dit geldt evenzeer voor meer recent gearriveerde vluchtelingen. De WRR pleit in dit kader vooral voor een actiever arbeidsmarktbeleid met meer ruimte voor scholing op de werkplek en voor bestrijding van discriminatie. Terecht, maar de raad lijkt hierbij de in de afgelopen jaren opgelaaide discussie over 'systemisch racisme' toch enigszins uit de weg te gaan. De WRR realiseert zich dit en verontschuldigt zich hiervoor min of meer in het rapport. Niettemin, in het licht van recente kwesties als de toeslagenaffaire, die vooral burgers met een migratieachtergrond heeft getroffen, de discussies over etnisch profileren door de politie, en de enorme wereldwijde weerklank van de Black Lives Matter-beweging zou een grondiger analyse van de in ons maatschappelijk stelsel ingebakken uitsluitingsmechanismen niet hebben misstaan. Dit zeker nu zelfs premier Rutte het bestaan van 'systemisch racisme' niet langer ontkent. Wellicht iets voor een volgend WRR-rapport, maar dan hopelijk niet pas weer over een decennium.

Aan het slot van *Samenleven in verscheidenheid* gaat de WRR nog in op de vraag hoe het migratiebeleid meer oog kan krijgen voor kwesties rond arbeidsdeelname en sociale samenhang. Momenteel lijkt het economisch gewin van arbeidsmigratie te eenzijdig bij het bedrijfsleven te belanden, terwijl de sociale spanningen die migratie ook oproept als het ware worden afgewenteld op de gemeenschap. Ook stelt de raad zich de fundamentele vraag in hoeverre het wenselijk is dat sommige bedrijven volledig afhankelijk zijn van goedkope, laaggeschoolde buitenlandse arbeidskrachten, bijvoorbeeld in de vleesverwerkende industrie of in de tuinbouw. Zolang deze situatie voortduurt, zo oppert de WRR met recht, zullen werkgevers ook minder geneigd zijn te investeren in opleidingen van hun werknemers en in innovatie van productieprocessen. Zeker op termijn kan dit de economische ontwikkeling schade toebrengen. Dit zijn primair vragen van nationale industriepolitiek, maar zij laten wel zien hoe nauw het migratiebeleid verweven is met andere beleidsterreinen. Erkenning hiervan lijkt ook een basisvoorwaarde om de sociale spanningen die migratie altijd zal blijven oproepen op een aanvaardbare manier onder controle te houden. ●

Momenteel lijkt het economisch gewin van arbeidsmigratie te eenzijdig bij het bedrijfsleven te belanden, terwijl de sociale spanningen die migratie ook oproept als het ware worden afgewenteld op de gemeenschap

Han Entzinger is emeritus hoogleraar migratie- en integratiestudies aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en lid van de redactie-raad van *Idee*.

Er lijkt een spanningsveld te bestaan tussen efficiënt militair beleid aan de ene kant en democratische legitimiteit aan de andere kant. Snelle besluitvorming en geheimhouding botsen immers met gedegen parlementaire controle en transparantie. Maar klopt deze aanname wel? En hoe zouden sociaal-liberalen zich tot dit spanningsveld moeten verhouden?

Door Aniek Zwemer

Waarom de traditionele interpretatie van efficiënt militair beleid niet leidt tot efficiëntie

Geheimhouding, veiligheid en verrassing zijn traditioneel de drie belangrijkste aspecten van efficiënt militair beleid. Immers, hoe minder openbaar overleg nodig is om te handelen (geheimhouding), hoe sneller er gehandeld kan worden (verrassing), en hoe groter de kans dat de veiligheid van militairen gewaarborgd kan worden (veiligheid).

Binnen ons huidige democratische stelsel stuit de focus op deze aspecten echter op kritiek, omdat ze lijkt te botsen met die andere kernwaarde van onze democratie: dualisme. Er lijkt dus een spanningsveld te bestaan tussen efficiënt militair beleid aan de ene kant en democratische legitimiteit aan de andere kant. Traditioneel vraagt efficiënt militair beleid immers om snelle besluitvorming, terwijl parlementaire controle meer tijd kost. Bovendien vereist parlementaire controle transparantie, terwijl efficiënt militair beleid juist geheimhouding vereist. Hoe zouden sociaal-liberalen zich tot dit spanningsveld moeten verhouden? En komt de geslotenheid die nu heerst bij defensie de veiligheid daadwerkelijk ten goede, of kan meer transparantie juist ook leiden tot zowel meer veiligheid als een sterkere democratie?

De ervaringen van 'Srebrenica' en 'Hawija'

De basis van het spanningsveld tussen militaire efficiëntie en democratische legitimiteit ligt in het feit dat de regering structureel meer informatie tot haar beschikking heeft dan het parlement. In de wetenschap wordt dit ook wel *informational asymmetry* genoemd. De Tweede Kamer moet er in deze situatie op kunnen vertrouwen dat zij juist wordt geïnformeerd door de betreffende bewindspersonen, ook als er dingen misgaan. Toch is tijdens (en ook na) militaire missies in het verleden meer dan eens gebleken dat dat niet altijd volledig gebeurt, met 'Srebrenica' en 'Hawija' als de meest bekende voorbeelden.

Over 'Srebrenica' concludeerde de Tijdelijke Commissie Besluitvorming Uitzendingen (TCBU) dat het besluit van de Kamer om Nederlandse militairen in 1995 uit te zenden naar Bosnië was genomen op basis van onvoldoende informatie.¹ Er is nog altijd geen opheldering over de mate waarin Dutchbat-soldaten op de hoogte waren van de moord op 7000 Bosnische mannen die onder hun ogen plaatsvond, en of zij die hadden kunnen voorkomen. In het geval van 'Hawija' kreeg de Kamer pas in 2020 informatie over de burgerslachtoffers die Nederlandse F16's in 2015 maakten tijdens een luchtaanval op de Iraakse stad. Toenmalig minister van Defensie Jeanine Hennis had alle Nederlandse betrokkenheid bij de aanval op Hawija ontkend. Uiteindelijk bracht haar opvolger Ank Bijleveld de Tweede Kamer pas op de hoogte nadat de NOS en NRC hadden gepubliceerd over de gevallen burgerslachtoffers en de rol van Nederland.² Uit 'Srebrenica' en 'Hawija' werd een belangrijke les geleerd: de informatievoorziening richting de Kamer moest beter.

De basis van het spanningsveld tussen militaire efficiëntie en democratische legitimiteit ligt in het feit dat de regering structureel meer informatie tot haar beschikking heeft dan het parlement

1 | TCBU. (2000). *Besluitvorming uitzendingen; Rapport van de Tijdelijke commissie besluitvorming uitzendingen.*

2 | https://www.tweede.kamer.nl/kamerstukken/plenaire_verslagen/kamer_in_het_kort/debat-over-burgerdoden-bij-een-nederlands

3 | https://www.parlement.com/id/vibocxg7zws/nieuws/geen_instemmings_recht_voor_kamer_bij

4 | Rasler, K. & W. Thompson. (2005). *Puzzles of the Democratic Peace. Theory, Geopolitics, and the Transformation of World Politics*. Palgrave Macmillan, Londen, p. 44.

5 | Van Eekelen, W.F. (2013). *The Parliamentary Dimension of Defence Cooperation: Policy, Requirements, Production, Cooperation and Acquisition*. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF), Geneva, p. 4.

6 | Van Eekelen, W.F. (2002). *Democratic Control of Armed Forces: the National and International Parliamentary Dimension*. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF), Geneva, p. 17.

7 | Wagner, W. M. & D. Peters, (2011). 'Between military efficiency and democratic legitimacy. Mapping parliamentary war powers in contemporary democracies, 1989-2004' in: *Parliamentary Affairs*, 64 (1), p. 178.

8 | Watts, S. (2008.) 'Air War and Restraint: The Role of Public Opinion and Democracy' in: Evangelista, M., Müller, H. & N. Schörning. *Democracy and Security*. Routledge, Londen, p. 54.

Door de jaren heen zijn hier dan ook diverse wetswijzigingen en -voorstellen voor gedaan. Zo stelden minister van Buitenlandse Zaken Hans van Mierlo en minister van Defensie Joris Voorhoeve in 1995 een toetsingskader op ter structureren van de parlementaire controle op de Nederlandse deelname aan militaire missies. Dit kader was specifiek bedoeld als maatstaf voor de besluitvorming van de regering en het overleg daarover met het parlement. In 2000 voegde de Kamer artikel 100 toe aan de Grondwet, met daarin een inlichtingenplicht: de regering moet de Kamer inlichten voorafgaand aan inzet van de krijgsmacht. Mochten dwingende redenen het inlichten van de Kamer verhinderen, dan moeten de inlichtingen zo snel mogelijk volgen. De inlichtingenplicht was een alternatief voor het instemmingsrecht, dat in het oorspronkelijke wetsvoorstel stond. Zo'n instemmingsrecht houdt in dat de Kamer ook vooraf toestemming moeten geven voor militaire missies. In 2009 dienden verschillende politieke partijen een motie in om dit instemmingsrecht alsnog toe te voegen aan de wet. Maar daarvoor was geen meerderheid: volgens CDA, PvdA en ChristenUnie was het ondenkbaar dat het kabinet militairen op een buitenlandse missie zou sturen zonder brede politieke steun.³

Argumenten in het academisch debat

Het spanningsveld tussen militaire efficiëntie en parlementaire controle staat ook in het academische debat volop in de aandacht. Aan de ene kant benadrukken sommige academici het traditionele standpunt dat een toename van parlementaire controle de efficiëntie van militair beleid te veel beperkt. De drie centrale aspecten van militair beleid – geheimhouding, veiligheid en verrassing – zouden dan niet langer gewaarborgd zijn.⁴ Ook zouden parlementariërs een te beperkte kennis van militair beleid hebben, waardoor zij niet in staat zouden zijn om weloverwogen beslissingen te maken.⁵ En bovendien werkt defensie met geclassificeerde informatie die niet zomaar met nationale parlementen gedeeld kan worden.⁶ Aan de andere kant is een groep academici van mening dat de voordelen van meer parlementaire controle zwaarder wegen dan de zorgen over efficiëntie van militair beleid. Deze groep is onderdeel van een verschuiving in het academisch debat naar het pleiten voor meer parlementaire controle. Een toename zou juist leiden tot meer legitimiteit en een groter maatschappelijk draagvlak voor militaire missies. Daarnaast zou parlementaire controle het militaire moreel versterken en de kwaliteit van de besluitvorming verbeteren.⁷ Ook is er onderzoek dat suggereert dat meer parlementaire controle op veiligheidsbeleid de kans op het winnen van een oorlog vergroot, terwijl er minder militaire- en burgerdoden vallen. Dit komt omdat meer controle leidt tot een zorgvuldigere selectie van militaire uitzendingen.⁸

Versterk de informatiepositie van de Kamer

Er is een verschuiving in het academisch debat naar pleiten voor meer parlementaire controle. Dit kan worden bereikt door het versterken van de informatiepositie van de Kamer. Een mogelijkheid hiervoor is om de leden van de Vaste Commissie voor Defensie onder een geheimhoudingsclausule toegang te geven tot geclassificeerde informatie over

missies. Door deze uitbreiding van de rol van de Vaste Commissie voor Defensie krijgt de Kamer een sterkere informatiepositie ten opzichte van de regering. Op dit moment verkrijgt de vaste Kamercommissie voornamelijk informatie op basis van openbaar beschikbare documenten via de artikel 100-procedure. Er vinden wel vertrouwelijke briefings plaats, maar in de praktijk bestaan deze vaak uit commercieel vertrouwelijke informatie in plaats van inhoudelijke informatie over de missies.

Dit voorstel roept wel een vraag op over de precieze invulling van de geheimhoudingsclausule. De meest gemakkelijke optie is om alles wat besproken wordt binnen de commissie onder de geheimhoudingsclausule te laten vallen. Dit komt de democratische controle echter niet ten goede, want in bepaalde situaties kan het juist het algemeen belang dienen om bepaalde informatie wel openbaar te maken. Een clausule waarin de commissieleden de mogelijkheid hebben om die inlichtingen onder voorwaarden alsnog openbaar te maken, kan dit helpen voorkomen. Ook de militaire bondgenootschappen waarbinnen Nederland opereert, zijn een vraagstuk in dit voorstel. Immers, wanneer Nederland tijdens militaire missies onderdeel is van een bondgenootschap, is het niet aan de regering om te bepalen of geclassificeerde informatie van coalitiepartners openbaar gemaakt mag worden. Een sterke informatiepositie in internationaal verband is daarom belangrijk. Hiervoor zijn duidelijke afspraken nodig voor de aanvang van missies, onder andere over het delen van geclassificeerde inlichtingen met nationale parlementen, of met een gespecialiseerde parlementaire commissie voor Defensie specifiek.

Opdracht voor sociaal-liberalen

Het is tijd om de traditionele interpretatie van efficiënt militair beleid achter ons te laten. De definities van efficiëntie en veiligheid die hierin worden gehanteerd, zijn te beperkt. 'Srebrenica' en 'Hawija' hebben aangetoond dat snelle besluitvorming geen efficiënt militair beleid garandeert en dat de veiligheid van de Nederlandse militairen geen veiligheid betekent voor de burgerbevolking. Het aantal burgerdoden als resultaat van de missies, het feit dat 'Srebrenica' nooit is opgehelderd en dat 'Hawija' vandaag de dag nog steeds wordt onderzocht, laten dit duidelijk zien. Het academische debat toont aan dat parlementaire controle de kwaliteit van besluitvorming juist verbetert. En bovendien versterkt parlementaire controle onze democratie. Het is daarom van belang dat sociaal-liberalen pleiten voor het verbeteren van de informatiepositie van de Kamer, ook binnen internationale bondgenootschappen. Alleen zo kan de parlementaire controle op defensie worden versterkt en kunnen in de toekomst crises als 'Srebrenica' en 'Hawija' hopelijk worden voorkomen. ●

'Srebrenica' en 'Hawija' hebben aangetoond dat snelle besluitvorming geen efficiënt militair beleid garandeert en dat de veiligheid van de Nederlandse militairen geen veiligheid betekent voor de burgerbevolking

Aniek Zwemer behaalde recent haar master International Relations aan Universiteit Leiden en is als stagiaire verbonden aan de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Foto: Eveline van Egdom

Mannen, stop het geweld tegen vrouwen

Bericht uit de Eerste Kamer Petra Stienen

1 | <https://geweldtegenvrouwenmelden.nl/data-en-cijfers/>

2 | <https://www.amnesty.nl/actueel/een-op-tien-vrouwelijke-studenten-slachtoffer-van-verkrachting-tijdens-studie>

3 | <https://slachtofferwijzer.nl/nieuws/femicide-geweld-tegen-vrouwen/>

4 | Overigens steunen veel vrouwen die gedachte ook, zo zien we dat bij genitale verminking ook vrouwen deze ernstige vorm van mishandeling in stand willen houden. Vaak vanuit de gedachte dat hun dochter anders niet huwbaar zou zijn.

5 | Lloyd-Roberts, S. (2016) *The War on Women: And the Brave Ones Who Fight Back*. Simon & Schuster UK. Zie ook Eve Ensler, auteur van *De Vagina Monologen*, die recent een opiniestuk in *The Guardian* publiceerde (onder haar nieuwe naam V) met de titel: 'Disaster Patriarchy, how the pandemic has unleashed a war on women'.

6 | <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/39/minder-slachtoffers-moord-en-doodslag-in-2018>

Geweld tegen vrouwen, omdat ze vrouwen zijn.¹ Als geweld tegen vrouwen een ziekte zou zijn, dan zouden we het een pandemie noemen. Honderden miljoenen vrouwen zouden jaarlijks slachtoffer worden van deze 'pandemie'. Eén op de drie vrouwen heeft namelijk fysiek of seksueel geweld meegemaakt, meestal door iemand uit de nabije omgeving. Dit is ook het geval in Nederland. Recent onderzoek van Amnesty Nederland toont aan dat 1 op de 10 studentes is verkracht, vaak door een bekende.² Wereldwijd sterven er iedere dag 137 vrouwen door geweld van een familielid, partner of ex-partner. In Nederland wordt elke tien dagen een vrouw vermoord. Omdat ze vrouw is. We noemen dit femicide.³

Geweld tegen vrouwen vindt overal ter wereld plaats omdat hun vaders, broers, echtgenoten vinden dat de vrouwen naar hun normen moeten leven. Vrouwen zouden volgens hen dienstbaar moeten zijn aan hun verlangens en behoeften, zowel in huis, in bed als op het werk. Op basis van traditie, cultuur, of religie, of op basis van het patriarchale idee dat mannen beter, superieur, krachtiger en machtiger zijn dan vrouwen.⁴ Wereldwijd zijn er mannen die vinden dat ze vrouwen mogen slaan, stalken, verkrachten, misbruiken, uitbuiten, en geestelijk en fysiek mishandelen. Auteurs zoals Sue Lloyd Roberts en Eve Ensler noemen dit geweld zelfs een 'oorlog tegen vrouwen'.⁵

Geschokt en vol ongeloof

Uiteraard wil ik niet alle mannen op een hoop gooien. Uiteraard zal de overgrote meerderheid van de mannelijke lezers van dit stuk het wel uit hun hoofd laten vrouwen iets aan te doen. Het klopt dat ook mannen zelf wereldwijd te maken hebben met geweld. Mannen worden veel vaker dan vrouwen slachtoffer van moord, afrekeningen in het criminele circuit en andere misdaden. Mannen hebben ook last van stereotype beelden over mannelijkheid waarin mannen het land moeten beschermen en pal moeten staan voor de eer van hun familie. In conflicten en gevangnissen worden ook mannen slachtoffer van seksueel geweld. Het percentage mannen dat in huiselijke sfeer te maken krijgt met geweld omdat ze man zijn ligt wel beduidend lager dan bij vrouwen.⁶ Daarnaast gaat het bij vrouwen vaak ook om het gevoel van veiligheid in de publieke ruimte. Zo zullen mannen 's avonds op straat wat minder snel hun sleutels vastklampen in hun hand als er een vrouw achter hen loopt dan dat vrouwen dat doen als er een man achter hen loopt. De meeste mannen zullen hun vrienden geen appje sturen dat ze veilig thuis zijn gekomen. De familie,

geliefden en vrienden van de vermoorde Claudia van Veen en haar twee dochtertjes, van Hümeýra Ergincanli en Sarah Everard – en vele van hun lotgenoten – hadden dat appje maar wat graag willen ontvangen.

Als de statistieken al niet voor zich spreken, zou ik de mannelijke lezers van dit stuk willen voorstellen om eens met de vrouwen in hun eigen omgeving te praten. Wanneer ik mannelijke vrienden en collega's vertel over wat vrouwen dagelijks meemaken, kijken zij mij soms geschokt en vol ongeloof aan. Sommigen lachen de voorbeelden weg met een uitspraak als: 'Ach, zo heeft die man het vast niet bedoeld'. Gelukkig zijn er steeds meer mannen die beseffen dat ook zij een rol hebben in het tegengaan van geweld tegen vrouwen. Zij erkennen dat ze zich moeten uitspreken in hun naaste omgeving als ze grensoverschrijdend gedrag van andere mannen zien, altijd en overal, hoe ongemakkelijk het soms ook is. Dat geldt ook als het gaat om het gedrag van collega's op werk, vrienden in de kroeg of familieleden. Mannen realiseren zich langzaam maar zeker dat ze een fundamentele rol hebben in de opvoeding van hun zonen en hen een ander beeld moeten bijbrengen over gezonde mannelijkheid en respectvolle benadering van de vrouwen in hun nabije omgeving en daarbuiten.

Ook op politiek niveau is er echt werk aan de winkel, want geweld tegen vrouwen is geen ziekte of pandemie. Het is een schending van de mensenrechten van vrouwen. Het is een grove schending van het recht van vrouwen op hun eigen keuzes: over met wie zij wanneer seks willen hebben, met wie zij willen trouwen, over toegang tot voorbehoedsmiddelen en veilige abortus, en over of zij wel of geen kinderen willen krijgen en hoeveel. Geweld tegen vrouwen is ook een schending van het mensenrecht van vrouwen om zelf te mogen beslissen hoe zij zich

kleden, waar zij willen werken, en dat zij hetzelfde betaald krijgen als mannen in dezelfde of soortgelijke posities. Geweld tegen vrouwen is een schending van het recht om niet te worden uitgesloten vanwege hun sekse of gender en het gaat vaak samen met uitsluiting wegens hun achtergrond, opleiding, religie, huidskleur of etniciteit.

Ook op politiek niveau is er echt werk aan de winkel, want geweld tegen vrouwen is geen ziekte of pandemie. Het is een schending van de mensenrechten van vrouwen

7 | Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen (*Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*, afgekort als CEDAW), ook wel bekend als het VN-Vrouwenverdrag.

8 | <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/06/01/kamerbrief-aan-de-eerste-kamer-inzake-beantwoording-vragen-over-de-terugtrekking-van-turkije-uit-het-verdrag-van-istanbul>

9 | <https://eerstekamer.d66.nl/2020/11/25/rapport-pace/>

Verdrag van Istanbul

Op 11 mei 2011 is in Istanbul een internationaal verdrag ondertekend dat als doel heeft deze mensenrechtenschendingen te voorkomen: het *Verdrag van de Raad van Europa inzake het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld*, ook wel bekend als het Verdrag van Istanbul. Dit verdrag geldt inmiddels als de gouden standaard voor wetgeving en beleid om gender-gerelateerd geweld tegen te gaan, om slachtoffers te beschermen en daders te vervolgen. Het Verdrag van Istanbul is een belangrijke aanvulling op andere internationale mensenrechtenverdragen, zoals het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens en het CEDAW-Vrouwenverdrag.⁷ Afgelopen mei was er veel aandacht voor de tiende verjaardag van dit verdrag, maar er was weinig reden tot feestvreugde. President Erdogan had namelijk zojuist aangekondigd dat Turkije zich terugtrekt uit het Istanbul-verdrag. Volgens hem zou dit verdrag tegen de familiewaarden ingaan; een argument dat ook uit de mond van andere politici in Polen en Hongarije klinkt. Vaak gaat dit argument samen met een afkeuring van 'een opgelegde gender-ideologie' die maatschappijen zou ontwrichten.

De stap van Erdogan leidde tot veel protesten van mensenrechtenbewegingen en vrouwenrechtenorganisaties binnen en buiten Turkije. De toenmalige minister van Buitenlandse Zaken Stef Blok en vele andere Europese ministers onderstreepten het belang van dit verdrag. Ook in Nederland was er veel aandacht vanuit het maatschappelijk middenveld. Als actief lid van de *Committee on Equality and Non-Discrimination* van de Parlementaire Assemblee van de Raad van Europa stelde ik de Nederlandse regering Kamervragen, naar aanleiding van de brandbrief in *de Volkskrant* die was ondertekend door diverse Nederlandse auteurs, opiniemakers en vertegenwoordigers van mensenrechten- en Vrouwenrechtenorganisaties. Uit de antwoorden van de nieuwe minister van Buitenlandse Zaken Sigrid Kaag blijkt dat de Nederlandse regering zich actief blijft inzetten voor dit verdrag: 'Het kabinet maakt zich binnen de EU sterk voor het opnemen van referenties naar en oproep tot ratificatie van het Istanbul Verdrag en zij zet zich actief in voor een sterke positie van de EU tijdens de multilaterale onderhandelingen om afspraken over vrouwenrechten, gendergelijkheid, gelijke rechten van LHBTIQ-personen en SRGR te verdedigen en te bevorderen'.⁸ Hopelijk kan deze inzet onderdeel worden van een feministisch buitenlandsbeleid van het volgende kabinet. Als de coronapandemie namelijk iets duidelijk heeft gemaakt, dan is het wel dat meer aandacht voor gendergelijkheid en vrouwenrechten heel hard nodig is.

Mentaliteitsverandering

Afgelopen jaar schreef ik een rapport voor de Parlementaire Assemblee van de Raad van Europa over feministisch buitenlands beleid met als titel *Gender Dimensions of Foreign Policy*.⁹ Tijdens de gesprekken die ik voerde met diverse experts als onderdeel van mijn onderzoek viel me op dat bijna niemand over de rol van mannen sprak in het tegengaan van gender-gerelateerd geweld. En dat terwijl juist in het voorkomen van geweld tegen vrouwen, de mannen de belangrijkste rol vervullen.

Wat kun jij doen als man om dit geweld te stoppen? Wat kun jij doen als vader, als broer, als echtgenoot, als collega, als vriend? Of als politicus?

10 | Lees het opiniestuk van Marije Cornelissen en Jens van Tricht op: <https://www.trouw.nl/opinie/geweld-tegen-vrouwen-is-een-mannenprobleem-heren-help-ons-b6a905e8/>

11 | Zie voor een brochure over hoofdstuk 12 van het Verdrag van Istanbul: <https://edoc.coe.int/en/violence-against-women/7140-preventing-violence-against-women-article-12-of-the-istanbul-convention.html>

Ik hoop dat het nieuwe kabinet zowel op nationaal als op internationaal niveau gehoor zal geven aan de oproep die is vastgelegd in het Verdrag van Istanbul

Immers, wanneer zij ophouden met slaan, verkrachten, intimideren, uitbuiten en mishandelen, dan stopt het geweld tegen vrouwen. Iets te simpel wellicht? Natuurlijk, elke vorm van het tegengaan van mensenrechtenschendingen heeft zijn tijd nodig. Daarnaast blijft uiteraard ook de aandacht voor de slachtoffers van gendergerelateerd geweld van groot belang. Deze vorm van geweld zal echter blijven voortduren tot de samenleving, media en politici meer aandacht besteden aan de vraag: 'Waarom zijn er nog zoveel mannen die het normaal vinden om vrouwen te mishandelen, in welke vorm dan ook?' Geweld tegen vrouwen is immers met name een mannenprobleem. Daarom is het hoopgevend dat er steeds meer stemmen opgaan om juist mannen zelf te betrekken bij het tegengaan van het geweld tegen vrouwen.¹⁰ Niet door vrouwen in een huis vast te zetten of weerbaarheidstrainingen te geven, maar door mannen in de spiegel te laten kijken en zichzelf de vraag te laten stellen: Wat kun jij doen als man om dit geweld te stoppen? Wat kun jij doen als vader, als broer, als echtgenoot, als collega, als vriend? Of als politicus?

Laat het Istanbul-verdrag daar nu goede aanknopingspunten voor bieden. Hoofdstuk 12 gaat bijvoorbeeld over de preventie van geweld tegen vrouwen.¹¹ De tekst legt de nadruk op het belang van het tegengaan van de stereotype beelden van man en vrouw en de noodzaak tot cultuurverandering, zodat er voor geweld tegen vrouwen in onze samenleving geen ruimte meer komt. In artikel 12.4 staat een oproep, specifiek gericht aan mannen en jongens: *Parties shall take the necessary measures to encourage all members of society, especially men and boys, to contribute actively to preventing all forms of violence covered by the scope of this Convention.*

Inmiddels is gebleken dat het betrekken van mannen en jongens bij de inspanningen om een mentaliteitsverandering te bewerkstelligen, werkt. Bewegingen zoals #heforshe en internationale organisaties zoals Promundo en Menengage, en Nederlandse organisaties zoals Emancipator, laten zien dat het helpt als mannen zich uitspreken tegen geweld tegen vrouwen, zich inzetten voor gendergelijkheid en rolmodel willen zijn bij een betere verdeling van werk en zorgtaken. Ik hoop dat het nieuwe kabinet zowel op nationaal als op internationaal niveau gehoor zal geven aan de oproep die is vastgelegd in het Verdrag van Istanbul. Er is ten slotte maar één medicijn voor het daadwerkelijk tegengaan van geweld tegen vrouwen: erop toezien dat mannen stoppen met dit geweld. ●

Petra Stienen is adviseur, leiderschapscoach, auteur en Eerste Kamerlid namens D66. Ze is daarnaast leider van de Nederlandse delegatie van de Parlementaire Assemblée van de Raad van Europa (PACE).

Stelling

Meeregeren vanuit de Kamer ondermijnt de onafhankelijke controle door de volksvertegenwoordiging

Sociaal-liberaal debat

'D66 krijgt het voor elkaar' was de optimistische slogan voor de Tweede Kamerverkiezingen in 2017 – gebaseerd op het *track record* van beleidsresultaten, behaald vanuit de oppositie. D66 was het afgelopen decennium meester in het meeregeren vanuit de Kamer. In het verhitte debat over onze bestuurscultuur ligt deze innige relatie tussen Kamer en regering echter onder vuur. Daarom, in deze tijd van herbezinning, de stelling: Meeregeren vanuit de Kamer ondermijnt de onafhankelijke controle door de volksvertegenwoordiging. Gerard Schouw en Ruud Koole reageren.

Stelling

Meeregeren vanuit de Kamer ondermijnt de onafhankelijke controle door de volksvertegenwoordiging

Tegen
Gerard Schouw

Is de Tweede Kamer lam of leeuw? Over de machtsrelatie tussen parlement en regering is al veel geschreven. Dit voorjaar was het weer een hot topic vanwege de kwestie 'functie elders'; de per ongeluk geopenbaarde aantekeningen van een informateur over het populaire Kamerlid Omtzigt. Deze twee woordjes leidde tot veel politiek tumult en de wens om de positie van de Tweede Kamer te versterken.

Wat aan die wens vooral opvalt, is dat er voornamelijk oplossingen worden gezocht in zichtbare maatregelen – de *hardware*. Die lopen uiteen van meer geld voor ondersteuning, het door de griffie aanleggen van (nog meer) dossiers en het versterken van bijvoorbeeld het rapporteurschap van Kamerleden. De fascinatie voor de *hardware* wekt de indruk dat de *software* er niet toe doet. Maar ligt juist daar niet de sleutel om de onafhankelijke controle vanuit de Tweede Kamer te versterken?

Ooit deelde een ervaren bestuurlijke rot een belangrijk politiek inzicht met mij. Samenzweerderig fluisterde hij mij in, wat later bleek het fundament te zijn voor

invloedrijk politiek bedrijven: 'Zorg dat ze [de regering] een beetje bang voor je zijn, dan houden ze altijd rekening met je'. En dat is midden in de roos. Daaraan is een goed Kamerlid te herkennen. Dat is iemand die niet bang is en relevantie creëert door het stellen van messcherpe vragen aan ministers en staatssecretarissen. Iemand die niet ongecontroleerd toetert, maar beheerst aanvalt.

Of meeregeren ook leidt tot minder controle vanuit regeringsfracties is dus vooral afhankelijk van de selectie en competenties van Kamerleden én – zeg ik er in één adem bij – zijn of haar medewerkers. Grofweg zijn er twee type Kamerleden: 'meebewegers' en 'nieuwsgierigen'. Die eerste moeten tegen zichzelf in bescherming worden genomen. Immers, wie met alle winden meewaait, volgt vaker de koers van 'de baas' dan de eigen intuïtie. Een florerende democratie heeft meer baat bij nieuwsgierige Kamerleden. Personen die de onderste steen boven willen krijgen. Volksvertegenwoordigers die honderig zijn om te weten hoe het nu echt zit en niet snel de handdoek in de ring gooien. Vragen stellen, het naadje van de kous willen weten en intuïtief aanvoelen of een dossier 'stinkt'. Een goed Kamerlid vaart daarin zijn eigen koers en loopt niet aan de leiband van bewindspersonen. Daarvoor maakt oppositie of meeregeren geen verschil.

Gerard Schouw is directeur van Vereniging Innovatieve Geneesmiddelen. Eerder was hij partijvoorzitter, senator en Tweede Kamerlid namens D66. Als parlementariër was Schouw mede-indiener van het wetsvoorstel (2012) waarmee de rol van het staatshoofd in het formatieproces werd afgeschaft.

Sociaal-liberaal
debat

Voor
Ruud Koole

Een parlement heeft vier hoofdtaken, schreef oud-voorzitter van de Tweede Kamer, Anne Vondeling ooit: de democratie hoeden, zorgen dat er geregeerd kan worden, het regeringsbeleid controleren en wetten maken. Daar kan spanning tussen zitten, maar alle vier zijn even belangrijk. Door de angst voor de kiezer, die leidt tot een sterke electorale gerichtheid op korte termijn, is het in stand houden van een coalitie te dominant geworden.

Die angst moet worden losgelaten. Kiezers begrijpen heus wel dat in een land van politieke minderheden compromissen moeten worden gesloten. En als burgers willen zij dat er tussen de verkiezingen door fatsoenlijke politieke controle plaatsvindt en goed doordachte wetgeving tot stand komt. De kinderopvangtoeslagenaffaire heeft de noodzaak daarvan op dramatische wijze geïllustreerd.

Een roep om dualisme is daarbij verwarrend. In mijn onlangs gepubliceerde boek *Twee Pijlers – Het wankele evenwicht in de democratische rechtsstaat* laat ik onder meer zien dat het Nederlandse parlementaire stelsel door de vertrouwensregel nu eenmaal een zekere mate van monisme veronderstelt. Het is beter daar vanuit te gaan. Een regeerakkoord hoort daarbij. Dat is bij uitstek het instrument waarbij (een meerderheid van) het parlement zijn stempel kan drukken op het beleid van de komende jaren. Een regeerakkoord wordt immers door fracties opgesteld, niet door de regering. In een regeerakkoord staan parlementaire afspraken op basis waarvan de komende regering aan de slag moet. De regering voert als 'uitvoerende macht' de afspraken van het regeerakkoord uit.

Men kan proberen een regeerakkoord wat meer tot hoofdlijnen te beperken, maar ook een uitgebreider regeerakkoord 'aan het begin van de rit' hoeft parlementaire controle 'tijdens de rit' niet uit te sluiten. Denk aan controle op de politieke uitwerking van het akkoord, controle op de kwaliteit en doelmatigheid van wetgeving die uit het regeerakkoord voortvloeit, controle op uitvoerbaarheid van de uitgewerkte voorstellen, controle op 'doenvermogen' bij burgers, controle op de verenigbaarheid met grondwet en internationale verdragen. Maar dan moet men niet tussentijds 'meeregeren' door zich in allerlei informele overleggen op detailniveau te committeren aan een bepaalde uitwerking.

Versterking van parlementaire controle-macht met aandacht voor wetgevingskwaliteit is nodig. Dat vereist een houding bij ministers, parlementariërs en partijorganisaties die politieke controle door parlementsleden niet ziet als hinderlijk, maar juist als voorwaarde voor goed bestuur. Het vereist evenzeer dat parlementsleden minder aandacht besteden aan gedetailleerd 'meeregeren' in allerlei informeel coalitieoverleg en meer aandacht besteden aan regeringsbeleid controleren en aan wetten maken. Juist ook ten behoeve van die vierde hoofdstaak die Vondeling noemde: de democratie hoeden.

Ruud Koole is emeritus hoogleraar politieke wetenschappen aan de Universiteit Leiden en lid van de Eerste Kamer namens de PvdA. Zijn boek *Twee Pijlers – Het wankele evenwicht in de democratische rechtsstaat* verscheen in januari 2021 bij Prometheus. Hij was lid van de Staatscommissie parlementair stelsel (2017–2019).

Auteurs

Gerard Adelaar is beleidsontwikkelaar en adviseur in de zorg.

Milan Assies is beleidsmedewerker bij het ministerie van Economische Zaken en Klimaat en redactielid van *Idee*.

Désanne van Brederode is filosoof, schrijver en publicist.

Marian Donner is columnist en auteur. Haar *Zelfverwoestingsboek – waarom we meer moeten stinken, drinken, bloeden, branden en dansen* verscheen in 2019 bij Das Mag Uitgevers.

Heleen Dupuis is emeritus hoogleraar medische ethiek en voormalig Eerste Kamerlid namens VVD.

Han Entzinger is emeritus hoogleraar migratie- en integratiestudies aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en lid van de redactieraad van *Idee*.

Rutger Jan van der Gaag is emeritus hoogleraar psychiatrie aan Radboudumc in Nijmegen en oud-voorzitter van artsenfederatie KNMG.

Johan Goud is emeritus hoogleraar Religie en zingeving in literatuur en kunst aan de Universiteit Utrecht. Daarnaast is hij emeritus remonstrants predikant.

Kristien Hens is professor (bio-)ethiek aan de Universiteit Antwerpen en gastprofessor aan de KU Leuven.

Rob Jetten is fractievoorzitter van D66 in de Tweede Kamer. Namens de fractie is hij woordvoerder voor medisch-ethische kwesties.

Ruud Koole is emeritus hoogleraar politieke wetenschappen aan de Universiteit Leiden en lid van de Eerste Kamer namens de PvdA.

Mike Lensink is promovendus aan de afdeling Medical Humanities van het UMC Utrecht.

Anne-Lotte Masson is projectleider bij Erasmus MC in Rotterdam en redactielid van *Idee*.

Shervin Nekuee is socioloog en publicist en is werkzaam als senior adviseur diversiteit en inclusie bij het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Marcel Olde Rikkert is hoogleraar klinische geriatrie bij het Radboudumc in Nijmegen en hoofdredacteur van het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*.

Mark van Ostaijen is als assistent professor verbonden aan de vakgroep Bestuurskunde en Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is tevens voorzitter van de redactieraad van *Idee*.

Paul Schnabel is socioloog, universiteitshoogleraar en voormalig Eerste Kamerlid namens D66. In 2016 was hij voorzitter van de adviescommissie Voltwoord leven.

Gerard Schouw is directeur van Vereniging Innovatieve Geneesmiddelen. Eerder was hij partijvoorzitter, senator en Tweede Kamerlid namens D66.

Paul Scholten was burgemeester van o.a. Delfzijl, Soest en Arnhem. In 2016 verscheen van zijn hand *Schets van een Korte Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden* bij WoltersKluwer.

Petra Stienen is adviseur, leiderschapscoach, auteur en Eerste Kamerlid namens D66. Ze is daarnaast leider van de Nederlandse delegatie van de Parlementaire Assemblee van de Raad van Europa (PACE).

Stéphane Symons is hoogleraar esthetica en cultuurfilosofie aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de KU Leuven.

Paul van Tongeren was tot zijn emeritaat als hoogleraar wijsgerige ethiek verbonden aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Sinds april 2021 is hij de nieuwe Denker des Vaderlands.

Carinne Elion-Valter is universitair docent aan de Erasmus School of Law (vakgroep Sociologie, Theorie en Methodologie) van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Paul van der Velde is hoogleraar Aziatische Religies aan de Radboud Universiteit in Nijmegen.

Rudi Westendorp is arts en hoogleraar ouderengeneeskunde aan de Universiteit van Kopenhagen en columnist van *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*.

Els van Wijngaarden is universitair hoofddocent en onderzoeker aan de Universiteit voor Humanistiek.

Aniek Zwemer is als stagiaire verbonden aan de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Jasper Zuure is senior adviseur bij de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB).

redactie

Joost Röselaers
(hoofdredacteur)
Milan Assies
Daniël Boomsma
Duane van Diest
Cécile Insinger
Anne-Lotte Masson
Gosse Vuijk

eindredactie

Jessica Hoogenboom

redactieraad

Mark van Ostaijen
(voorzitter)
Peter van den Besselaar
Ellen Bijsterbosch
Han Entzinger
Mendeltje van Keulen
Han Polman
Sabine Verschoor

aan dit nummer werkten mee

Gerard Adelaar
Désanne van Brederode
Marian Donner
Heleen Dupuis
Han Entzinger
Rutger Jan van der Gaag
Johan Goud
Kristien Hens
Rob Jetten
Ruud Koole
Mike Lensink
Shervin Nekuee
Marcel Olde Rikkert
Mark van Ostaijen
Paul Schnabel
Gerard Schouw
Paul Scholten
Petra Stienen
Stéphane Symons
Paul van Tongeren
Carinne Elion-Valter
Paul van der Velde
Rudi Westendorp
Els van Wijngaarden
Aniek Zwemer
Jasper Zuure

N° 213

jaargang 42, nummer 2
juli 2021

Idee verschijnt 4x per jaar
ISSN 0927-2518

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Lange Houtstraat 11
2511 CV Den Haag
telefoon 070 356 60 66

idee@d66.nl

mrhansvanmierlostichting.nl

abonnementen

Idee verschijnt 4x per jaar
Jaarabonnement €36,—
Studenten-abonnement €21,—
Tablet-abonnement €21,—
Voor reguliere abonnees is het
tablet-abonnement gratis

Het abonnement gaat per
direct in. Er geldt een opzeg-
termijn van 1 maand.
Losse nummers op aanvraag.

lezersbijdrage

Lezersbijdragen zijn welkom.
Inlichtingen over voorwaarden
en redactiebeleid kunt u
opvragen bij de redactie.
idee@d66.nl

fotografie

Herman Wouters

ontwerp

Wilmar Grossouw

druk

Drukkerij van Deventer

De auteur van je eigen leven

‘Wanneer heeft het leven voor jou nog zin?’ We zitten samen op de bank. Mijn vrouw en ik. Ik laat de vraag op me inwerken en staar voor me uit. Mijn gedachten dwalen af en mijn ogen glijden langs de muur.

De wand toont mijn levenspad. Een prentje van Delft, mijn geboortestad. Een ets van Leiden, de stad waar ik studeerde. Een schets van Boston, waar mijn vrouw een half jaar onderzoek deed, net nadat we elkaar hadden ontmoet. Een tekening van Den Haag, de stad waar we nu wonen. Een...

‘Ben je er nog?’ Mijn ogen keren terug naar de bank. ‘Sorry, even nadenken.’ Ik blader door één van de twee boeken die we besloten samen te lezen. Een spontaan idee in tijden van corona. Weer eens wat anders dan Netflix.

In *Being Mortal* bespreekt de arts Atul Gawande hoe de geneeskunde niet alleen ons leven kan verbeteren, maar ook ons levenseinde. Artsen kunnen met hun goedbedoelde pogingen van blijven doorbehandelen namelijk zowel het leven verlengen als het lijden. Gawande wil daarom artsen, patiënten en hun geliefden met inspirerende voorbeelden laten nadenken over wat voor hen belangrijk is aan het einde. Zo geeft hij het voorbeeld van een dochter en haar vader die tot haar verrassing antwoordde dat het voor hem, emeritus hoogleraar, voldoende zou zijn om chocolade ijs te eten en American football te kijken.

Dat zal niet voor iedereen voldoende zijn, maar de dieperliggende boodschap is de auteur te blijven van je eigen leven en hierover met je naasten het gesprek te voeren, zodat zij je daarbij kunnen ondersteunen.

In *Tuesdays with Morrie* vertelt Mitch Albom over zijn ontmoetingen met zijn oude studiementor Morrie. Ze waren elkaar uit het oog verloren maar nadat Mitch via een tv-uitzending ontdekte dat Morrie de terminale ziekte ALS had, besloot hij hem op te zoeken. Morrie wilde aan het einde van zijn leven niets liever dan leraar blijven, aan Mitch zijn laatste cursus geven en samen hun finale scriptie schrijven. Zijn gedachte daarbij was dat de acceptatie van de eigen dood, en die van een ander, kan helpen te begrijpen wat echt belangrijk is in het leven en daar zin aan te geven.

Meer dan over de dood is het een cursus over het leven. Want, zo zegt Morrie, wie leert hoe te sterven, leert hoe te leven. En de dood eindigt weliswaar het leven, maar door hierover het gesprek aan te gaan met je geliefden hoeft de relatie daarna niet te eindigen en kan de liefde iemand die er niet meer is levend houden.

‘Weet je het al?’ Ze kijkt me indringend aan. Er valt geen ontsnappen aan. Samen een romantische komedie kijken was toch makkelijker geweest. Maar ik ben blij dat we dit gedaan hebben. ‘Ja, dit soort gesprekken blijven voeren. Zolang dat nog kan, heeft het leven nog zin. Met een beetje chocolade ijs.’

Jasper Zuure

Senior adviseur bij de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB)

idee

Tijdschrift voor
het sociaal-liberalisme

klimaat

5 over 12

Nº 214
oktober 2021

Adriaan van Dis
'We moeten van
klimaatverandering
een aansprekend
verhaal maken'

Njeri Kabeberi
'Zolang mensen
milieurechten niet
als rechten zien,
gaan ze er niet voor
vechten'

Wie
vertegenwoordigt
toekomstige
generaties?

Tussen bestormen
en besturen
55 jaar D66 in de
Nederlandse politiek
(1966–2021)

Coen Brummer
& Simon Otjes
[redactie]

Tussen bestormen en besturen 55 jaar D66 in de Nederlandse politiek (1966–2021)

Coen Brummer & Simon Otjes (red.)
Boom uitgeverij Amsterdam

Toen Democraten 66 werd opgericht, was het een vreemde eend in de bijt. Hans van Mierlo en zijn medeoprichters wilden met D'66 het bestaande politieke bestel doen ontploffen, waarna de partij zich zou opheffen. Ze wilden pragmatische politiek bedrijven; ideologie was een verboden woord. De partij was niet georganiseerd als klassieke massapartij, maar experimenteerde met een ledendemocratie van *one man one vote*. En ze voerde een Amerikaanse campagne, die door concurrenten met argwaan werd bekeken.

55 jaar later is D66 de tweede partij van Nederland. De democraten namen deel aan kabinetten, leverden ministers en wonnen en verloren verkiezingen – net als andere politieke partijen. Is D66 een partij geworden als alle andere? Of zijn de andere partijen juist op D66 gaan lijken? Daarover gaan de bijdragen in dit boek.

Coen Brummer is directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66. Simon Otjes is onderzoeker bij het Documentatiecentrum Nederlandse politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen en docent Nederlandse politiek aan de Universiteit Leiden.

Bestellen & meer informatie

d66.nl/tussen-bestormen-en-besturen

€24⁹⁰

5 over 12

Er is geen tijd te verliezen; de klimaatcrisis is nu. In de zomer van 2021 woedden extreme bosbranden in onder andere Canada, Griekenland, Rusland en Turkije. Overstromingen in België, Duitsland en Oostenrijk hadden desastreuze gevolgen voor heel veel mensen. In haar nieuwe rapport waar schuwde de Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) voor het eerst dat we omslagpunten dreigen te bereiken, waarna de gevolgen van klimaatverandering voor mensen onomkeerbaar zijn. Het is 5 over 12.

De klimaatcrisis is de grootste crisis die de liberale wereld de afgelopen decennia links heeft laten liggen, constateerde *The Economist* bij haar 175-jarig bestaan in 2018. Staten, bedrijven en burgers voelen nog altijd te weinig urgentie om de wereld daadwerkelijk anders te denken. 'Ik weet niet wat voor ramp er nog moet plaatsvinden', zegt Adriaan van Dis in deze editie van *Idee*. Hij wijst er bovendien op dat we over grenzen heen moeten kijken. Dat geldt in de eerste plaats voor het mondiale Noorden. '[N]u wordt de oude wereld geconfronteerd met de weerstand van de voormalig gekoloniseerd. Ze zijn de bevoogding beu, ons gescherm met verlichtingsidealisme als vrijheid, gelijkheid en broederschap. Idealisme waarvan we nooit ook maar iets in de praktijk hebben gebracht.'

Deze editie van *Idee* valt op de mat vlak voordat de volgende grote Klimaatconferentie van de Verenigde Naties plaatsvindt in Glasgow, de zogeheten Conference of the Parties (COP26). De kwestie van rechtvaardigheid voor de landen in het mondiale Zuiden staat bovenaan de agenda. Eerdere

beloftes van steun en klimaatinvesteringen zijn immers niet waargemaakt. Njeri Kabereri, voormalig directeur van Greenpeace Africa, benadrukt in deze *Idee* hoe belangrijk het in deze context is om milieurechten te erkennen als mensenrechten. 'Als we het hebben over klimaatrechtvaardigheid, waar hebben we het dan over als het niet gaat over rechten? Je spreekt over rechtvaardigheid als iets van je is afgenomen. En er kan alleen iets van je worden afgenomen als het in de eerste plaats met recht van jou was.'

Wat vinden we rechtvaardige – en wat onrechtvaardige – keuzes om de klimaatcrisis het hoofd te bieden? Het moge duidelijk zijn dat we zo snel mogelijk moeten stoppen met de uitstoot van broeikasgassen. Dat is een economische en technologische opdracht. Maar de vraag hoe we dat rechtvaardig vormgeven, is bij uitstek ideologisch. Het vergt van sociaal-liberalen dat we in de spiegel kijken, niet alleen waar het gaat om internationale klimaatrechtvaardigheid. Kan de markt een rechtvaardige oplossing bieden voor de groene transitie? Of is er sprake van roofzuchtige vertraging door vervuilende multinationals? Kan een sterke overheid het tij keren? Of moeten we constateren dat politiek, bureaucratie en bedrijfsleven zich geregeld in een dodelijke omhelzing bevinden? Vinden we de lusten en de lasten van de groene transitie in Nederland eerlijk verdeeld? Of betalen de mensen met de kleinste portemonnee verhoudingsgewijs het meest? En hebben we de rechten van toekomstige generaties en van de natuur wel gewaarborgd? Dat zijn de vragen die we in deze editie van *Idee* bespreken.

Afke Groen
hoofdredacteur *Idee*
afke.groen@d66.nl

thema

Klimaat

38

**Klimaatverandering
en het mondiale Zuiden**
Dit is het moment voor
de hervorming en opschaling
van klimaatfinanciering!

door **David Kuijper**

Foto: Annaleen Louwes

43

**Economische
transformaties**
Kan het groene
kapitalisme ons
redden?

Debat

**Pepijn Vloemans &
Hans Stegeman**

67

Toekomstige generaties
'Beslissingen zonder
jongeren zijn minder
legitiem én van
mindere kwaliteit'

Dubbelinterview

**Marcel Beukeboom &
Aoife Fleming**

06

Adriaan van Dis
'We moeten
van klimaat-
verandering een
aansprekend
verhaal maken'

interview

24

Njeri Kabeberi
'We moeten
erkennen dat
milieurechten
mensen-
rechten zijn'

interview

Foto: Philip Schedler / Greenpeace

Klimaat · 5 over 12

06 'We moeten van klimaatverandering een aansprekend verhaal maken'

interview **Adriaan van Dis**

13 Grenzen aan groen liberalisme

door **Daniël Boomsma**

19 Scheefgroei: De noodzaak tot politieke klimaatverandering

door **Niko Koffeman**

Klimaatverandering en het mondiale Zuiden

24 'We moeten erkennen dat milieurechten mensenrechten zijn'

interview **Njeri Kabeberi**

33 Oplossingen voor de klimaatcrisis vanuit het mondiale Zuiden

door **Dorine van Norren**

38 Dit is het moment voor de hervorming en opschaling van klimaatfinanciering!

door **David Kuijper**

Economische transformaties

43 Kan het groene kapitalisme ons redden?

Debat **Pepijn Vloemans & Hans Stegeman**

50 De duurzame industrie: Drie vereisten voor een eerlijke transitie

door **Sanne Akerboom**

55 De uitdaging van de emotieloze meerderheid

Column **Susanne Sleehoff**

57 De klimaatcrisis heeft definitief het tijdperk ingeluid van de sterke overheid

door **Raoul Boucke**

Wie vertegenwoordigt toekomstige generaties?

62 Het minimumprincipe en de noodzaak van een toekomstgerichte politiek

door **Laura Burgers**

67 'Beslissingen zonder jongeren zijn minder legitiem én van mindere kwaliteit'

dubbelinterview **Marcel Beukeboom & Aoife Fleming**

72 Participatie in energie- en klimaatbeleid

Bericht uit de Eerste Kamer **Carla Moonen**

Buiten het thema

80 55 jaar D66: Nog altijd 'een Boerenpartij voor intellectuelen'

door **Ewout Klei**

85 De rol van financiële geletterdheid binnen het kapitalistisch stelsel

door **Bart Frijns**

90 De meritocratie gewogen

Boekrecensie **Xander Prijs**

96 Mag het een beetje minder?

Column **Reint Jan Renes**

85
De rol van financiële geletterdheid binnen het kapitalistisch stelsel

door **Bart Frijns**

80
55 jaar D66
Nog altijd 'een Boerenpartij voor intellectuelen'

door **Ewout Klei**

Mr. HANS VAN MIERLO STICHTING

‘Zijn verontwaardiging dreef hem naar de schrijftafel’, schrijft Adriaan van Dis over de hoofdpersoon van zijn ‘klimaatroman’ *KliFi*, die in de nabije toekomst getuige is van een lokale watersnoodramp. Deze zin zou evengoed over hemzelf kunnen gaan, want het klimaatvraagstuk houdt Van Dis erg bezig. Maar hoe verbeeld je het onvoorstelbare? ‘Ik dacht: Adriaan, maak het klein en breng het terug tot een terp. Tot een meanderende rivier.’

Interview door Joost Röselaers & Daniël Boomsma

Interview
Adriaan
van Dis

‘We moeten van klimaatverandering een aansprekend verhaal maken’

In de laatste edities van *Idee* – met thema’s als ‘crisis’, ‘marktmacht’ en ‘vergankelijkheid’ – kwam duurzaamheid telkens terug als hét thema van deze tijd. Hoe zie jij dat? ‘Duurzaamheid is een beetje een uitgesleten woord geworden. Je hoort het elke dag en niemand weet meer wat het betekent. Ik zou het anders noemen. Zoiets als openstaan voor grote veranderingen, het toepassen van innovaties. Of je grenzen groter maken; niet alleen maar denken aan Nederland, aan je moestuintje en aan het afdragen van je oude schoenen. Maar vooral: wat gebeurt er met volkeren die langzamerhand ook eens gloeilampen in huis willen hebben? Die meer willen hebben dan de brommer waar ze twee uur op moeten rijden om naar hun werkplek te komen? Die verlangen naar een auto. Zij willen net zo in het licht zitten als wij, een even grote ecologische voetafdruk hebben als wij. En nu moeten we tegen die mensen zeggen: nee, kalm aan, leef duurzaam, leef voorzichtig, grenzen aan de groei, wees niet zo hebberig.’

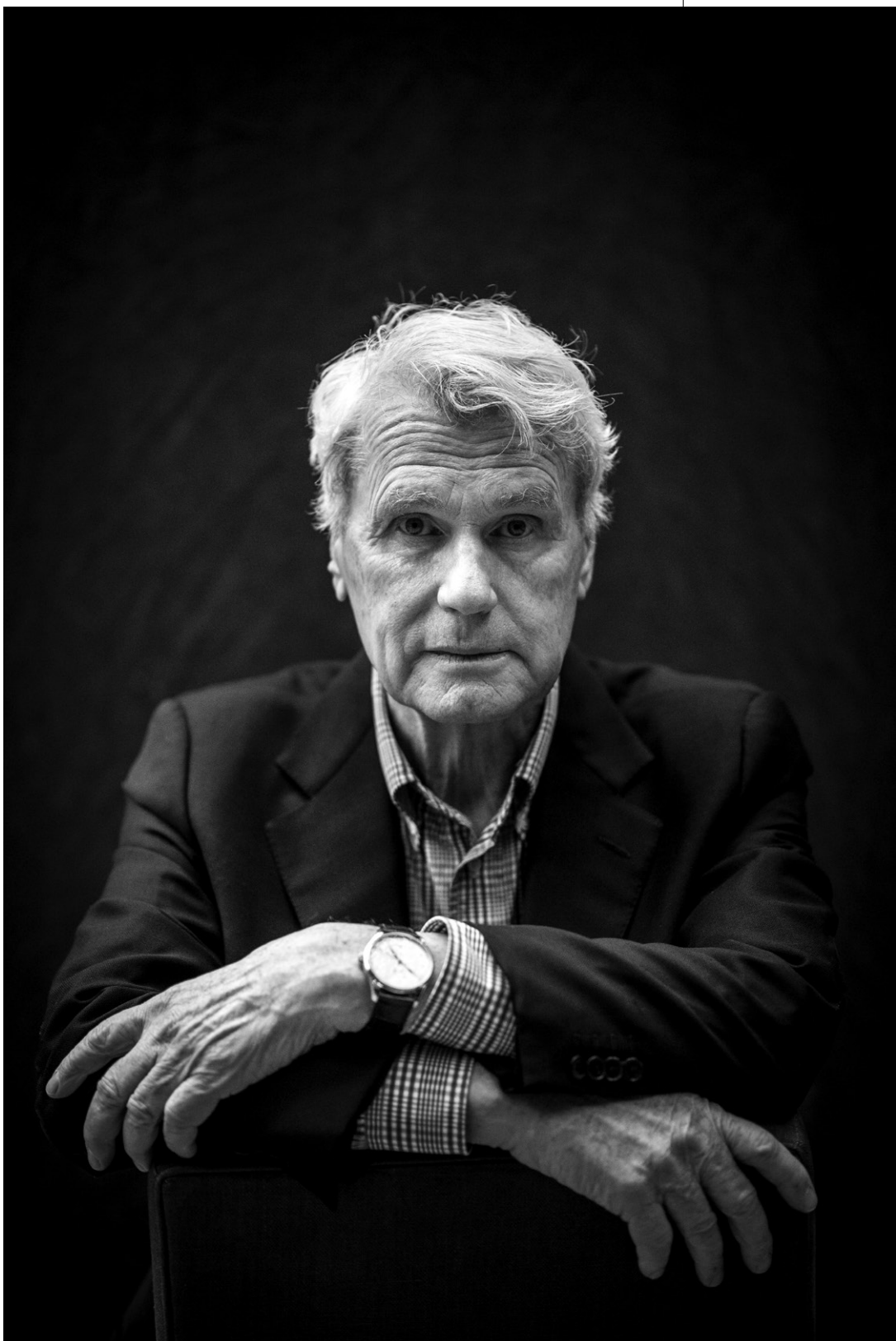

Foto: Carel Schutte

‘Het klimaatvraagstuk roept in alle lagen boosheid en weerstand op. En nu wordt de oude wereld geconfronteerd met de weerstand van de voormalig gekoloniseerden’

Dat is misschien niet eerlijk nee, maar wat moeten we dan wél zeggen? ‘Wij hebben in Europa onze grote wouden weggekapt, het beton laten zegenvieren. En nu zeggen we: de aarde kan niet zonder jullie regenwouden – onze longen! Ik zou zeggen: als je dat wil, betaal er dan maar voor, rijke wereld! Of, nog beter: misschien moeten we juist toestaan dat die mensen ook een beter leven krijgen. Wij hebben een heel welvend leven achter de rug – laat de rijken eerst minderen. Het klimaatvraagstuk roept in alle lagen boosheid en weerstand op. En nu wordt de oude wereld geconfronteerd met de weerstand van de voormalig gekoloniseerden. Ze zijn de bevoogding beu, ons geschermd met verlichtingsidealen als vrijheid, gelijkheid en broederschap. Idealen waarvan we nooit ook maar iets in de praktijk hebben gebracht. Dat wordt een steeds lastiger gesprek.’

Wij werden getroffen door een zin uit *Klifi* over de hoofdpersoon: ‘Zijn verontwaardiging dreef hem naar de schrijftafel’. ‘Ja, het thema klimaat houdt mij bezig. Dat is misschien wel begonnen in mijn jeugd. Ik groeide op met mensen die uit een andere wereld kwamen. Mensen met een gebroken status. Toen ging ik een grote reis maken, op mijn zoste, richting India, en kwam ik al snel tot de ontdekking dat de wereld minder wit was, geloviger bovendien, en hoe rijk mijn witte wereld was. En al die mensen daar verlangden naar een beter leven. Toen dacht ik: dat wordt nog lastig delen. Sindsdien – het was in 1969 – heb ik een andere kijk ontwikkeld op Europa. Met de klimaatkwesitie wordt die eerste ervaring alleen maar sterker.’

Wat voor houding vraagt dat van Europa in het klimaatgesprek? ‘Een mate van bescheidenheid en voorbeeldig zijn. Niet gulzig blijven en ter compensatie virtuele bossen planten. Zelfbeheersing dus. En natuurlijk het bevorderen van alle vormen van innovatie en kennis, zodat we uitvindingen kunnen doen waardoor we de uitstoot kunnen verlichten. Dus zet alle knappe koppen bij elkaar om nieuwe energiebronnen te ontwikkelen. Als Europa ergens in zou kunnen excelleren, is het wel als kenniscentrum. Laten we dus ook zoveel mogelijk mensen uitnodigen om aan die kennis bij te dragen. Knappe koppen genoeg. In Amstelveen wonen honderden expats uit India die veel beter met computers om kunnen gaan dan menig verwend kind in Amsterdam-Zuid dat zijn toekomst in de horeca ziet.’

Als een premier hypothetisch zegt: ‘Het is allemaal goed en wel met dat klimaat, maar we moeten wel kunnen blijven barbecueën’, wat voor gevoelens roept dat dan op? Als verontwaardiging de reden was om dit boek te schrijven? ‘Ik vraag me af: verzint hij die domme dingen nou allemaal zelf of praat hij zijn tekstschrijvers na? Uitdrukkingen als ‘handen stuk wassen’ en ‘avondhap’. Brrr. Voor de bühne? Om *De Telegraaf*-lezers achter je te hebben? Het zou tragisch zijn als hij het zou menen. Vroeger zei Rutte: ‘voor visie moet je naar de oogarts’. Ik ben bang dat hij nog steeds geen visie heeft.’

Foto: Herman Wouters

Is het niet ook een methode om in simpele taal te zeggen: we kunnen dit alleen aanpakken als we de hele bevolking meekrijgen? 'Mogelijk. Maar dan moet je het verhaal wel eerlijk en helder vertellen. En het moet aanspreken. Kennelijk moeten eerst kinderen van politici verdrinken of aan astma sterven voordat de politiek tot daden komt. Nederland had een watersnood nodig om het Deltaplan te realiseren. Ik weet niet wat voor ramp er nog moet plaatsvinden. Dát er grote problemen gaan komen, staat vast. Niet zozeer al in Europa, maar eerder in de Indische archipel, Bangladesh. Daar zullen delen kust verdwijnen. En ook het continent Afrika zal voor de zoveelste keer getroffen worden door rampspoed. Verwoestijning, oorlogen om water. Er zijn nu al grote problemen met het afdammen van stukken van de Nijl. Dat leidt weer tot vluchtelingenstromen, die voor een belangrijk deel weer in Europa terechtkomen.'

Was het schrijven van *Klifi* een vorm van verzet? 'Ik verbaas me over mijn eigen lijdzaamheid. Waarom ga ik de straat niet op? Censureer ik mezelf? Wat durf je nog te zeggen, durf je te protesteren? Het valt me op dat de intellectuelen in de meest brede zin van het woord zich steeds meer terugtrekken en zwichten voor het verbale geweld op sociale media. Hoe gaan we om met populistten? Schamen we ons voor onze elitaire leefstijl? Hebben we de moed solidair met vluchtelingen te zijn of zwichten we voor het gemor van boze eigenheimers wier kinderen al vijftien jaar op een woning wachten? Of worden we allemaal veinzers en toneelspelers? Wat doen we als we straks de populistten de meeste stemmen krijgen? Gaan de liberale democraten dan de straat op? Of krui-

'Hebben we de moed solidair met vluchtelingen te zijn of zwichten we voor het gemor van boze eigenheimers wier kinderen al vijftien jaar op een woning wachten?'

pen we in onze heerlijke, beschaafde schulp? Ik heb niet een eenduidig antwoord, want ik pleit ook voor de dwarskop. Voor de Willem Engels in de samenleving – die ik overigens een enge man vind. Tegelijkertijd moet hij er ook zijn, want hij houdt mij wakker en hij nodigt mij uit heel helder te zeggen wat ik van de zaken vind. Hij nodigt de wetenschap uit heel helder uit te leggen waarom het belangrijk is dat we ons vaccineren. We hebben die lastposten nodig. Daarom heb ik in *KliFi* ook een aantal lastposten bij elkaar verzameld. We hebben onaangepaste mensen nodig. Ook in de politiek. Wat afwijkt, moeten we koesteren. Vooral dat keurige D66 moet bij zijn eigen fatsoen te rade gaan. Hoe zelfgenoegzaam zijn we? Hoever ben ik van het ongenoegen van de maatschappelijke onderlaag vervreemd geraakt? Ik zeg niet dat het een partij van de straat moet zijn, geneer je niet voor je intellectuele kijk, maar plaats je niet boven het gewoel.'

Jan Terlouw, oud-partijleider van D66, zegt steeds: nee, we hebben nieuwe ethiek nodig. We moeten radicaal anders gaan leven. 'Ja, maar hij woont in groen Twello. Hoe betrekken we mensen die in steenwoestijnen wonen bij het klimaat? Die, zoals in het Franse departement Seine-Saint-Denis, vlakbij Parijs, in flatgebouwen van 15-hoog wonen? Met 286 appartementen met meer dan duizend bewoners? En de bijna vierhonderdduizend mensen die zich daar zeer vermoedelijk illegaal hebben gevestigd? Hoe betrek je miljoenensteden in India en Latijns-Amerika bij een nieuwe ethiek? Niet met het plaatsen van zonnepanelen in de Sahara. Dat zal gezien worden als een nieuwe vorm van kolonialisme. De meeste mensen leven bij de dag. Wij Europeanen redden ons wel.'

'De meeste mensen leven bij de dag. Wij Europeanen redden ons wel'

En dan is er nog een economische elite die miljardenwinsten heeft gemaakt, nu en in het verleden, ten koste van de planeet. In welke mate heeft bijvoorbeeld Shell een ereschuld? 'Eerlijk gezegd geloof ik erg in een herboren Shell. Shell als een groene bedrijf. Jaag die kennis niet het land uit, maar benut ze en buig de zwarte olie om tot vormen van groene energie. Shell is niet gek. Nederland heeft een lastige verhouding met zijn eigen multinationals. Shell, Unilever, weg ermee. Maar we moeten ook nog ergens van leven.'

Maar de grootste vervuilers nemen voorslagn niet het voortouw. 'Investeren in kennis zou een staatszaak moeten zijn. Onderwijs, onderwijs, onderwijs. En maar hopen dat de mens zichzelf overstijgt. Dat heet beschaving. Ik weet niet of het ons zal lukken.'

Wat kunnen de kunsten doen wat dat betreft? 'Wat kunst kan doen, is het aanreiken van verhalen. In welke vorm dan ook. Theater, film, schilderkunst. Ik denk dat de verbeelding het onvoorstelbare goed duidelijk kan maken. En dat hebben we nodig. We moeten van de klimaatverandering een aansprekend verhaal maken. De Indiase schrijver Amitav Ghosh roept daar ook toe op in zijn *The Great Derangement*, de grote ontwrichting. Hij roept schrijvers op de zorgen om het klimaat met de pen in beeld te brengen. Ik dacht toen ik dat gelezen had: Adriaan, maak het klein en breng het terug tot een terp. Tot een meanderende rivier. En dat heb ik allemaal heel goed uitgezocht. Wat ik in *KliFi* beschrijf, is een rivier die zijn water niet meer kwijt kan omdat het zeewater stijgt na een hittegolf en een grote orkaan. Het achterland overstroomt. Verken ons rivierengebied en zie hoe uiterwaarden en boezem zijn volgebouwd. Denk aan de overstromingen in West-Europa van afgelopen zomer. Ik heb er in mijn boek maar een klein rampje van gemaakt, maar de vraag die ik stel – hoe gaan onze politieke leiders om met een klimaatramp? – is een grote vraag.'

Hoe aanvaardbaar is het om te genieten van een ramp die prachtig verbeeld wordt in de kunst? 'Ja, hoe aanvaardbaar is het om de Bijbel te lezen en er niet naar te leven? Prachtige taal. Veel ellende. Als ik naar de woorden van Jezus' Bergrede zou leven, moet ik echt al mijn bezittingen weggeven. Me laten leiden door een andere ethiek. Weinigen doen het. Nog altijd zitten de rijkste mensen op de eerste rij in de kerk. Ik ben nu bezig met een libretto gebaseerd op het Lucas evangelie. Ik lees heel veel in de Bijbel. En ik merk dat ik daar heel radicaal van wordt op mijn oude dag.'

De Bijbelse verhalen zijn heel radicaal. 'Wat wij nodig hebben, is een mate van radicaliteit. Ik verlang enorm naar iemand die mij aanspreekt en die mij meeneemt. Zoals jonge mensen het misschien vinden bij Greta Thunberg. Dan denk ik: waar is nou iemand die mij een beetje de weg wijst. Ik hoop op een tweede Jezus, en vermoedelijk is zij een vrouw.'

Adriaan van Dis is een geëngageerd schrijver, journalist en presentator. Zijn laatste roman *KliFi. Woede in de republiek Nederland* verscheen dit voorjaar bij uitgeverij Atlas Contact. De titel verwijst met een knipoo naar het genre 'klimaatfictie'. In deze roman geeft de 84-jarige hoofdperson Jákob Hemmelbahn een stem aan de genegeerde klimaat-slachtoffers van een lokale overstroming, die hun toevlucht hebben gezocht op zijn hoger gelegen terp.

'Wat wij nodig hebben, is een mate van radicaliteit. Ik verlang enorm naar iemand die mij aanspreekt en die mij meeneemt'

‘Offerbereidheid is een luxe. Als je niks bezit, kan je ook weinig geven of laten. Daarom pleit ik voor belasting. Lekker veel belasting voor de grootste vervuilers’

Joost Röselaers is remonstrants predikant en voormalig hoofdredacteur van *Idee*.

Daniël Boomsma is speechschrijver voor een ministerie en redactielid van *Idee*.

Stel: Adriaan van Dis mag via de camera de jeugd toespreken. Kun jij je daartoe zetten of is de scepsis te groot? ‘Dat doe ik met scepsis en ernst tegelijk. Dan zou ik proberen te zeggen tegen jonge mensen: Het is jullie ernst? Neem het van ons ouderen over. Dwing ons onze kennis om te buigen voor *the common good* en niet voor ons eigen belang. Arme jeugd... ga er maar aanstaan.’

Ben je hoopvol wat dat betreft? ‘Ja. Ik heb nu met *KliFi* in menig bibliotheek gesprekken gevoerd en dat gaat natuurlijk allemaal via Zoom. En dan zie je zestig jonge koppies. In mij zit ook nog iets van een ware onderwijzer. Ik geloof in het delen van kennis en verheffing. Ik ben een wanhopig optimist. Ik geloof niet dat de meeste mensen deugen. Maar ik vind wel dat je je best moet doen om die goede kant te laten zien, en dat je jezelf daar voor een deel in kan trainen.’

Is niet ook de kern van de zaak dat je tot offers bereid moet zijn?

‘Ja, maar offerbereidheid is ook een luxe. Als je niks bezit, kan je ook weinig geven of laten. Europa zal meer moeten geven dan Afrika. Leg dat maar eens uit aan een bijstandsmoeder in Almere. Daarom pleit ik voor belasting. Lekker veel belasting voor de grootste vervuilers. De auto, benzine, vliegen... dokken maar.’

De voorjaarseditie van *Idee* ging over kapitalisme en marktmacht. Zit daar ook niet de kern van het probleem? Dat we decennialang hebben gedacht: we moet groeien. ‘Ik ben voor een beperking van de groei. Ooit heb ik een grappig gedicht geschreven voor Wim Kok dat gaat over de grenzen aan de groei. Daar heb ik toen ongelooflijk voor op mijn lazer gekregen. Want waar betalen we onze pensioenen van, waar betalen we het onderhoud van onze bruggen van, als we niet elk jaar iets meer groeien? Maar ik geloof wel dat we moeten leren langer met onze spullen te doen. Minder weggooi-cultuur. Dat we moeten leren een dikke trui aan te trekken als het wat kouder wordt. Dat we moeten leren om zorgvuldiger te bouwen en dus niet moeten kiezen voor een architectuur die twintig jaar meegaat. Bouw iets degelijks! In die zin hoop ik echt dat er een grote mentaliteitsverandering plaatsvindt. En dat we een grotere kwaliteit van leven gaan bevorderen die minder verspillend is.’ ●

Wie de balans opmaakt van de zomer van 2021, kan niet anders dan concluderen dat klimaatverandering steeds zichtbaarder en voelbaarder wordt. Om het tij te keren, zoeken liberalen hun toevlucht in marktdenken en moralisme. Zo omzeilen zij de pijn die fundamenteel klimaatbeleid met zich meebrengt. Te beginnen met de machtsvraag.

Door Daniël Boomsma

Grenzen aan groen liberalisme

Klimaat
& liberalisme

In de zomer van 2021 zorgde extreme regenval in West-Europa voor grote overstromingen, met tweehonderd doden en tientallen miljarden schade tot gevolg. Op de hoogste Groenlandse ijskap was voor het eerst regen te zien. In Lytton, Canada, leidde extreme hitte tot brandhaarden waardoor bewoners geëvacueerd moesten worden. In het westen van de Verenigde Staten werden speciale koelcentra ingericht om aan de moordende hitte te ontsnappen. En in de Chinese provincie Henan leidde enorme regenval tot zware overstromingen. Het sluitstuk vormde de publicatie van het nieuwe rapport van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), het klimaatpanel van de Verenigde Naties. Hierin wordt andermaal geconcludeerd dat de klimaatverandering ongekend is, dat de gevolgen ervan deels onomkeerbaar zijn, maar ook dat zij door menselijk handelen zijn in te perken.¹ Dat laatste is een hoopgevende gedachte.

1 | IPCC. *Climate Change 2021: The Physical Science Basis*. Lees het rapport via: <https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/>

2 | www.rijksfinancien.nl/memorie-van-toelichting/2021/OWB/XIII/onderdeel645103

Marktwerking en moralisme

De vraag is: hoe? Liberalen hebben daar meestal een tweeledig antwoord op, dat je marktwerking en moralisme zou kunnen noemen. Enerzijds zullen innovatieve bedrijven met een beetje overheidssubsidie en financiële prikkels onze manier van leven moeten verduurzamen. Daar kan de markt zelf ook geld mee verdienen, luidt de gedachte. De nieuwe groene economie is immers een potentieel verdienmodel. Groen *sells*. Ondernemers – zelfs de grootste vervuilers – weten dit en zullen er ook op inspelen, onder voorwaarde dat zij daarvoor voldoende ruimte krijgen. Dat is ook de basis van het beleid van het huidige Nederlandse kabinet. Wie de jaarbegrotingen van het ministerie van Economische Zaken en Klimaat van de afgelopen jaren scant – waar het klimaatvraagstuk niet toevallig is ondergebracht – ziet die liberale denklijn terug: ‘Innovatie staat voor vooruitgang’ en ‘ondernemers staan aan de basis van [...] vernieuwing en verduurzaming’.²

Anderzijds kijken liberalen naar het individu. *Een beter milieu begint bij jezelf*, luidde de bekende slogan uit de Postbus 51-campagne van de jaren negentig. Dat vat het wel ongeveer samen. Het individu moet verantwoordelijker en duurzamer gaan leven om de planeet te ontlasten. Met andere woorden: minder vlees eten, minder autorijden en minder vliegen. En verder: afval scheiden, zonnepanelen installeren en waterpompen aanschaffen. Een op het individu gericht klimaatbeleid komt neer op het realiseren van individuele gedragsverandering bij de consument. Dat kan in de vorm van consuminderen maar ook door een verschuiving van het consumptiepatroon naar duurzame producten. Consumentisme is in die denklijn niet per se slecht, zolang het individu maar de juiste dingen consumeert – dat wil zeggen ‘ethisch’ consumeert om op die manier een verandering van het aanbod bij de producenten af te dwingen.

**Liberalen
kijken naar
het individu.
Een beter milieu
begint bij jezelf,
luidde de be-
kende slogan
uit de Postbus
51-campagne
van de jaren
negentig**

Innovatie en rationaliteit

Zowel het marktdenken als het moralisme leggen twee fundamentele kenmerken van het liberalisme bloot. Het eerste kenmerk is een bekende. Liberalen hebben altijd geloofd in de stuwende kracht van het ‘particulier initiatief’ en het creatieve vermogen van mensen. Geef de ruimte aan bedrijven en creatieve geesten met ambities, binnen de grenzen van een *level playing field*, en je hebt de sleutel tot vooruitgang. De inmiddels dominante neoliberale variant op die gedachtegang gaat nog een paar stappen verder. In dat wereldbeeld is de staat dienstig aan de marktpartijen, als voorwaardenscheppend instituut, waarbij grote, succesvolle ondernemers soms een cultureel heldendom krijgen toegedicht als ontwikkelaars van baanbrekende technologieën die ons uit de crisis zullen helpen.³ De neoliberale denkwijze verheft de markt tot een brenger van heil en zegen, als tegengesteld aan de vermeende stroperige politiek en publieke sector.

Moralisme wordt niet vaak met liberaal denken geassocieerd, maar is daarvoor net zo exemplarisch als het marktdenken. Liberalen geloven in morele vooruitgang en het primaat van de keuzevrijheid. Dat is de ultieme uitkomst van het rationalisme van de Verlichting: door een consequente toepassing van de rede kan het individu zichzelf leren beheersen en zijn gedrag verbeteren. Het moraliserende element van het liberalisme is dan ook dat het mensen op die vermeende eigenschap kan aanspreken. *Sapere aude*, letterlijk ‘durf wijs te zijn’, schreven de Verlichtingsdenkers. Een uitgangspunt dat op zichzelf bijna niet anders dan als sympathiek kan worden gezien, maar dat óók de basis vormt voor

Liberalen hebben altijd geloofd in de stuwende kracht van het ‘particulier initiatief’ en het creatieve vermogen van mensen

3 | Pilotta, J. (2016). ‘The entrepreneur as hero’ in: Berdayes, V. & J.W. Murphy (red.). *Neoliberalism, Economic Radicalism and the normalization of violence*. Springer, pp. 37-52.

Als grote vervuilers als ExxonMobil, Shell en BP de komende drie decennia doorgaan op dezelfde voet, zorgt dat vrijwel zeker voor een temperatuurstijging van vier graden

4 | CDP. *Carbon Majors Report 2017*. Lees het rapport via: <https://climateaccountability.org/pdf/CarbonMajorsRpt2017%20Jul17.pdf>

de vaak onderbelichte stichtelijke kant van het liberalisme. Want wie niet wijs handelt, denkt niet na. En wie niet nadenkt, is niet rationeel. En wie niet rationeel is, mag daarop worden aangesproken. Zeker als die 'onredelijkheid' leidt tot handelen dat – direct of indirect – schadelijk is voor het klimaat.

Taaie realiteit

Zowel het marktdenken als het moralisme verraden dat liberaal denken over klimaat, noem het 'groen liberalisme', zichzelf een beperking oplegt. Ten aanzien van het marktdenken is dat evident: grote ondernemingen zijn de grootste vervuilers en hebben er alle baat bij om hun *business model* zo lang mogelijk in stand te houden. Inherent aan (grote) macht is dat het bovenal haar eigen positie wil handhaven. Er zijn zeker ondernemingen die zich inzetten voor het verduurzamen van hun productiemethoden. Maar wie de markt verheft tot aanvoerder van de economische omslag die nodig is om de gevolgen van klimaatverandering te beperken, gaat voorbij aan een taaie realiteit.

Vanaf het eind van de jaren tachtig zijn wereldwijd honderd bedrijven samen met hun investeerders verantwoordelijk voor 71 procent van de totale uitstoot van broeikasgassen.⁴ Een overweldigend percentage. Als grote vervuilers als ExxonMobil, Shell en BP de komende drie decennia doorgaan op dezelfde voet, zorgt dat vrijwel zeker voor een temperatuurstijging van vier graden. Wie nog verder inzoomt, ziet dat slechts een twintigtal bedrijven sinds 1965 voor meer dan een derde van de totale uitstoot verantwoordelijk zijn; dat betekent dat zij meer dan 470 miljard ton broeikasgassen hebben uitgestoten. Naast de genoemde bedrijven

horen daar ook Chevron bij (bovenaan) en Saudi Aramco. Twaalf van deze twintig bedrijven zijn staatsbedrijven, waaronder Gazprom, Petro-China en Coal India.

Zijn innovatieve markten de stuwende kracht achter oplossingen voor het klimaatvraagstuk? Sommige vast en zeker. Maar de cijfers suggereren dat er één gigantische markt is, de fossiele industrie, die de basis van het klimaatprobleem vormt. De investeerders van die markt hebben geen materieel belang bij het opgeven van hun schadelijke maar winstgevend model. En dat alles staat nog los van de historische schuld die voortvloeit uit het decennialang negeren van de existentiële gevaren van het handelen van deze bedrijven. Zo wisten oliebedrijven als Shell al in de jaren zestig dat het opboren van fossiele brandstoffen schadelijk was voor het klimaat.

Blinde vlek voor de machtsvraag

Het liberale geloof in de goede trouw van het 'particulier initiatief' heeft een blinde vlek voor de machtsvraag die het klimaatvraagstuk definieert. Die vraag gaat niet over de wil of de capaciteit tot innovatie bij bedrijven, maar over de massieve macht van het kapitaal die vernieuwing in de weg staat of op z'n best vertraagt. Wie zegt dat ondernemers de sleutel tot de verduurzaming hebben, versluiert hun belangen en de belangen achter de belangen, van lobby tot investeerder. Bovendien geeft het grote bedrijven de ruimte hun verantwoordelijkheid af te schuiven op de consument. Alleszeggend zijn de woorden van Ben van Beurden, CEO van Shell, in februari 2016 tijdens een interview bij *Nieuwsuur*: 'Ik pomp alles op wat ik kan oppompen om aan de vraag te kunnen voldoen. Wat uiteindelijk werkt tegen klimaatverandering is minder CO₂ uitstoten en de consument stoot CO₂ uit.'

Daar schuilt ook de beperking in van het tweede element van het groene liberalisme, het moralisme. Het verschuift de machtsvraag naar de consument, die met een zijden revolutie uiteindelijk een fundamentele verandering van de vraag-aanbodverhouding zou moeten kunnen afdwingen. Maar hoe onjuist het ook is om mensen geheel vrij te pleiten van enige verantwoordelijkheid, hameren op het 'vergroenen' van consumenten is eerder een aflaat dan een oplossing. Jaap Tielbeeke schrijft erover in zijn boek *Een beter milieu begint niet bij jezelf*. De nadruk op het moraliseren, op consumenten een schuldgevoel aanpraten over hun ecologische voetafdruk, leidt af van de kern van de zaak. Het 'deugdzaam' individu wordt tot rookgordijn dat de scheve machtsverhoudingen tussen de consument en de industrie aan het zicht onttrekt. Het is een manier om de kritiek terug te kaatsen en burgers verantwoordelijk te houden voor wat machtige bedrijven (willen) doen.⁵

Tielbeeke concludeert ook dat de consument helemaal niet in staat is tot het veranderen van consumptiepatronen. Die patronen zijn immers het resultaat van politieke besluiten die tot verandering dwingen: 'Een individuele automobilist kan hooguit kiezen voor een zuiniger model, of, als hij het zich kan veroorloven, voor een elektrische wagen, terwijl Shell

Hoe onjuist het ook is om mensen geheel vrij te pleiten van enige verantwoordelijkheid, hameren op het 'vergroenen' van consumenten is eerder een aflaat dan een oplossing

5 | Chmel, P. (2019). 'You can't save the planet by yourself' in: *Jacobin Magazin*, 24 september 2019.

6 | Tielbeeke, J. (2020). 'De mythe van de groene consument' in: *De Groene Amsterdammer*, 24 juni 2020.

7 | Zie ook: Thijs Kleinpaste, 'De VVD is een existentieel gevaar voor Nederland' in: *NRC Handelsblad*, 13 augustus 2021.

Een begin van een antwoord is dat de overheid haar spierballen moet laten rollen. Dat vereist een leidende, politieke rol

Daniël Boomsma is speechschrijver voor een ministerie en redactielid van *Idee*.

kan besluiten om te investeren in groene energie in plaats van in nieuwe pijpleidingen of boorplatformen. De overheid kan ervoor kiezen om het geld dat nu naar asfalt gaat, te besteden aan beter openbaar vervoer. In tegenstelling tot individuele consumenten hebben directeurs en politici de macht om [...] zo samenleving op een duurzamere manier in te richten'.⁶ *Sapere aude!* Durf wijs te zijn. Zeker. Maar wie? Individuele consumenten kunnen heus wel iets duurzamer leven, maar zij zullen de planeet niet redden. Zeker mensen met een lager inkomen niet, die, zoals bleek uit een onderzoek uit 2017 van de TU Delft en de Universiteit van Amsterdam, meer betalen aan het klimaatbeleid dan de rijkste tien procent.

Andere ideologische richting

Klimaatverandering voltrekt zich hoe dan ook, maar het is ook door menselijk handelen te beperken. Dat is een hoopgevende gedachte. Dit vraagt alleen wél om een andere ideologische denkwijze dan die het groene liberalisme aanreikt. Marktdenken en moralisme zijn twee manieren om de pijn waar fundamenteel klimaatbeleid om vraagt te omzeilen, de pijn namelijk die hoort bij een harde confrontatie met gevestigde belangen, met macht die zich weliswaar een duurzaam imago kan aanmeten maar er alles aan zal doen om haar positie in stand te houden.

Waar liggen de oplossingen dan wel? Een begin van een antwoord is dat de overheid haar spierballen moet laten rollen. Dat vereist een leidende, politieke rol. Het is zoals Montesquieu het al zei: *le pouvoir arrête le pouvoir*; alleen macht kan de macht stuiten. Alleen politieke besluiten die wezenlijk tornen aan de macht van de grootste vervuilers, en waarbij niet te makkelijk uitgegaan wordt van hun goede trouw, hebben een fundamentele invloed. Welbegrepen zou de staat als hoeder van de rechtsorde en de veiligheid van burgers de belangrijkste opponent van de kapitaalcrachtige fossiele industrie moeten zijn.⁷ Dat het nu burgers zijn die via de rechtspraak die rol ten dele afdwingen, is net zo hoopgevend als besamend. Tegelijkertijd moet de overheid de marktpartijen bewegen tot samenwerking, dienstbaar aan het publieke belang. Dat vraagt dan wel om afscheid te nemen van het neoliberale idee waarin de staat zichzelf beperkt tot het aannemen van een de markt faciliterende rol.

Rest nog de vraag of bij het koersen naar een andere ideologische richting het liberalisme zélf een rol kan spelen. Misschien is het antwoord daarop dubbelzinnig. Het voordeel van liberaal denken is dat het als ideologie voldoende flexibel is – en historisch in staat is gebleken te leren van de ideeën van anderen. In die zin kunnen liberalen die in een sociale traditie staan, hun oude veren afschudden en zich vernieuwen. Bovendien is er een rijke ideeëngeschiedenis over democratische macht en tegenmacht waar liberalen uit kunnen putten om hun klimaatbeleid mee te schragen. Tegelijkertijd zijn er vrijwel altijd ideologen en activisten nodig geweest om liberalen te wijzen op hun blinde vlekken en ze met collectieve actie in beweging te krijgen. Het goede nieuws is dat die zich in onze tijd gelukkig steeds meer roeren. Zij verdienen een luisterend oor. ●

Het bruto binnenlands product (bbp) meet alles behalve dat wat het leven de moeite waard maakt. We klampen ons vast aan groei als indicator van de stand van de economie. Recent beleefden we een welvaartsniveau waarvan onze grootouders niet eens hadden kunnen dromen. Maar we kampen met een ernstig dilemma. Want we zagen aan de tak waarop we zitten.

Door Niko Koffeman

Scheefgroei

De noodzaak tot politieke klimaatverandering

Om economische stabiliteit te handhaven moeten we groeien. Krimp betekent groeiende werkloosheid, wankelende financiële instellingen en politieke instabiliteit. En dus koopt de Europese Centrale Bank tot 1350 miljard euro aan obligaties op van het kwakkelend bedrijfsleven en wankelende overheden, als ongedekte cheque die de illusie van welvaartsherstel voedt. Tegelijkertijd weten we dat blijvende groei een onmogelijk scenario vormt bij een groeiende wereldbevolking en krimpende grondstofvoorraad. Ons belangrijkste roesmiddel, aardgas, is bijna op en de verzorgingsstaat staat op omvallen. We verspillen fossiele brandstoffen en ook voor fosfaat, vis, schoon water, een stabiel klimaat en een houdbare biodiversiteit geldt dat dramatische veranderingen te verwachten zijn.

Politiek piramidespel

Nu de uitputting van de aarde en daarmee samenhangende pandemieën voelbaar wordt, is het tijd voor noodscenario's. Het aanjagen van consumptieve bestedingen en bedrijfsinvesteringen kan hooguit de symptomen van structurele economische terugval maskeren, omdat ze niet gedekt kan worden uit bestaande of verwachte voorraden reële goederen. Dat geeft politiek het aanzien van een piramidespel dat slechts kan bestaan bij de gratie van nieuwe inleg.

**Klimaat
& politiek**

**We zitten
gevangen in
een eenzijdige
economische
logica die
onhoudbaar is,
maar tegelijk
onontkoombaar
lijkt in het
politieke debat**

Het uitblijven van radicale koerswijziging zal leiden tot meer hongersnoden, pandemieën, vluchtelingenstromen, oorlogen en uiteindelijk het onbewoonbaar worden van deze planeet

We zitten gevangen in een eenzijdige economische logica die onhoudbaar is, maar tegelijk onontkoombaar lijkt in het politieke debat. De vraag wat we ons kunnen veroorloven, beantwoorden we met de stand van de rijksfinanciën – anders dan met wat moreel acceptabel is. We belasten overvloedig aanwezige menskracht zwaar, maar bieden tegelijk eindige grondstoffen nog steeds vrijwel onbelast aan. We bedenken geen structurele oplossingen om de kap van het regenwoud en de uitstoot van broeikasgassen te stoppen, terwijl we weten dat een ijsvrije Noordpool ophanden is.

Volgens *The Economist* zal er bij een 3 graden warmere wereld geen enkele plek veilig zijn. Zelfs 2 tot 3 graden temperatuurstijging zal leiden tot het uitsterven van een kwart van alle dieren- en plantensoorten. Het smelten van de permafrost brengt klimaatverandering in een onbeheersbare stroomversnelling. Het uitblijven van radicale koerswijziging zal leiden tot meer hongersnoden, pandemieën, vluchtelingenstromen, oorlogen en uiteindelijk het onbewoonbaar worden van deze planeet. Burgers kunnen niet langer afwachten tot de politiek ingrijpt, maar zullen moeten ingrijpen in de politiek.

Toekomst van ons voedsel

In de komende veertig jaar zal de aarde meer voedsel moeten leveren dan in de afgelopen achtduizend jaar het geval was. Volgens Minnesota University kunnen we 4 miljard mensen extra voeden wanneer we bestaand akkerbouwland niet meer gebruiken voor veevoer en biobrandstof, maar direct voor humane consumptie. Microbiologie biedt ons alle kansen om af te stappen van de gedateerde aanpak om plantaardige eiwitten via het

maagdarmkanaal van dieren om te zetten in vlees, zuivel en eieren. In dat proces verdwijnt tot negentig procent van de calorische waarde aan lichaamswarmte en bewegingsenergie van het dier, waarbij in Nederland 80 miljard kilo mest letterlijk voor stront aan de knikker zorgt.

Niet alleen dieren kunnen laagwaardige eiwitten uit gras en reststromen opwerken tot hoogwaardige eiwitten, maar de wetenschap kan dat efficiënter en zonder schadelijke afvalstoffen, dierenleed, klimaatverandering, biodiversiteitsverlies en pandemische risico's. De omzetting van gras in melk heeft niet langer de zwangerschap en de lactatie van de koe nodig, maar kan veel efficiënter via precisie fermentatie tot stand komen. De koe kan weer gewoon zichzelf zijn, met haar kalf, en er komt meer ruimte voor natuur. Via soortgelijke microbiële processen kunnen we leer, vlees, dierlijke vetten en vis kweken, zonder de nadelen van de huidige productie.

Niet techniek is een limiterende factor, maar het kortetermijndenken. Wanneer we geen rozen kweken in Ethiopië of sperziebonen telen in Kenia, verspillen we schaarse Afrikaanse watervoorraden niet langer aan onze eigen onnadenkendheid. Wanneer we onze glastuinbouw geen aardgas tegen bodemprijzen leveren, kunnen zon beschenen akkers elders de concurrentie aangaan. En wanneer we kippen de ruimte geven om hun natuur te volgen, hoeven we niet meer bang te zijn voor een vogelgriep пандеміе, zoals die voortdurend dreigt.

De kans op zo'n virus is levensgroot in een wereld waarin 75 procent van alle vogels uit gehouden pluimvee bestaat. Van alle zoogdieren is 60 procent vee, 36 procent mens en nog maar vier procent in het wild levend. Om ons vee van goedkoop veevoer te voorzien, worden regenwouden gekapt, door de stijgende vraag naar vlees en zuivel wordt het klimaatprobleem onbeheersbaar. Maar Mark Rutte zegt: 'we moeten wel kunnen blijven barbecueën'. We hebben nauwelijks oog voor andere levensvormen. De kap van het regenwoud en het wegsmelten van de permafrost zorgt niet alleen voor levensgevaarlijke klimaatverandering, maar confronteert ons ook met nieuwe virale besmettingsbronnen. We maken niet alleen onszelf onmogelijk voor alles wat leeft, maar brengen ook ons eigen levensgeluk in gevaar.

Mensen op drift

Veel politici hebben een tijdshorizon die niet veel verder reikt dan de gemiddeld anderhalf jaar tot het moment van mogelijke herverkiezing. Discussies over vluchtelingenstromen komen pas op gang na duizenden drenkelingen in de Middellandse zee. De voedingsbodemplaat voor het op drift raken van miljoenen mensen komt nauwelijks aan bod. Niemand verlaat z'n vertrouwde woonomgeving wegens het wenkend perspectief van een bed-bad-brood-regeling elders. Het is niet de aanzuigende werking daarvan, maar de hete adem van oorlog, voedsel- en watertekorten die mensen doet besluiten hun grenzen te verleggen, met alle stervensgrote risico's van dien.

We maken niet alleen onszelf onmogelijk voor alles wat leeft, maar brengen ook ons eigen levensgeluk in gevaar

In Nederland blijft de politieke discussie steken in symptoombestrijding, omdat het wegnemen van de aanleiding voor de vluchtelingenstroom voor vrijwel alle partijen te ingewikkeld lijkt. Voedselschaarste is een belangrijkste oorzaak van massamigratie. De Grote Trek van meer dan 2 miljoen hoefdieren door het Serengeti ecosysteem is een jaarlijks voorbeeld uit het dierenrijk van wat ook het mensdom te wachten staat.

De NAVO waarschuwt voor 'wateroorlogen' en onderzoekers van Columbia University geven aan dat de Syrische burgeroorlog duidelijk een 'klimaatoorlog' is. Syrië – van oorsprong een van de vruchtbaarste gebieden ter wereld – is uitgedroogd. Het versneld oppompen van waterreserves om 'voedselonafhankelijk' te worden, zorgde voor ernstige voedseltekorten met radicalisering van radeloze mensenmassa's tot gevolg.

Door waterschaarste mislukken oogsten, storten ecosystemen in en nemen gewelddadige conflicten toe. Op dit moment hebben 750 miljoen mensen geen toegang tot schoon drinkwater. Volgens de Verenigde Naties zullen in 2025 bijna twee miljard mensen leven in gebieden met absolute waterschaarste en zal zestig procent van de wereldbevolking te maken hebben met watertekorten. Naar verwachting zullen binnen enkele jaren tientallen miljoenen vluchtelingen naar het Noordelijk halfrond reizen vanwege gebrek aan voedsel en water in hun eigen regio.

Gletsjers smelten in dramatisch tempo. Zelfs Duitsland en Nederland, met ogenschijnlijk zoet water in overvloed, zijn voor veertig procent van de zoetwatervoorziening afhankelijk van gletsjers buiten de landsgrenzen. Zoetwaterreserves lekken in hoog tempo weg. Onze grondwatervoorraden zijn in vele millennia opgebouwd als 'fossiele grondstof'. Maar ze drogen in enkele decennia op. Nog steeds pompen boeren grote hoeveelheden grondwater op om hun monoculturen van mais voor veevoer te besproeien, als bijdrage aan 'kringlooplandbouw'.

We staren ons blind op de kortetermijnbelangen van onze eigen soort. Geen ander dier dan de mens zal meer voorraden aanleggen dan nodig is voor de komende winter

Welbegrepen eigenbelang

We zijn gaan geloven in onbeperkte groei, terwijl we weten dat voor het wereldwijd mogelijk maken van ons westerse leefpatroon vier aardbol-len nodig zouden zijn. De vruchteloze pogingen om een kolonie op Mars te stichten, geven aan hoezeer we gebonden zijn aan het leven op de kleine planeet die we delen met tal van levensvormen. Het stellen van kunstmatige grenzen tussen landen roept de schijntegenstelling op van een belangenconflict tussen de bevolking van die verschillende landen. Alsof we niet de opvarenden zouden zijn van hetzelfde ruimteschip, met een gedeeld belang, zoals Wubbo Ockels stelde.

We zagen aan de tak waarop we zitten, waarmee we onze gezamenlijke toekomst geweld aandoen. We staren ons blind op de kortetermijnbelangen van onze eigen soort. Geen ander dier dan de mens zal meer voorraden aanleggen dan nodig is voor de komende winter, geen dier zal meer eten dan nodig is om de honger te stillen, geen dier zal zijn eigen leefomgeving verwoesten en geen dier zal het zijn nazaten onmogelijk maken een goed leven te hebben. We kunnen niet slechts de belangen

van de eigen soort als vertrekpunt van denken nemen, maar die van alle leven. Voor sommigen zal dat klinken als een vorm van soortverraad, die nog meer woede oproept dan landverraad in het verleden deed. Toch is het ook een vorm van ‘welbegrepen eigenbelang’.

We geven onze luchtvaartindustrie meer dan het tienvoudige om de crisis te overleven dan onze kunst- en cultuursector, hoewel daar meer mensen werken die bovendien een belangrijkere bijdrage levert aan ons welzijn, zonder negatieve maatschappelijke effecten.

We kunnen zoveel, we doen zo weinig. Wanneer we aandacht voor relaties, een schoon milieu, dierenwelzijn, onderwijs, de kunst, de cultuur en onze gezondheid als belangrijker indicatoren gaan zien dan de dode letter van het bbp, kunnen we het tij mogelijk keren. Het zou naïef zijn daar nog langer mee te wachten, en door te rijden op tanende reserves. ●

Niko Koffeman is voorzitter van de Nicolaas G. Pierson Foundation, het wetenschappelijk bureau van de Partij voor de Dieren. Daarnaast is hij fractievoorzitter van de PvdD in de Eerste Kamer.

Haar internetverbinding kan uitvallen, waarschuwt Njeri Kabeberi vanuit haar kantoor in Nairobi. Via Zoom zien we haar tussen rijen boeken en fotolijsten met daarin de lachende gezichten van haar familie. Mensenrechtenactivist Kabeberi was tot 2019 directeur van Greenpeace Africa. Nu leidt ze Chapter Four, een trainingstraject voor jonge lokale leiders in Kenia. ‘Zolang mensen milieurechten niet als rechten zien, gaan ze er niet voor vechten.’

Interview door Hoba Gull & Afke Groen

Interview
Njeri
Kabeberi

‘We moeten erkennen dat milieurechten mensenrechten zijn’

Voordat je in 2016 uitvoerend directeur werd voor Greenpeace Africa was je voor verschillende organisaties actief op het gebied van mensenrechten. Wanneer raakte je ervan overtuigd dat pleiten voor mensenrechten ook pleiten voor het klimaat betekent? ‘Om eerlijk te zijn was ik daar lang niet altijd van overtuigd. Ik dacht altijd dat mensenrechten voorop stonden – dus vóór milieurechten en welke rechten dan ook. In het verleden heb ik veel gewerkt met professor Wangari Muta Maathai. Zij was een belangrijke Keniaanse milieuactiviste en Nobelprijswinnaar. Ik werkte sinds 1991 met haar, tijdens de *Mothers’ hunger strike* (*hongerstaking van moeders van politieke gevangenen, red.*). Ik steunde haar als mensenrechtenactivist, zodat zij actie kon voeren. Dus we beschermden niet milieurechten, maar de activisten die zich inzetten voor milieurechten – zodat zij niet gearresteerd werden. We stonden op een afstand van hun missie. Destijds dacht ik dat het milieu geen prioriteit had. Mensen gingen iedere dag dood. Mensen leefden in honger, werden beschoten, werden gearresteerd. Dát had voor mij de prioriteit.’

Foto: Philip Schedler / Greenpeace

‘Hoe meer ik me in milieurechten verdiepte, hoe meer ik inzag dat milieurechten eigenlijk een soort paraplu zijn voor andere rechten’

Njeri Kabeberi in functie als directeur Greenpeace Afrika in gesprek met Gambia TV.

Kabeberi vertelt hoe ze zich jaren later voorbereidde op de functie bij Greenpeace, waarop ze bij zichzelf te rade ging hoe ze zich als mensenrechtenactivist zou bewegen in een milieuorganisatie. ‘Hoe meer ik me in milieurechten verdiepte, hoe meer ik inzag dat milieurechten eigenlijk een soort paraplu zijn voor andere rechten. Zonder de aarde, zonder een gezonde aarde, kunnen we niet meer strijden voor mensenrechten. Er zullen geen mensenrechten over zijn, omdat de wereld die we kennen verwoest zal zijn. Dus toen besepte ik dat ik milieurechten altijd een lagere prioriteit heb gegeven, terwijl deze rechten eigenlijk overkoepelend zijn. Zelfs het recht op schoon water, het recht op gezondheid zijn gerelateerd aan milieurechten. Zelfs het recht op leven heeft betrekking tot milieurechten. Denk aan kolenmijnen en luchtvervuiling. In Afrika gaan meer kinderen dood aan luchtvervuiling dan aan ondervoeding. Als we milieurechten niet begrijpen – en dit is dan ook de tragiek – dan gaan we er ook niks aan doen. Dit was de grote *wake-up call* voor mij. Want ook al had ik sinds 1991 met professor Maathai gewerkt; zelfs ik zag geen link tussen mensenrechten en het milieu.’

Als we milieurechten als de paraplu moeten zien voor andere rechten, zoals mensenrechten, wat betekent dat dan voor de manier waarop we over klimaatverandering spreken? ‘We moeten erkennen dat veel mensen niet over het vocabulaire van klimaatverandering beschikken. Ook in Afrika hebben zij de taal niet. De mensen die daar wél over beschikken, gebruiken technische termen die niet aansluiten bij de leefwereld van

gewone mensen. Door deze afstand kunnen mensen geen verbinding maken met het probleem van klimaatverandering, want een recht wordt pas relevant voor jou wanneer je het kan betrekken op jouw leven. Maar dat kan pas wanneer je het begrijpt. Daar komt nog bij dat klimaatverandering een complex fenomeen is; het is niet iets dat iedereen meteen begrijpt – zelfs de overheid niet. Alleen zij die zich bezighouden met milieurechten begrijpen de taal van klimaatverandering of biodiversiteit. Het is een taal waarin mensen onderwezen moeten worden.'

Hoe doe je dat, mensen onderwijzen in de 'taal van klimaatverandering'?

'Toen ik in Kenia begon met het agenderen van mensenrechten waren mensen ook niet bekend met dat concept. Er waren toen geen mensenrechtenorganisaties en het was een nieuwe taal voor de Kenianen. Dus wij hebben het concreet gemaakt: toegang tot schoon water, toegang tot onderwijs. Zo begonnen mensen het te begrijpen. Dat is wat milieuvrijwilligers moeten doen; een taal vinden die aansluit op de leefwereld van gewone mensen. Waar dan ook. Als we het hebben over de vernietiging van bossen, moeten we overbrengen waarom bossen belangrijk zijn. Wanneer het gaat om de bescherming van oceanen, moeten we uitleggen waarom we bepaalde vissoorten willen beschermen. Leg uit waarom een milieuvraagstuk betrekking heeft tot landbouw en daarmee ook tot voedselvoorziening. Voor mij speelt communicatie dus een beslissende rol in het tegengaan van de klimaatproblematiek. Als we niet in staat zijn om het probleem te communiceren, dan kunnen we niet uitleggen waarom het belangrijk is. Onwetendheid is geen excuus en het is geen optie. Dan verliezen wij deze strijd.'

Hoe kijk je naar de rol van de overheid hierin? 'Er zijn drie belemmeringen wat betreft de overheid. Ten eerste – en tot ik bij Greenpeace werkte, had ik daar geen idee van – zijn sommige ambtenaren heel onwetend op het gebied van milieukwesties. Ten tweede is er sprake van onwil wat betreft het invoeren van maatregelen omdat zij het vraagstuk niet begrijpen. Tot slot maakt de relatie tussen de overheid en de private sector het moeilijk voor overheidsinstanties om ook actie te ondernemen. Ze geven te veel vrijheid aan bedrijven om hun gang te gaan en het milieu te beschadigen om winst te kunnen maken. We moeten dus iets met de grote bedrijven. Overheden kunnen hun burgers niet voldoende tegen deze bedrijven beschermen. Ik denk dat *naming and shaming* hierbij een grote rol kan spelen. We hebben het hier over de grote multinationals uit het mondiale Noorden die in Afrika van alles doen en daarmee weggelaten. Ze ondernemen activiteiten in Afrika die ze niet zouden ondernemen in het Verenigd Koninkrijk of in Nederland. Omdat onze overheden laks zijn en ze weten dat ze ermee weggelaten, doen ze het hier.'

Hoe moeten we dan omgaan met deze grote bedrijven? 'Ik geef een voorbeeld uit mijn tijd bij Amnesty International. Daar was een mooie samenwerking ontstaan tussen het regionale en het internationale kantoor die tot verandering leidde. Op een gegeven moment werden demonstraties sterk onderdrukt. Steeds als we de straat op gingen, werd er traangas ingezet tegen de demonstranten. Het leek alsof traangas gratis

'Grote multinationals uit het mondiale Noorden ondernemen activiteiten in Afrika die ze niet zouden ondernemen in het Verenigd Koninkrijk of in Nederland'

‘Naming and Shaming op internationaal niveau is volgens mij de meest effectieve manier om misstanden aan te gaan’

werd weggegeven aan de autoriteiten! Demonstranten hebben toen een busje traangas opgepakt en meegegeven aan Amnesty International om uit te zoeken waar dit vandaan kwam. Dit bleek een Frans bedrijf. Amnesty International zocht vervolgens contact met de Franse tak, die er in Frankrijk publiciteit aan gaf. Zo werd duidelijk dat Frankrijk mensenrechtenschendingen in Kenia steunde, via Franse bedrijven die daar zulke producten konden verkopen. Nadat er ophef ontstond in Frankrijk, mocht het bedrijf producten niet meer exporteren naar landen waar sprake was van mensenrechtenschendingen. Het is dus de zaak om het mondiale Noorden te betrekken om verandering teweeg te brengen. We moeten grotere, internationale organisaties als Greenpeace en andere milieuorganisaties inzetten om de bedrijven die milieuschade veroorzaken te identificeren en vervolgens hun activiteiten bloot te leggen in het mondiale Noorden. Dáár moet de ophef zijn. Het heeft geen zin om deze misstanden alleen in Afrika bekend te maken, want dan kijken de regeringen en bedrijven in het Westen weg. *Naming and Shaming* op internationaal niveau is volgens mij de meest effectieve manier om deze misstanden aan te gaan.’

In Nederland wordt vanuit sommige hoeken ook gepleit om juist met multinationals de klimaattransitie vorm te geven. Hoe kijk jij daarnaar?

‘Het is goed om met multinationals te werken, maar multinationals moeten dan wel laten zien dat ze betrouwbaar zijn. Ze zouden zich overal aan dezelfde regelgeving moeten houden – niet alleen in het Westen. Als ze takken in Afrika hebben, zouden ze met dezelfde standaarden moeten opereren. Hoe Coca-Cola opereert in Nederland zou in Kenia niet anders moeten zijn. Als een bedrijf in Nederland vanwege milieuregelgeving aanpassingen doet aan de productie of iets anders in de keten, dan zou het bedrijf deze aanpassingen overal kunnen maken. De protocollen en aanpassingen zijn er immers al. Dus de multinationals waarvan ik vind dat het de moeite waard is om mee samen te werken, zijn de bedrijven die consistent zijn op dit gebied, die milieuregels overal toepassen.’

Je hebt vaak op internationale podia gezegd dat Afrika klimaatrechtvaardigheid verdient. Wat betekent klimaatrechtvaardigheid voor jou?

‘Klimaatrechtvaardigheid is nog steeds een kwestie van zwart en wit. Neem Zuid-Afrika. Het land is één van de grootste milieuvvervuilers ter wereld door de kolenindustrie. Het heeft goud, platina. Het zou een van de rijkste landen ter wereld moeten zijn, maar veel gemeenschappen hebben nog steeds geen toegang tot water of gezondheidszorg. En je zult zien dat het de zwarte mensen zijn die bijvoorbeeld dicht bij de mijnen wonen en daarom te maken hebben met luchtvervuiling. Zij wonen op uitgeput land waar je niet eens bomen kunt planten. In de rest van het continent is de problematiek minder sterk geracialiseerd. In Afrika woont 72 procent van de bevolking in informele nederzettingen, zoals sloppenwijken of op het platteland. Deze mensen worden geraakt door klimaatverandering, maar zijn vanuit hun kwetsbare positie niet in staat om het milieu te beschermen. Zij worden hard geraakt door klimaatproblematiek, maar hebben ook geen idee wat klimaatverandering is en hebben er niet eens aan bijgedragen.’

Kabeberi illustreert deze tragiek aan de hand van de documentaire *Thank You for the Rain* van de Keniaanse boer Kisilu Musya en de Noorse filmmaakster Julia Dahr. Deze documentaire uit 2017 volgt Musya, die gedurende vijf jaar zijn leven, zijn gezin en zijn gemeenschap vastlegt tijdens hun strijd met de consequenties van klimaatverandering. 'Hij (*Musya, red.*) deed zijn best als individu. Hij probeerde de gemeenschap te stimuleren om bomen te planten, maar het klimaat was al te droog als gevolg van klimaatverandering. Hij heeft zijn best om de problematiek op het internationale podium COP22 (*VN-Klimaatconferentie in 2016, red.*) toe te lichten, maar had het effect? Waarom zou deze man moeten opdraaien voor de gevolgen van de geïndustrialiseerde wereld? Dezelfde industrialisatie waardoor het Westen zo is opgebloeid. Waarom zijn hij en zijn dorp daar de dupe van? Voor mij betekent klimaatrechtvaardigheid dat je erkent dat klimaatverandering geen grenzen heeft. De hele wereld is aangetast door de industriële revolutie. De landen die de middelen hebben om dit aan te gaan hebben de verantwoordelijkheid om dat te doen. Er moet erkenning zijn dat klimaatverandering grote schade aanricht aan de armen van deze wereld. In de documentaire zie je ook dat de overheid afwezig was. Het waren individuen die hun best deden totdat ze niks meer konden doen. Het is belangrijk er een verbinding komt tussen de gewone burger in Afrika, hun regering en de internationale gemeenschap om tot klimaatrechtvaardigheid te komen. We moeten klimaatrechtvaardigheid eisen van onze regeringen. En onze regeringen moeten klimaatrechtvaardigheid eisen van de internationale gemeenschap.'

Een still uit de documentaire *Thank You for the Rain* uit 2017 van regisseur Julia Dahr

'We moeten klimaatrechtvaardigheid eisen van onze regeringen. En onze regeringen moeten klimaatrechtvaardigheid eisen van de internationale gemeenschap'

Njeri Kabeberi is directeur van Chapter Four, een trainingstraject voor jonge lokale leiders in Kenia. Van 2016 tot 2019 was zij directeur van Greenpeace Africa. Daarvoor werkte ze onder meer voor het Centre for Multi-Party Democracy (CMD-Kenya) en Amnesty International (East & Southern Africa). Ze won diverse (internationale) prijzen voor haar inzet als mensenrechtenactivist.

Hoba Gull is International Officer bij D66 Internationaal en redactielid van *Idee*.

Afke Groen is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting en hoofdredacteur van *Idee*.

Je hebt eerder gezegd dat de mensen in Afrika hun eigen strijd moeten voeren en het Afrikaanse continent moeten beschermen. Wat bedoel je hiermee? 'Ik heb dit gezegd nadat ik zag hoe gekapte boomstammen uit Kameroen werden getransporteerd. Ik was van de stad Douala op reis naar de Kongobekken, en op deze weg zag ik iedere vijf minuten een vrachtwagen met gekapte boomstammen weggrijden. Letterlijke iedere vijf minuten een andere vrachtwagen. Het was onwerkelijk. Ik begreep toen dat we er alleen voor stonden. De regering van Kameroen weet dat dit gebeurt. De rederijen weten dat dit gebeurt. De internationale gemeenschap weet dat dit gebeurt. Maar niemand beschermt Afrika. Dus wij staan er alleen voor. Het is daarom dat we bewustzijn moeten creëren bij alle burgers – zodat we vervolgens kunnen eisen dat ze ons beter beschermen.'

In Nederland is er bewustzijn over klimaatverandering en maken mensen individueel duurzame leefstijlkeuzes, maar er zijn nog geen grote landelijke maatregelen doorgevoerd. 'In het mondiale Noorden zie je individuen actie ondernemen. Omdat de grote maatregelen niet worden doorgevoerd, worden individuen activisten. En iedere stap telt, want wat als iedere fiets in Nederland toch een auto was? Ik vind het goed dat mensen hun verantwoordelijkheid nemen. In Nederland kún je ook een verantwoordelijke burger zijn. Er is al ruimte om te kunnen fietsen, je hebt waarschijnlijk al subsidies voor elektrische auto's. Deze kleine stappen zijn belangrijk, vergelijk het maar eens met de documentaire *Thank You for the Rain*, waarin deze man er helemaal alleen voor stond. In het Verenigd Koninkrijk heb je niet dezelfde voorzieningen als in Nederland. Maar de Britse regering kan het zich wel veroorloven om de voorzieningen aan te passen en duurzamer te maken. De systemen om dit in werking te stellen zijn er al. In Kenia is hier geen sprake van. De wegen zijn hier niet zo goed; de voertuigen slurpen benzine; ik kan hier niet fietsen. Hier moet je eerst een transportsysteem op poten zetten, voordat je het duurzaam kan maken. Ik denk dat je de stappen naar een duurzamer systeem moet erkennen. Als je dat doet, doe je impliciet ook aan *naming and shaming*. Je hoeft niet te zeggen dat een land iets niet doet, maar door te zeggen wat een ander land al wél doet, maak je de juiste stappen. Je daagt indirect de gevestigde orde uit. 'Nu jij', zeg je dan.'

Welke opdracht zou je aan sociaal-liberalen willen geven? 'We moeten erkennen dat milieurechten mensenrechten zijn, net zoals we ooit hebben erkend dat vrouwenrechten ook mensenrechten zijn. Als we milieurechten als mensenrechten erkennen, dan moeten we begrijpen dat alle rechten onaantastbaar en van elkaar afhankelijk zijn. Je kunt een bepaalde categorie van rechten niet genieten zonder dat je ook de andere rechten geniet. Als we zo kijken, gaan we milieurechten zien als 'volle' rechten, als iets waar we voor moeten vechten. Dit was voor mij ook een openbaring; zolang mensen milieurechten niet als rechten zien, gaan ze er niet voor vechten. Dus als we het hebben over klimaatrechtvaardigheid, waar hebben we het dan over als het niet gaat over rechten? Je spreekt over rechtvaardigheid als iets van je is afgenomen. En er kan alleen iets van je worden afgenomen als het in de eerste plaats met recht van jou was.' ●

Westerse landen zijn gewend hun visie over te brengen op 'ontwikkelingslanden' die het industriële en technologische succes van het Westen willen evenaren. Maar het westerse model heeft ook zijn keerzijde laten zien in de klimaatcrisis, toenemende ongelijkheid en milieuvervuiling. Wat valt er te leren van de wijsheden uit het mondiale Zuiden? Over *Ubuntu*, *Buen Vivir* en Bruto Nationaal Geluk.

Door Dorine van Norren

Oplossingen voor de klimaatcrisis vanuit het mondiale Zuiden

Wijsheden
uit de
niet-westerse
cultuur

Landen uit het mondiale Zuiden voerden actief campagne voor hun visie van ‘ontwikkeling’. Toch bleef het westerse idee van economische groei overheersen in de duurzame ontwikkelingsdoelen

1 | Met de term ‘het mondiale Zuiden’ worden alle niet-westerse samenlevingen bedoeld. Dit artikel gaat over de niet-westerse filosofieën van *Ubuntu* (Afrika), het (inheemse) *Buen Vivir* (Latijns-Amerika) en het Bhutanese *Bruto Nationaal Geluk*.

Toen ik in 1997 in het vliegtuig stapte met Hans van Mierlo, toenmalig minister van Buitenlandse Zaken, had ik niet kunnen vermoeden dat ik 25 jaar later een bijdrage zou schrijven voor de naar hem vernoemde wetenschappelijke stichting. Onze reis ging naar Namibië (Windhoek), waar de ministeriële top plaatsvond tussen de Europese Unie en de Zuidoostelijk Afrikaanse landen, verenigd in de Southern African Development Community (SADC). Tijdens deze top werd gesproken over alle onderwerpen die beide continenten raken, maar over één ding niet: de Afrikaanse filosofie van *Ubuntu* – waarover later meer. Toch is deze filosofie wettelijk om ontwikkelingen in Afrika te begrijpen. Niet alleen werd de waarheids- en verzoeningscommissie in Zuid-Afrika er op gebaseerd – die navolging vond in onder andere Rwanda, Liberia, Sierra Leone en Nigeria – ook omvat het levenswijsheden hoe om te gaan met de ander, de samenleving en de natuurlijke leefomgeving.

Duurzame ontwikkelingsdoelen

Na het aannemen van de duurzame ontwikkelingsdoelen in 2015 (de Sustainable Development Goals, kortweg: SDG's) bleken ook de geïndustrialiseerde landen huiswerk te hebben, met name op het gebied van doel 13 (klimaat), doel 14 (leven in het water), doel 15 (leven op het land) en doel 12 (duurzame productie en consumptie). Landen uit het mondiale Zuiden¹ voerden actief campagne voor hun visie van ‘ontwikkeling’ tijdens het opstellen van de doelen. Ecuador en Bolivia daagden de gangbare visie op ontwikkeling uit met hun campagne om ‘harmonie met de natuur’ centraal te zetten, gebaseerd op de inheemse filosofie van *Buen Vivir* (goed leven) die een systeemverandering nastreeft. Bhutan vormde een beweging die stelde dat geluk (balans en harmonie met jezelf, de ander en de natuur) het overkoepelende doel moest zijn, gebaseerd op het boeddhisme. Afrikaanse landen hamerden op gelijkheid, inclusiviteit en vreedzame samenlevingen, naast meer traditionele ontwikkelingsdoelen als duurzame energie, groei en industrie (doel 8, 9, 10). Inclusiviteit en vrede komen vooral tot uiting in doel 10 (gelijkheid) en doel 16 (vrede en rechtvaardigheid), impliciet geënt op *Ubuntu*.

Toch bleef het westerse modernistische idee van economische groei (doel 8) overheersen in de duurzame ontwikkelingsdoelen. Gebaseerd op gangbare theorieën van meritocratie, individueel welzijn en inzet van menselijk en natuurlijk kapitaal voor de markt die tot collectief welzijn zou leiden (Adam Smith). En op kwantificatie van waarde, particulier eigendom en een ‘materialistisch’ – niet spiritueel of religieus – wereldbeeld, stammend uit de Verlichting. Andere essentiële waarden uit deze traditie zijn vrijheid, mensenrechten, de dominantie van de mens over de natuur, waarheidsvinding via de ‘reden’ (René Descartes) en

empirische wetenschap (David Hume). Dit komt in de duurzame ontwikkelingsdoelen onder meer tot uiting in het plakken van het woord duurzaam voor 'het gebruik' van natuurlijke hulpbronnen, in plaats van de intrinsieke waarde van de natuur te benadrukken. En in 'duurzame' economische groei, in plaats van bijvoorbeeld menselijke relaties centraal te stellen.

Ook het denken bij D66 is nog sterk op deze waarden gebaseerd, zoals het denken in een materieel seculier wereld (mens)beeld, individuele zelfbeschikking, geloof in de marktwerking als oplossing – met aanvullende staatsinterventies die voornamelijk uitgaan van een relatie tussen staat en individu – en het zien van de natuur als 'milieu' dat de individuele mens omringt. Filosofieën van het mondiale Zuiden hebben een andere benadering van welzijn waarvan het Westen kan leren.

Ubuntu en sociale rechtvaardigheid

De Afrikaanse filosofie *Ubuntu* streeft naar harmonie herstellende gerechtigheid en dit komt tot uiting in het adagium 'ik ben omdat wij zijn'. Het 'wij' omvat hierbij ook de natuurlijke omgeving. Het schenden van *Ubuntu* – het niet respectvol omgaan met de ander of de gemeenschap – omvat ook de natuur. De menselijke gemeenschap omvat hierbij de voorouders en de toekomstige generaties, beide verbonden met de aarde. Deze toekomstige generaties zijn dan ook opgenomen in de grondwet van Zuid-Afrika (1996). Het land ontwikkelde een uitgebreide jurisprudentie op het gebied van *Ubuntu* met name met betrekking tot sociale rechtvaardigheid, huisvesting, migranten, strafrecht en familierecht.

Het schenden van *Ubuntu* omvat ook de natuur. Toekomstige generaties zijn dan ook opgenomen in de grondwet van Zuid-Afrika

De *Ubuntu*-dimensie van de natuur – al het leven is onlosmakelijk met elkaar verbonden, en de economische dimensie – het leven is gebaseerd op delen en wederzijdse hulp, raakten in het beleid van het ‘nieuwe’ Zuid-Afrika na apartheid wat ondergesneeuwd. Maar ze leven wel dege-lijk onder de bevolking, zoals in informele en formele solidariteitsnet-werken en het begrip van *extended family*.

Buen Vivir en rechten voor de natuur

Het intergenerationale denken is ook terug te vinden in de inheemse filosofie van *Buen Vivir* (letterlijk: goed leven) in Latijns-Amerika, waarbij volgens Indiaanse tradities zeven generaties vooruit en teruggedacht moet worden om te weten hoe verantwoordelijk te handelen. Grofweg verlangt dat een bewustzijn en afleggen van verantwoordelijkheid over de afgelopen vierhonderd jaar, en het rekening houden met wat nodig is voor de komende vierhonderd jaar. Het rekenschap afleggen over de koloniale tijd, de slavernij en de wijze waarop rijkdom in het Westen vergaard is, is in deze denkwijze onverbrekkelijk verbonden met kwesties als toekomstige hulpbronnen, verdeling van welvaart en klimaatbehoud. Respect voor de aarde, de moeder van al het leven, leven in harmonie met de natuur (biocentrisme) zijn kernwaarden in deze filosofie waarop alle bestuur, recht en economische systemen gebaseerd zouden moeten worden.

In de grondwet van Ecuador en Bolivia (2008) werden rechten voor de natuur vastgelegd, waarop een actieve jurisprudentie en beleidsvorming volgde. De mens treedt hierbij op als vertegenwoordiger voor de natuur, net als men ook doet voor abstracte entiteiten zoals bedrijven. Hiermee

In de grondwet van Ecuador en Bolivia werden rechten voor de natuur vastgelegd. De mens treedt hierbij op als vertegenwoordiger voor de natuur

is intrinsieke waarde aan de natuur verleend en kan deze verdedigd worden zonder dat er een persoonlijk, menselijk belang aangetoond hoeft te worden. Helaas bleek de werkelijkheid van de belangen van grote olie en mijnbouwbedrijven, en gelieerde staatsinkomsten, weerbarstig in rechtszaken tegen de mijnbouwindustrie en de afhankelijkheid van de overheid van deze inkomsten om onder meer sociale gelijkheid te realiseren.

Boeddhistisch geluk en innerlijke balans

Innerlijke balans en harmonie is vanuit de boeddhistische denkwijze essentieel om tot een balans in de wereld te komen. Het is in de duurzame ontwikkelingsdoelen vernauwd tot mentaal welzijn (doel 3), maar het bewandelen van de boeddhistische 'Middenweg' omvat ook *guardianship* voor de natuur. De burger als hoeder van de natuur, zoals is vastgelegd in de grondwet van Bhutan (2008). Het land liep voorop in een beleid gebaseerd op Bruto Nationaal Geluk. Gekoppeld aan een metriek van breder welzijn, ontwikkeld samen met Oxford University, waar waarden als gemeenschapsvitaliteit, psychische gezondheid en tijd voor rust evengoed meetellen als economische en goed bestuur indicatoren. Behoud van cultuur, inclusief spiritualiteit, wordt gezien als de basis voor iedere vorm van ontwikkeling.

In deze drie filosofieën staat de economie niet langer centraal in welzijn, maar de gemeenschap (*Ubuntu*), de aarde (*Buen Vivir*) en de cultuur (Bruto Nationaal Geluk). Het meten van welvaart in economische groei is niets anders dan het meten van financiële transacties, inclusief transacties die een negatieve impact hebben op de mens (zoals wapenverkoop of gevangeniswezen) of de leefomgeving (zoals olie en mijnbouwindustrie). Economische groei zegt dus weinig over het welzijn van de maatschappij of de verdeling ervan.

De urgentie van transformatie

De uitbraak van het coronavirus is een kans tot transformatie naar een meer duurzame samenleving, waarbij bovenstaande levensvisies tot inspiratie kunnen dienen. Wereldwijde pandemieën gedijen beter in een verarmde natuurlijke omgeving: deze vergemakkelijkt de overdracht van virussen, zoals COVID-19, van dier op mens. Een veranderde houding ten opzichte van onze leefomgeving, en ten opzichte van een economisch model gebaseerd op extractie van natuurlijke hulpbronnen, is onontbeerlijk.

Deze vraagstukken zijn onlosmakelijk verbonden met globalisering (mondiale versus lokale productie?), internationale belastingheffing (op arbeid, milieuverontreiniging, kapitaal of internationale ondernemingen?), internationale handel (wel of geen handelsverdragen, en onder welke voorwaarden?), financiële stromen (speculatie versus taxatie?), geopolitiek (rivaliteit of samenwerking?) en de aanpak van grensoverschrijdende problemen, zoals klimaat en gezondheid (oplossing via de markt of collectieve *resource management*?).

In deze drie filosofieën staat de economie niet langer centraal in welzijn, maar de gemeenschap (*Ubuntu*), de aarde (*Buen Vivir*) en de cultuur (Bruto Nationaal Geluk)

Het toepassen van de principes van *Ubuntu*, *Buen Vivir* en Bruto Nationaal Geluk betekent een andere manier van het organiseren van onze maatschappij. En om de grote uitdagingen van onze tijd aan te gaan, hebben wij deze ‘inheemse’ inzichten meer dan ooit nodig. Concreet betekent het dat de (westerse) geïndustrialiseerde maatschappij – mede geïnspireerd door genoemde principes – de volgende acht overwegingen kan maken.

Wij hebben deze ‘inheemse’ inzichten meer dan ooit nodig. Concreet betekent het dat de (westerse) geïndustrialiseerde maatschappij de volgende acht overwegingen kan maken

1. Globalisering

Ga terug naar meer lokale productie (*reshoring*), meer thuiswerken, verantwoordelijke handel en ondernemen, en meer autonomie van gemeenschappen van burgers. Herdefinieer het woord ‘ontwikkeling’, met meer nadruk op welzijn van het collectief. Schaf het woord economische groei af, dan wel: vervang het denken in termen van groei (streven naar meer en beter) door cyclisch denken (alles groeit en vergaat en groeit opnieuw).

2. Samenleving en democratie

Erken gemeenschapsrechten, in plaats van alleen individuele rechten, en gemeenschapsplichten. Erken naast vrijheid ook de waarde van verbondenheid, solidariteit en cohesie. Faciliteer collectieve zelforganisatie en autonomie, ook om de klimaattransitie meer democratische legitimiteit te geven. Breid mensenrechten uit met natuurrechten. Stimuleer bewustzijnsverandering over persoonlijke ontwikkeling, natuur en verbondenheid. Zet in op verantwoordelijke dataverzameling, privacy-bescherming en ethische algoritmes.

3. Natuur

Neem een burgerplicht op tot bescherming van de natuur in de grondwet of rechten voor de natuur in de grondwet, dan wel: zet in op overgangsconstructies waarbij bepaalde natuurgebieden rechten krijgen – bijvoorbeeld de Waddenzee – en bestuurd worden in samenspraak met gemeenschappen. Erken genocide op de natuur (ecocide); stel multinationale bedrijven en ceo’s strafbaar en roep ze ter verantwoording. Vervang de bio-industrie en industriële landbouw door productie met respect voor mens, dier en natuur.

4. Belasting

Belast externaliteiten zoals vervuiling en CO₂-emissie en uitbuiting van arbeid, belast winsten van multinationale ondernemingen en van datamonopolies (GAFAM: Google, Amazon, Facebook, Apple, Microsoft), hef belastingparadijzen (zoals Nederland) op, en beloon arbeid en productiviteit. Zorg voor werkgelegenheid en inclusiviteit voor iedereen, financieringsmechanismen voor de *commons* (collectieve zelforganisatie, bijvoorbeeld in energie of voedsel; zogenaamde voedselenergie soevereiniteit) en financiering van innovatie.

5. Handel

Werk aan verdragen die arbeid, milieu en nationale rechtssystemen erkennen, in plaats van niet-verbindende arbeids- en milieubepalingen en (commerciële) arbitrage voor conflicten in deze verdragen.

6. Financiële systemen

Ga alle vormen van speculatie die het internationale economische systeem ondermijnen tegen; belast internationale financiële stromen om speculatie tegen te gaan; keer terug naar de gebruikswaarde van goederen in plaats van de speculatieve waarde. Huisvesting, voedsel, landbouwproducten zijn basisbenodigdheden.

7. Geopolitiek

Streef (multilaterale) samenwerking als organiserend principe na, in plaats van rivaliteit en competitie tussen grootmachten. Daaronder valt ook het serieus nemen van inheemse filosofie van diverse continenten en bouwen van internationale allianties rond breder welzijn.

8. Grensoverschrijdende problemen

Los deze op via collectieve aanpak (vaccins voor iedereen), waarin competitie en innovatie wordt gebalanceerd door samenwerking en *global commons* een grotere plaats krijgen.

Tot slot

Klimaatverandering gaat over systeemverandering; kleine aanpassingen aan het huidige systeem gaan het probleem niet oplossen. Zolang ongelijkheid tot sociale ontwrichting leidt, migranten massaal de zeeën oversteken, en economische groei het leidende denken blijft, zal milieuvervuiling als een noodzakelijke bijzaak beschouwd blijven worden en klimaatverandering als iets wat de generatie na ons maar moet oplossen. Alleen als behoud van de aarde, internationale solidariteit, welzijn van de gemeenschap als geheel naast persoonlijke ontwikkeling centraal gemaakt worden, maakt de klimaat oplossing een kans. ●

Klimaatverandering gaat over systeemverandering; kleine aanpassingen aan het huidige systeem gaan het probleem niet oplossen

Dorine van Norren is verbonden aan het Van Vollenhoven Instituut voor Recht, Bestuur en Samenleving van de Universiteit Leiden. Daarnaast is zij kunstenares en strategisch beleidsadviseur bij het ministerie van Buitenlandse Zaken. Dit essay is gebaseerd op haar proefschrift *Development as Service: A Happiness, Ubuntu and Buen Vivir interdisciplinary view of the Sustainable Development Goals* (Tilburg University, 2017). Ze schreef dit essay op persoonlijke titel.

Kort na de teleurstellende VN-Klimaatconferentie in Madrid (COP25) brak COVID-19 uit. Het leek een uitgemaakte zaak dat deze pandemie de duurzame ontwikkelings- en de Parijsdoelen verder in gevaar zou brengen. Dat bleek gelukkig onjuist. De grote uitdaging is nu om duurzame investeringen te *versnellen* – en niet alleen in hoge inkomenslanden.

Door David Kuijper

**Duurzaam
investeren
in het
mondiale
Zuiden**

Dit is het moment voor de hervorming en opschaling van klimaatfinanciering!

In maart 2020 klonk het ‘alle hens aan dek’ van politici niet meer voor het behoud van biodiversiteit, voor versterken van de weerbaarheid van maatschappijen tegen klimaatrampen, of voor het investeren in energie innovatie. De publieke noodklok luidde vooral om het gevaar af te wenden voor mensen, gezinnen, bedrijven en economieën die door COVID-19 en haar economische gevolgen getroffen werden.

Onverwachte versnelling

Maar terwijl journalisten en politici in een pandemie-bubbel zaten, waarin inderdaad maar weinig aandacht aan klimaat en duurzaamheid werd besteed, verdubbelden in 2020 de investeringen in Europa in zogenaamde ESG-fondsen ¹ naar 233 miljard euro. ² De Verenigde Staten kennen eenzelfde trend met 70 procent groei naar 236 miljard dollar. ³ Deze groei, midden in een verlamdende pandemie, bestaat grotendeels uit kapitaal dat de investeringen in ‘roofbouw’ verlaat of vermijdt. Het is het kapitaal van beleggers die de werkelijke zwaarte en prijs van het klimaatrisico van deze investeringen in olie, gas, of industriële landbouw beginnen te begrijpen. Een groeiende groep investeerders zoekt duurzame kansen die ‘opbouwen’ en dus aantrekkelijker zijn. In ESG-investeringen vindt men dergelijke duurzame fondsen. De reallocatie van kapitaal, die zo noodzakelijk is voor de transitie naar een *net zero economy*, is op een onverwacht moment versneld.

Betekent dit dat we ook dicht bij een kantelpunt komen waarna de economische transitie niet meer terug te draaien is?

Dat hangt grotendeels af van de mate waarin de internationale publieke en private sectoren in staat zullen zijn om na de pandemie deze versnelling te ondersteunen. De toename in ESG-investeringen in Europa en de vs mag bemoedigend zijn, de vertragende kracht van de belangen van de ‘oude’ economie en de fossiele industrie mag niet onderschat worden. Daarom is het van groot belang om op de aanstaande Klimaatconferentie – de Conference of the Parties (COP26) – in Glasgow ervoor te zorgen dat duurzame investeringen wereldwijd versnellen – en niet alleen in hoge inkomenslanden. Juist in midden- en lage inkomenslanden liggen grote kansen voor duurzame investeringen die ons kunnen helpen de wereldwijde klimaat- en ontwikkelingsdoelen te halen.

Steun voor lage- en middeninkomenslanden

Welke acties moet een succesvolle klimaattop in Glasgow opleveren? In een recent commentaar in de *Financial Times* benadrukt Martin Wolf het belang van een akkoord over internationale steun voor midden en lage-inkomenslanden. ⁴ Dergelijke steun kan investeringen katalyseren die bijdragen aan klimaatmitigatie, zoals duurzaam bosbeheer en land-

1 | ESG-fondsen zijn beleggingsfondsen gericht op investeringen die voldoen aan de globale Environment, Social en Governance principes (ESG-criteria).

2 | https://www.morningstar.com/content/dam/marketing/emea/uk/European_ESG_Fund_Landscape_2020.pdf

3 | <https://www.morningstar.com/articles/1019195/a-broken-record-flows-for-us-sustainable-funds-again-reach-new-heights>

4 | Wolf, M (2021). ‘Action must replace talk on climate change’ via: <https://www.ft.com/content/3fa154f3-84e7-4964-9a21-d3dbd41e1470>

Juist in midden- en lage inkomenslanden liggen grote kansen voor duurzame investeringen die ons kunnen helpen de wereldwijde klimaat- en ontwikkelingsdoelen te halen

De miljarden-ambitie voor klimaatinvesteringen in ontwikkelingslanden valt niet te realiseren zonder de huidige financieringskanalen grondig te hervormen

gebruik. In deze landen, met grote bevolkingsgroei, kan internationale steun helpen om sneller over te stappen naar hernieuwbare energie en kan zo voorkomen worden dat toekomstige generaties opgescheept zitten met een fossiele energie infrastructuur. Veel van deze landen worden ook buitengewoon geraakt door de gevolgen van klimaatverandering. Investerings in klimaatadaptatie zullen helpen om stabiliteit te bewaren en productie van voedsel en goederen op peil te houden.

De oproep van Wolf is niet nieuw. De belofte van steun voor lage- en middeninkomenslanden is ook tijdens de afgelopen negen COP's steeds opnieuw bevestigd. Al in 2010 is afgesproken dat per jaar 100 miljard dollar gemobiliseerd moeten worden voor klimaatinvesteringen in ontwikkelingslanden. In Glasgow zal de internationale gemeenschap moeten erkennen dat de actie die bij die miljarden-ambitie hoort, ernstig is achtergebleven. Deze ambitie valt simpelweg niet te realiseren zonder de huidige kanalen van ontwikkelingshulp en klimaatfinanciering grondig te hervormen.

Financieringskanalen hervormen

Vier simultane veranderingen zijn van belang om de huidige financieringskanalen open te gooien:

1. Spreek niet over 'hulp', maar over 'investering'

Schrap het paternaliserende woord 'ontwikkelingshulp' uit het ambtelijk woordenboek en erken dat het overgrote deel van begrotingsuitgaven voor ontwikkelingssamenwerking internationale publieke investeringen zijn; van ons allen en voor ons allen. Investerings die voor lage- en middeninkomenslanden en daarmee voor de hele wereld een klimaat- en ontwikkelingsdividend opleveren. Erken ook dat klimaat- en ontwikkelingsinvesteringen nauw met elkaar verweven zijn en grotendeels gebruik moeten maken van dezelfde kanalen, zeker als het gaat om klimaatadaptatie.

2. Verruim de middelen voor internationale publieke investeringen

De huidige zachte internationale afspraak om 0,7 procent van het Bruto Nationaal Product aan ontwikkelingssamenwerking te besteden, is achterhaald. De omvang van de duurzame ontwikkelingsagenda (de Sustainable Development Goals, kortweg: SDG's) en de Parijs-agenda, en de verwevenheid met klimaatfinanciering vereist een andere aanpak om deze volumes omhoog te brengen. Niet op basis van een paradigma van liefdadigheid van rijk aan arm, maar op basis van solidariteit met toekomstige generaties wereldwijd zodat een leefbare wereld behouden blijft. Van hoge inkomenslanden die diep in de wereldeconomie verweven zijn, mag verwacht worden dat zij een behoorlijk deel van hun publieke klimaatfinanciering internationaal investeren. Zorg ervoor dat deze investeringen, samen met ontwikkelingsinvesteringen, geen sluitpost op nationale begrotingen zijn, maar onderdeel van langjarige budgettaire kaders of begrotingsfondsen.

3. Verbeter de multilaterale structuur om klimaat- en ontwikkelingsfinanciering uit te kunnen voeren

Als belangrijkste kanaal voor het uitvoeren van de jaarlijkse belofte van 100 miljard dollar werd in 2010 het Green Climate Fund opgericht. Begin 2020, na tien jaar, heeft dit fonds iets minder dan 1 miljard dollar uitgegeven. Dit is illustratief voor de hele multilaterale structuur. Gebrek aan capaciteit, een complex bestuur en zware bureaucratische procedures staan in de weg tussen ambitie en actie. 'Glasgow' zal een impuls moeten geven aan hervorming en verbetering van het multilaterale systeem. Zonder efficiënte kanalen zal iedere geraamde verruiming van financiering vastlopen.

4. Stimuleer duurzame private investeringen

Met enkel publieke investeringen kunnen de klimaat- en ontwikkelingsdoelstellingen niet gehaald worden. Privaat kapitaal zal op grote schaal omgeleid moeten worden naar duurzame investeringen, juist ook in midden- en lage inkomenslanden. De sterk toegenomen interesse van investeerders voor ESG-fondsen in Europa en de VS in het afgelopen jaar laat zien dat dit het moment is om structuren en fondsen op te zetten die duurzame projecten kunnen genereren en financieren. Zodat deze aantrekkelijk worden voor investeerders uit hoge inkomenslanden.

Privaat kapitaal zal op grote schaal omgeleid moeten worden naar duurzame investeringen, juist ook in midden- en lage inkomenslanden

De tijd is er rijp voor, kapitaal beweegt al in de goede richting, veel beleggers zijn er klaar voor en diverse initiatieven tonen wat de mogelijkheden zijn

David Kuijper is manager Public Investment and Blended Finance bij de Nederlandse Financieringsmaatschappij voor Ontwikkelingslanden (FMO). Daarnaast is hij lid van de redactieraad van *Idee*.

Die investeerders zullen niet uit zichzelf naar ontwikkelingslanden gaan. Dit zijn pioniersinvesteringen die publieke financiering vereisen in de vorm van garanties en *first-loss*-posities, waarbij overheden met private beleggers afspreken dat de publieke sector de eerste klappen zal opvangen als een pioniersinvestering verlies maakt. Ook zal er steun moeten komen om haalbare duurzame projecten in deze onbekende markten op te zetten, zodat deze aantrekkelijker worden voor private investeerders. De laatste jaren zijn zogenaamde *blended finance*-faciliteiten al her en der opgezet, zoals het Nederlandse Climate Investor One (CIO). Hierin worden met publiek geld hernieuwbare energieprojecten ontwikkeld die vervolgens private financiering aantrekken. Kortom, er is al veel ervaring, nu komt het aan op een goede internationale regie van de publieke sector en samenspel tussen publieke en private sector om de totstandkoming van dit soort faciliteiten te versnellen.

Politieke wil

Tijdens de pandemie heeft kapitaal in toenemende mate een bestemming gevonden in duurzame fondsen. Dit geeft aanleiding tot optimisme, maar nog meer moet het aanleiding geven tot echte actie om deze trend niet alleen in hoge inkomenslanden te versnellen maar juist ook in de lage- en middeninkomenslanden. Immers, wie verliest er bij een drastische opschaling van duurzame investeringen vanuit vergrijzende hoge-inkomenslanden naar lage- en middeninkomenslanden met een groeiende en jonge bevolking? Investeerders ontvangen een goede opbrengst terwijl de duurzame investeringen zorgen voor banen, reductie van CO₂-uitstoot, bescherming van biodiversiteit en innovatie in hernieuwbare energie en technologie. Om in deze win-winsituatie te komen is er politieke wil nodig om bestaande kanalen, zoals multilaterale ontwikkelingsbanken en klimaatfondsen, te hervormen. Zo worden ze geschikt voor een drastische opschaling van internationale publieke investeringen in klimaat en ontwikkeling.

Langs deze hervormde kanalen is een effectieve mobilisatie mogelijk van duurzame private investeringen in ontwikkelingslanden. Dit is een complexe missie die alleen uitgevoerd kan worden door goed samenspel tussen publieke en private sector en met de bereidheid van allen om meer risico te nemen.

Maar het kan. De tijd is er rijp voor, kapitaal beweegt al in de goede richting, veel beleggers zijn er klaar voor en diverse initiatieven tonen wat de mogelijkheden zijn. Dit is het moment van hervorming en opschaling van klimaat- en ontwikkelingsfinanciering. ●

In deze rubriek legt *Idee* een prangende vraag voor aan twee betrokken experts met een zeer verschillende visie op het thema. Deze editie: Kan het groene kapitalisme ons redden?

Interviews door Cécile Insinger

Debat

Kan het groene kapitalisme ons redden?

Pepijn Vloemans

Hans Stegeman

Debat

Kan het groene kapitalisme ons redden?

Pepijn Vloemans is jurist, filosoof, schrijver en oprichter van *De Optimist*, een nieuwsbrief over vooruitgang en ondergewaardeerde ideeën. Daarnaast schrijft hij voor *De Groene Amsterdammer*.

Is het groene kapitalisme een antwoord op het halen van de klimaatdoelen die wij ons gesteld hebben?

'Ja, voor 100 procent. Om grote problemen op te lossen hebben wij menselijke creativiteit nodig. Bedrijven zijn daar heel goed in. Zo heb ik zelf bij Fastned gezien hoe een team van slechts enkele tientallen individuen een perfect werkend snellaadnetwerk voor elektrische auto's mogelijk heeft gemaakt met een minimaal budget. Hetzelfde geldt voor Tesla, dat eigenhandig de elektrische auto op de kaart heeft gezet met een minimaal bedrag aan R&D (*Research and Development, red.*). De vraag die wij ons moeten stellen is dus: hoe zorgen wij dat meer bedrijven zich gaan richten op het oplossen van de problemen die wij hebben? Hoe maken wij het zo aantrekkelijk mogelijk om een bedrijf te starten dat de energietransitie versnelt? De overheid moet de perfecte voorwaarden scheppen, de markt doet de rest wel.'

'Om grote problemen op te lossen hebben wij menselijke creativiteit nodig. Bedrijven zijn daar heel goed in'

Op welke wijze kan dit volgens jou worden gerealiseerd? 'Eén van de interessantste lessen van de afgelopen twintig jaar, in mijn ogen, is dat de toekomst voor een deel te voorspellen is door 'leercurves'. Dit begrip werd voor het eerst gebruikt door Theodore Paul Wright in 1936. Hij bestudeerde de productiekosten van vliegtuigen in de Verenigde Staten en ontdekte dat telkens als het aantal gebouwde vliegtuigen verdubbelde, de kosten van een vliegtuig met een vast percentage daalde. Dit komt doordat bedrijven bij grote aantallen steeds slimmer te werk gaan: dat is de leercurve. De leercurve met betrekking tot zonnepanelen laat bijvoorbeeld zien dat de prijs bij elke verdubbeling van het aantal geïnstalleerde zonnepanelen met zo'n 20 tot 30 procent daalt. Men gebruikt steeds minder materiaal per paneel, er is meer automatisering, de efficiëntie van het paneel stijgt en de panelen krijgen een steeds langere levensduur. Hetzelfde geldt voor windmolens en batterijen. Het belangrijkste wat de overheid dus zou moeten doen, is de markt voor zon, wind en batterijen zo groot mogelijk maken. De leercurves doen de rest van het werk en zullen ervoor zorgen dat schone energie vele malen goedkoper wordt dan fossiele energie.'

Wat zijn belangrijke voorwaarden om het behalen van de klimaatdoelen door middel van technische innovatie mogelijk te maken? 'Er zijn twee revoluties nodig om economische groei te versnellen én tegelijkertijd de CO₂-uitstoot drastisch te verminderen: de transitie naar duurzame

energie en de transitie naar diervrije proteïnen. De overheid heeft voor beide transities een andere taak. Zon en wind hebben zich tot volwassen energievormen ontwikkeld die serieus concurreren met fossiele energie. De overheid hoeft hier minder in R&D te investeren, maar zou zich vooral moeten richten op de vraag hoe we de hoeveelheid zon en wind drastisch gaan opschalen. In Nederland zonder dat dit ten koste gaat van het landschap: zo veel mogelijk op daken, water, boven parkeerplaatsen, wegen, enzovoorts.

De diervrije proteïnen staan echter pas in de kinderschoenen. De overheid kan hier juist in de beginfase fundamenteel onderzoek stimuleren, zodat deze producten sneller kunnen opschalen en eerder op de markt kunnen worden gebracht. Neem de startups die zich bezighouden met gecultiveerd vlees op basis van cellen. Het zou juist nu voor Nederland een uitgelezen kans zijn om deze markt intensief te stimuleren. Op dit moment wordt het onderzoek nog gefinancierd met privaat geld en om die reden is men er niet happig op om informatie te delen met de andere spelers uit het veld. Het is echter belangrijk dat juist veelbelovende cellen *open source* worden, zodat startups makkelijker kunnen beginnen. De overheid kan hier haar geld extreem goed laten renderen, omdat een voorwaarde voor de financiering kan zijn dat je als onderzoeker naar Nederland moet verkassen. Op termijn scheppen we hier dan een nieuwe tak van de economie: de cellulaire landbouw. Dat zijn de belastingopbrengsten van de toekomst.'

'Het belangrijkste wat de overheid dus zou moeten doen, is de markt voor zon, wind en batterijen zo groot mogelijk maken'

Startup Mosa Meat uit Maastricht maakt 's werelds eerste weefselkweekburger. 100% natuurlijk rundvlees, buiten de koe gekweekt.

‘De transitie in de jaren zestig van kolen naar gas is een mooi voorbeeld van hoe het wel moet; dat voelde voor de meeste Nederlanders als vooruitgang’

Aanvankelijk wilde je klimaatvervuilende producten belasten, maar daar ben je van teruggekomen. Hoe komt dat? ‘Economisch gezien is het beprijzen van de milieuschade in producten en diensten een elegante oplossing. Maar in de praktijk worden hierdoor mensen met een kleinere portemonnee harder geraakt dan mensen die meer verdienen. Daarnaast leiden al die klimaatheffingen ertoe dat mensen klimaatverandering gaan associëren met belastingverhogingen. Dit voedt de weerstand tegen het klimaatbeleid. Denk aan wat er in Frankrijk gebeurde, waar mensen in gele hesjes de straat opgingen toen de accijns op benzine werd verhoogd. Het lijkt me logischer om klimaattaksen pas in te voeren als er een betaalbaar alternatief beschikbaar is. Als wij de meeste Nederlanders willen meekrijgen in deze grote transformatie, moet er een einde komen aan de steeds verder oplopende ongelijkheid in vermogen. In plaats van allerlei klimaattaksen die direct de modaal verdienende Nederlander raken, kunnen we ook meer vermogensbelasting heffen. Klimaatbeleid zou voor 90 procent van de Nederlanders positief moeten uitpakken: denk aan een lagere energierekening, goedkoper transport, gezonder en goedkoper eten, comfortabelere huizen. De transitie in de jaren zestig van kolen naar gas is een mooi voorbeeld van hoe het wel moet; dat voelde voor de meeste Nederlanders als vooruitgang.’

Wat vind je van een regulering van de uitstoot van CO₂ door de grote bedrijven? ‘Het belasten van bedrijven is een totaal ander verhaal. Bedrijven hebben juist baat bij strenge regels waardoor zij gedwongen worden hun productieproces aan te passen. Zij hebben de middelen en het talent om dat te kunnen doen. Sterker nog, heldere regels dwingen innovatie af. De Green Deal van de Europese Unie en de heldere doelen die autofabrikanten worden gesteld met betrekking tot elektrische auto’s vormen een fantastisch voorbeeld. De investeringen in nieuwe batterijfabrieken nemen op grote schaal toe, nu de autofabrikanten eindelijk beseffen dat het menens is. Het gevolg is dat elektrische auto’s nu sneller zullen worden ingevoerd en de productie zal worden opgeschaald, waardoor de kosten voor consumenten zullen dalen, hetgeen de acceptatie van elektrische voertuigen zal vergroten.’

Je klinkt optimistisch. ‘De kern van mijn optimisme ligt in twee constateringen. Ten eerste is de hoeveelheid zonne-energie die elke dag op de aarde neerdaalt overstelpend groot. We kunnen met gemak een volledig geëlektrificeerde wereldeconomie van 10 miljard mensen op zon en wind laten draaien. Ten tweede constateer ik dat mensen en bedrijven, als ze geconfronteerd worden met problemen, heel vaak in staat zijn hiervoor oplossingen te bedenken. Ik ben echter geen optimist in de zin dat ik denk dat alles vanzelf goed komt; het oplossen van problemen blijft hard werken.’

Debat Kan het groene kapitalisme ons redden?

Hans Stegeman is econoom en hoofd Research and Investment Strategy bij Triodos Investment Management. Daarnaast is hij columnist van *Het Financieele Dagblad*.

Is het groene kapitalisme een antwoord op het halen van de klimaatdoelen die wij ons gesteld hebben?

‘Eigenlijk niet. Economen gaan ervan uit dat de markten zelf voor een uitweg zullen zorgen, door het beprijzen van alle negatieve effecten in de economie. Dat is het idee achter het groene kapitalisme. Als econoom zou je ervan uit mogen gaan dat dit werkt. Er zitten echter in het hedendaagse kapitalisme tendensen die dit lastig maken. De grote internationale bedrijven en de grote vermogensbeheerders hebben belang bij het handhaven van de status quo. Zij vertragen het proces van de marktwerking: in Europa hebben wij het Emission Trade System (ETS),¹ dat als doel heeft de CO₂-emissie van vervuilende bedrijven te reguleren. In de praktijk blijkt het systeem echter manipuleerbaar, waardoor grote vervuilende bedrijven onder de beperkingen van CO₂-emissie uitkomen. Wij hebben een marktstructuur die niet duurzaam is en grote marktpartijen die niet gebonden zijn aan het collectief belang.

Zes jaar geleden, in 2015, hebben wij in Parijs afspraken gemaakt over het terugdringen van de CO₂-uitstoot. Daar is tot nu toe nog bar weinig van terecht gekomen. De CO₂-emissies zijn vandaag hoger dan ooit. Dus, om terug te komen op je basisvraag: nee, ik vind dat het ‘groene kapitalisme’ ons niet gaat helpen om onze klimaatdoelen te halen. We kunnen er niet meer op vertrouwen dat de marktwerking dit probleem voor ons gaat oplossen, daar is simpelweg geen tijd meer voor.’

Wat zou er moeten gebeuren om die doelen wél binnen afzienbare tijd te halen?

‘Ik ben geen voorstander van eco-communisme en ik vind ook niet dat de overheid de rol van de markt moet overnemen. Maar als samenleving hebben wij een publiek doel en dat is verduurzamen. De markt zelf heeft geen moraliteit, die moraliteit moet je als overheid in de markt brengen door de markt te verleiden. Dat doe je door producten duurder of goedkoper te maken of subsidies te verlenen. Om te beginnen moeten de prikkels die de overheid aan de markt geeft veel harder worden. Het tarief voor de CO₂-uitstoot moet drastisch worden verhoogd, zodat het vele malen duurder wordt om een product te ontwikkelen waarvan het productieproces vervuilend is. Het huidige tarief voor een ton CO₂-uitstoot is nu 58 euro, dat zou eerder 100 euro moeten zijn. Dit moet voor alle vervuilende bedrijven gaan gelden, zonder uitzondering.

‘We kunnen er niet meer op vertrouwen dat de marktwerking dit probleem voor ons gaat oplossen, daar is simpelweg geen tijd meer voor’

¹ | ETS staat voor Emission Trade System en is het handelssysteem in Europa voor de CO₂-uitstoot van de industrie. Daarmee wordt de Europese industrie gedwongen om geleidelijk naar nul uitstoot in 2057 te gaan.

‘Het huidige tarief voor een ton CO₂-uitstoot is nu 58 euro, dat zou eerder 100 euro moeten zijn. Tata Steel Nederland, de grootste vervuiler in ons land, betaalt nu niets.’

Tata Steel Nederland, de grootste vervuiler in ons land, betaalt nu niets. Argumenten zoals het verzwakken van de concurrentiepositie dienen niet meer gehonoreerd te worden. Verder is het onvermijdelijk dat de overheid publiekelijk gaat investeren in het aanleggen van een nieuwe infrastructuur om de markt te stimuleren. Neem de ontwikkeling van waterstof als serieuze alternatieve energiebron. Het verschil met windmolenparken en zonnepanelenvelden is dat bij waterstof het bestaande distributienetwerk kan worden gebruikt, de raffinaderijen kunnen blijven bestaan en de energievoorziening centraal kan worden aangestuurd. Daar is een investering van rond de 5 miljard euro voor nodig. Tenslotte zouden wij ons als samenleving de vraag moeten stellen: moet onze economie nog wel blijven groeien? Niemand durft die vraag hardop te stellen. Het CO₂-probleem zou daarmee minder groot worden. Je zou de dwangmatige winstneurose in onze samenleving willen veranderen.’

Je bent een voorstander van een nieuw economisch systeem waarin de economische groei in de rijke westerse landen afneemt ten gunste van de economische groei in het mondiale Zuiden. Dat zorgt toch voor nog meer vervuiling? ‘De rijkste tien procent van de wereldbevolking is verantwoordelijk voor de grootste milieuvervuiling. Je kunt mensen met een veel lager welvaartsniveau geen welvaart ontzeggen. Wij ontkomen niet aan het doen van monetaire transfers om de bevolking in die landen te helpen. Uiteindelijk wil je een herverdeling, maar dat is wel een langdurig proces. Doen wij dat niet, dan komen die mensen vanzelf hiernaartoe. Dat houd je niet tegen, ook niet als je dijken bouwt of de grenzen dichtgooit. Alles hangt met elkaar samen, oogkleppen opzetten helpt niet.’

Je klinkt niet optimistisch. ‘Het volgende asociale scenario lijkt mij het meest waarschijnlijk: vooralsnog gaan wij niets doen aan het oplossen van het klimaatprobleem, totdat de urgentie van de crisis ons dwingt om onder tijdsdruk allerlei technologieën te ontwikkelen om ermee om te gaan. De markt gaat dan werken en er zal heel veel overheidsgeld aan worden uitgegeven. Vervolgens gaan wij die technologieën verkopen aan de landen die het nog harder nodig hebben dan wij. Uiteraard hoop ik dat het niet zover komt. Maar de wil om te veranderen moet uiteindelijk uit de samenleving zélf komen. We kunnen er niet op vertrouwen dat de marktwerking alleen het duurzaamheidsprobleem voor ons gaat oplossen.’ ●

Cécile Insinger
is freelance redacteur,
beëdigd vertaler
Engels en redactielid
van *Idee*.

Foto: Herman Wouters

Het belang van klimaatrechtvaardigheid

1 | Lees het IPCC-rapport *Climate Change 2021: The Physical Science Basis* via: <https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/>

2 | <https://www.emissieautoriteit.nl/documenten/publicatie/2021/05/05/ets-uitstoot-2020>

De industrie kan een vliegwiel zijn voor de energietransitie. Maar voor een eerlijke transitie naar een duurzame industrie voor álle betrokkenen zijn er drie belangrijke vereisten, die bovendien blijvend aandacht verdienen: het behoud van kwalitatief goede banen, een eerlijke verdeling van subsidies en de toegang tot besluitvormingsprocessen.

Door Sanne Akerboom

De duurzame industrie Drie vereisten voor een eerlijke transitie

Het recente rapport van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) van de Verenigde Naties windt er geen doekjes om: de klimaatverandering die wij nu meemaken, is door mensen veroorzaakt.¹ Daarbij komt ook de boodschap dat wij een grotere klimaatverandering nog tegen kunnen gaan. Om dat te realiseren mogen er na 2050 geen broeikasgassen meer in de atmosfeer worden uitgestoten: hernieuwbare bronnen moeten fossiele en andere vervuilende bronnen vervangen.

De industrie kan een vliegwiel zijn voor deze transitie. Haar opdracht tot verduurzaming is relatief zwaar. Zo is in het Nederlandse Klimaatakkoord afgesproken dat de industrie 59 procent van haar uitstoot verminderd moeten hebben in 2030. Nederland heeft bovendien een relatief grote industrie in vergelijking met buurlanden: een gunstige geografische ligging en de aanwezigheid van aardgas dragen bij aan een gunstig Nederlands vestigingsklimaat. Voor een *eerlijk* verloop van deze transitie voor alle betrokkenen bij de sector zijn er belangrijke punten die blijvend aandacht verdienen. Cruciaal zijn, onder meer: het behoud van kwalitatief goede banen, de verdeling van subsidies en de toegang tot besluitvormingsprocessen.

Dé industrie bestaat niet

De Nederlandse industrie bestaat uit verschillende sectoren en bedrijfstakken. Enerzijds omvat het de fossiele en energie-industrie. In de top 10 van vervuilers staan bedrijven zoals Shell, BP, Vattenfall en Uniper.² Drie daarvan maken gebruik van kolencentrales, welke uiterlijk 2030 geslo-

ten moeten zijn.³ Andere vervuilers hebben raffinaderijen. Anderzijds hebben we in Nederland de maak- en procesindustrie, zoals de chemische-, levensmiddelen-, staal- en papierindustrie. Tata Steel in IJmuiden is bijvoorbeeld de grootste vervuiler van Nederland. Deze industrieën verbranden momenteel nog veelal fossiele brandstoffen voor hun productieprocessen. Deze moeten worden verduurzaamd door te elektrificeren, bijvoorbeeld door windenergie te consumeren of groene waterstof te gebruiken in plaats van aardgas. Zij kunnen ook gebruik maken van alternatieve duurzame warmtebronnen, zoals aardwarmte. Elke sector kent zijn eigen uitdagingen binnen de transitie naar klimaatneutraliteit.

Om de industrie te verduurzamen, worden verschillende beleidsinstrumenten ingezet. Op Europees niveau moeten deze bedrijven meedoen aan het emissiehandelssysteem, waardoor uitstoot een prijs krijgt. Ook gaat het aantal rechten automatisch elk jaar omlaag, waardoor bedrijven minder mogen uitstoten. Op Nederlands niveau krijgen zij te maken met een CO₂-belasting, waardoor uitstoot nog duurder wordt. Daarnaast schrijven zij als industriële clusters plannen om samen te werken aan verduurzaming.

Drie vereisten aan een eerlijke industriële transitie

De investeringen die klimaattransities vergen, zijn gerechtvaardigd omdat ze de rechten van toekomstige generaties zullen beschermen. Toekomstige generaties zullen immers de grootste consequenties van klimaatverandering ervaren, maar hen ontbreekt de mogelijkheid om hier nog iets aan te doen. Tegelijkertijd kan klimaatactie bestaande

3 | Wet verbod op kolen bij elektriciteitsproductie.

De investeringen die klimaattransities vergen, zijn gerechtvaardigd omdat ze de rechten van toekomstige generaties zullen beschermen

ongelijkheden voor huidige generaties vergroten. Denk aan economische ongelijkheden, zowel lokaal en regionaal als mondiaal tussen verschillende continenten. Ook ongelijke toegang tot besluitvormingsprocessen over de te volgen klimaatactie kan juist kwetsbare groepen raken, omdat hun belangen minder goed worden meegenomen. Dit kan bijvoorbeeld gaan over mindergeletterden of inheemse groepen.

Er is dan ook steeds meer aandacht voor het belang van klimaatrechtvaardigheid en het voorkomen dat bepaalde groepen grotere lasten moeten dragen. We zien het terug in beleid en akkoorden, bijvoorbeeld in het Parijs Akkoord uit 2015. Ook het nieuwe Europese wetgevingspakket 'Fit for 55'⁴ zet sterk in op een rechtvaardige transitie. In toenemende mate besteden wetenschappers er aandacht aan. Zij kijken voornamelijk naar rechtvaardigheid binnen duurzame steden, mobiliteit en hernieuwbare versus fossiele energie. Daarbij wordt de transitie naar een duurzame industrie vaak over het hoofd gezien. Maar ook voor de industrie zijn er belangrijke aandachtspunten vanuit het perspectief van de rechtvaardige transitie.

1. Kwalitatief goede banen

Het Parijs-akkoord uit 2015 spreekt expliciet van 'een rechtvaardige arbeidstransitie, het creëren van fatsoenlijk werk en kwalitatief goede banen binnen de klimaatactie'. Het is aannemelijk dat het aantal en het type banen zal veranderen. Ter illustratie: per 2030 zullen alle Nederlandse kolencentrales gesloten zijn. Daar werken nu zo'n 1.500 mensen.⁵

4 | European Commission (2021). 'Fit for 55': delivering the EU's 2030 Climate Target on the way to climate neutrality via: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_3541

5 | Basis & Beleid (2019). *Onderzoek werkgelegenheidseffect van het Wetsvoorstel verbod op kolen voor de elektriciteitsproductie*. Rapportage aan het ministerie van Economische Zaken en Klimaat.

Verwacht wordt dat een deel van deze banen verdwijnt. Hoeveel banen dat precies betreft, is afhankelijk van de mogelijkheden om de kolencentrale tot een andere energiecentrale, bijvoorbeeld een biomassacentrale, om te bouwen. Een deel van de werknemers zou kunnen worden omgeschoold voor deze nieuwe centrale, of een andere baan in de energiesector kunnen vinden. Maar wie gaat voor de noodzakelijke omscholing betalen, of voor de ondersteuning voor hen die hun baan verliezen?

Een recent voorbeeld: de kolencentrale Hemweg in Amsterdam moest al per 1 januari 2020 sluiten. Sinds 2015 heeft werknemersorganisatie FNV zich hard gemaakt voor het inrichten van een Kolenfonds, waaruit omscholing of compensatie kan worden bekostigd. Uiteindelijk hebben de ministeries van Sociale Zaken en van Economische Zaken en Klimaat daarmee ingestemd en een fonds opgericht van 22 miljoen euro.⁶ Dergelijke fondsen worden ook ingericht op Europees niveau voor landen als Polen, omdat zij in belangrijke mate afhankelijk zijn van de kolenindustrie.

2. Subsidies: wie betaalt, wie ontvangt?

Het is belangrijk dat de vervuiler betaalt voor de vervuiling; om die reden bestaat het Europese emissiehandelssysteem en de Nederlandse CO₂-belasting. Maar daarmee is klimaatactie nog niet gegarandeerd. De omslag naar hernieuwbare energiebronnen, schone productieprocessen en duurzame materialen kost een flinke duit. Voor een deel kunnen bedrijven dit zelf betalen, zeker als het duurzame alternatief goedkoper is dan het uitstoten van CO₂. Voor sommige oplossingen, echter, zal er nog wel enige tijd een onrendabele top bestaan.⁷ Hiertoe kan de overheid besluiten subsidies in te richten. Dat gebeurt nu via de Subsidie Duurzame Energie (SDE++), waarmee aan bedrijven subsidies kunnen worden verleend op duurzame energie- of andere reductieprojecten. Sinds 2021 zijn dit ook projecten voor de afvang en ondergrondse opslag van CO₂ (*carbon capture and storage* – kortweg: CCS). Zo heeft het project Porthos in de Rotterdamse Haven afgelopen juni binnen deze subsidie 2,1 miljard euro toegekend gekregen. Tegenstanders van soortgelijke projecten beargumenteren dat CCS de levensduur van fossiele bronnen verlengt. Toch geeft ook de IPCC aan dat de afvang en ondergrondse opslag van CO₂ een belangrijke bijdrage levert in de klimaatactie om de opwarming van de aarde tot 1,5 graden Celsius te beperken.⁸ Over het nut en de noodzaak van de CCS-methode bestaat dus nogal wat discussie. Inmiddels is in Nederland de politieke keuze gemaakt om dergelijke projecten tot 2030 te subsidiëren. Daarom wordt de vraag wie deze subsidie betaalt nu actueel.

De Subsidie Duurzame Energie wordt betaald door alle energieverbruikers, zoals huishoudens, mkb en grote industriële partijen. Dit gebeurt door een opslag op de energierekening: de Opslag Duurzame Energie. Om de verdeling eerlijker te maken, betalen de kleinverbruikers sinds kort een derde van de totale subsidiepot, terwijl grootverbruikers twee derde voldoen. Hiervóór was de verdeling 50-50. Hoewel dit eerlijker lijkt, kun je hier alsnog vraagtekens bij zetten. De SDE++-subsidie kan namelijk alleen ten goede komen aan bedrijven, niet aan huishoudens.

6 | Kamerstukken II 2018-2019, 35167 nr. 7: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-35167-7.html>

7 | Het verschil tussen de investering en de markt- of beleidswaarde die wordt gecreëerd. De onrendabele top maakt duidelijk dat de investering niet wordt terugverdiend gedurende de exploitatie.

8 | Intergovernmental Panel on Climate Change (2018). *Global Warming of 1.5°C* via: <https://www.ipcc.ch/sr15/>

Over het nut en de noodzaak van de CCS-methode bestaat discussie. Inmiddels is in Nederland de politieke keuze gemaakt om dergelijke projecten tot 2030 te subsidiëren. Daarom wordt de vraag wie deze subsidie betaalt nu actueel

Hoewel het doel in het algemeen belang is, hebben huishoudens zelf maar weinig toegang tot andere subsidies om hen te ondersteunen in het verduurzamingsproces. Zouden huishoudens onvoorwaardelijk moeten meebetalen aan de verduurzaming van de fossiele industrie? In het huidige beleid is het antwoord hierop 'ja'. Maar het huidige beleid zou wel rechtvaardiger kunnen worden ontworpen. Zo kan de overheid eisen stellen aan de fossiele industrie en bijvoorbeeld beleid hanteren om de kosten van projecten te verlagen. Dit is zeer succesvol geweest in het beleid voor wind op zee, waarbij de doelstelling was om de kosten met 40 procent te verlagen. Uiteindelijk is een kostenreductie van 70 procent behaald en worden windmolenparken op zee nu zonder subsidie gebouwd. Het zou eerlijker zijn als soortgelijke voorwaarden zouden worden gesteld aan de subsidie voor projecten voor CO₂-opslag. Daarnaast liggen er nog belangrijke vraagstukken in de verdeling van de subsidies en wie waartoe toegang heeft.

3. Toegang tot besluitvormingsprocessen en criteria voor politieke besluitvorming

Wie subsidies krijgen, wie daaraan meebetalen en welke verdeling er gehanteerd wordt, is allemaal onderdeel van het politieke besluitvormingsproces. In Nederland zijn de meest belangrijke afspraken tot 2030 vastgelegd in het publiek-private Klimaatakkoord. Tijdens de voorafgaande onderhandelingen heeft de overheid met bedrijven, maatschappelijke en natuurorganisaties aan tafel gezeten om tot deze afspraken te komen. De brede maatschappelijke discussie is hierbij echter nauwelijks van de grond gekomen. Dit nalaten zou tot een oneerlijke verdeling van subsidies kunnen leiden. Om dat te voorkomen zou het klimaatbeleid een veel groter onderdeel moeten worden van het maatschappelijke gesprek, waarbij rechtvaardigheid als belangrijke maatstaf wordt meegewogen bij de politieke besluitvorming. Het klimaatbeleid wordt nu alleen maar langs de technologische en economische meetlat gelegd: met welke maatregelen wordt de grootste reductie tegen de laagste kosten behaald? Deze wijze van beleid voeren sluit automatisch andere klimaatopties uit, terwijl bij het verlenen van subsidies om dit beleid te ondersteunen belangrijke groepen over het hoofd gezien worden, zoals de huishoudens en het mkb.

Het politieke besluitvormingsproces voltrekt zich nu met een klein aantal selecte partijen. Het beleid dat hieruit voortvloeit leidt tot onrechtvaardige uitkomsten. Dit zou kunnen worden ondervangen door een veel bredere toegang tot de essentiële besluitvormingsprocessen te organiseren, op nationaal of op het niveau van industriële regio's. Rechtvaardigheid voor allen die direct getroffen worden door de maatregelen van de energietransitie dient een leidend criterium te worden in de beleidsvorming. ●

Rechtvaardigheid voor allen die direct getroffen worden door de maatregelen van de energietransitie dient een leidend criterium te worden in de beleidsvorming

Sanne Akerboom is universitair docent Recht en Governance van de Energietransitie aan de Universiteit Utrecht en directeur van het Sustainable Industry Lab.

column

De uitdaging van de emotieloze meerderheid

Door Susanne Sleenhoff

Emoties
zorgen
ervoor dat
mensen
wél in actie
komen

Er is niets zo moeilijk als mensen oprecht betrekken bij een complex onderwerp als klimaatverandering. Dat vraagt veel meer dan het lezen van een krantenartikel, het bezoeken van een informatieavond of het tekenen van een petitie. Al jaren breken onderzoekers, maar ook marketeers en beleidsmakers, zich dan ook het hoofd over de vraag hoe de kloof kan worden gedicht tussen wat mensen zeggen te gaan doen enerzijds, en het werkelijke gedrag dat ze vertonen anderzijds. Keer op keer laten onderzoek en praktijk zien dat die twee elkaar niet één op één volgen.

Emoties kunnen daarbij een cruciale rol spelen. Zo ervaren veel mensen een zekere angst voor het onbekende, uit onwetendheid over de toekomst van het klimaat. Er knaagt iets. En diep in hun hart voelen veel mensen dat het anders moet. Maar wát ze dan precies moeten doen, weet niemand eigenlijk echt.

Emoties zorgen er ook voor dat mensen wél in actie komen. Het afwenden van de klimaatcrisis – ‘oplossen’ vind ik een rare term, alsof er een *quick fix* zou zijn – vraagt inzet van ons allemaal. En met niets doen aan de klimaatcrisis zijn we altijd slechter af dan wanneer we allemaal iets zouden doen wat later toch een marginale bijdrage blijkt te zijn. Natuurlijk, er zijn mensen die stellen dat we uiteindelijk met technologie en innovatie de gevaren van deze crisis kunnen afwenden. Maar dat is een technocratische gedachtegang waarin de menselijke maat verbleekt. En hoewel er een hoop te winnen is met technologische innovatie, is het nog maar de vraag of het daarmee alleen gaat lukken en of deze op tijd beschikbaar is.

Tegelijkertijd weten we dat mensen stelliger zijn in hun eigen overtuigingen en acties ten opzichte van complexe problemen. De klimaatcrisis is typisch zo'n complex probleem: we moeten onze samenleving en de manier waarop we samenleven transformeren. De stelligheid waarmee mensen daarop reageren is duidelijk terug te zien in de emotionele reacties op berichten, maatregelen of ontwikkelingen voor het afwenden van deze crisis – zowel in positieve als negatieve zin.

In plaats van emoties te zien als een barrière die oprechte betrokkenheid in de weg zou zitten, zou je getoonde emoties ook kunnen zien als een zegen: een teken van echte betrokkenheid

We zijn al snel geneigd om deze emotionele reacties uit de weg te gaan of aan de kant te schuiven. Maar is dat wel slim? In de basis zijn emoties universeel en zijn ze directe reacties op wat er om ons heen gebeurt. We kennen en herkennen deze dus gemakkelijk: blijdschap, verdriet, boosheid, walging, verrassing en angst. Emoties worden complexer als we er langer over na moeten denken: trots, schuld of schaamte. Dan zijn ze lastiger te herkennen, te interpreteren en veel meer afhankelijk van culturele achtergrond.

Het mooie is dat onze emoties laten zien waardoor en hoe we geraakt worden. Emoties zijn lichamelijke reacties, getriggerd door externe gebeurtenissen die onze gedachten en handelen beïnvloeden. Dus in plaats van emoties te zien als een barrière die oprechte betrokkenheid in de weg zou zitten, zou je getoonde emoties ook kunnen zien als een zegen: een teken van echte betrokkenheid. De emoties die mensen tonen zijn als het ware een uitnodiging om daarover in gesprek te gaan en zo samen te bespreken hoe het anders of beter kan. Zo kun je je bijvoorbeeld afvragen: zijn omwonenden tegen de bouw van windturbines of zonneparken omdat ze tegen de opwekking van hernieuwbare energie zijn, of is er iets anders aan de hand?

En ik geef direct toe, het luisteren naar de emoties van de ander kan best spannend of ongemakkelijk zijn – waardoor bij jezelf ook de nodige emoties loskomen – maar betekent niet dat je dat niet moet proberen. En ook is het luisteren naar de emoties van de ander geen garantie voor de door jou gewenste uitkomst. Maar je kunt er op zijn minst over praten. Want de zwijgende, vooralsnog emotieloos lijkende meerderheid ten aanzien van de klimaatcrisis vormt een veel grotere uitdaging. Die voelt nog niet waar het echt over gaat, haalt zijn schouders op en gaat door met leven zoals altijd. En dat is waar het klimaat, en uiteindelijk wij allemaal, pas echt onder lijdt. ●

Susanne Sleenhoff

is Innovation Archeologist aan de TU Delft. Ze promoveerde in 2016 op de rol van emoties in de publieke betrokkenheid bij de bio-economie.

‘Dit kost ons de kop’, was de wat melodramatische boodschap van de Europese auto-industrie aan mij, toen ik ruim vijftien jaar geleden namens Nederland aan de onderhandelingstafel zat in Brussel. De oorzaak? Het de facto eerste klimaatpakket van de Europese Unie dat strenge, en met de tijd strenger wordende normen vaststelde.

Door Raoul Boucke

De klimaatcrisis heeft definitief het tijdperk ingeluid van de sterke overheid

Zoveel klimaatambitie van een wetgevende macht, dat was men niet gewend. Sterke bedrijfslobbies en nationale industriebelangen waren tot dusverre een effectieve stop op de deur geweest. Niet langer. Terugkijkend is het voorbeeld van de auto-industrie toonzettend geweest. Niet alleen omdat de industrie het overleefde, maar ook omdat het haar sterker maakte: de nieuwe normen brachten een versnelde opmars van de elektromotor teweeg. In tijden waarin ambitieus klimaatbeleid steeds meer op de voorgrond staat, maar de maatschappelijke weerstand ertegen ook krachtig blijkt, is dit voorbeeld er één om belangrijke lessen uit te trekken. Over de rol van een sterke, ambitieuze overheid; over het belang van internationale samenwerking; over strategisch klimaatbeleid als middel om economische en maatschappelijke ontwikkeling te realiseren; en over hoe je lusten en lasten van klimaatbeleid eerlijk kan verdelen, opdat je de samenleving ‘mee’ krijgt.

Een sterke overheid die de vervuiler laat betalen

De industrie geldt in Nederland als de grootste uitstoter van broeikasgassen. Maar liefst 31 procent van de totale hoeveelheid uitgestoten broeikasgassen kwam in 2019 voor haar rekening. Het is dus evident dat verduurzaming van de industrie één van de belangrijkste missies is op weg naar een klimaatneutraal Nederland in 2050. Toch blijven industrieën nog erg vaak buiten schot – het voorbeeld van de auto-industrie ten spijt. Zo kregen ze onder andere uitzonderingsposities binnen het

Het belang van een sterke overheid

Terugkijkend is het voorbeeld van de auto-industrie toonzettend geweest. Niet alleen omdat de industrie het overleefde, maar ook omdat het haar sterker maakte

Voorbeelden uit het verleden tonen aan dat de overheid een cruciale rol te vervullen heeft als het gaat over de ontwikkeling van nieuwe technologieën en het aanjagen van transformaties

klimaatbeleid en ‘gratis’ emissierechten om CO₂ uit te stoten. De nationale belangen in deze industrieën zijn dan ook enorm. Belangrijk voor het bruto nationaal product, belangrijk voor banen en vaak gelegen in regio's waar deze niet voor het oprapen liggen. Menig industrieel bedrijf kan daarbij nog rekenen op flink wat nationale trots.

De wens om de industrieën te ‘beschermen’ is dus ergens begrijpelijk, maar ook steeds onhoudbaar. Dat heeft meerdere redenen. Allereerst kunnen we niet langer wachten: het is vijf voor twaalf. Daarbij is het onmogelijk om breed gedragen klimaatbeleid vorm te geven als de grote vervuilers niet snel meer bijdragen. In beginsel is er niets mis mee om een beroep te doen op individuele verantwoordelijkheid – ‘iedereen doet wat’. Het is belangrijk dat bewustwordingsprocessen over onze impact op klimaat en milieu op verschillende niveaus plaatsvinden. Maar het wringt wel als daartegenover staat dat de grootste vervuilers niet een minstens even grote inzet laten zien. Het gevoel dat individuele actie er toe doet, vervaagt bij berichten over de emissiefraude van sommige autofabrikanten en over kolencentrales die steigeren omdat ze dicht moeten.

Daar komt bij dat onze angst voor ingrijpen in industrieën diep van binnen voortkomt uit het idee van een impotente overheid. Een overheid die het tempo van het bedrijfsleven niet kan bijbenen, die van innovatie te weinig kaas gegeten heeft; een overheid die, kortom, vooral niets moet doen zodat de markt het wel regelt. Dat beeld is onjuist en in deze context zelfs gevaarlijk. Voorbeelden uit het verleden tonen aan dat de overheid een cruciale rol te vervullen heeft als het gaat over de ontwikkeling van nieuwe technologieën en het aanjagen van transformaties. De Italiaans-Amerikaanse econome Mariana Mazzucato beschrijft daar een uitstekend voorbeeld van in haar boek *Mission Economy: A Moonshot Guide to Changing Capitalism*, namelijk de ambitie van de Amerikaanse president John F. Kennedy begin jaren zestig om binnen tien jaar een mens op de maan te krijgen.

Om ervoor te zorgen dat de overheid deze rol in de komende jaren ook ten volle kan vervullen, is structureel meer geld nodig – buiten meer politieke waardering en respect. Bezuinigingen – het idee van ‘meer doen met minder’ – hebben de afgelopen jaren hun sporen achtergelaten. We moeten dan ook voorkomen dat de overheid bij de eerste de beste economische recessie gedwongen wordt het mes weer in zichzelf te zetten.

Een sterke, ambitieuze overheid kan ervoor zorgen dat industrieën meer hun nek uit durven te steken door ze te dwingen om meer te investeren in verduurzaming en tegelijkertijd zoveel mogelijk een *level playing field* te creëren. Daar zijn lange termijnafspraken voor nodig: bindende overeenkomsten die aan de verschillende industriële sectoren inzicht geven in waar ze in 2030, 2040 en 2050 moeten staan; op welke manier ze daarvoor ondersteuning vanuit politiek en overheid kunnen verwachten; maar ook welke sancties volgen als afspraken niet worden nagekomen. Ook bedrijven hebben immers behoefte aan zekerheid over investeringen voor de toekomst.

Daarnaast is het zaak om een belasting op de volledige uitstoot van CO_2 in te voeren: verreweg de meeste effectieve manier om vervuilers te laten betalen en tot verduurzaming aan te zetten. Dat moet het liefst in Europees verband, maar als dat niet lukt: als Nederland. Dan zouden we ooit, zoals enkelen soms onterecht nu al stellen, écht de beste leerling van de klas kunnen zijn. Nederland heeft met de Rotterdamse haven al de grootste haven van Europa; we kunnen ervoor zorgen dat het ook de schoonste haven zal zijn.

Een overheid die de Europese Unie als partner ziet

Vooruitziend en strategisch klimaatbeleid kan bovendien alleen tot stand komen via internationale samenwerking, zoals ook de rol van de Klimaatconferenties van de Verenigde Naties in de ontwikkeling van klimaatbeleid aantoont. De Europese Unie heeft als facilitator van samenwerking op het terrein van klimaat in het verleden wisselend gepresteerd: waar de regulering van de auto-industrie een succesvol voorbeeld vormt, zijn de resultaten waar het gaat over de luchtvaart mager. Zo zag ik in mijn jaren in Brussel hoe de reus Europa zich gedroeg als een dwerg en boog voor Russische en Amerikaanse intimidatie, toen er sprake van was dat het Europese systeem van handel in uitstootrechten voor CO_2 ook voor vluchten van en naar bestemmingen buiten de EU zou gaan gelden.

De Europese Unie heeft als facilitator wisselend gepresteerd: waar de regulering van de auto-industrie een succesvol voorbeeld vormt, zijn de resultaten waar het gaat over de luchtvaart mager

Als de meest invloedrijke regelgever ter wereld neemt de EU inmiddels in toenemende mate de rol in die haar toekomst, aangemoedigd door de opkomst van groene politiek

Als de meest invloedrijke regelgever ter wereld neemt de Europese Unie inmiddels in toenemende mate de rol in die haar toekomst, aangemoedigd door de opkomst van groene politiek die we in heel Europa zien. Het besef lijkt ingedaald dat we aansturen op niets minder dan het vormgeven van een nieuw economisch systeem. De klimaatplannen die de huidige Europese Commissie presenteerde in december 2019 en juli 2021 wijzen hierop. Het zijn vooruitstrevende ideeën, die toewerken naar een systeem waarin er écht een prijs op vervuiling staat en dat gebaseerd is op hergebruik van grondstoffen.

Maar het moge duidelijk zijn dat de Europese Commissie het de komende jaren ontzettend zwaar gaat krijgen. Nationale kortetermijnreflexen van de EU-lidstaten zullen een drijvende kracht zijn achter het afzwakken van groene ambities. Ook Nederland zal die reflex voelen – dat is 's lands eigen. Maar het is zaak om met de blik op de lange termijn – richting 2030, 2040 en 2050 – in te zien dat forse investeringen op de korte termijn noodzakelijk zijn. De omschakeling van een fossiele economie naar een circulaire economie vraagt immers kapitale investeringen en moed om radicale transitie in gang te zetten.

Een overheid met maatschappelijke overtuigingskracht

Als Nederland en de EU erin slagen om ambitieus klimaatbeleid vorm te geven waarin het aanpakken van de grote vervuilers niet langer geschuwd wordt, dan hebben ze ook een beter verhaal te vertellen aan de actoren die óók in dit verhaal mee moeten: ons allen, als individuen. Want te vaak zijn we er de afgelopen jaren van overtuigd geraakt dat er willekeur in het klimaatbeleid te bespeuren viel, soms terecht. Niet zelden raakten we enkel doordrongen van de nadelen van klimaatbeleid; van de verandering die het met zich meebrengt in het landschap of de energievoorziening; of van het geld dat het kost. Niet iedereen heeft immers de middelen om een huis voor 30 duizend euro te verduurzamen.

De kansen zijn vaak nog onzichtbaar, ontoegankelijk, of alleen bekend bij een te select clubje enthousiastelingen. Soms komt dit doordat kritiek op klimaatbeleid een geliefd wapen is van populistische politici. Maar vaak komt het doordat er op dit moment niet voor iedereen genoeg kansen zijn om mee te komen. Inzet hierop waarbij de overheid echt regie neemt zal soms kostbaar zijn, maar kan wel een onmisbare bijdrage leveren aan maatschappelijk draagvlak voor de groene transitie waar Nederland (en de wereld) de komende jaren doorheen zal gaan.

De klimaatcrisis heeft definitief het tijdperk ingeluid van de *sterke overheid*. Eén die niet langer van regeerakkoord naar regeerakkoord leeft, maar bij alles wat zij doet ver vooruitkijkt. De vraag die ze moet willen beantwoorden is: hoe willen we dat Nederland er in 2050 uit ziet? Wat moeten we daar nú voor in gang zetten? Als Nederland zich verliest in een links-versus-rechts-discussie; als politici blijven hameren of het allemaal wel haalbaar en betaalbaar is; als bedrijven de schuld afschuiven op individuele keuzes, dan vergroten we niet alleen het risico op mislukte oogsten en overspoelde kelders, maar laten we de kans op een schoon en economisch sterk land liggen. En dat terwijl de mogelijkheid om de aarde te beschermen, en tegelijkertijd welvaart en welzijn voor alle Nederlanders te waarborgen, ons nog nooit zo duidelijk is geweest. Het glas is halfvol. Met een sterke overheid die de vervuiler laat betalen, die de Europese Unie als partner ziet en die inzet op maatschappelijke kansen, kunnen we het tij keren naar een schone economie en een groene transitie waarvan iedereen de vruchten plukt. ●

Als Nederland en de EU erin slagen om ambitieus klimaatbeleid vorm te geven waarin het aanpakken van de grote vervuilers niet langer geschuwd wordt, dan hebben ze ook een beter verhaal te vertellen

Raoul Boucke is Tweede Kamerlid namens D66 en woordvoerder klimaat en energie namens de D66-fractie. Hij werkte jarenlang als ambtenaar in Brussel voor de Permanente Vertegenwoordiging van Nederland bij de Europese Unie en voor de Europese Commissie, op de thema's milieu, emissiehandel en transport.

In Nederland is de rechter het enige instituut waar toekomstige generaties vertegenwoordigd kunnen worden. Maar die stelt alleen een noodzakelijk minimum aan bescherming veilig, laten de klimaatrechtszaken van Urgenda en Milieudefensie zien. De politiek is niet aan dit principe gebonden en kan meer bereiken voor toekomstige generaties.

Door Laura Burgers

De rol
van
rechters

Het minimumprincipe en de noodzaak van een toekomstgerichte politiek

‘Een politicus denkt aan de volgende verkiezingen, een staatsman aan de volgende generatie’, schreef James Freeman Clarke in 1870 in zijn essay met de dringende titel *Wanted, a Statesman!*. Zijn oproep klinkt nog altijd helder: meer dan ooit hebben we vooruitziende staatslieden nodig. Klimaatverandering vormt een regelrechte ondermijning van het bestaan van volgende generaties. Ondertussen is de politiek van de recessie in 2008 naar de coronapandemie gehobbeld en is het klimaat grotendeels op de lange baan geschoven. We hebben wel een Klimaatwet en de Europese Unie belooft heel wat met de *Green Deal*, maar een brisant detail uit de openbaar gemaakte notulen in het Omtzigt-debat was dat Rutte geen zin had in regeren met D66 en GroenLinks, want dat betekende ‘heel veel klimaat’.

Derde Kamer voor de toekomst

De klimaatcrisis aanpakken vereist langetermijndenken, terwijl onze politiek in korte verkiezingscycli is opgedeeld. Een aantal denkers pleit dan er dan ook voor speciale instituties te creëren om toekomstige generaties te vertegenwoordigen in onze huidige politiek.¹ Zo'n instituut zou een Derde Kamer kunnen zijn, waar de vertegenwoordigers van toekomstige generaties een vetorecht zouden hebben om weinig duurzame wet- en regelgeving tegen te kunnen houden. In Wales is er bijvoorbeeld een *Future Generations Commissioner* aangesteld. Deze *commissioner* heeft weliswaar geen vetorecht, maar toch gereede invloed – voor elk wetsvoorstel moet namelijk aan haar worden verantwoord dat het toekomstbestendig is.

In Nederland hebben we zo'n instituut (nog) niet. Maar er is iets uitermate interessants gebeurd in zowel de beroemde klimaatrechtszaak van Stichting Urgenda tegen de Nederlandse Staat, als die van Milieudefensie tegen Shell. De rechtbank Den Haag vond namelijk in beide zaken dat de milieuorganisaties mochten opkomen voor toekomstige generaties – en baseerde mede daarop het bevel aan de Nederlandse staat respectievelijk aan Shell om meer te doen om klimaatverandering te voorkomen. Dat maakt de rechter het enige instituut in Nederland waar toekomstige generaties vertegenwoordigd kunnen worden. Maar volstaat de rechter als dat instituut?

Juridische zorgplicht voor toekomstige generaties

Rechters hebben veel rechtsbronnen om op te bouwen. Staten hebben de juridische plicht zorg te dragen voor toekomstige generaties. Zogenaemde intergenerationale rechtvaardigheid (rechtvaardigheid tussen generaties) vormt een van de beginselen van het internationale milieurecht, waarvan het bekendste beginsel luidt dat de vervuiler betaalt. Ook andere milieurecht-beginselen ademen bewustzijn voor generaties na ons: het preventiebeginsel dicteert dat zekere schade moet worden voorkomen; het voorzorgsbeginsel draagt op maatregelen te nemen, ook als de risico's nog onzeker zijn.

Klimaatverandering vormt een regelrechte ondermijning van het bestaan van volgende generaties

¹ | Tot deze denkers behoren Andrew Dobson, John Dryzek & Jonathan Pickering, Stephen Gardiner en Rupert Read.

2 | Zie het rapport waarin deze term werd gemunt: World Commission on Environment and Development (1987). *Our Common Future*. §3.27.

Interessant genoeg beperkte dezelfde rechtbank Den Haag de ontvankelijkheid van Milieudefensie wél tot toekomstige generaties Nederlanders in de uitspraak tegen Shell

Zorg voor toekomstige generaties zit daarnaast ingebakken in het doel van duurzame ontwikkeling. De definitie daarvan is namelijk: 'ontwikkeling die aan de behoeften van de huidige generatie voldoet zonder de behoeften van de toekomstige generaties in het geding te brengen'.² Dit doel vormt de basis van de Sustainable Development Goals van de Verenigde Naties en komt terug in de verdragen van de Europese Unie. In de preambule van het EU-Grondrechtenhandvest staat zelfs expliciet: 'Het genot van deze rechten behelst verantwoordelijkheden en plichten jegens [...] de toekomstige generaties'.

De Urgenda-zaak en de Milieudefensie-zaak

Omdat milieuoorganisaties als Urgenda en Milieudefensie in hun statuten hebben vastgelegd dat ze opkomen voor duurzaamheid en omdat dit begrip een intergenerationele dimensie heeft, oordeelde de rechtbank Den Haag in respectievelijk juni 2015 en mei 2021 dat ze mogen opkomen voor toekomstige generaties. In de Urgenda-zaak bestreed de Staat dat in eerste instantie ook niet voor de rechtbank – de Staat maakte er alleen bezwaar tegen dat Urgenda zou opkomen voor toekomstige generaties van buiten Nederland. De rechtbank ging daar toen niet in mee: de duurzame doelstellingen van Urgenda waren tenslotte inherent grensoverschrijdend, zo redeneerden de rechters. Interessant genoeg beperkte dezelfde rechtbank Den Haag (met andere rechters) de ontvankelijkheid van Milieudefensie wél tot toekomstige generaties Nederlanders in de uitspraak tegen Shell, afgelopen mei.

In het hoger beroep van de Urgenda-zaak wijzigde de Staat zijn strategie, en stelde dat het weinig zinvol was om Urgenda te laten opkomen voor toekomstige generaties 'en dat tot in het oneindige'. De Staat betoogde toen bovendien dat Urgenda's claim zo veelomvattend was dat die ook mensen raakte die helemaal niet door Urgenda vertegenwoordigd zouden willen worden.

Pluraliteits- en toestemmingsprobleem

Die argumenten van de Staat zijn frappant in het licht van een filosofisch-theoretisch debat over de vraag of toekomstige generaties vertegenwoordigd kunnen worden. Zo signaleren filosofen het zogenaamde pluraliteitsprobleem (*plurality problem*): aangezien toekomstige generaties, net als de huidige, een pluriforme samenleving zullen vormen met uiteenlopende politieke ideeën, zou het onmogelijk zijn namens de héle toekomstige generatie een eenduidig standpunt in te nemen in het heden. De scepsis van de Staat over het begrip toekomstige generaties 'tot in het oneindige' past in deze redeneertrant.

Een ander probleem dat in de theorie wordt gesignaleerd is het toestemmingsprobleem (*authorization problem*): toekomstige generaties zijn er nog niet, dus ze kunnen geen toestemming geven aan een vertegenwoordiger om voor hun rechten en belangen op te komen. Dat theoretische probleem lijkt op het argument van de Staat dat Urgenda zou opkomen voor mensen die dat niet willen.

Het Hof Den Haag schoof dat laatste argument terzijde in zijn uitspraak van oktober 2018, vanwege een voor filosofen misschien onbevredigende reden: het was door de wetgever al geaccepteerd dat stichtingen als Urgenda mogen opkomen voor algemene belangen, ook als 'niet ieder lid van de samenleving evenveel waarde aan deze belangen hecht'. Verder wist het Hof de hele kwestie aangaande toekomstige generaties handig te omzeilen. Het gaf namelijk geen antwoord op de vraag of Urgenda mocht opkomen voor toekomstige generaties. Dat was niet zo relevant meer, volgens het Hof en later ook volgens de Hoge Raad, omdat Urgenda sowieso al ontvankelijk was namens de huidige generaties, voor wie klimaatverandering *nu al* een reëel gevaar vormt.

Het 'minimumprincipe' als uitweg

Waar het Hof en de Hoge Raad de kwestie nog omzeilden, expliciteerde de rechtbank Den Haag in de Shell-zaak in mei 2021 opvallend genoeg wél dat Milieudefensie mocht opkomen voor toekomstige generaties Nederlanders. Een cruciale overweging van de rechtbank is dat klimaatverandering een schending van mensenrechten kan opleveren, meer specifiek het recht op leven en het recht op een thuis, vastgelegd in artikel 2 en 8 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). Stormen, zeespiegelstijging, overstromingen en bosbranden kunnen woningen beschadigen of vernietigen en zelfs tot doden leiden. Dit hebben we afgelopen zomer pijnlijk geïllustreerd gezien in onder meer Limburg, België en Duitsland.

Mensenrechten in het algemeen – het recht op leven en een thuis al helemaal – garanderen het absolute minimum dat mensen nodig hebben om als vrije burgers te kunnen leven. Daarbij speelt het pluraliteitsprobleem noch het toestemmingsprobleem: ook toekomstige generaties zullen dit nodig hebben. Op de filosofische vraag 'kun je toekomstige generaties vertegenwoordigen?' luidt het antwoord van de rechtbank Den Haag: 'Jazeker'. Voor toekomstige generaties kun je bij de rechter het bestaansminimum afdwingen dat door mensenrechten wordt gegarandeerd. Ik noem dit het 'minimumprincipe'. ³

In een klimaatzaak tegen de Staat is een redenering op basis van mensenrechten sowieso noodzakelijk, ook voor huidige generaties. Dat vloeit voort uit de *trias politica*: alleen een mensenrecht kan legitimeren dat de rechter ingaat tegen een meerderheidsbeslissing. ⁴ Tegen private partijen als Shell kunnen huidige generaties ook niet-fundamentele rechten inroepen. Maar namens toekomstige generaties is tegen zowel publieke als private partijen een redenering gestoeld op mensenrechten noodzakelijk.

Foto: Herman Wouters

Een cruciale overweging van de rechtbank is dat klimaatverandering een schending van mensenrechten kan opleveren

³ | Ik werk dit nader uit in onder meer: 'Representation of future generations through European private law climate litigation' in: Mak, V. & B. Kas (eds), *Civil Courts and the European Polity; The constitutional role of private law adjudication in Europe*. Hart Publishing, forthcoming.

⁴ | Zie ook mijn artikel: 'Should Judges Make Climate Change Law?' in: *Transnational Environmental Law* 2020 (9) 1, pp. 55-75.

De politiek kan méér bereiken voor toekomstige generaties dan het absolute minimum. Regeren is tenslotte vooruitzien

Laura Burgers is schrijver, jurist en universitair docent aan de rechtenfaculteit van de Universiteit van Amsterdam, waaraan zij in 2020 promoveerde op de rol van de rechter in klimaatrechtzaken. Daarnaast is zij expert binnen het VN-programma *Harmony with Nature*.

Minimumprincipe noopt tot toekomstgerichte politiek

Het minimumprincipe toont tegelijk de beperking van vertegenwoordiging van toekomstige generaties via het instituut van de rechter aan. Verder dan het minimum gaat namelijk niet. De rechter beval de Staat in de Urgenda-zaak tot 25 procent uitstootreductie in 2020 – dit was de ondergrens van wat wetenschap en internationale politiek nodig achtte om gevaarlijke opwarming te voorkomen. Ook in de Shell-zaak is de rechter aan de onderkant gaan zitten.

Die ondergrens behoort tot het domein van het recht. De politiek zou die dan ook niet langer ter discussie moeten stellen, zoals wel gebeurt: zo stelde staatssecretaris Yesilgöz-Zegerius onlangs dat Nederland het Urgenda-doel best later kon halen, terwijl de zaak juist draaide om tijdig reduceren. De Nederlandse politiek moet zich erop richten om de opdracht van de rechters te realiseren, namelijk tenminste dat noodzakelijke minimum veiligstellen voor de komende generaties (en de huidige generatie – onszelf).

Eigenlijk zou de politiek zorg voor toekomstige generaties niet aan een minimumtoets van rechters moeten overlaten. De politiek kan méér bereiken voor toekomstige generaties dan het absolute minimum. Regeren is tenslotte vooruitzien; waar zijn die staatslieden waar Clarke om riep? Voor politici hoeft het toestemmingsbeginsel trouwens geen obstakel te zijn, want zij hoeven niet uit naam van de toekomst te handelen wanneer ze voorstaan dat *wij nu* de toekomst koesteren.

Het minimumprincipe noopt tot meer toekomstgerichte politiek. In Japan zijn experimenten uitgevoerd waarbij groepen een ‘toekomstjas’ aandoen en in een parlement-achtige setting namens toekomstige generaties spreken. Dat werkt verrassend goed. Zoiets institutionaliseren binnen ons staatsbestel zou jaren, zo niet decennia kunnen duren, maar politieke partijen zouden ermee kunnen experimenteren bij het nemen van interne besluiten over bijvoorbeeld verkiezingsprogramma's.

Kortom, via de rechter kun je voor toekomstige generaties alleen fundamentele rechten afdwingen en daarmee een bestaansminimum verdedigen – het minimumprincipe. De politiek is niet aan dit principe gebonden en kan meer. Laat de politiek toekomstgerichtheid niet uitstellen. Niets droogt immers sneller op dan een zee van tijd. **5 ●**

Enkele uren voordat het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) voor de zesde keer de eerste van een nieuwe cyclus rapporten zou publiceren,¹ sprak *Idee* met twee mensen die zich al jaren internationaal inzetten voor klimaatactie: voormalig Klimaatgezant *Marcel Beukeboom* en VN-jongerenvertegenwoordiger *Aoife Fleming*.

Interview door **Duane van Diest**

1 | Lees het IPCC-rapport *Climate Change 2021: The Physical Science Basis* via: <https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/>

'Beslissingen zonder jongeren zijn minder legitiem én van mindere kwaliteit'

interview
**Marcel
Beukenboom
& Aoife
Fleming**

Foto: Duane van Diest

Marcel Beukeboom is permanent vertegenwoordiger van het Koninkrijk der Nederlanden bij de Voedsel- en Landbouworganisatie van de Verenigde Naties (FAO). Van 2016 tot medio 2021 was hij Klimaatgezant voor Nederland.

Het IPCC waarschuwt al jaren voor de drastische effecten van klimaatverandering. Maar de maatregelen die wij zien, lopen hier niet mee in de pas. Wat is daarvoor volgens jullie de belangrijkste verklaring?

Marcel Beukeboom – ‘Uiteindelijk denk ik toch financieel-economische belangen en het onvermogen om beslissingen te nemen op de lange termijn. Het kortetermijnbelang wint omdat er vanuit behoud wordt geredeneerd, maar ironisch genoeg komt door die houding het behoud van wat we hebben juist steeds meer onder druk te staan. De duurste optie is niks doen, op de lange termijn worden de kosten alleen maar hoger.’

Aoife Fleming – ‘Toen ik in december 2019 bij de COP25 (VN-Klimaatop, red.) in Madrid was, zag ik dit ook. De lastigste gesprekken zijn die over de economie en nieuwe investeringen. In landen die economisch gezien nog achterlopen op de westerse wereld, zie ik overigens een wat andere houding. Ik hoor daar vaak de uitspraak dat *1,5 degrees will help us survive, but not to thrive.*’

Beukeboom – ‘Die vraag over de stem van de toekomst, die te weinig aan tafel te horen is, die is hierin dus ook cruciaal. Daarom is het zo goed dat we hier ook met Aoife zitten. Tegelijkertijd zie ik ook steeds meer een ontwikkeling in het denken om niet alleen toekomstige generaties mensen een stem te geven, maar ook de natuur zelf. We praten over geld, maar we moeten het hebben over waarden in brede zin. De waarde van een boom is nu het grootst als je deze omhakt en er een tafel van maakt, maar in een bredere definitie – ook voor ons eigen leven – moet je hem natuurlijk laten staan.’

Waarschijnlijk zijn veel politici het hier ook over eens. En in het bedrijfsleven snappen mensen het argument denk ik ook. Kan het zijn dat het simpelweg zo’n groot probleem is, dat we niet weten waar we moeten beginnen? Zeker in vergelijking met de coronacrisis, die veel tastbaarder is, veel concreter.

Beukeboom – ‘Klopt, het is ingewikkelder dan COVID-19 en veel groter. De coronacrisis was in principe overzichtelijk. Ik zag de pandemie als een röntgenfoto van het huidige systeem waaruit de zwaktes bleken, en die zullen door de klimaatcrisis nog veel pregnanter worden blootgelegd. Dan heb ik het over de kloof tussen arm en rijk, over de effecten van overbevolking, verstedelijking, over internationale samenwerking of het gebrek daaraan. We moeten dus de systemische oorzaken aanpakken,

anders is het dweilen met de kraan open. Het gaat ook niet alleen over klimaat; het gaat over biodiversiteit, over verwoestijning, over ongelijkheid en dat alles moet geadresseerd. Ik snap dat politici denken: waar te beginnen, maar er is geen keus, we móeten beginnen. Draagvlak moet geen rookgordijn zijn om te weinig te doen. Je moet ook impopulaire maatregelen durven te nemen.'

Is er een argument te maken dat een leefbaar klimaat een grondrecht is en in die zin dus niet onderhevig aan 'normale' meerderheidsbesluitvorming?

Fleming – 'Een schone wereld als een grondrecht lijkt mij een heel goede stap. Ik ben nu bezig met het project World's Youth for Climate Justice, waarbij we naar het Internationaal Hof van Justitie willen stappen voor een *advisory opinion* ten aanzien van klimaatverandering en mensenrechten. We willen helderheid over de juridische vraag welke internationaalrechtelijke plichten staten hebben om huidige en toekomstige generaties te beschermen tegen levensbedreigende klimaatverandering. Dit is een route die plaatsvindt parallel aan onze inzet bij de reguliere onderhandelingen waarbij wij aan tafel zitten. Het wordt geleid door jongeren en wereldwijd zijn er nu campagnes om hier steun voor te krijgen.'

Dus dit is een test bij het Hof aan welke juridische verplichtingen staten zich nu al hebben gebonden?

Fleming – 'Zeker, helderheid van het Hof helpt ook bij het ontwikkelen van het recht.'

Beukeboom – 'Ik onderhandelde eens met een land dat beschikt over een enorm arsenaal aan bos en kreeg toen de beschuldiging dat wij – dus de westerse wereld – alles al hebben gekapt en nu opeens kritisch zijn op anderen. Ik heb toen gezegd dat niemand die redenering volgt als het gaat over zoiets als lijfeigenschap. Toen is ook niet gezegd: er zijn landen die daar weinig gebruik van hebben gemaakt, dus die mogen nog eventjes. In het Parijs-akkoord zit overigens wel de afspraak dat een aantal ontwikkelingslanden – waaronder China en Saoedi-Arabië – langer mogen uitstoten, maar we komen op een punt waarop we het mijns inziens allemaal gelijk moeten trekken. Dit neemt niet weg dat het terecht is dat ze tegen ons zeggen dat wij voor een groot deel de veroorzaker zijn van het probleem en dus een grote verantwoordelijkheid hebben om landen te helpen met de oplossing. En dan komen we weer terug op geld. De rijkere landen zullen moeten helpen, en dat moet met financiële steun.'

Aoife Fleming is jongerenvertegenwoordiger Duurzame Ontwikkeling van de Verenigde Naties (VN). Ze sprak bij de internationale klimaatop COP25 in Madrid, waar ze de stem van de toekomst vertegenwoordigde. Daarnaast studeert zij rechten aan de Universiteit Leiden.

'Een schone wereld als een grondrecht lijkt mij een heel goede stap'

Aoife Fleming

‘Als het gaat om maatregelen, dan zie je de politieke tegenstelling duidelijker. De discussie gaat vooral over wie de rekening betaalt’

Foto: Duane van Driest

In de politieke sfeer is klimaat nog steeds, als puntje bij paaltje komt, vaak een discussie tussen links en rechts. Hoe kun je je hieraan ontworstelen?

Fleming – ‘Het hangt ervan af met wie ik spreek, ik kom eigenlijk nog maar weinig mensen tegen die klimaatverandering ontkennen, dus dat gesprek voer ik zelden. Als het gaat om maatregelen, dan zie je de politieke tegenstelling wel duidelijker. Het gaat niet om links-rechts, en het is ook geen probleem waar we ons uit kunnen kopen of ontwikkelen, iedereen zal het gaan merken. De politieke discussie gaat vooral over wie de rekening betaalt. Ik probeer dan te laten zien dat het de meest kwetsbaren zijn die het hardst worden getroffen.’

Beukeboom – ‘We begonnen dit gesprek met het IPCC-rapport en dat gaat om honderden, zo niet duizenden wetenschappers die een basis presenteren waar niet meer zoveel aan te wrikken valt. De politiek gaat over beleidsopties en die kun je langs het spectrum leggen. Wie betaalt en wie niet? In hoeverre moeten we andere landen helpen? Dat zijn politieke vragen, dat is legitiem. Maar of het IPCC-rapport klopt, is geen politiek vraagstuk wat mij betreft. Het past overigens ook goed bij conservatieven om goed voor de planeet te zorgen. Het woord conserveren komt uit de natuur en rentmeesterschap en goed omgaan met je omgeving hoort bij conservatieve partijen.’

Uit die hoek horen we vaak het argument dat we nog niet alle technologische ontwikkelingen hebben uitgeput. Hoe zien jullie dat?

Fleming – ‘We innoveren ons niet helemaal uit deze crisis en we kunnen technologie zeker niet als argument gebruiken om minder maatregelen te treffen. We hebben technologie nodig om een duurzame toekomst te garanderen, maar het kan niet de manier waarop we nu leven op de lange termijn houdbaar maken. Dus we moeten innoveren, én we moeten onze manier van leven aanpassen en fundamentele keuzes maken.’

Beukeboom – 'Als we alle benzinemotoren vervangen door elektrische auto's dan hebben we de uitstoot flink teruggebracht. Maar de materialen die daarvoor nodig zijn en het beslag op de ruimte lossen we daarmee niet op, die worden deels groter, dus het vraagt hoe dan ook naar een nieuwe visie op duurzame mobiliteit. Welke keuzes die we nu maken zijn in de hele breedte vol te houden? En waar moeten we mee stoppen?'

Krijgen jullie weleens de kritiek dat je vanuit de binnenband niks kan veranderen? Dat het buiten de systemen moet, zoals Extinction Rebellion, en dat de rest cosmetisch is? En hoe maak je die keuze voor jezelf?

Fleming – 'Die opbouwende kritiek krijgen we zeker, dat je niet bij de vln moet zijn als je echt iets wil veranderen, maar dat we de straat op moeten. Ik zie die twee elkaar niet uitsluiten. Ik kan activisme op verschillende manieren uiten. Klimaatonderhandeling en klimaatactie moeten beiden door activisten worden aangegrepen.'

Hoe bereid je COP26, de volgende klimaatop in Glasgow, voor tegen deze achtergrond?

Fleming – 'Mijn rol is om de stem van jongeren te vertegenwoordigen en als vrouw wil ik ook iets zeggen over vrouwen en meisjes. Helaas hebben nog niet alle landen jongerenvertegenwoordigers, dus daar wil ik me ook graag voor uitspreken, voor het principe dat onze stem gehoord moet worden. Ik wil niet alleen op het podium staan met een toespraak, ik wil meedoen aan consultaties en ik wil dat mijn generatie kan meeschrijven aan de teksten. Wij hebben een ander perspectief en dat moet worden meegenomen.'

Beukeboom – 'Toen ik begon in 2016 als Klimaatgezant hadden we jongerenvertegenwoordigers en het voorzichtige begin van de klimaatbeweging van jongeren in Nederland. Als je ziet hoe ver de inspraak in Nederland nu is, dan is die groei enorm. Het is jongeren gelukt om zestig à zeventig jongerenorganisaties te verenigen met één klimaatstem en dat is heel knap. Wat ze ook hebben gedaan, is op basis van inhoud een zinvolle bijdrage leveren en door middel van massa niet meer genegeerd kunnen worden. Ze komen niet meer als ze alleen voor een foto worden gevraagd. Beleidsmakers moeten snappen dat beslissingen zonder jongeren niet alleen minder legitiem zijn, maar ook van mindere kwaliteit.' ●

Marcel Beukenboom

'Beleidsmakers moeten snappen dat beslissingen zonder jongeren niet alleen minder legitiem zijn, maar ook van mindere kwaliteit'

Duane van Diest
is manager public affairs bij The Coca-Cola Company en redactielid van *Idee*.

Participatie in energie- en klimaatbeleid

Bericht uit de Eerste Kamer Carla Moonen

1 | Lenos, S., Sturm, P. & R. Vis. (2006). *Burgerparticipatie in gemeenteland. Quickscan van 34 coalitieakkoorden en raadsprogramma's voor de periode 2006–2010*. Instituut voor Publiek en Politiek.

2 | Van de Wijdeven, T.M.F. (2012). *Doe democratie: Over actief burgerschap in stadswijken*. Eburon.

3 | Van der Steen, M. (et al.). (2014). *Leren door doen: overheidsparticipatie in een energieke samenleving*. Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB).

Participatie geeft burgers en bedrijven de kans om mee te doen en zich in te zetten voor maatschappelijke doelen. Voor het behalen van doelen in het energie- en klimaatbeleid zijn burgers en bedrijven steeds vaker de drijvende kracht. Het is daarom cruciaal dat we zoeken naar vormen om participatie echt te laten werken. Dat vergt ook een sociale transformatie.

Bij de Europese *Green Deal* lanceerde de Europese Commissie ook een Klimaatpact. Het doel ervan is om mensen een stem te geven bij het ontwikkelen van nieuwe klimaatacties en om burgerinitiatieven die anderen inspireren te delen. Zulke uitwisseling is waardevol. Zo organiseerde ik dit jaar een themadag over klimaat in het Benelux Parlement, waar *best practices* werden gedeeld met de Baltische Staten en de Noordelijke landen. In de Baltische Staten geeft bijvoorbeeld 15 procent van de burgers een ongewoon hoog aandeel van hun inkomen uit aan de energierekening. Wanneer de energieprijzen stijgen, zullen bewoners hun huizen niet meer kunnen verwarmen of hun schulden verder zien oplopen. Jānis Vucāns, Vice President of the Baltic Assembly, vertelde hoe – door aan de voorkant richtlijnen op te stellen voor een rechtvaardige energietransitie – energiearmoede kan worden voorkomen.

Best persons

Burgerinitiatieven ontstaan vanaf 2000.¹ Het draait daarbij om de verhouding tussen overheid en burgers: burgers bepalen waarvoor zij zich in het publieke domein in willen zetten en zijn daarmee inhoudelijk leidend op diverse terreinen waar het openbaar bestuur gewoonlijk de lijnen uitzet.² Een participerende overheid geeft burgers en bedrijven de ruimte om zelf maatschappelijke waarde te creëren binnen kaders die ze stelt.³

Cruciaal bij participatie is hoe de samenwerking verloopt tussen de gemeenten en de burgerinitiatieven. Van den Brink et al. beschrijven in *Best persons* (2012) dat het succes van samenwerking uiteindelijk afhangt van de mate waarin personen op een geloofwaardige wijze kunnen schakelen tussen de leefwereld van de wijk en de systeemwereld van de gemeente. Deze personen – de *best persons* – kunnen dus zowel werkzaam zijn in de wijk als op het gemeentehuis. In de theorie kunnen systeem- en leefwereld als min of meer zuivere ideaaltypen tegenover elkaar worden geplaatst, maar in de realiteit werken ze op elkaar in.

Tabel 1 geeft het overzicht van de auteurs weer met de theoretische verschillen tussen de systeemwereld (volgens Weber) en de leefwereld (volgens Habermas).

Tabel 1
**Verschillen
 systeemwereld
 (gemeente)
 en leefwereld
 (burgers)**

Systemewereld (Weber)	Leefwereld (Habermas)
Betaalde werknemers	Inzetten op vrijwilligheid
Arbeidsdeling en specialisaties	Communicatief handelen
Formele regels en procedures	Informaliteit en betekenissen
Functionele hiërarchie	Sociale ongelijkheden
Zakelijke verhoudingen	Persoonlijke betrekkingen
Rationele machtsmiddelen	Waarden en gevoelens

Bron: Van den Brink, G.J.M. (et al.). (2012). *Best persons en hun betekenis voor de Nederlandse achterstandswijk*. Boom Lemma uitgevers.

Het succes van samenwerking hangt uiteindelijk af van de mate waarin personen op een geloofwaardige wijze kunnen schakelen tussen de leefwereld van de wijk en de systeemwereld van de gemeente

Het succes van de samenwerking hangt volgens deze theorie van *best persons* af van de volgende factoren:

1. Het kunnen werken op het grensvlak van systeem- en leefwereld. Verbindingen kunnen aanbrengen, ook tussen diverse initiatieven.
2. Dat partijen een ondernemende houding aan kunnen nemen en gericht zijn op het behalen van concreet resultaat. Vastberaden en vasthoudend zijn.
3. Tegen de regels en procedures in durven gaan.
4. Of er een *fit* bestaat tussen de manier waarop ze handelen en de problemen waar bewoners mee worstelen. Ze zijn bereid en ook in staat om zich in te leven in anderen.
5. Of de personen op de juiste wijze ondersteund worden vanuit de systeemwereld (gemeente).

Waar het gaat om de klimaattransitie, zijn deze lessen over participatie, samenwerking en *best persons* op verschillende manieren relevant – zowel bij de ontwikkeling en implementatie van beleid op gemeentelijk niveau, als bij de totstandkoming van nationaal overheidsbeleid. Drie voorbeelden:

Voorbeeld 1 Bewonersinitiatieven in de lokale warmtetransitie

De warmtetransitie is de overgang van het gebruik van aardgas naar duurzame initiatieven in woningen en wijken. Gemeenten zijn volgens het Klimaatakkoord de regisseurs van deze transitie voor de gebouwde omgeving. Zij moeten eind 2021 een Transitievisie Warmte gereed hebben. In deze context hebben al veel bewonersinitiatieven plaatsgevonden. De Participatiecoalitie (2021) – een samenwerking tussen Energie Samen, LSA-bewoners, Buurkracht, HIER en de Natuur en Milieufederaties – heeft hier onderzoek naar gedaan op basis van de 77 bewonersinitiatieven van het Programma Aardgasvrije Wijken.

4 | <https://www.hieropgewekt.nl/kennisdossiers/participatieschema-per-fase-helder-in-welke-mate-bewoners-kunnen-participeren-in>

5 | <https://drift.eur.nl/nl/publicaties/burgers-overheden-en-aardgasvrije-wijken/>

In haar twintig lessen uit de praktijk vallen een aantal thema's op, zoals het belang van heldere kaders voor bewoners, transparantie, ondersteuning voor bewoners in alle fases en het belang van persoonlijke relaties. Sommigen bewoners adviseren, anderen coproduceren of ze nemen het initiatief om de transitie zelf te organiseren waarbij de gemeente aanhaakt en daarbij het bewonersinitiatief faciliteert. Die verschillende gradaties van participatie door bewoners worden helder beschreven in een participatieladder die ontwikkeld is voor de transitie naar aardgasvrije wijken door het adviesplatform HIER opgewekt. 4

Ook DRIFT heeft (in opdracht van het Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving) een onderzoek gedaan naar de transitie naar aardgasvrije wijken, en dan met name de rol van participatie in de transitie. 5 Een gemene deler van wat DRIFT ziet in de praktijk is dat actieve burgers niet zozeer participeren in overheidsbeleid als wel dat ze zich als initiatiefnemers richten op de aanpak van een maatschappelijk probleem, soms ruim voordat de overheid met dit probleem aan de slag gaat. DRIFT ziet empowerment als succesfactor voor participatie. Kenmerken als autonomie, zingeving en veerkracht blijken cruciaal te zijn. Vertrouwen hebben in elkaar en steun ontvangen van ondersteunende organisaties is eveneens essentieel. De bewonersinitiatieven kunnen het niet alleen.

Aanleg van een ondergronds warmtebufferstelsel in Nagele, 2021. Nagele (Noordoostpolder) is een van de 'proeftuinen' van het Programma Aardgasvrije Wijken.

Actief participeren vraagt nogal wat: voorkennis, verbale vaardigheden van de deelnemers, maar ook tijd en zelfvertrouwen

Foto: Kick Smeets / aardgasvrijwijken.nl

Voorbeeld 2 Participatie in de Omgevingswet

Bij de behandeling van het wetsvoorstel Omgevingswet hebben Tweede Kamerlid Jessica van Eijs en ik veel bereikt als het gaat om het verbeteren van de participatie. In het oorspronkelijke wetsvoorstel stond dat de gemeente in het Omgevingsplan moest aangeven hoe ze participatie willen vormgeven. Bovendien is een initiatiefnemer verplicht om te laten zien wat hij of zij aan inspraak en participatie heeft gedaan. Participatie vooraf leidt tot minder bezwaren achteraf. Door een amendement van Van Eijs is aan de Omgevingswet toegevoegd dat de gemeenteraad gevallen van buitenplanactiviteiten kan aanwijzen, waarbij het verplicht is participatiemogelijkheden te bieden aan omwonenden. In de Eerste Kamer heb ik een toezegging gekregen van de minister dat zij heldere afspraken maakt met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) over de succesfactoren, doelstellingen en voorwaarden voor participatie. Daarnaast

heb ik meegewerkt aan een motie over participatie die breed is gesteund in de Eerste Kamer. Hierdoor is in het Invoeringsbesluit Omgevingswet nu een regeling opgenomen die ervoor zorgt dat er een plicht ontstaat voor gemeenten, provincies en waterschappen om participatiebeleid op te stellen waarin vastgelegd wordt hoe participatie wordt vormgegeven en welke eisen daarbij gelden. Dit participatiebeleid moet ook door de gemeenteraad, Provinciale Staten of het algemene bestuur van een waterschap worden vastgesteld.

In het debat heb ik ook gewezen op het feit dat de participatiedrempel hoog is aan het begin van een beleidsproces. Actief participeren vraagt namelijk nogal wat: voorkennis, verbale vaardigheden van de deelnemers, maar ook tijd en zelfvertrouwen. De participatiedrempel die hierdoor ontstaat, zorgt ervoor dat niet alle groepen in de samenleving in gelijke mate (kunnen) bijdragen aan het participatieproces. Dat leidt dan juist tot een vergroting van bestaande ongelijkheid, stelt ook hoogleraar

politicologie Tom van der Meert.⁶ De staatscommissie-Remkes heeft aangegeven dat met name het opleidingsniveau hier bepalend is. Het is belangrijk dat juist allerlei mensen met verschillende achtergronden en opleidingsniveaus mee kunnen doen. Dat leidt tot betere planvorming, omdat er vanuit meer verschillende perspectieven gekeken wordt. Bovendien wil je deze ongelijkheid niet.

De totstandkoming van de gemeentelijke Omgevingsvisie is het moment om ook toegankelijkheid en sociale inclusie in mee te nemen. Voor D66 is het van belang dat participatiedrempels zo goed mogelijk weggenomen worden. In de Eerste Kamer vraag ik sinds mijn aantreden in 2019 bij alle wetsvoorstellen aandacht voor helder en toegankelijk taalgebruik en de aanwezigheid van fysieke loketten in de uitvoering. Dat is een basis om iedereen te kunnen bereiken.

6 | <https://stukroodvlees.nl/de-participatie-elite-en-de-participatieparadox/>

Het bereiken van de energie- en klimaatdoelen slaagt alleen als we aandacht hebben voor de sociale transformatie

Voorbeeld 3 Participatie bij de totstandkoming van de Crisis- en herstelwet

Participatie kan bovendien al starten als een wetsvoorstel in de maak is, zoals in het geval van de Crisis- en Herstelwet (CHW). In maart 2009 kreeg ik als Raadadviseur op het ministerie van Algemene Zaken de opdracht om die wet te maken. Op dat moment bevinden we ons aan het begin van de economische crisis. Het doel van de CHW is om procedures voor mobiliteitsprojecten en andere bouwprojecten op het gebied van duurzaamheid, energie en innovatie te versnellen en te vereenvoudigen. Om de wet te maken, bracht ik kansen en belemmeringen in kaart aan de hand van de praktijkcasussen in het land. Naar aanleiding van vele gesprekken met gemeenten, bouwers en projectontwikkelaars ontstond een top-10 met de grootste onnodige belemmeringen in wet- en regelgeving en inzicht in kansen die benut moeten worden. De CHW kreeg vorm op basis van die lijst en trad precies een jaar na de opdracht in werking.

De wet wordt inmiddels goed benut. Meer dan de helft van de Nederlandse gemeenten en zeven provincies doen ervaring op met ten minste één CHW-project. Zo'n zeventig gemeenten kennen twee tot twaalf CHW-projecten. Amsterdam en Rotterdam zijn koplopers met respectievelijk twaalf en tien projecten. Dat de wet via de participatie van mensen uit de praktijk tot stand is gekomen, is daarbij belangrijk: de CHW lost reële problemen op en creëert kansen die de samenleving nodig heeft. De wet, die aanvankelijk tijdelijk zou zijn, blijft in werking tot de Omgevingswet definitief in werking treedt.

Sociale transformatie

Het bereiken van de energie- en klimaatdoelen slaagt alleen als we aandacht hebben voor de sociale transformatie. Met wetenschappelijk onderbouwde kaders die ervoor zorgen dat de transitie rechtvaardig is. Voor draagvlak en participatie is een langjarig duidelijk en voorspelbaar kader nodig van de overheid. Bedrijven en burgers kunnen dan heldere (investerings)beslissingen nemen. Om participatie van burgers te laten slagen is bovendien ondersteuning nodig van de overheid, waaronder gemeenten, in alle fasen. Alles staat of valt uiteindelijk met de persoonlijke eigenschappen van initiatiefnemers en ambtenaren om zich in te leven in de ander en het vermogen te hebben om initiatieven verder te brengen. Daar is vooral lef voor nodig van beide kanten.

Het is cruciaal dat alle groepen in de samenleving kunnen participeren. Daarvoor moeten participatiedrempels worden weggenomen. Zodat iedereen vrij is en mee kan doen. ●

Carla Moonen is bestuursvoorzitter van de brancheorganisatie Koninklijke NLI ingenieurs en Eerste Kamerlid namens D66. Namens de senaat is zij lid van het Benelux Parlement en voorzitter op de thema's Ruimtelijke Ordening, Milieu en Klimaat.

idee

Buiten het thema

1 | Rogmans, B. (1991).
Hans van Mierlo. Een
bon-vivant in de politiek.
Het Spectrum, p. 32.

Het is opvallend dat maar liefst zes van de 36 ondertekenaars van het *Appel* lid waren geweest van de JOVD

2 | Te weten:
Hans Gruijters, Harry Jongedijk, Reinier Heijting, Herman Koenen, Erwin Nypels en R. Straatsma.

55 jaar geleden werd D66 opgericht. Hoe radicaal en realistisch waren de ideeën van deze partij – door oprichter Hans van Mierlo omschreven als ‘de politieke vertaling van Provo’¹ – voor politieke vernieuwing eigenlijk? Ewout Klei sprak hierover met D66’ers van het eerste uur Reinier Heijting, Erwin Nypels, Laurens Jan Brinkhorst en Hanneke Gelderblom.

Door Ewout Klei

55 jaar
D66

Nog altijd ‘een Boerenpartij voor intellectuelen’

D66 werd op 14 oktober 1966 opgericht in Hotel Krasnapolsky in Amsterdam. Een kleine maand eerder, op 15 september, werd in Den Haag het *Appel* – aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie gepresenteerd, waarin de oprichters van het initiatiefcomité D’66 – vooral hoogopgeleide dertigers en veertigers – hun ideeën over politieke vernieuwing uiteenzetten.

Het is opvallend dat maar liefst zes ² van de 36 ondertekenaars van het *Appel* lid waren geweest van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD), de onafhankelijke jongerenorganisatie – en horzel in de pels – van de vvd. Ongetwijfeld hing dit samen met de achtergrond en het netwerk van oud-JOVD’er Hans Gruijters, de drijvende kracht achter de oprichting van D66 en eerder gemeenteraadslid voor de vvd in Amsterdam. ‘Hij benaderde allerlei mensen uit zijn netwerk’, vertelt *Appel*-ondertekenaar Reinier Heijting, die van 1964 tot 1965 landelijk voorzitter van de JOVD was geweest. ‘Gruijters benaderde mij omdat ik in mijn afscheidstoespraak als JOVD-voorzitter had gepleit voor een heroprichting van de Vrije Democratische Bond, een progressieve partij ten tijde van het interbellum die vaak als voorloper van D66 wordt gezien. Hij nodigde ook andere mensen uit die hij nog kende uit zijn JOVD-tijd, maar ook mensen uit zijn journalistieke netwerk, zoals zijn collega bij het *Algemeen Handelsblad* Hans van Mierlo en *Parool*-journalist Erik Visser.’

Vier bloedgroepen

Erwin Nypels, voormalig Kamerlid en minister voor D66, stond ook op 15 september 1966 in Den Haag met het *Appèl* in zijn hand (zie foto). Volgens Nypels, van 1962 tot 1964 landelijk voorzitter van de JOVD, bestond het kersverse D66 uit vier bloedgroepen – die overigens nooit als zodanig optraden binnen de partij. 'Ten eerste had je mensen die nooit eerder politiek actief waren geweest', vertelt Nypels. 'Zij zochten politiek onderdak, of wilden dat het politieke systeem op de schop ging en zagen D66 als breekijzer. Dan had je, wat ik noem, de *Parool*-groep: gematigde PvdA-leden die vanwege de linksere, dogmatische koers die hun partij insloeg zich tot het ondogmatische D66 voelden aangetrokken. Ten derde voelden ook progressieve confessionelen – protestanten, maar vooral katholieken – zich aangetrokken tot D66 als doorbraakpartij die de bestaande partijverhoudingen moest doorbreken. Zij belandden na 1968 bij de Politieke Partij Radikalen (*PPR*; in 1991 opgegaan in *GroenLinks*, *red.*). Ten slotte had je JOVD'ers en leden van het Liberaal Democratisch Centrum (*LDC*), die van D66 een progressieve liberale partij wilden maken. Het LDC had – tevergeefs – geprobeerd de VVD meer naar links te buigen.' Ook Hans Gruijters had zich aanvankelijk bij het LDC aangesloten.

'Van de 2500 adhesiebetuigingen kwamen er zo'n 400 à 500 uit de JOVD-hoek', vertelt Nypels. Toch moet de invloed van de JOVD niet worden overdreven, vindt hij. 'Gruijters presenteerde zich in D66-verband, niet als oud-JOVD'er. Hij wilde geen partij met een liberale grondslag, maar vond het streven naar democratisering gecombineerd met pragmatisme voldoende grondslag. Net als Van Mierlo, die overigens wel een voorkeur had voor regeren met de PvdA boven regeren met de VVD.' Heijting vult aan: 'Op 30 april 1966 hadden we onze eerste verkennende bijeenkomst in Hotel Krasnapolsky. We spraken af dat we onze kring zouden uitbreiden, door gelijkgestemden mee te nemen. Van Mierlo zei dat er niet meer JOVD'ers bij moesten komen, herinner ik mij heel goed. En D66 werd uiteindelijk geen JOVD-gezelschap. Er werden ook hele andere type mensen lid.'

Volgens Laurens Jan Brinkhorst – voormalig staatssecretaris en minister voor D66, tevens lid van het eerste uur – had D66 aanvankelijk wel een hoog 'grachtengordelgehalte'. 'D66 trok veel jonge intellectuelen aan. Er zaten veel journalisten uit Amsterdam bij. We waren sterk in de universiteitssteden, niet in de regio. Nog steeds is D66 een partij die bovengemiddeld veel hoogopgeleiden aantrekt, hoewel we nu gelukkig een bredere kader hebben.' De jonge jurist Brinkhorst kwam dankzij zijn collega Peter Baehr bij D66 terecht. 'Baehr wilde niet dat D66 een partij zou

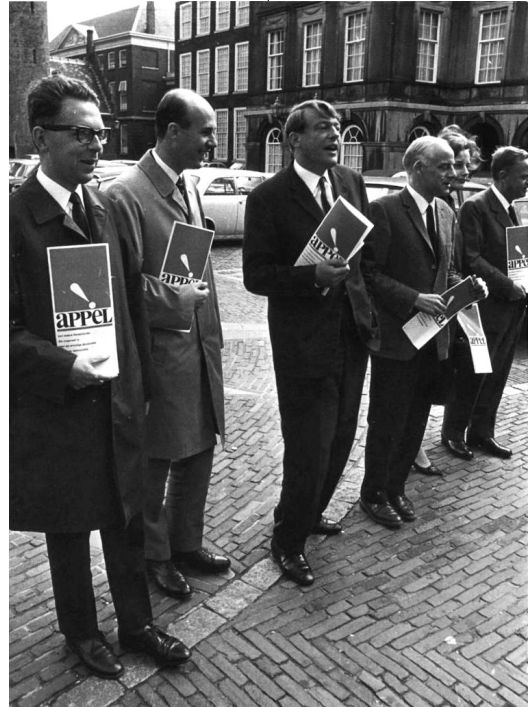

Foto: David van Dijk

De presentatie van het *Appèl* op 15 september 1966. Tweede van links staat Erwin Nypels.

'Op 30 april 1966 hadden we onze eerste verkennende bijeenkomst in Hotel Krasnapolsky. Van Mierlo zei dat er niet meer JOVD'ers bij moesten komen'

Reinier Heijting

Wat ontbrak in het *Appèl* was een pleidooi voor de invoering van het referendum. Pas in de jaren tachtig zou dit ook een 'kroonjuweel' van D66 worden

Verkiezingsbord in Hilversum in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 15 februari 1967.

worden, maar een politieke lobbygroep zou blijven. Ik was het daarmee eens en wilde op de oprichtingsvergadering van D66 daarom tegenstemmen. Ik kwam echter te laat op de plek van bestemming. Door Hans van Mierlo liet ik mij overhalen om toch lid te worden van de partij.'

Bestuurlijke vernieuwing

D66 wilde een vernieuwingspartij zijn, maar onderscheidde zich aanvankelijk vooral op het gebied van bestuurlijke vernieuwing. De andere punten waarop D66 zich profileerde, stonden in kleine lettertjes op de achterkant van het *Appèl*. Het acht pagina's tellende document brak een lans voor meer dualisme tussen regering en parlement en meer directe vormen van democratie. De wederzijdse afhankelijkheid van Kamer en regering zou doorbroken moeten worden door de rechtstreekse verkiezing van de minister-president, die ook het kabinet zou mogen samenstellen. 'U kiest de regering. U heeft veel minder reden bevreesd te zijn dat de beloften, waarvoor u zwochtte, door compromissen verdund zullen worden of verminkt of misschien geschrap't.' Ook pleitten de initiatiefnemers voor een districtenstel, die de band tussen kiezer en gekozenen zou moeten versterken en de macht van politieke partijen zou verzwakken. Bovendien moesten burgemeesters direct worden gekozen en zou de Eerste Kamer moeten worden afgeschaft. Wat ontbrak in het *Appèl* was een pleidooi voor de invoering van het referendum. Het eerste verkiezingsprogramma hield het bij het onderzoeken van 'de mogelijkheden en wenselijkheden van een referendum in bijzondere omstandigheden'. Pas in de jaren tachtig zou dit ook een 'kroonjuweel' van D66 worden.

De Nederlandse pers had enige sympathie voor de frisse wind die D66 wilde laten waaien,³ maar er klonk ook (felle) kritiek. Zo vergeleek Jan Rogier in *Vrij Nederland* de plannen voor een gekozen minister-president met het gaullisme in Frankrijk, waar president Charles de Gaulle sinds 1958 buitengewoon veel macht had gekregen, ten koste van het parlement. Het zwaartepunt van de Nederlandse democratie lag volgens Rogier bij het parlement. D66 zou zwichten voor de roep om ‘de sterke man’.⁴ ‘D66 was helemaal niet voor een sterke man, maar wilde de politieke status quo doorbreken’, reageert Brinkhorst. ‘Burgers hadden nauwelijks invloed op de politiek.’ Heijting beaamt dit: ‘De oprichting van D66 moet je echt zien in de context van de kabinetten die begin jaren zestig in Nederland werden geformeerd en waar de kiezer nauwelijks of geen invloed op had. In 1963 had je het centrumrechtse kabinet-Marijnen, dat amper twee jaar later viel over het omroepenbeleid. Zonder dat er verkiezingen aan te pas kwamen, trad het centrumlinkse kabinet-Cals aan, dat bij de kiezers wel, maar bij de partijtop van de Katholieke Volkspartij niet populair was. Dit kabinet viel tijdens de roemruchte Nacht van Schmelzer, van 13 op 14 oktober 1966, vlak voordat onze partij werd opgericht’.

En hoe zit het dan met het districtenstel? ‘Het districtenstelsel had ook als doel om de politiek dichterbij de burger te brengen. Dat vind ik nog steeds geen slecht idee, want de politiek is nu versplinterd, met al die kleine partijen’, zegt Brinkhorst. Nypels denkt hier anders over. ‘Ook in 1966 had ik moeite met het districtenstel. Nederland is een land van minderheden, die in ons systeem goed tot hun recht moeten komen. Een meervoudig districtenstelsel, zoals in Duitsland, waar je twee stemmen kunt uitbrengen – op een regionale kandidaat en een landelijke lijst – is wel een goed idee. Dan verklein je de afstand tussen kiezer en gekozene, maar is er nog steeds ruimte voor partijen die een minderheidsstandpunt verkondigen.’

Revolutionaire spirit

Nederland heeft nog steeds geen gekozen minister-president of een districtenstelsel, en het correctief referendum is mede dankzij D66 zelfs afgeschaft. ‘D66 is uiteindelijk een heel andere partij geworden dan de vooroorlogse vDB’, zegt Heijting, die bekend dat hij zich nooit helemaal bij de partij heeft thuis gevoeld. ‘Veel oeverloos geouwehoer, vond ik, en ook meewaaien met de modieuze wind. D66 is bovendien te weinig standvastig. Eerst voor de invoering van het referendum zijn en dan het referendum vervolgens intrekken. Dat begrijp ik niet. Cultureel gezien ben ik meer een vvd’er denk ik, hoewel ik die partij nog steeds te rechts vind.’

Andere leden van het eerste uur bleven wel uit volle overtuiging lid, en waren voor D66 Kamerlid of bewindspersoon. Hoewel D66 ontegenzeggelijk is veranderd, is de revolutionaire *spirit* bij hen niet verdwenen. ‘We zijn niet ideologisch maar pragmatisch’, zegt voormalig Eerste Kamerlid Hanneke Gelderblom, die ook meteen lid werd tijdens het oprichtingscongres in Krasnapolsky. ‘We denken in oplossingen. Als het referendum in deze vorm niet werkt, dan moet je er vanaf. Andere par-

3 | Van der Land, M. (2003). *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966–2003*. Sdu, p. 29.

4 | *Vrij Nederland*, 17 september 1966. Zie ook: Vos, V. (1981). *Beeld van een partij. De documentaire geschiedenis van D’66*. Uitgeverij De Haan, p. 21-22.

‘De oprichting van D66 moet je echt zien in de context van de kabinetten die begin jaren zestig werden geformeerd en waar de kiezer nauwelijks of geen invloed op had’

Reinier Heijting

Ferry Hoogendijk van weekblad Elsevier noemde D66 in 1966 ‘een Boerenpartij voor intellectuelen. Daarmee vatte hij de *spirit* van D66 – toen en nu – eigenlijk heel goed samen

5 | Elsevier, 24 september 1966. Zie ook: Voss, *Beeld van een partij*, p. 20-21.

Ewout Klei

is historicus, journalist en auteur. Momenteel is hij werkzaam als redacteur bij de *Kanttekening*. Zijn laatste boek *De Weg naar de macht: Een kroniek van de JOVD 1949–2015* verscheen in 2015 bij Nieuw Amsterdam.

tijen redeneren vanuit een ideologie, of vanuit een sentiment, zoals de populisten. Ik denk dat onze houding toekomstbestendiger is.' Nypels is het daar helemaal mee eens. 'We zijn veranderd. Meer een gewone partij geworden. Dat bepaalde revolutionaire ideeën moeilijk realiseerbaar zijn, begrepen wij later. Maar het pragmatisme van D66 geeft wel een grondslag voor revolutionaire ideeën. We zijn hierin sneller dan andere partijen. Als het gaat om democratische vernieuwing, maar bijvoorbeeld ook ons pleidooi voor de halvering van de veestapel.' Brinkhorst beaamt dit: 'We zijn geen belangenpartij, in tegenstelling tot VVD, CDA en PvdA. En daarom kunnen we zulke vernieuwende voorstellen doen. D66 is nu ontegenzeggelijk anders dan 55 jaar geleden. We zijn onderdeel van het systeem geworden en zitten nu voor de zevende keer in het kabinet. Dat D66 is veranderd, is een goede zaak. Deze tijd vraagt om andere antwoorden. D66 moet met de tijd meegaan, maar tegelijkertijd progressief blijven en de noodzaak van vernieuwing onderkennen.'

Ondogmatisch en pragmatisch

Ferry Hoogendijk van weekblad *Elsevier* noemde D66 in 1966 'een Boerenpartij voor intellectuelen'.⁵ Het was niet als compliment bedoeld. Maar daarmee vatte hij de *spirit* van D66 – toen en nu – eigenlijk heel goed samen. D66 is na 55 jaar veranderd en minder revolutionair dan voorheen; zo hebben de staatsrechtelijke vernieuwingen geen prioriteit meer en het correctief referendum is mede dankzij D66 afgeschaft. Maar de partij wordt nog steeds gekenmerkt door een progressief-intellectuele geesteshouding, die zich nu richt op niet-staatsrechtelijke thema's. Hoewel D66 zich sinds 1998 sociaal-liberaal noemt, zijn D66'ers ondogmatisch en pragmatisch, denken ze graag *out-of-the-box* en zijn ze toekomstgericht. In de jaren zestig pleitte D66 voor de gekozen minister-president en het districtenstelsel, begin jaren zeventig waren de Democraten de eersten die zich iets aantrokken van de waarschuwingen van de Club van Rome over het klimaat, en nu is D66 de partij die durft te zeggen dat de veestapel gehalveerd moet worden.

Nieuwe ideeën inspireren, zwengelen een discussie aan en helpen de samenleving verder. Het gaat om de open democratische houding, open naar de samenleving, open naar de toekomst. En juist in de post-industriële samenleving, waarin politiek en bestuur de laatste tijd te vaak falen, helpen nieuwe ideeën om de complexe problemen en uitdagingen waarvoor we zijn gesteld slim op te lossen. ●

Economische ongelijkheid tussen mensen neemt wereldwijd toe. Deze scheefgroei leidt regelmatig tot discussies over nieuwe vormen van kapitalisme. Daarbij zouden we veel meer aandacht moeten hebben voor de financiële geletterdheid van burgers. Want zonder deze kennis kunnen mensen niet volwaardig deelnemen aan een (nieuw) kapitalistisch systeem.

Door Bart Frijns

De rol van financiële geletterdheid binnen het kapitalistisch stelsel

Er liggen vele factoren ten grondslag aan de groeiende economische ongelijkheid die ook al vaker beschreven zijn in dit tijdschrift. Denk aan ongelijkheden op de arbeidsmarkt en kansenongelijkheid onder jongeren. Deze scheefgroei schreeuwt om een andere aanpak en heeft al meermaals geleid tot discussies over nieuwe vormen van kapitalisme en overheidsbeleid; vormen die kansengelijkheid bevorderen en waarbij een overheid minder hoeft te interveniëren op het gebied van herverdeling.

Naast deze scheefgroei staan we de komende decennia voor nóg een wereldwijde economische uitdaging, namelijk de robotisering en automatisering van vele banen. Deze automatisering zal niet alleen leiden tot vervanging van arbeid in productieprocessen; ook dienstverlening en administratieve processen worden steeds meer vervangen door 'robots' – denk bijvoorbeeld aan *chatbots* of toepassingen van kunstmatige intelligentie binnen de zorg of de rechtspraak. Die ontwikkeling zal ongetwijfeld leiden tot verschuivingen op de arbeidsmarkt en zal de economische scheefgroei – die we nu al zien – waarschijnlijk verder versterken. De vraag is ook of de robotisering en automatisering van arbeid zal leiden tot verschuiving van de wijze waarop mensen hun inkomen genereren. Dit komt dan mogelijk minder voort uit de inzet van arbeid, en meer uit de inzet van kapitaal.

Het belang
van financiële
educatie

Naast deze
scheefgroei
staan we voor
nóg een wereld-
wijde economi-
sche uitdaging,
namelijk de
robotisering en
automatisering
van vele banen

Eén van de fundamenteën van het kapitalistisch stelsel is het idee dat naast arbeid ook kapitaal kan worden ingezet om inkomen te genereren

Vermogen, eigendom en krediet

Eén van de fundamenteën van het kapitalistisch stelsel is het idee dat naast arbeid ook kapitaal – in de vorm van vermogen, eigendom of beschikbaar krediet – kan worden ingezet om inkomen te genereren. Met andere woorden, een individu kan inkomen genereren door de inzet van arbeid, door de inzet van kapitaal, of allebei. Voor de meeste mensen is arbeid de hoofdbron van hun inkomen, maar daarnaast maken ze veel meer beslissingen die hun inkomen uit kapitaal beïnvloeden dan ze denken. Zo kun je de aankoop van een woning als kapitaalinvestering aanmerken, maar ook de opbouw van een pensioen en alledaags sparen. Omdat sparen het restant is van inkomen dat niet geconsumeerd wordt, heeft ook het alledaagse consumptiegedrag invloed op het inkomen dat we uiteindelijk uit kapitaal weten te genereren. Daarnaast moet geld lenen – hypotheeken, kopen op afbetaling, persoonlijke leningen, en dergelijke – ook gezien worden als een beslissing omtrent de inzet van kapitaal. Dit is het inzetten van kapitaal dat tot je beschikking staat: krediet. En het is juist bij het aangaan van schulden dat verkeerde beslissingen grote consequenties kunnen hebben.

In het vervolg van dit artikel moet kapitaal dus niet alleen geïnterpreteerd worden als vermogen dat al in bezit is, maar ook als krediet waar je mogelijk toegang tot hebt. Hier zit een knelpunt. Momenteel wordt, zowel in de samenleving als binnen het onderwijs, veel nadruk gelegd op arbeid als middel om inkomen te genereren. Er is scholing en bijscholing om de inzetbaarheid en potentie van mensen op de arbeidsmarkt te

optimaliseren. En hoewel er zeker kansenongelijkheid is binnen het onderwijs en er ongelijkheden op de arbeidsmarkt zijn, worden er relatief veel middelen ingezet om die te verkleinen. Bovendien is er veel politiek debat over hoe deze ongelijkheden aan te pakken. Dat is ook terecht: hier liggen zeker problemen en moet nog veel gebeuren.

Waar veel minder aandacht voor is, is de capaciteit van mensen om het voor hun beschikbaar kapitaal goed te benutten en om goede kapitaalinvesteringen of financiële beslissingen te maken. Daarbij doel ik niet alleen op het vermogen, maar ook op het beschikbaar kapitaal van hypotheek, leningen en andere kredieten. Dat is problematisch om drie redenen. Ten eerste kan inkomen uit kapitaal door de automatisering van veel banen een belangrijkere inkomstenbron worden. Ten tweede krijgen mensen een toenemende verantwoordelijkheid om hun eigen financiële beslissingen te maken – denk aan de herziening van het pensioenstelsel. En ten derde: financiële producten worden complexer – denk aan het brede scala aan beschikbare hypotheekproducten.

Het feit dat mensen niet goed in staat zijn om goede kapitaalinvesteringen of financiële beslissingen te maken is al lange tijd bekend. Zo weten we dat financiële basiskennis bij veel mensen laag is. De Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) voert al geruime tijd wereldwijde enquêtes uit om de financiële geletterdheid van mensen te meten. De conclusies van deze enquêtes – en van veel andere onafhankelijke studies uitgevoerd aan kennisinstellingen – zijn vrijwel altijd hetzelfde: de financiële geletterdheid is laag. Op basis van 21 vragen die betrekking hebben op financiële kennis, gedrag en attitudes, scoorden participanten in de meest recente OESO-studie (juni 2020) wereldwijd gemiddeld 63 procent van de maximale score. Vragen over eenvoudige renteberekeningen werden slechts door 26 procent van de participanten volledig goed beantwoord. Het begrijpen van zulke renteberekeningen is cruciaal om bijvoorbeeld een eenvoudige hypotheek of andere persoonlijke leningen te kunnen beoordelen.¹

Stapeleffect van negatieve uitkomsten

De observatie dat financiële basiskennis bij veel mensen ontbreekt, heeft ook daadwerkelijk financiële gevolgen.² Studies tonen aan dat mensen met lagere financiële geletterdheid minder vermogen opbouwen, minder plannen voor hun pensioen, minder participatie vertonen in aandelenbeleggingen,³ meer problematische schulden hebben⁴ en minder weerbaar zijn tegen financiële tegenvallers.⁵ Daarnaast hangt financiële geletterdheid samen met andere socio-economische factoren, zoals inkomen en het behoren tot minderheden. Het effect van lage financiële geletterdheid kan zich verder versterken doordat vermogende mensen onafhankelijk financieel advies kunnen inwinnen, terwijl dit advies voor minder vermogende mensen vaak niet adequaat voor handen of te duur is. Daarnaast heeft een lage financiële geletterdheid ook tot gevolg dat mensen minder betrokken zijn bij financiële beslissingen, zoals bij hun pensioen.⁶ Kortom, het gebrek aan financiële kennis levert een stapeleffect van negatieve uitkomsten.

Studies tonen aan dat mensen met lagere financiële geletterdheid minder vermogen opbouwen en meer problematische schulden hebben

1 | www.oecd.org/financial/education/launchoftheoecdinfeglobalfinancialliteracysurveyreport.htm

2 | Een interessante bron voor studies op dit gebied is de Global Financial Literacy Excellence Center (GFLEC): <https://gflec.org/research/>

3 | Van Rooij, M., Lusardi, A., & R. Alessie. (2012). 'Financial Literacy, Retirement Planning and Household Wealth' in: *The Economic Journal*, Vol. 122, Issue 560, pp. 449-478.

4 | Gathergood, J. (2011). 'Self-Control, Financial Literacy and Consumer Over-Indebtedness' in: *Journal of Economic Psychology* 33(3).

5 | Lusardi, A., Hasler, A. & P. Yakoboski. (2020). 'Building up financial literacy and financial resilience' in: *Mind & Society*.

6 | Kasper, H. & E. Brügggen. (2014). 'Communiceren over pensioenen' in: *Maandblad voor accountancy en bedrijfs-economie* 88, pp. 318-324.

Bij voorstellen voor vernieuwde vormen van kapitalisme zou de vraag daarom moeten zijn of mensen voldoende kennis hebben om die vorm van kapitalisme optimaal te benutten

Het feit dat financiële geletterdheid van de meeste mensen laag is terwijl dit grote gevolgen kan hebben voor hun financiële positie, heeft veel implicaties voor onze ideeën over de vorm van kapitalisme waar we naartoe willen. We weten vanuit de wetenschappelijke literatuur dat mensen nu al moeite hebben om ons huidige systeem te begrijpen en daarbinnen vaak geen optimale beslissingen maken. Bij voorstellen voor vernieuwde vormen van kapitalisme – zoals bijvoorbeeld voorgedragen in *Radical Markets Uprooting Capitalism and Democracy for a Just Society* (2018) van Eric Posner en Glen Weyl – zou de vraag daarom moeten zijn of mensen voldoende kennis hebben om die vorm van kapitalisme optimaal te benutten. De financiële geletterdheid van mensen zou dus als het ware gezien moeten worden als een uitgangspunt bij het nadenken over een vernieuwde vorm van kapitalisme: een basis die mensen nodig hebben om goed mee te kunnen komen in een kapitalistisch stelsel.

De observatie dat de financiële geletterdheid laag is, heeft ook directe implicaties voor overheidsbeleid. Zo krijgen burgers in het nieuwe pensioenakkoord meer verantwoordelijkheid voor hun eigen pensioen. Daarbij zal goed gekeken moeten worden naar welke kennis mensen wel en niet hebben, en of die kennis mensen in staat stelt om goede keuzes te maken. Ook het geopperde idee om jongeren van een basisbedrag te voorzien op hun achttiende heeft waarschijnlijk weinig nut als hen de kennis om dit kapitaal goed in te zetten ontbreekt.

Permanente vorm van educatie

In welke vorm van kapitalisme we ook eindigen en hoe we ons huidige kapitalistische stelsel ook inrichten; het mag duidelijk zijn dat financiële geletterdheid een belangrijke rol speelt in de zelfredzaamheid en vermogens van burgers. (Tenzij we alle financiële verantwoordelijkheid bij burgers weg willen halen.) Het verbeteren van financiële geletterdheid kan hier positieve gevolgen voor hebben. De vraag daarbij is of enkel informatievervalsing over de financiële verantwoordelijkheden van mensen – met wat wetenschappelijk onderbouwde *nudges* – voldoende en wenselijk is, of dat er een meer permanente vorm van educatie nodig is. Een permanente vorm van educatie heeft als voordeel dat we mensen kansen geven om zelf geïnformeerde beslissingen te maken. Daarbij valt te denken aan het onderwijs. Ons huidige beroeps-, middelbaar en hoger onderwijs is vooral gericht op het voorbereiden op de arbeidsmarkt. De ontwikkeling van financiële kennis en gedrag wordt voor lief genomen en dus bereiden we burgers maar deels voor op participatie binnen een kapitalistisch stelsel. Maar zouden we binnen het onderwijs niet veel meer aandacht moeten besteden aan hoe je gezonde financiële beslissingen maakt en hoe je gezond financieel gedrag vertoont, zodat mensen hun kapitaal – in de breedste zin – ook aan het werk kunnen zetten?

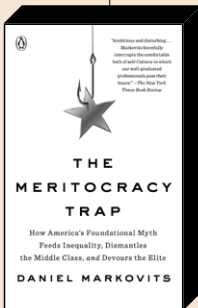
Hoe zou een maatschappij eruit kunnen zien waarin we burgers wél opleiden om volledig aan dit systeem deel te nemen – door voorbereiding op zowel participatie binnen de arbeidsmarkt als op de kapitaalmarkt? Als mensen wél snappen wat de financiële en langetermijngevolgen zijn van de beslissingen die ze maken? Zou goede en voldoende educatie kunnen leiden tot een afname van problematische schulden? Tot minder mensen in de schuldsanering? Tot meer zzp'ers die voldoende pensioen opbouwen? Tot meer mensen die hypotheekvrij met pensioen gaan? En over het algemeen: een maatschappij waarin iedere burger kapitaalachtiger wordt? Zou dit kunnen leiden tot een afname in de economische ongelijkheid die we zien? Als betere kennis de minder kapitaalachtigen in staat stelt om betere beslissingen te maken omtrent leningen – waardoor ze minder lenen én tegen lagere rentetarieven, dan heeft dat ook direct gevolg voor de meer kapitaalachtigen die dat geld uitlenen. Stel, we kunnen door goed onderwijs het aantal gezinnen met problematische schulden verkleinen en er daardoor voor zorgen dat minder kinderen opgroeien in gezinnen met problematische schulden?

Als we de groeiende economische ongelijkheid willen bestrijden, kunnen we inderdaad op zoek gaan naar een vernieuwde vorm van kapitalisme. Maar daarbij moeten we ook nadenken over de vraag hoe we mensen kunnen opleiden om hier volledig aan deel te kunnen nemen. ●

De ontwikkeling van financiële kennis en gedrag wordt voor lief genomen en dus bereiden we burgers maar deels voor op participatie binnen een kapitalistisch stelsel

Bart Frijns
is hoogleraar
Finance aan de
Open Universiteit.

Boekrecensie

De meritocratie gewogen

Een samenleving waarin je sociaal-economische positie wordt bepaald door je individuele talent en inzet. Klinkt eerlijk. Maar is dat wel zo? Deze recensie houdt drie boeken tegen het licht die kritisch zijn op de zogeheten ‘meritocratie’: *De tirannie van verdienste* van Michael Sandel, *The Meritocracy Trap* van Daniel Markovits en *Waarom schurken pech hebben en helden geluk* van Jurriën Hamer.

Door Xander Prijs

Lange tijd gold ook in Nederland het adagium dat wie naar school gaat en hard werkt, een eerlijke kans heeft op goed werk, een goed huis en een mooie toekomst. Een dubbeltje kan een kwartje worden. De overheid zorgt voor kansengelijkheid en zo kan iedereen die goed zijn best doet zelf kansen grijpen en iets van het leven maken. Het is het maatschappijmodel van de meritocratie ten voeten uit: je sociaal-maatschappelijke positie zou gebaseerd zijn op je verdiensten – je ‘merites’.

De tirannie van verdienste

Maar die belofte staat op de helling. In *De tirannie van verdienste. Over de toekomst van de democratie* (2020) beschrijft de Amerikaanse filosoof Michael Sandel de keerzijde van de meritocratie. Sandel stelt vast dat maatschappelijke discussies tegenwoordig vooral gaan over hoe we een meritocratie moeten verwezenlijken, terwijl de meritocratie zelf niet ter

De keerzijde van de meritocratie zit in de retoriek van het opklimmen. Succes is daarin geen kwestie van geluk, maar komt je toe op grond van je eigen inspanning

discussie staat. Dat moet anders, want volgens Sandel is de meritocratie niet geschikt als rechtvaardigheidsideaal en bovendien een bedreiging voor de democratie.

Het begrip ‘meritocratie’ werd voor het eerst gebruikt in het dystopische boek *Opkomst van de meritocratie 1870-2033. Essay over gelijkheid en onderwijs* (1958) van de Britse socioloog Michael Young. Young beschreef een wereld waarin merites, ofwel verdiensten, je sociaal-economische positie determineerden. Dit leidde tot een nieuwe klassensamenleving, waarin de rijke elite elkaar opzocht en bijgevolg vrijwel uitsluitend bestond uit mensen met een hoog IQ (merites = IQ + inzet). De arme lagere klassen van mensen met een laag IQ bleven achter.

Het boek van Young had een waarschuwing moeten zijn, maar die is volgens Sandel niet ter harte genomen. Hij wijt de opkomst van (rechts) populistische partijen in Europa en de verkiezing van Trump in de Verenigde Staten aan twee aspecten van globalisering: de technocratische blik op het algemeen welzijn, en de meritocratische houding van de voorstanders van globalisering. Dit zijn volgens Sandel de drijvende krachten achter het populistische protest. Dat technocratisch bestuur kan leiden tot onvrede onder mensen behoeft weinig uitleg, maar wat is er mis met de meritocratie?

De keerzijde van de meritocratie zit in de retoriek van het opklimmen. Succes is daarin geen kwestie van geluk, maar komt je toe op grond van je eigen inspanning. Je kan iets van je leven maken, als je maar goed je

best doet. Dat uitgangspunt impliceert dat falen ook je eigen schuld is. Bij de ‘winnaars’ leidt dit tot hoogmoed en minachting voor de ‘verliezers’. De verliezers hebben – ondanks alle kansen die ze hebben gekregen – gefaald en zijn dus dom, lui, of allebei. Volgens Sandel zet deze dynamiek de sociale zekerheid onder druk: mensen zijn minder geneigd iemand te helpen als ze ervan overtuigd zijn dat de ander het verdient om in armoede te leven. Bij de ‘verliezers’ tast de meritocratie juist het gevoel van eigenwaarde aan. Als je maar vaak genoeg te horen krijgt dat het aan jezelf ligt dat je arm of onsuccesvol bent, ga je het vanzelf geloven.

Zelfs wanneer er perfecte kansengelijkheid bestaat en iedereen de plek op de sociaal-economische ladder inneemt die hij of zij ‘verdient’, schiet de meritocratie volgens Sandel tekort als rechtvaardigheidsideaal. Talent is

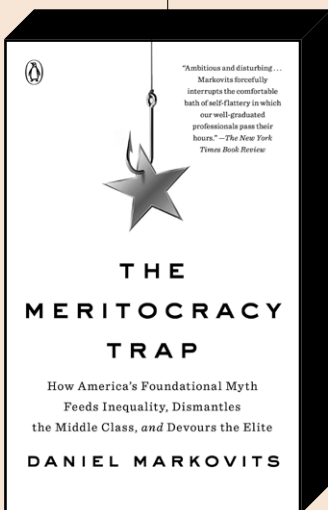
immers moreel arbitrair: je hebt het niet aan jezelf te danken. Daarnaast heb je geluk als je talenten door de (vrije) markt worden gewaardeerd. Tegenwoordig is het talent om heel goed te kunnen voetballen veel waard, maar 150 jaar geleden kon je daar brood mee verdienen noch sociaal-economische status aan ontlenu. Voor Sandel is de meritocratie dan ook grotendeels een rechtvaardiging voor economische ongelijkheid, en daarmee voornamelijk een eliteproject.

Michael Sandel (2020)
De tirannie van verdienste: Over de toekomst van de democratie. Uitgeverij Ten Have

Omdat de meritocratie het leven van de bovenklasse in één grote competitie heeft veranderd, werkt de top-1 procent gemiddeld harder dan de middenklasse. De tijd van de rijken als vrijetijdsklasse is voorbij

Daniel Markovits (2019)
The Meritocracy Trap: How America's Foundational Myth Feeds Inequality, Dismantles the Middle Class, and Devours the Elite
 Penguin Publishing Group

The meritocracy trap

De Amerikaanse rechtsgeleerde Daniel Markovits laat ons een ander perspectief zien in *The Meritocracy Trap: How America's Foundational Myth Feeds Inequality, Dismantles the Middle Class, and Devours the Elite* (2019). Volgens hem is de meritocratie ook voor de elite nadelig. Aan de hand van – soms wat veel – cijfers toont Markovits aan dat de top van de maatschappelijke ladder voor de middenklasse onbereikbaar is geworden. De Amerikaanse droom dat je van krantenbezorger op kunt klimmen tot miljonair is achterhaald. Door de meritocratie neemt de economische ongelijkheid toe en de sociale mobiliteit af.

Net als Sandel stelt Markovits vast dat de meritocratie in de Verenigde Staten in feite de plek van de aristocratie heeft ingenomen. Maar waar Sandel stelt dat het beter is om rijk te zijn in een meritocratie dan een aristocratie, omdat je de verworven positie hebt ‘verdiend’ in plaats van geërfd, is het volgens Markovits hard werken aan de top. De top-1 procent van de inkomensverdeling – de ‘buitengewone arbeiders’ – verdient tegenwoordig zijn geld met het eigen menselijk kapitaal. Menselijk kapitaal bestaat uit de kennis en vaardigheden die iemand in het leven heeft opgedaan. Omdat de meritocratie het leven van de bovenklasse in één grote competitie heeft veranderd, werkt de top-1 procent gemiddeld harder – en veel meer uren – dan de middenklasse. De tijd van de rijken als vrijetijdsklasse is voorbij.

Om de top te kunnen bereiken, moet je veel investeren in je menselijk kapitaal. Voor de kinderen van de elite betekent dit privaatonderwijs volgen, presteren op school en de juiste buitenschoolse activiteiten doen. Zo kun je naar een elite universiteit, waar je hard moet werken zodat je een buitengewone baan kunt krijgen die je naar de top van de maatschappelijke ladder brengt. Dit alles gaat ten koste van je gezondheid, relaties en in bredere zin je levensgeluk. Markovits besteedt niet voor niets aandacht aan het *Stanford duck*-syndroom, waarbij de student aan de oppervlakte rust uitstraalt, terwijl onder water de pootjes keihard aan het trappelen zijn om het hoofd boven water te houden.

Als de meritocratie zowel voor de hardwerkende elite als voor de zich minderwaardig voelende ‘verliezers’ zo onwenselijk lijkt, waarom is het dan zo’n populair idee? Volgens Sandel is het een comfortabel en inspirerend idee dat je niet overgeleverd bent aan de grillen van het lot. De meritocratie ‘bevestigt een krachtig vrijheidsidee en ze belooft mensen naar de prestaties die ze geleverd hebben’.

Jurriën Hamer (2021)
Waarom schurken pech hebben en helden geluk. Een nieuwe filosofie van de vrije wil. De Bezige Bij

Waarom schurken pech hebben en helden geluk

Tegen dat idee van de 'vrije wil' houdt de Nederlandse filosoof Jurriën Hamer een beangstigend pleidooi in *Waarom schurken pech hebben en helden geluk: Een nieuwe filosofie van de vrije wil* (2021). Volgens Hamer is de vrije wil wetenschappelijk onmogelijk en is het geloof in de mythe van de vrije wil schadelijk voor de samenleving. Daarmee brengt Hamer ook de meritocratie de doodsteek toe. Want als de vrije wil niet bestaat, berust de maatschappelijke positie die je inneemt puur op pech en geluk. Verdienste en schuld verwerpt Hamer volledig – met verstrekkende gevolgen. Waar Sandel stelt dat iemand die opklimt door hard te werken slechts ten dele verantwoordelijk is voor zijn of haar succes, en daarmee ook maar tot op zekere hoogte de lof voor zijn of haar ijver waardig is, zegt Hamer dat zelfs het vermogen om hard te werken berust op geluk.

Zonder vrije wil kiest niemand voor zijn of haar ijver, en daarom verdient niemand lof voor het harde werken of het succes dat daaruit voortkomt.

Ook in zijn conclusie gaat Hamer een stap verder dan Sandel. Sandel besluit zijn boek met een pleidooi voor herwaardering van werk en burgerschap, maar Hamer stelt dat we de meritocratie moeten afzweren omdat deze fundamenteel onrechtvaardig is. Een rechtvaardige samenleving moet de waarde van ieder mens benadrukken en niet alleen – zoals Sandel doet – van iedere productieve burger. We moeten ervoor waken dat we de tegenstelling in de samenleving tussen hoogopgeleiden en laagopgeleiden (winnaars en verliezers) inruilen voor de tegenstelling tussen productieve burgers en mensen die geen 'productieve' bijdrage leveren.

De meritocratie bij het grofvuil?

Moeten sociaal-liberalen de meritocratie bij het grofvuil zetten? Misschien. Er zijn duidelijk problemen met de meritocratie, maar deze heeft de samenleving ook veel gebracht. Talent mag dan moreel arbitrair zijn, het is beter dat je 'verdienste' – in hoeverre we daarvan kunnen spreken – je maatschappelijke positie bepaalt dan je afkomst. De meritocratie heeft in de naoorlogse periode gezorgd voor een toename van sociale mobiliteit en de emancipatie van minderheden en vrouwen. Bovendien is er in een meritocratie geen plaats voor discriminatie. Immers, wanneer afkomst of gender je kansen bepalen in plaats van verdienste is er per definitie geen sprake meer van een meritocratie.

Wat in ieder geval kraakhelder is, is dat er afscheid moet worden genomen van de retoriek van het opklimmen, die mensen met een lage sociaaleconomische status impliciet reduceert tot 'losers'. Deze retoriek zit verscholen in het narratief van de Nederlandse belofte, die we terzijde zouden moeten schuiven. Streven naar kansengelijkheid is de moeite waard omdat het inherent rechtvaardig is, niet omdat je met gelijke kansen zover kunt opklimmen als je inzet en talenten al dan niet toelaten. ●

Xander Prijs
 is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting. Hij doet onderzoek naar de verzorgingsstaat en de meritocratie.

Auteurs

Sanne Akerboom is universitair docent Recht en Governance van de Energietransitie aan de Universiteit Utrecht en directeur van het Sustainable Industry Lab.

Marcel Beukeboom is permanent vertegenwoordiger van het Koninkrijk der Nederlanden bij de Voedsel- en Landbouworganisatie van de Verenigde Naties (FAO).

Daniël Boomsma is speechschrijver voor een ministerie en redactielid van *Idee*.

Raoul Boucke is Tweede Kamerlid namens D66 en woordvoerder klimaat en energie namens de D66-fractie.

Laura Burgers is schrijver, jurist en universitair docent aan de rechtenfaculteit van de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast is zij expert binnen het VN-programma *Harmony with Nature*.

Duane van Diest is manager public affairs bij The Coca-Cola Company en redactielid van *Idee*.

Adriaan van Dis is schrijver, journalist en presentator. Zijn laatste roman *Klifi. Woede in de republiek Nederland* verscheen dit voorjaar bij uitgeverij Atlas Contact.

Aoife Fleming is jongerenvertegenwoordiger Duurzame Ontwikkeling van de Verenigde Naties (VN). Daarnaast studeert zij rechten aan de Universiteit Leiden.

Bart Frijns is hoogleraar Finance aan de Open Universiteit.

Afke Groen is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting en hoofdredacteur van *Idee*.

Hoba Gull is International Officer bij D66 Internationaal en redactielid van *Idee*.

Cécile Insinger is freelance redacteur, beëdigd vertaler Engels en redactielid van *Idee*.

Njeri Kabeberi is mensenrechtenactiviste en directeur van Chapter Four, een trainingstraject voor jonge lokale leiders in Kenia.

Ewout Klei is historicus, journalist en auteur.

Niko Koffeman is voorzitter van de Nicolaas G. Pierson Foundation, het wetenschappelijk bureau van de Partij voor de Dieren. Daarnaast is hij fractievoorzitter van de PvdD in de Eerste Kamer.

David Kuijper is manager Public Investment and Blended Finance bij de Nederlandse Financieringsmaatschappij voor Ontwikkelingslanden (FMO). Daarnaast is hij lid van de redactieraad van *Idee*.

Carla Moonen is bestuursvoorzitter van de brancheorganisatie Koninklijke NLIingenieurs en Eerste Kamerlid namens D66.

Dorine van Norren is verbonden aan het Van Vollenhoven Instituut voor Recht, Bestuur en Samenleving van de Universiteit Leiden. Daarnaast is zij kunstenaar en strategisch beleidsadviseur bij het ministerie van Buitenlandse Zaken.

Xander Prijs is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Reint Jan Renes is lector Psychologie voor een Duurzame Stad aan de Hogeschool van Amsterdam.

Joost Röselaers is remonstrants predikant en voormalig hoofdredacteur van *Idee*.

Susanne Sleehoff is Innovation Archeologist aan de TU Delft.

Hans Stegeman is econoom en hoofd Research and Investment Strategy bij Triodos Investment Management. Daarnaast is hij columnist van *Het Financieele Dagblad*.

Pepijn Vloemans is jurist, filosoof, schrijver en oprichter van *De Optimist*.

idee

redactie

Afke Groen
(hoofdredacteur)
Milan Assies
Daniël Boomsma
Duane van Diest
Hoba Gull
Cécile Insinger
Anne-Lotte Masson

eindredactie

Jessica Hoogenboom

redactieraad

Han Polman
(voorzitter)
Sabine Verschoor
(vicevoorzitter)
Peter van den Besselaar
Ellen Bijsterbosch
Han Entzinger
Mendeltje van Keulen
David Kuijper

aan dit nummer werkten mee

Sanne Akerboom
Marcel Beukeboom
Daniël Boomsma
Raoul Boucke
Laura Burgers
Adriaan van Dis
Aoife Fleming
Bart Frijns
Njeri Kabeberi
Ewout Klei
Niko Koffeman
Rik Leemans
Carla Moonen
Dorine van Norren
Xander Prijs
Reint Jan Renes
Joost Röselaers
Susanne Sleenhoff
Hans Stegeman
Pepijn Vloemans

N°214

jaargang 42, nummer 3
oktober 2021

Idee verschijnt 4x per jaar
ISSN 0927-2518

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Lange Houtstraat 11
2511 CV Den Haag
telefoon 070 356 60 66

idee@d66.nl

mrhansvanmierlostichting.nl

abonnementen

Idee verschijnt 4x per jaar
Jaarabonnement €36,—
Studenten-abonnement €21,—
Tablet-abonnement €21,—
*Voor reguliere abonnees is het
tablet-abonnement gratis*

Het abonnement gaat per
direct in. Er geldt een opzeg-
termijn van 1 maand.
Losse nummers op aanvraag.

lezersbijdrage

Lezersbijdragen zijn welkom.
Inlichtingen over voorwaarden
en redactiebeleid kunt u
opvragen bij de redactie.
idee@d66.nl

fotografie

Herman Wouters

ontwerp

Wilmar Grossouw

druk

Drukkerij van Deventer

Mag het een beetje minder?

‘Het is een rotmaatregel, niemand vindt het leuk’, zo kondigde premier Rutte twee jaar geleden de verlaging van de maximumsnelheid van 130 naar 100 kilometer per uur aan. Verbaasd vroeg ik me af over wie hij het had. Hoezo ‘niemand’? De maatregel vermindert niet alleen de uitstoot van stikstofdioxide, maar zorgt ook voor minder ongelukken en een schonere lucht. Is dat niet precies waar de overheid voor is?

In theorie zou de overheid iedere dag vol elan bezig moeten zijn met maatregelen die Nederland leefbaar en toekomstbestendig maken. Maar de praktijk is anders. Veel beleidsmakers – landelijk en lokaal – vinden het lastig maatregelen door te voeren die overduidelijk goed zijn voor de samenleving, maar tornen aan het gevoel van individuele keuzevrijheid. Maatregelen die suggereren dat iets niet meer mag, zorgen nu eenmaal voor weerstand. ‘Hoezo mogen we ineens niet meer 130 rijden?’

Maar als de overheid het Klimaatakkoord van Parijs serieus neemt, moet het urgentie uitdragen en burgers en de industrie medeverantwoordelijk maken voor het terugdringen van de CO₂-uitstoot. En ja, dat houdt in dat niet alles meer kan. ‘Alles een beetje minder bij iedereen’ is daarbij een uitstekende vuistregel. Minder vlees, minder vliegen, korter douchen en de verwarming iets lager. Keuzes die op zichzelf weinig effect hebben, maar krachtig zijn wanneer iedereen meedoet. Huishoudens zijn immers gezamenlijk verantwoordelijk voor bijna 75 procent van de wereldwijde CO₂-uitstoot. De kracht zit ‘m dan ook in het collectief. Of zoals we het afgelopen

anderhalf jaar leerden: #AlleenSamen. Als de urgentie gevoeld wordt en de overheid de regie pakt, werken de meeste mensen graag mee.

Uit recent onderzoek blijkt echter ook dat mensen in het zoeken naar oplossingen standaard de neiging hebben iets toe te voegen in plaats van weg te halen. Minder is synoniem voor slechter en meer wordt vaak verward met beter. Dat het adagio *the bigger the better* vrij hardnekkig is, zien we op veel terreinen terug – ook bij de overheid en de industrie. Denk aan extra wegen om files op te lossen en overvolle supermarkten om klanten lekker veel keuze te geven. En hoewel inmiddels bekend is dat *less is more*-strategieën als budgetteren, reguleren en beprijsen heel effectief zijn in het realiseren van klimaatvriendelijk gedrag, houden overheden nog steeds gretig vast aan vrijblijvende verleidingstactieken (‘we doen een campagne!’) en goedbedoelde subsidietrajecten (‘we geven bedrijven innovatievouchers!’). Ook de industrie produceert liever een duurzaam alternatief dan dat ze het bestaande aanbod reduceert.

Als het ons allemaal eindelijk gaat lukken de neiging tot ‘meer’ te onderdrukken, groei niet langer als de heilige graal te beschouwen en de (meestal superieure) optie ‘minder’ vaker te omarmen, krijgen we het mogelijk voor elkaar een duurzame samenleving te creëren.

Ik kijk nu al uit naar de persconferentie waarin onze minister-president vol optimisme aankondigt dat we minder gaan consumeren en meer gaan genieten. ‘Het is een topmaatregel, iedereen vindt het leuk.’

Reint Jan Renes

is lector Psychologie voor een Duurzame Stad aan de Hogeschool van Amsterdam

idee

VER

Nº 215
december 2021

Rebecca Gomperts
'Niemand durft meer
risico's te nemen'

ZET

Kiza Magendane
Lessen trekken
uit het Woonprotest

Diana Moukalled
over onafhankelijke
journalistiek in het
Midden-Oosten

Verdieping voor onderweg? Luister naar Appèl!

Appèl is de tweewekelijkse podcast van de Mr. Hans van Mierlo Stichting. Een podcast waarin we op zoek gaan naar vernieuwende oplossingen voor politieke en maatschappelijke vraagstukken vanuit een sociaal-liberaal perspectief.

De afgelopen tijd spraken we onder meer met Nationale Ombudsman Reinier van Zutphen over **ongekend onrecht** en verscheurd vertrouwen: hoe maakt de overheid het weer goed met de burger? Met onderzoeker Dorine van Norren spraken we over wat we kunnen leren van – letterlijk – grensverleggend denken over **klimaatverandering**; met politiek filosoof Josette Daemen over **ideologie in de gemeenteraad**; met CBS-econoom Peter Hein van Mulligen over het **deeltijd dilemma** op de arbeidsmarkt; en met hoogleraar mensenrechten Barbara Oomen over de staat van de **rechtsstaat**.

Je vindt Appèl via je favoriete podcast-app. Nooit meer een aflevering missen? Abonneer je op Appèl en krijg een melding wanneer een nieuwe aflevering beschikbaar is.

Appèl Podcast

Beluister op je favoriete podcast-app!

VERZET

Over de hele wereld komen mensen in verzet om te strijden voor een rechtvaardiger en democratischer bestaan. In Irak eist de *Tishreen* ('oktober') beweging al jaren grote economische, sociale en politieke hervormingen van een corrupte politieke elite. In Hongarije organiseerden de oppositiepartijen voorverkiezingen om komend jaar een gezamenlijke kandidaat te kunnen presenteren tegenover het *Fidesz* van Viktor Orbán. In Bangladesh, waar het autoritaire regime de wegen voor protest steeds verder afsluit, blijven mensen zich uitspreken, terwijl ze hun woorden zorgvuldiger moeten kiezen.

In deze *Idee* lichten we een aantal plaatsen uit waar verzet en macht botsen. Gewoontegetrouw is de laatste *Idee* van het jaar een internationale editie, waarbij het geografisch zwaartepunt in het Midden-Oosten en Noord-Afrika (MENA) ligt. Ongeveer de helft van de artikelen is daarom in het Engels, van de hand van denkers en activisten van binnen en buiten de MENA-regio. Zij reflecteren op strategieën van verzet, waaronder burgerschapsvorming, de inzet van sociale media en straatprotesten.

Wat maakt verzet legitiem en urgent? Op die vraag geeft Diana Moukalled – toonaangevend journalist uit Libanon en medeoprichter van het onafhankelijke mediaplatform *Daraj* – een tweeledig antwoord in haar interview met *Idee*. Enerzijds draait haar verzet om rechtvaardigheid: 'Ik ben één van de Libanezen die hun spaargeld is kwijtgeraakt toen het bankensysteem omviel in 2019. Ik ben één van hen die werden getroffen door de explosie in Beiroet.

De enige manier waarop ik op dit onrecht kan reageren, is door mijn werk te blijven doen.' Anderzijds draait haar verzet om een streven naar een samenleving waarin verschillende sociale en culturele groepen gezien worden: 'Tussen de twee uitersten [*die de mainstream media vertolken, red.*] zijn er zoveel andere stemmen en verhalen die niet worden gehoord.'

Dat biedt ook inspiratie voor sociaal-liberalen in Nederland. Het *Appèl* van het Initiatiefcomité D'66 was een pleidooi voor debat en onenigheid in een tijd waarin de spelregels de politiek 'gelijkvormig' hadden gemaakt. 55 jaar na dato maakt D66 ontegenzeggelijk deel uit van de gevestigde politieke orde. Hoe kom je vanuit die positie in verzet tegen onrechtvaardigheid? Rebecca Gomperts, activist voor vrouwenrechten en abortus, is kritisch op D66 in gesprek met *Idee*. Ze waarschuwt de jonge generatie om scherp te blijven. 'Er is een soort mentaliteit dat alles moet worden vastgelegd in regels. Hou daarmee op. Bij elke wet moet je je afvragen: wat is nou eigenlijk de meerwaarde hiervan?'

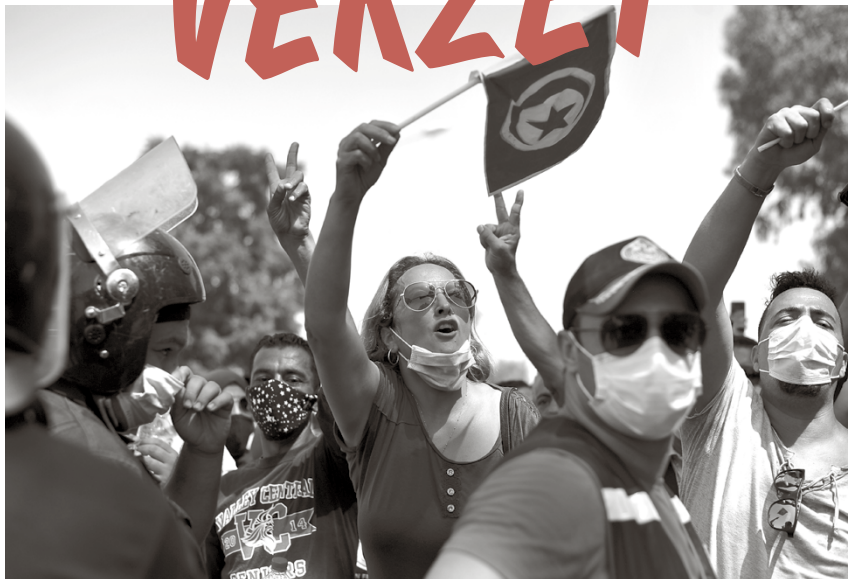
En hoe waarborg je vanuit die positie de ruimte voor verscheidenheid, ook en vooral wanneer je het fundamenteel met elkaar oneens bent? De coronapandemie is misschien wel een lakmoesproef voor de liberalen. Hoe bied je ruimte voor botsende perspectieven en conflict, zonder dat je daarbij mensen uitsluit? En hoe kom je in verzet tegen zowel het technocratische als het populistische denken, die beide suggereren dat er maar één juist antwoord is op maatschappelijke vragen?

Afke Groen
hoofdredacteur *Idee*
afke.groen@d66.nl

thema

VERZET

36
Meghna Guhathakurta
'It's important to believe in your own cultural legacy'
interview

06
Rebecca Gomperts
'Er zal echt een systeemverandering moeten komen'
interview

52
Diana Moukalled
Onafhankelijke journalistiek in het Midden-Oosten
interview

74
Mediterranean mobilization
Building a common Mediterranean space of rights and citizenship
door **Gianluca Solera**

Verzet in Nederland

06 'Er zal echt een systeemverandering moeten komen'

interview **Rebecca Gomperts**

13 Verzet: De paradox van het sociaal-liberalisme

column **Sander van der Kraan**

16 Mijn kleur zegt niets over mijn Nederlanderschap

door **Mpanzu Bamenga**

22 Klasse-overstijgend bondgenootschap als voorwaarde voor een effectieve strijd

column **Kiza Magendane**

25 'Een democratie kan niet zonder vreedzaam georganiseerd verzet'

dubbelinterview **Shermin Amiri & Araz Abbas**

Verzet wereldwijd

36 'It is important to believe in your own cultural legacy'

interview **Meghna Guhathakurta**

42 The Polish freedom gene

door **Milosz Hodun**

47 The Hungarian opposition attempting to take down Viktor Orbán

door **Rudolf Berkes**

Verzet in het Midden-Oosten en Noord-Afrika

52 'We are trying to revolt against the model of the mainstream media in the Arab world'

interview **Diana Moukalled**

58 The internet in authoritarian regimes

door **Babak RezaeeDaryakenari**

62 On resistance in Lebanon

door **Tracy Nehme**

66 Disenchantment, resistance and democratic decline in Tunisia

door **Kevin Koehler**

71 Climate activism in Iraq

column **Maha Yassin**

74 Building a common Mediterranean space of rights and citizenship

door **Gianluca Solera**

Buiten het thema

32 Hannah Arendt & Isaiah Berlin: de suggestie van een intellectuele twist

Boekrecensie **Thijs Kleinpaste**

80 Havel als spiegel voor de liberale uitdaging: Van negatieve vrijheid naar een positief samenlevingsideaal

door **Jozef Waanders**

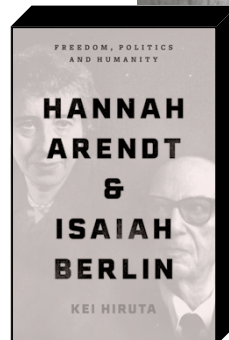
85 Over de fragiele fundamenten van de liberale democratie

Boekrecensie **Martijn Visser**

92 Het stilzwijgen doorbreken

Column **Jasper Zuure**

© Karel Cudlin / Knihovna Václava Havela

80
Václav Havel
als spiegel
voor de liberale
uitdaging

door **Jozef Waanders**

32
**Hannah Arendt
& Isaiah Berlin**
De suggestie van een
intellectuele twist

Boekrecensie **Thijs Kleinpaste**

**Mr. HANS
VAN
MIERLO
STICHTING**

Rebecca Gomperts is arts en oprichter van Women on Waves – ook wel bekend als ‘de abortusboot’ – en Women on Web. Sociaal onrecht is haar drijfveer, al haar leven lang. Ze constateert dat in verzet komen in deze tijd van regelgeving en protocollen veel moeilijker is dan voorheen. ‘Niemand durft meer risico’s te nemen, terwijl tolerantie voor risico’s ontzettend belangrijk is. Risico’s brengen dingen in beweging, maken dingen mogelijk.’

Interview door Anne-Lotte Masson & Afke Groen

interview Rebecca Gomperts

Rebecca Gomperts is arts en oprichter van Women on Waves en Women on Web. Ze won diverse prijzen voor haar baanbrekende werk, waaronder de eerste Els Borst Oeuvreprijs. Dit najaar maakte de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) bekend dat de Aletta Jacobsprijs 2022 aan Gomperts zal worden uitgereikt.

‘Er zal echt een systeemverandering moeten komen’

Het thema van deze Idee is ‘verzet’. In deze tijd zien we op allerlei vlakken een botsing tussen activistische bewegingen en bestaande systemen: Black Lives Matter, de schoolstakingen voor het klimaat en wereldwijd verzet tegen strengere abortuswetgevingen. Wat betekent ‘verzet’ voor jou?

‘Ik zie eigenlijk helemaal niet dat ik me verzet. Het werk dat ik doe, draait juist heel erg om het gebruik van bestaande systemen: dingen veranderen door *loopholes* te vinden. Ik gebruik de regels om iets te kunnen doen waarvan het niet de bedoeling was dat het mocht. Als je kijkt naar de campagnes die we hebben gevoerd in verschillende landen, zit er wel een zekere vorm van activisme in: dat je iets doet tegen een bepaald onrecht, tegen sociale ongelijkheid. Dat maak je zichtbaar en daar probeer je iets aan te doen. Women on Waves en Women on Web zijn daar zo effectief in geweest, omdat het niet alleen maar gaat over spandoeken maar om het bedenken van een systeem waardoor je ook direct hulpverlening kan geven. Zo koppel je activisme en hulpverlening. Dat is denk ik de meest effectieve vorm die leidt tot maatschappelijke verandering.’

Om welk onrecht gaat het je dan? ‘Het is denk ik sociale ongelijkheid. Sociale ongelijkheid gaat er voor mij over dat iedereen dezelfde kansen moeten hebben. Dat iemand niet minder mogelijkheden heeft omdat

Foto: Herman Wouters

1 | Ze werkte eerder bij Greenpeace als scheepsarts en milieuactivist op de Rainbow Warrior II.

‘De afgelopen vijftien jaar is de controle op het internet ontzettend vergroot, zeker ook sinds de aanslagen van 9/11. We hebben veel last van censuur’

Rebecca Gomperts op de ‘abortusboot’ bij aankomst in Spanje. Still uit de documentaire *Vessel* van Diana Whitten uit 2014.

‘Iemand arm is of geen toegang heeft tot informatie. Met abortus is dat natuurlijk heel erg het geval. In de geschiedenis zijn het altijd de mensen met geld geweest die de hulp kunnen krijgen die ze nodig hebben. Ja, sociaal onrecht is het toch wel.’

Vormt dat ook de drijfveer voor het werk dat je doet? ‘Als sinds ik heel klein ben, wil ik bijdragen aan een betere wereld. Dat heeft de vorm gekregen van met name vrouwenrechten en abortus. Dat is een concreet probleem.’ Gomperts wijst op de vorige editie van *Idee* over klimaat die we hebben meegenomen. ‘Het klimaat vind ik bijvoorbeeld echt ontzettend belangrijk, maar het is zo groot. Je kan zelf klein beginnen met je leven aanpassen, maar de impact buiten jezelf blijft niet zo zichtbaar. Met abortushulpverlening is de impact veel directer. Er is iemand met een probleem en dat kun je oplossen.’

En door de internationale netwerken kan dat zich ook als een soort olievlék uitbreiden. ‘Ja, als je de juiste systemen opzet. Maar dat lukt niet overal. In Brazilië houdt de douane alle pakketten tegen. En in Spanje is onze website geblokkeerd. Wij zijn begonnen toen het internet al wel bestond, maar nog niet zo ver ontwikkeld was. De afgelopen vijftien jaar is de controle op het internet ontzettend vergroot, zeker ook sinds de aanslagen van 9/11. We hebben veel last van censuur, via Facebook of Google. Ook postpakketten worden gescand. De controle op wat mensen doen is gigantisch groot geworden. Een abortus door een pilletje thuis onttrekt daaraan: je kunt het achteraf nooit aantonen.’

Als er zoveel weerstand en controle is, in hoeverre heb je dan bepaalde successen of mijlpalen nodig om door te kunnen blijven gaan?

'Ik denk dat juist tegenslag je dwingt om andere oplossingen te vinden. Dan kom je bij nieuwe ideeën uit. Soms weet je pas achteraf wat het effect is geweest; op het moment zelf is dat niet direct duidelijk.'

Gomperts vertelt over de campagne die Women on Waves in Portugal voerde in 2004. Vlak voor de Portugese wateren werd hun boot gestopt door oorlogsschepen. De rechtszaak hierover won de organisatie niet. Toch heeft dat moment een kentering veroorzaakt, zegt ze. Gomperts verscheen op de Portugese televisie, waar ze – voor het eerst in de geschiedenis – live vertelde hoe vrouwen zelf abortus kunnen doen met een medicijn dat vrij verkrijgbaar is. Het resulteerde onder meer in een nieuwe campagne in Zuid-Amerika, waar Women on Waves vrouwenorganisaties opleidde om (legale) telefonische *hotlines* op te zetten, waardoor vrouwen informatie kunnen krijgen over het gebruik van medicatie om zelf een abortus te doen. 'Tot die tijd waren de vrouwenorganisaties vooral aan het demonstreren, als ze dat al deden. Plotseling hadden ze iets in handen wat ze ook direct konden gebruiken. Dat geeft enorme empowerment. Kortom, als we niet waren tegengehouden in Portugal, dan hadden we al die trainingen niet gegeven en tactieken niet doorgegeven. Maar dat wisten we ook pas twee jaar later.'²

Weerstand tegen jullie komst heeft eigenlijk een enorme beweging in gang gezet. 'Dat is denk ik überhaupt zo met Women on Waves. De eerste keer dat ik werd geïnterviewd over de abortusboot, in 1999, vroeg de journalist een reactie aan de toenmalig minister van ontwikkelingssamenwerking. Haar sympathie voor het plan leidde tot Kamervragen en dat belandde weer in de internationale pers. Uiteindelijk wilde de bisschop van Malta mij de toegang tot het eiland ontzeggen, terwijl er niet eens plannen waren om daarheen te gaan. Al die weerstand heeft juist laten zien hoe ontzettend krachtig het idee was. Tegenstand heeft het project voortgestuwd.'

Wat zijn daarin andere cruciale momenten geweest? Lachend: 'De enige reden dat ik dit interview wil geven, is omdat ik Els Borst eeuwig dankbaar ben!'. Dan, serieus: 'Het laatste Kamerdebat van Els Borst ging over Women on Waves.³ Zij heeft toen een brief gestuurd dat wij binnen de bestaande regelgeving konden handelen. Dat is niet vanzelfsprekend voor een politicus. Ook al hadden – en hebben – wij gelijk, juridisch gezien; als zij dat niet had gedaan was het voor ons heel moeilijk geweest om een volgende campagne te organiseren. Ik stond op de schouders van de 'wij vrouwen eisen'-beweging. Die hebben de lobby voor ons opgezet, onder andere met connecties via D66. Wat wij doen ontstaat niet zomaar: er gaan altijd generaties aan vooraf die het mogelijk maken.'

'Ik denk dat juist tegenslag je dwingt om andere oplossingen te vinden. Dan kom je bij nieuwe ideeën uit'

² | Deze strijd werd verfilmd in de internationaal bekroonde documentaire *Vessel* (2014) van Diana Whitten: vesselthefilm.com

³ | Op de laatste dag dat zij als demissionair minister van Volksgezondheid werkzaam was (1 juli 2002), heeft Els Borst nogmaals bevestigd dat Women on Waves legaal de overtijdbehandeling aan boord van een schip mag uitvoeren. Ondanks verschillende pogingen in de politiek dit te veranderen, is dit is nog steeds het geval.

‘De straat op gaan had vroeger misschien zin, maar tegenwoordig is het ook een manier om mensen onmondig te maken’

In een interview met *de Volkskrant* in september 2020 zei je: ‘Ik moet constateren dat de vrouwenbeweging in Nederland zich er de laatste tien jaar niet druk over heeft gemaakt’. Dat ging over de abortuspraktijk in Nederland, die achterloopt in internationaal perspectief. ‘Ik moet zeggen dat dat nu wel is veranderd. Maar het blijft zo ongelofelijk moeilijk in de politiek. De christelijke partijen blokkeren alles al heel lang. Abortus is een onderwerp dat weliswaar af en toe terugkomt, maar nooit op de manier die nodig is. Dat is frustrerend. D66 wil nu iets aan de vijf dagen bedenktijd doen, maar dat gaat niet ver genoeg. Hoe kun je als land nou nog steeds accepteren dat abortus in het strafrecht staat? Ik ben

bang dat dat nu weer wordt uit onderhandeld. Er is wel een meerderheid in de Kamer die de abortuspijl bij de huisarts beschikbaar wil maken en die van de bedenktijd af wil, maar het belang van decriminaliseren begrijpen mensen nog niet helemaal.’

Zouden Nederlandse vrouwen zich meer activistisch moeten opstellen en de straat op moeten gaan? ‘De straat op gaan had vroeger misschien zin, maar tegenwoordig is het ook een manier om mensen onmondig te maken. Je bent de straat op gegaan, je hebt je *post* op Facebook gezet, je hebt de petitie ondertekend en voor de rest gaat alles weer door. Dat is een heel effectieve manier geworden om niets te hoeven doen. We zijn beland in een systeem waarin alles zo overgeprotocolleerd is dat je niets meer kunt doen. Er is geen menselijke maat meer. Dat blijkt ook uit het grootste schandaal van de afgelopen tijd – de toeslagenaffaire. Ik denk dat het grootste project van politieke partijen is om dat systeem opnieuw te ontwikkelen en uit te gaan van vertrouwen. Er zullen zeker mensen zijn die daar misbruik van maken. Maar de systemen die zijn opgetuigd om misbruik te controleren, zijn veel duurder dan incalculeren dat er af en toe mensen zijn die dingen doen die niet volgens de wet zijn. Zo geeft Women on Web vrouwen gratis hulp als zij dat niet kunnen betalen, maar we gaan ze niet vragen om hun bankrekening te laten zien.’

Ze is even stil, en vervolgt dan: ‘De afgelopen twintig jaar heb ik gezien dat Women on Waves nooit mogelijk was geweest in deze tijd. Het was er niet doorheen gekomen. Niemand durft meer risico’s te nemen, terwijl tolerantie voor risico’s ontzettend belangrijk is bij wat je doet. De risico’s die ik heb genomen; die brachten dingen in beweging, maakten dingen mogelijk.’

Zeg je eigenlijk dat risicomijding mensen beperkt om in verzet te komen?

'Ja, absoluut! Alleen door dingen te doen die fout kunnen gaan, kun je dingen veranderen, ontstaan nieuwe ideeën en nieuwe praktijk. Medische vooruitgang is ook ontstaan door risico's. De anticonceptiepil was nooit op de markt gekomen als die nu was ontwikkeld, met deze bijwerkingen: trombose, verhoogd risico op borstkanker, gelinkt aan depressie. Wij proberen nu een voorbehoedsmiddel te ontwikkelen, maar we lopen ertegenaan dat we écht moeten bewijzen dat het geen bijwerkingen kan hebben. In retrospectief zouden met de regelgeving en protocollen van nu heel veel dingen niet mogelijk zijn geweest.'

In een lezing bij Studium Generale in Maastricht zei je: 'het gaat niet over abortus, maar over controle over vrouwen, en vooral over arme vrouwen. Ik denk dat het gaat over kapitalisme, meer dan over vrouwen'. Wat bedoelde je daarmee?

'Dat is een bekende feministisch-marxistische theorie: vrouwen zijn productiemiddelen. Dat zie je ook nu in Polen, Rusland en Texas, maar vooral ook in China. Overall waar de economie wordt gedreven door mensen. Het zijn grote overkoepelende thema's: intolerantie voor risico, vrouwen als productiemiddelen. Voor mij wisselt het steeds tussen het grote geheel en dan weer terug naar de basis. Uiteindelijk is het voor mij heel fijn om iemand gewoon te kunnen helpen. Bijvoorbeeld als ik hier iemand tegenkom die geen papieren heeft, die in de opvang of op straat woont en zwanger is geraakt omdat ze verkracht is en die zeshonderd euro bij een abortuskliniek zou moeten betalen.'

'De anticonceptiepil was nooit op de markt gekomen als die nu was ontwikkeld, met deze bijwerkingen: trombose, verhoogd risico op borstkanker, gelinkt aan depressie'

‘D66 heeft de wet ondersteund waarbij vrouwen bij de burgerlijke stand kunnen aangeven dat ze een miskraam hebben gehad vanaf het moment van conceptie. Daar zijn jullie echt de fout in gegaan’

Anne-Lotte Masson
is projectleider
bij Erasmus MC
in Rotterdam en
redactielid van *Idee*.

Afke Groen
is wetenschappelijk
medewerker bij de
Mr. Hans van Mierlo
Stichting en hoofd-
redacteur van *Idee*.

Toevallig spreken we elkaar in een week waarin anti-abortusorganisaties campagne voeren. Het internet biedt daarbij veel ruimte om informatie te verspreiden. Dat geldt voor Women on Web, maar zeker ook voor de anti-abortuslobby. Hoe kijk je daarnaar? ‘Ze zijn er beter in, want ze hebben meer geld. Stichting Siriz [*onderdeel van de anti-abortuslobby, red.*] krijgt meer geld dan Fiom [*stichting met een neutraal oogmerk, red.*], terwijl het Fiom veel meer vrouwen helpt. Siriz heeft aan greenwashing gedaan; eigenlijk is het gewoon de Vereniging ter Bescherming van het Ongeboren Kind. SGP, ChristenUnie en CDA hebben ervoor gezorgd dat ze officieel toegang hebben gehad tot de subsidiepot, terwijl ze geen neutrale voorlichting geven. Dan zit je als Nederland echt helemaal fout.’

Welke rol zie je daarin voor een partij als D66? ‘D66 heeft de wet ondersteund waarbij vrouwen bij de burgerlijke stand kunnen aangeven dat ze een miskraam hebben gehad vanaf het moment van conceptie. Daar zijn jullie echt de fout in gegaan. Het is normale menselijke emotie, verdriet – en dat moet het ook zijn. Maar je moet dat niet gaan formaliseren in een wet die persoonlijke rechten of een persoonlijkheid toekent aan een foetus. Dan speel je de anti-abortusbeweging in de kaart, door te impliceren dat er vanaf de verwekking sprake is van een mens met rechten. Ik kan me voorstellen dat een miskraam of geboorte met 26 weken, met levensvatbaarheid, een plek heeft in het recht. Daar kun je nog over discussiëren. Maar er is nu geen ondergrens. Dan ben je gewoon niet scherp geweest. Het is een soort mentaliteit dat alles moet worden vastgelegd in regels. Hou daarmee op en laat dingen zijn. Deze wetgeving leidt niet tot meer rechtvaardigheid of tot een betere samenleving. Dat is ook iets waar je als jonge generatie op moet letten. Bij elke wet moet je je afvragen: wat is nou eigenlijk de meerwaarde hiervan? Het erkennen van het verdriet van mensen is geen reden voor wet- en regelgeving. Regelgeving is er om te zorgen dat mensen binnen de maatschappij op een manier met elkaar kunnen omgaan die niet tot veel conflict leidt, waardoor mensen naast elkaar kunnen leven. Er zal echt een systeemverandering moeten komen; vanaf de basis moeten dingen worden veranderd.’ ●

VERZET

De paradox van het sociaal-liberalisme

Door Sander van der Kraan

Het sociaal-liberale ideaal vergt nauwlettende, actieve burgerparticipatie en het nodige verzet wanneer dingen in de soep dreigen te lopen

Het sociaal-liberalisme veronderstelt van oudsher verzet. In een systeem waarin de parlementaire democratie de belangen van de bevolking vertegenwoordigt tegenover private economische machten, is verzet van een mondig bevolking nodig om sociaal-liberale waarden te waarborgen. Als burger in een sociaal-liberaal land gebruik ik mijn vrijheden om me in te zetten voor gelijke kansen en individuele vrijheden. Voor mijzelf en voor anderen. Ik gebruik mijn stem om vertegenwoordigers aan te wijzen die voor die belangen strijden. En als zij dat dreigen te verkwanzelen, heb ik de mogelijkheid om in verzet te komen om de waarden waar ik aan hecht – vrijheid, democratie en gelijkwaardigheid – in ere te herstellen. Het sociaal-liberale ideaal vergt zulke nauwlettende, actieve burgerparticipatie en het nodige verzet wanneer dingen in de soep dreigen te lopen.

Maar waar komt zulk verzet vandaan? Hoe ontstaat een verzetsbeweging die voldoende mensen mobiliseert om het systeem te corrigeren om het sociaal-liberale ideaal na te streven? Daarvoor moet er onvrede onder burgers zijn; zodanig dat zij niet meer het vertrouwen hebben dat de gangbare politieke weg de juiste is. En waarbij een collectieve schreeuw om onmiddellijke verandering de enige optie lijkt om de situatie te verbeteren – of tenminste te veranderen. De belangrijkste kern van verzet is dan ook collectiviteit. Het afreageren van frustratie op een systemisch probleem kan alleen gebeuren als het gevoel ontstaat dat een bepaald probleem niet aan mij als individu ligt, maar aan het systeem waarin we ons bewegen. Pas als ik besef dat ik geen betaalbare woning kan krijgen, niet door mijn eigen schuld maar door een systeem dat rijke bezitters dient, kom ik in verzet.

Het sprookje van het individu

Een cruciale voorwaarde voor verzet is dus dat het een collectief probleem adresseert, en men zou kunnen stellen dat collectiviteit maar één groot obstakel heeft: een overmatige focus op het individu. Alleen door het systeem als oorzaak van het probleem te erkennen, kunnen er oplossingen worden gezocht in de manier waarop we ons systeem hebben georganiseerd. Maar zolang we vastzitten in een dogmatische focus op wat het individu kan en moet, blijven we tevergeefs naar onszelf kijken en komen we nooit collectief in actie. Het enige waar het toe leidt is een volkomen nutteloos, persoonlijk schuldgevoel.

Precies dat obstakel, die dogmatische focus op het individu, is het uiteindelijke resultaat van liberaal gedachtegoed. Het sociaal-liberalisme van de 21e eeuw is vastgelopen in een ideologie die niet meer streeft naar individuele vrijheid en zelfbeschikking, maar claimt dat al te hebben bereikt in de vorm van het huidige kapitalistische systeem. Het voorwendsel is dat binnen deze liberaal-kapitalistische orde iedereen al de mogelijkheid heeft om er iets van te maken. In onze samenleving maak je je geluk zelf, dat is jouw Nederlandse belofte. Het is dus logischerwijs je eigen schuld als dat niet lukt, bijvoorbeeld als je geen betaalbaar dak boven je hoofd kunt krijgen.

Precies dat obstakel, die dogmatische focus op het individu, is het uiteindelijke resultaat van liberaal gedachtegoed

Het sprookje van het individu als enige auteur van zijn eigen leven is nodig om de huidige politieke orde in stand te houden. Het alternatief – de collectieve benadering – betekent immers dat men in verzet zou komen tegen die orde. En het valt binnen de natuur van een establishment om dat koste wat kost te voorkomen. Collectiviteit, of collectief denken, is in die zin de vijand van alles wat gevestigd is, inclusief de liberaal-kapitalistische orde die elke vezel van onze maatschappij beheerst – niet in de laatste plaats die van de politieke partijen die zichzelf profileren als (sociaal-) liberaal. Wanneer het dan voorvalt dat men wél erkent dat een probleem collectief en systemisch is, wordt dat vanuit de liberale hoek al snel afgedaan als pervers slachtofferschap in een poging de eigen verantwoordelijkheid van het individu te ontvluchten. Want hoe durf je andere mensen of machten de schuld te geven van jouw problemen, zonder daarbij naar jezelf te kijken?

Terugkeer naar collectiviteit en solidariteit

Er is dus sprake van een paradox die het sociaal-liberalisme dwarsboomt, of zelfs onmogelijk maakt: de ideologie die werkbaar zou zijn bij voorwaarde van burgerparticipatie en collectief verzet, stoot diezelfde voorwaarden categorisch af. Het hierboven beschreven ideaal is dan ook niet meer dan een utopie. In werkelijkheid is het sociaal-liberalisme gedoemd tot precies dat pad dat de partij die deze ideologie in Nederland vertegenwoordigt, heeft bewandeld: de pacificatie van D66 – de verzetspartij die verwerd tot machtspartij. D66 is de belichaming van de tegenstrijdigheid van het sociaal-liberalisme. Wat begon met collectief verzet en idealistisch streven, eindigde in de eenwording met een establishment dat neerkijkt op iedereen die het durft om het systeem de schuld te geven.

Dat betekent niet dat verandering en verzet onmogelijk zijn noch dat pacificatie onvermijdelijk is. Het vereist alleen een andere aanpak en een ander fundament. Om het originele, ideële streven van het sociaal-liberalisme daadwerkelijk voort te zetten, moet het zichzelf ontleden en ontmantelen: de beoogde waarden van individuele vrijheid, kansengelijkheid en echte democratie kunnen alleen gerealiseerd worden door te breken met de kapitalistische en individualistische kern van de ideologie, om zich vervolgens te keren tot collectiviteit en solidariteit. ●

De ideologie die werkbaar zou zijn bij voorwaarde van burgerparticipatie en collectief verzet, stoot diezelfde voorwaarden categorisch af

Sander van der Kraan

is een socialist, activist en (politiek) campagne-strateeg. Hij organiseerde het Woonprotest in Amsterdam.

Op 30 april 2018 postte ik via sociale media een bericht over mijn ervaring met etnisch profileren op Eindhoven Airport. Wat volgde, was herkenning door met name niet-witte mensen die hun eigen ervaringen begonnen te delen. Het was het begin van een maatschappelijke coalitie met één gezamenlijk doel: een einde maken aan etnisch profileren.

Door Mpanzu Bamenga

In verzet
tegen
etnisch
profiëren

Mijn kleur zegt niets over mijn Nederlandschap

Waar begon dit allemaal? In 2015 sprak ik met David Johns, directeur van het White House Initiative on Educational Excellence for African Americans. Hij vertelde mij welke lessen we kunnen trekken uit de *Yes We Can*-campagne van Barack Obama in het realiseren van een permanente beweging voor systeemverandering. 'Als je je visie wil verwezenlijken, moet je diverse mensen verbinden, informeren, inspireren en bewegen. Daarvoor is naast een top-down-beweging ook een bottom-up-beweging nodig met een specifieke doelstelling en aanpak.'

Inclusieve inspiratie

Dat was voor mij een eyeopener. Als beginnend gemeenteraadslid uit Eindhoven had ik nog onvoldoende beseft wat de kracht van een beweging kan zijn in het creëren van duurzame veranderingen. In de weken die volgden, sprak ik met verschillende experts en adviseurs, en kwam ik tot het idee om een netwerk op te zetten van mensen die zich binnen hun eigen omgeving willen inzetten voor een inclusieve samenleving. Met hulp van Lora Berg, ervaren diplomaat en medeoprichter van de Transatlantic Inclusion Leaders Network, maakte ik een plan. Niet veel later richtte ik samen met drie kennissen – Ahmed Larouz, Kamran Ullah en Mei Ling Liem – het Dutch Inclusion Leaders Network (Includers) op. In maart 2016 organiseerden we een eerste bijeenkomst met meer dan honderd inclusieve leiders uit verschillende landen.

De bijeenkomst leidde weer tot inspiratie bij anderen, onder meer in Italië. Daar werd ik in 2018 uitgenodigd om te spreken op het bijzondere bevrijdingsfestival op het eiland Ventotene, waar Mussolini zijn politieke tegenstanders gevangen hield en Altiero Spinelli zijn manifest voor een federaal Europa schreef. Ik sprak over mijn visie op vrijheid, respect voor mensenrechten en het verwelkomen van nieuwe Europeanen. Geïnspireerd kwam ik terug naar Nederland. In het vliegtuig dacht ik alvast vooruit, want kort daarna zou ik spreken op het Bevrijdingsfestival op 5 mei in Zwolle. Het thema was het belang van verzet tonen: onze vrijheden kunnen enkel van ons ontnomen worden als we niet opstaan wanneer ze in het geding komen.

Staande gehouden op Eindhoven Airport

Eenmaal geland op Eindhoven Airport werd ik staande gehouden door de Koninklijke Marechaussee (KMar). In eerste instantie dacht ik dat er iets aan de hand was: er was nogal veel marechaussee aanwezig nabij de in- en uitgang van het vliegveld. Maar afgaand op de non-verbale communicatie, kreeg ik de indruk dat ik als één van de weinige mensen werd onderworpen aan een extra controle: niet omdat er een concrete verdenking rustte op mijn persoon; wel omdat ik beschouwd werd als niet-Nederlander en als potentiële crimineel, (mede) vanwege mijn huidskleur. Dat gevoel werd versterkt door de antwoorden van de ambtenaar van de KMar op mijn vragen en door mijn waarneming dat ook andere donkere mensen staande gehouden werden.

Eenmaal geland op Eindhoven Airport werd ik staande gehouden door de Koninklijke Marechaussee (KMar)

Hoe pijnlijk en vernederend de ervaring ook was, het was niet de eerste keer. Toch was het deze keer anders. Ik dacht na over hoe stigmatiserend dit is en hoe negatief dit doorwerkt in de samenleving. In essentie gaat etnisch profileren over het gebrek aan respect voor de menselijke waardigheid van niet-witte mensen, die aan de grens benadeeld worden vanwege hun huidskleur en niet gelijkwaardig behandeld worden ten opzichte van witte mensen.

Ter plekke besloot ik om alles wat ik in de afgelopen jaren geleerd had over het realiseren van idealen toe te passen: ik ging in verzet tegen etnisch profileren door de KMar. Ik schreef over mijn ervaring op sociale media, wetende wat er op mij af zou kunnen komen. Mijn persoonlijke verhaal staat namelijk niet op zichzelf. Al jaren worden Nederlanders van kleur preventief staande gehouden. Al jaren wordt ons impliciet en soms expliciet verteld: jij bent verdacht, jij hoort hier niet thuis. Etnisch profileren is oneerlijk, kwaadaardig, pijnlijk en vernederend. Het tast de menselijke waardigheid aan. Het zit in onze systemen, organisaties, beleid en werkwijze. Het werkt stigmatiserend jegens bepaalde groepen burgers in de samenleving die dagelijks de gevolgen ervan ondervinden bij hun zoektocht naar een stageplek of een woning. Het laat divers talent onbenut en schaadt het vertrouwen in het gezag van de overheid.

Etnisch profileren kun je niet los zien van racisme, een systeem van benadeling van mensen gebaseerd op ras, huidskleur of (vermeende) afkomst. Het bestrijden van racisme gaat daarom niet alleen om menselijk (onbewust) gedrag, maar ook over het bestrijden van de systemen die ervoor kunnen zorgen dat mensen van een bepaalde kleur continu benadeeld worden.

Ter plekke besloot ik om alles wat ik in de afgelopen jaren geleerd had over het realiseren van idealen toe te passen: ik ging in verzet tegen etnisch profileren door de KMar

Een klacht tegen de KMar

In de periode na april 2018 ontstond een coalitie tegen etnisch profileren van mensenrechtenorganisaties en experts op alle relevante gebieden. D66-Kamerlid Salima Belhaj stelde Kamervragen. Uit de beantwoording van die vragen bleek weer dat uiterlijke kenmerken als etniciteit mede onderdeel zijn van risicoprofielen en selectiebeslissingen.

In juni 2018 diende ik een klacht in tegen de Koninklijke Marachaussee. Nadat de informele klachtenprocedure op weinig uitliep, koos ik ervoor om de klacht door te zetten in een formele procedure waarin een commissie van wijze mensen alle betrokkenen hoort. Het meest opvallende tijdens die zitting waren de selectiecriteria voor staandehouding: een snel lopend persoon, goed gekleed en van niet-Nederlandse afkomst. Maar hoe ziet een Nederlander eruit? Zoals de Nationale Ombudsman Renier van Zutphen later zou stellen: '[h]et is een idee-fixe dat Nederland wit is, en dat alleen witte mensen hier rechtmatig verblijven. Huidskleur zegt helemaal niets over nationaliteit. Het is onbehoorlijk om mensen te selecteren op basis van huidskleur, etniciteit, ras of geloof'.

Mijn klacht werd in februari 2019 gegrond verklaard, omdat onder meer de *schijn* van etnisch profileren niet vermeden was. Maar het beleid en

Home

Explore

Notifications

Messages

Bookmarks

Lists

Profile

More

Tweet

Thread

Mpanzu Bamenga @MpanzuBamenga

Mijn vliegtuig is net geland op Eindhoven's Airport. Ik was blij weer thuis te zijn. Totdat ik verwelkomd werd met regen en nog veel erger etnisch profileren.

Van de meer dan 150 passagiers zie ik enkel de zwarte passagiers die aangehouden worden, waaronder ik. Ik spreek de....

Translate Tweet

11:39 AM · Apr 30, 2018 from Eindhoven, Nederland · Twitter for iPhone

222 Retweets 58 Quote Tweets 348 Likes

Mpanzu Bamenga @MpanzuBamenga · Apr 30, 2018

Replying to @MpanzuBamenga

... Marechaussee aan, dat dit geen toeval is en hij bevestigt. Dit is inderdaad geen toeval, we moeten potentiële criminelen en terroristen aanhouden (en ik hoor het hem denken, en die zijn meestal zwart). Dit is wat de wet ons voorschrijft, geeft hij aan.

Zijn collega's...

2 16 59

Mpanzu Bamenga @MpanzuBamenga · Apr 30, 2018

... luisteren mee en ik vertel hem dat deze week in het teken staat van vrijheid, vanwege 70 jaar bestaan van de Universele Verklaring van de rechten van de mens, dodenherdenking en Bevrijdingsdag. Waarom herdenken wij en waarom vieren wij vrijheid als wij in onze dagelijkse...

1 16 65

Mpanzu Bamenga @MpanzuBamenga · Apr 30, 2018

...praktijk blijven accepteren dat mensen structureel uitgesloten worden, onrechtvaardig behandeld worden en vernederd worden, puur vanwege hun etniciteit. Wat betekent vrijheid als wij in onze dagelijkse praktijk er niet naar handelen? Er zit een limiet aan hoe onrechtvaardig...

1 14 68

Mpanzu Bamenga @MpanzuBamenga · Apr 30, 2018

... je mensen kunt blijven behandelen. Er zit een limiet aan het invechten in een samenleving waar je toebehoort en aan bijdraagt. Ik ben opgeleid om over deze zaken te spreken. Een ander ontbreekt wellicht deze vaardigheden en uit zijn frustratie en woede vanwege deze...

3 15 67

Mpanzu Bamenga @MpanzuBamenga · Apr 30, 2018

... vernederende praktijken middels geweld. Wij moeten goed begrijpen. Die rechtvaardige en inclusieve samenleving komt niet vanzelf. Vrijheid ook niet. Want inclusie en vrijheid zijn werkwoorden...

2 17 79

Mpanzu Bamenga @MpanzuBamenga · Apr 30, 2018

... Het zijn onze fundamentele waarden en ze hebben geen enkele betekenis als wij ze niet dagelijks met trots en zonder enige terughoudendheid uitdragen.

13 22 169

de werkwijze van de KMar zouden hierdoor in de kern niet veranderen: etniciteit zou nog steeds onderdeel mogen zijn van risicoprofielen en selectiebeslissingen.

Een coalitie tegen etnisch profileren

Het maatschappelijke debat over racisme is in beweging. De toeslagenaffaire, de wereldwijde Black Lives Matter-demonstraties en het racisme-debat in de Tweede Kamer zijn daar onderdeel van. Waar de toepassing van regels met gebrek aan menselijke maat en de groeiende kloof tussen instituties en burgers eerder misschien in de verborgenheid bleven, komen ze nu aan de oppervlakte door onder meer sociale media. Mensen zullen zich uitspreken en verandering eisen als het onrecht maar groot genoeg is. Verschillende instituties – zoals de Raad voor de rechtspraak, de media, de regering, de uitvoeringsorganisaties en het parlement – zijn dan ook gaan reflecteren op hun eigen (negatieve) rol. Het uitgangspunt van het debat moet zijn dat ieder mens gelijk is in waardigheid en recht, zichzelf mag zijn en een eerlijke kans verdient.

Tegen deze achtergrond besloten we in februari 2020 om met de coalitie – Amnesty International, PILP-NJCM,¹ Houthoff Advocaten, antidiscrimatievoorziening RADAR, Controle Alt Delete, ikzelf en een niet-witte medeburger – een rechtszaak aan te spannen tegen de Staat om etnisch profileren door de KMar te stoppen. De uitspraak van de Rechtbank Den Haag in september 2021 leidde niet

tot een algeheel verbod op het gebruik van etniciteit door de KMar om verblijfsstatus vast te stellen. 'Etniciteit kán', aldus de rechtbank, 'een objectieve aanwijzing zijn voor iemands vermeende nationaliteit'. Nationaal en internationaal ontstond felle kritiek en discussie. Op de dag van de uitspraak zette ik samen met Controle Alt Delete een petitie op: 'Mijn kleur zegt niets over mijn Nederlanderschap'.

In november 2021 vond naar aanleiding van de zaak in de Tweede Kamer een rondetafelgesprek plaats over etnisch profileren, op initiatief van D66-Kamerlid Salima Belhaj en DENK-Kamerlid Farid Azarkan. Voorafgaand aan het gesprek liet de KMar in een brief aan de Kamer – en in een persoonlijke ontmoeting met Controle Alt Delete en mijzelf – weten te zullen stoppen met etnisch profileren. Dat is een belangrijke stap voorwaarts in de strijd tegen etnisch profileren. Mijn hoop is dat andere uitvoeringsorganisaties en wetshandhavers, zoals de politie, belastingdienst en douane hier een voorbeeld aan zullen nemen. Vertrouwen in systematische verandering hieromtrent heb ik zeker, maar erg gerust ben ik nog niet. Voor daadwerkelijke systeemverandering blijft verzet noodzakelijk. In de Kamer deelde ik dan ook mijn oproep om nú de kans te grijpen om het falende systeem serieus ter verantwoording te roepen door:

Foto: Herman Wouters

1 | Het Public Interest Litigation Project (PILP) is het onderdeel van het Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten (NJCM) dat zich richt op strategisch procederen voor mensenrechten in Nederland.

1. Een duidelijk statement te maken dat etnisch profileren onacceptabel is;
2. Met (aanvullende) wetgeving te komen die een einde maakt aan etnisch profileren;
3. Te onderzoeken in welk(e) beleid, systemen, organisaties en werkwijze binnen de overheid etnisch geprofileerd wordt;
4. Het lerend vermogen van de overheid te stimuleren, door bijvoorbeeld het instellen van goede klachtenprocedures en stopformulieren;
5. Ervoor te zorgen dat de overheid zelf in woord en daad duurzaam en inclusief (personeels)beleid uitvoert, dat het personeelsbestand binnen de overheid een weerspiegeling is van de maatschappij en dat ambtenaren op onbewuste vooroordelen worden getraind.

Een permanente beweging voor systeemverandering

Stel je eens voor, een netwerk en burgerbeweging van geïnformeerde, geïnspireerde en welwillende mensen uit alle geledingen en sectoren van de maatschappij. Binnen hun cirkel van invloed verzetten zij zich actief tegen alle vormen van discriminatie en racisme. Ze zetten zich actief in voor een rechtvaardige, duurzame en inclusieve samenleving, waarbij het niet hoeft uit te maken wie je bent, wat jouw huidskleur is, waar je geboren bent en welke geloofsovertuiging je hebt om gelijkwaardig en menswaardig behandeld te worden. Ze onderschrijven in woord en daad de principes van inclusief leiderschap: zie talent, geef kansen, neem obstakels weg en biedt mensen een platform om te *shinen*.

Op basis van mijn ervaringen de afgelopen jaren kan ik stellen dat het belangrijk is om vastberaden en geduldig te zijn en elke vooruitgang bewust te vieren. Het werpt z'n vruchten af om te staan voor je idealen, je te verzetten tegen bedreigingen daarvan, coalities te vormen ter verwezenlijking daarvan en zoveel mogelijk mensen in dat proces te zien, te horen, te informeren, te inspireren en te bewegen. Zoals David Johns het treffend stelde: om duurzame systeemverandering mogelijk te maken is 'naast een top-down-beweging ook een bottom-up-beweging nodig'. Ik nodig iedereen uit om daar onderdeel van te zijn. ●

Stel je eens voor, een netwerk en burgerbeweging van geïnformeerde, geïnspireerde en welwillende mensen uit alle geledingen en sectoren van de maatschappij

Mpanzu Bamenga is burgeractivist, raadslid namens D66 in Eindhoven, coördinator & teammanager Regiegroep Ongedocumenteerden Amsterdam, en coördinator en medeoprichter van Inclusion Leaders Network (Incladers).

Op 10 december ontving Mpanzu de mensenrechtenprijs 2021, een jaarlijkse prijs van het College voor de Rechten van de Mens, vanwege zijn strijd tegen etnisch profileren door de Koninklijke Marechaussee.

column

door Kiza Magendane

Klasse-overstijgend bondgenootschap als voorwaarde voor een effectieve strijd

Ik beseft dat ik een karikatuur maak van de middenklasse-millennial die door de toenemende woonarmoede voor het eerst de straat op gaat

Tijdens de mars van het Woonprotest, eerder deze zomer in Amsterdam, werd ik door een onverwacht ongemak overvallen. Dat kwam omdat veel demonstranten bij dit protest jongeren waren uit de middenklasse, die gefrustreerd waren over het feit dat ze geen woning konden kopen en dat hun huurwoning te duur was. Daardoor hadden zij een paar cappuccino's en vliegvakanties minder te besteden. Ik beseft dat ik hiermee een karikatuur maak van de middenklasse-millennial die door de toenemende woonarmoede voor het eerst de straat op gaat. Maar die karikatuur heeft een doel: illustreren hoe maatschappelijke vraagstukken pas politieke aandacht krijgen als ze de belevingswereld van de middenklasse raken. En dat kan anders, vooral als we klasse- en grensoverschrijdende vraagstukken te lijf willen gaan.

Aan de onderkant van de woonarmoede treffen wij dak- en thuislozen. Tussen 2009 en 2019 verdubbelde volgens cijfers van het CBS het aantal daklozen van 17.800 naar 39.300 mensen. Het is belangrijk om te vermelden dat het CBS een nauwe definitie van dak- en thuisloosheid hanteert. Hierdoor worden bijvoorbeeld vrouwen en gedocumenteerde mensen die geen gebruik maken van de nachtopvang niet meegeteld. Hetzelfde geldt voor economische dak- en thuislozen, die door een scheiding of baanverlies plotseling bij vrienden of familie op de bank moeten slapen. Branchevereniging Valente, die onder meer opkomt voor de belangen van dak- en thuislozen, schatte in 2019 op basis van eigen data en definitie dat Nederland 100.000 dak- en thuislozen kent.

Er rust een stigma op dak- en thuisloosheid, namelijk de gedachte dat het vooral aan dak- en thuislozen zelf te wijten is dat zij geen dak boven hun hoofd kunnen krijgen. Maar wat ik de afgelopen maanden heb geleerd van experts zoals stadsgeograaf Cody Hochstenbach ¹ en onderzoekster Catelijne Akkermans ², is dat dakloosheid het resultaat is van een liberaal woonbeleid dat zelfredzaamheid centraal heeft gesteld. In de praktijk worden rijke mensen met instrumenten zoals de hypotheekrenteaftrek geholpen om een woning te kopen, terwijl dak- en thuislozen allerlei vernederingen moeten ondergaan voordat zij een fatsoenlijke woning kunnen krijgen – zo moeten ze ‘woonvaardig’ worden.

Terwijl ik meeliep met het Woonprotest zag ik, naast de genoemde frapuccino drinkende middenklasse-millennials, een gemêleerd gezelschap aan demonstranten. Er waren anarchisten die woningbezit tot een misdaad tegen de menselijkheid verklaarden. Maar ook traditionele linkse partijen die zich inzetten voor de belangen van kwetsbare groepen aan de onderkant van de samenleving. De hippe millennials met vlaggen met daarop de logo's van GroenLinks en Volt liepen vrolijk mee. Ik vroeg mij af of de laatste twee genoemde groepen ook de straat op waren gegaan om het belang van dak- en thuislozen te behartigen. Ik was bezorgd dat het woonprotest gekaapt zou worden door jongeren uit de middenklasse die vanwege de woonarmoede geen betaalbare koop- of huurwoning kunnen vinden, terwijl duizenden dak- en thuislozen tussen wal en schip blijven vallen. Ik maakte mij zorgen dat het belang van kwetsbare groepen zoals dak- en thuislozen ondergesneeuwd zou raken in de nieuwe invulling van de woningmarkt.

1 | <https://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/lees/artikelen/2020/waarom-er-zoveel-daklozen-in-nederland-zijn.html>

2 | <https://www.vn.nl/rechtvaardiger-dak-en-thuislozenbeleid/>

Toch is de diversiteit van de demonstranten bij het Woonprotest een goede illustratie van hoe je bondgenootschappen voorbij eigen groepen en klasse kunt bouwen

Als we onze krachten bundelen, kunnen wij effectiever strijden

Kiza Magendane is politicoloog, schrijver en columnist. Daarnaast werkt hij bij denktank The Broker. Zijn boek *Met Nederland in therapie* verscheen dit najaar bij Uitgeverij Prometheus.

Lessen trekken uit het Woonprotest

Toch is de diversiteit van de demonstranten bij het Woonprotest een goede illustratie van hoe je bondgenootschappen voorbij eigen groepen en klasse kunt bouwen. Eén van de grootste uitdagingen in ons politieke systeem is de kloof tussen diverse bevolkingsgroepen, waardoor mensen elkaar niet meer voorbij de sociale lagen treffen om een gezamenlijke strijd te voeren. Dure begrippen zoals secularisatie, ontzuiling en diplomademocratie worden gebruikt om deze kloven te verklaren. Toch worden Nederlanders ondanks deze kloven, net als alle bewoners van de planeet aarde, getroffen door klasse- en grensoverschrijdende vraagstukken. Surveillance kapitalisme, pandemieën en klimaatverandering discrimineren niet op basis van klasse – al worden arme mensen harder getroffen door de excessen daarvan.

Daarom is het zonde dat groepen zich steeds mobiliseren op basis van hun particuliere belangen. Dat is een vorm van identiteitspolitiek. De boeren komen op voor hun belang. Het klimaatvraagstuk wordt nog steeds als een immateriële strijd gezien; het zijn vooral jongeren en 'hoogopgeleiden' die zich inzetten voor klimaatacties. De geschiedenis leert ons echter dat politieke verandering pas plaatsvindt als gemarginaliseerde groepen erin slagen om bondgenootschappen voorbij hun eigen groepen te vormen. Kortom: wil je effectief in jouw strijd zijn, zorg er dan voor dat je voorbij je eigen groep bondgenoten vindt om een gezamenlijke strijd te voeren.

Wat dat betreft kunnen activisten en politici van nu en morgen lessen trekken uit het Woonprotest. Het is altijd ongemakkelijk om mensen uit verschillende groepen in hetzelfde huis te krijgen. Wij moeten elkaar ook blijven herinneren aan het feit dat de belangen van kwetsbare groepen niet ondergesneeuwd mogen raken in een brede coalitie. Maar er is altijd een grotere vijand of een grotere strijd die onze particuliere belevenis overstijgt. Als we onze krachten bundelen, kunnen wij effectiever strijden. We hebben zowel strategen als doeners nodig. Zo kunnen gedetailleerde beleidsvoorstellen en de barricades elkaar aanvullen. Voor het grotere verhaal. ●

Wat betekent het om op te groeien onder een regime dat nauwelijks ruimte biedt voor individuele vrijheid en dat elke vorm van verzet keihard neerslaat? Waar die vraag voor veel mensen in Nederland een theoretische is, hoeven Shermin Amiri en Araz Abbas geen beroep te doen op hun verbeelding.

Interview door Daniël Boomsma

Dubbel-
interview

Shermin
Amiri

Araz
Abbas

'Een democratie kan niet zonder vreedzaam georganiseerd verzet'

‘Ik groeide op in een familie met veel politiek activisten. De dingen die ik thuis besprak en meekreeg, kon ik niet buitenshuis vertellen’

Shermin Amiri is adviseur, bestuurder en werkzaam als jobcoach bij de gemeente Rotterdam als senior adviseur bij RadarAdvies.

Allebei kunnen ze putten uit eigen ervaring. Uit herinneringen aan *onvrijheid* en (tevergeefs) verzet. Shermin Amiri groeide op in het Iran van na de islamitische revolutie van 1979 en vluchtte ruim tien jaar geleden naar Nederland. Nu werkt hij onder andere als bestuursadviseur. Araz Abbas liet in de jaren negentig het Irak van Saddam Hussein achter zich. Nu werkt hij in de zorg en geeft hij regelmatig gastcolleges over het Midden-Oosten aan de politieacademie. Beiden zijn politiek actief voor D66. *Idee* sprak met hen over hun persoonlijke ervaringen met vrijheid en verzet, over de ongewisse politieke toekomst van Iran en Irak en over hoe het verleden hun kijk op de politieke actualiteit vormt en heeft gevormd.

Shermin, je bent in 1982 als ‘oorlogskind’ geboren, tijdens de oorlog tussen Irak en Iran. Kun je ons meenemen in het verhaal van je vlucht uit je thuisland?

Amiri – ‘Het is uiteindelijk de optelsom van omstandigheden geweest die me deed besluiten om eind 2011 in Nederland asiel aan te vragen. Ik ben van de generatie die is geboren na de revolutie van 1979, toen Iran een islamitische dictatuur werd onder leiding van ayatollah Ruhollah Khomeini. De turbulente ontwikkelingen die op de Iraanse Revolutie volgden, hebben het wereldbeeld van mijn generatie bepaald. Ik groeide bovendien op in een familie met veel politiek activisten. De dingen die ik thuis besprak en meekreeg, kon ik niet buitenshuis vertellen. Vanaf mijn zestiende werd ik ook zelf politiek actief. In die tijd – we spreken over 1997 – werd Mohammad Khatami verkozen. Hij was reformist en relatief progressief. Destijds, na de donkere jaren tachtig en het begin van de jaren negentig, jaren vol vervolging, onderdrukking, marteling en executies, zorgde hij voor vernieuwende politieke ideeën onder jongeren. Er ontstond meer ruimte voor debat. Khatami brak als één van de weinigen een lans voor tolerantie. Dat sprak veel jongeren, waaronder mijzelf, zeer aan. Het gaf een gevoel dat het ook anders kan. Maar het is Khatami niet gelukt om de *hardliners* te breken. In de periode daarna ben ik meerdere malen in aanraking gekomen met de Iraanse geheime diensten. Later raakte ik als campagneleider betrokken bij de Groene Revo-

lutie van 2009, de protesten die volgden op de frauduleuze verkiezingen dat jaar. Ik kreeg dus al vroeg het gevoel dat ik deel uitmaakte van een tegengeluid. Ook nu probeer dat verzet vorm te geven, al zeg ik bewust weinig over hoe ik dat precies doe.'

Je groeide op in een familie met veel activisten die zich tegen het regime verzetten. Hoe heeft dat jouw politieke ideeën gevormd?

Amiri – 'Heel sterk. Een oom is geëxecuteerd. Mijn vader heeft vastgezet. Ik ben mijn politieke opvattingen gaan vormen aan de hand van mijn ervaringen met onderdrukking, met de oneindige hoeveelheid politieke moorden, en de realiteit van een grote conservatieve stroming die Iran nog altijd kent en die alle verandering tegenhoudt. Ik begon onvermijdelijk liberale opvattingen te ontwikkelen, zoals over het belang van individuele vrijheid en tégen de stroom in van het propagandistische onderwijs. De enorme stroom aan propaganda stond in sterk contrast met de wereld thuis, achter de voordeur. Dat is bepalend voor je politieke overtuigingen. Ik groeide in de eerste plaats op met angsten. De angst om open te zijn bijvoorbeeld. Een tijdje geleden sprak ik met een journaliste van *de Volkskrant*. We zaten in een café en ik merkte dat ik heel zacht ging praten. Ze vroeg me waarom. Ik had het niet eens door, omdat ik zo ben opgegroeid: met angst om de vrijheid te nemen mezelf te uiten. Voorzichtig zijn, erop letten wie er in de buurt is; daar ben ik al vroeg gewend aan geraakt.'

Araz, in de jaren negentig vertrok jij met je ouders en broers uit het Irak van dictator Saddam Hussein. Zie je parallellen met het verhaal Shermin?

Abbas – 'Ik herken er heel veel in. Shermin en ik zijn van dezelfde generatie. Ik ben een paar maanden voor de Iraanse revolutie geboren in Bagdad in een Koerdische familie. Ook in mijn familie waren veel mensen politiek actief. Mijn opa was als bestuurslid betrokken bij een afdeling van de huidige Koerdische Democratische Partij in Bagdad. Zijn taak was om geld in te verzamelen voor families waarin de kostwinnaar vanwege politiek activisme het slachtoffer was van de executies en willekeurige gevangenisstraffen van het regime. We spreken dan over het Irak onder militair leider Abdul karim Qassem, die eind jaren vijftig door een coup aan de macht was gekomen. Mijn opa belandde in de gevangenis. Onder Saddam Hussein werden mijn ooms het doelwit van het regime. Drie van

Araz Abbas
is adviseur, trainer en
klinisch perfusionist in
het Amsterdam UMC.

'De geheime politie kwam eens in de zoveel tijd bij mijn oma langs om te informeren naar waar mijn ooms uithingen. Mijn vader zei altijd: de muren hebben oren'

hen zijn op tijd gevlucht naar Europa. Twee van hen waren niet direct partijpolitiek actief, maar gingen bijvoorbeeld om met mensen die het regime van Saddam gevaarlijk vond. Het beeld dat je niet op straat zegt wat je thuis zegt, dat herken ik.'

En het opgroeien met angsten, zoals Shermin vertelde, hoe was dat voor jou?

Abbas – 'De geheime politie kwam eens in de zoveel tijd bij mijn oma langs om te informeren naar waar mijn ooms uithingen. Mijn vader zei altijd: de muren hebben oren. Dat verleden maakt deel uit van mijn innerlijke boekenkast. Ik weet nog dat we verplicht waren om op school bij een staatsbezoek of op een nationale 'feestdag' – wat meer een feestdag van de regerende Ba'ath Partij was – de straat op te gaan om vóór het regime te demonstreren. Docenten liepen met een stok om je een klap te geven als je niet gehoorzaamde. Iedere donderdag moesten wij op school de vlag hijsen en schoot de docent met een geweer in de lucht. Die militarisering van de maatschappij, dat injecteert een permanent gevoel van angst in je, al was ik wel het kind dat vaak wegende. Noem dat ook maar een kleine daad van verzet.'

Amiri – 'Dat is een belangrijk punt: we groeiden op met zoveel geboden en verboden. Ik had een keer Adidas schoenen aan naar school, ook dat mocht niet. Ik heb de rest van de dag op blote voeten moeten lopen. We hadden ook geen vrije toegang tot alle westerse films en boeken. Ik heb ook eens een T-shirt gekocht met Michael Jordan erop, een kleine daad van maatschappelijke ongehoorzaamheid, want ook dat was natuurlijk verboden. Dat gold ook voor witte sokken dragen of je haar laten groeien. Maar ondanks dat de religieuze politie met een schaar door de straten liep, deden we het toch. Na de revolutie waren wij elke dag in verzet.'

Shermin sprak over het koesteren van de individuele vrijheid juist vanwege het land waarin hij opgroeide. Hoe kijk jij daar naar, Araz?

Abbas – 'De vrijheid die ik hier voel, is onvergelijkbaar met mijn ervaringen in Irak. Als ik de democratische rechtsstaat die we hier hebben vergelijk met de angstcultuur en het geweld waarmee wij leefden, dan is dat bijna niet te bevatten. Ik erger me aan de radicale politieke stromingen in Nederland die de rechtsstaat willen afbreken. Die verworvenheden willen bagatelliseren. Besef je wel wat je kapot maakt?, vraag ik me dan af. Als ik de Nederlandse politiek met Irak vergelijk, houd ik mezelf steeds voor: Araz, je leeft in een droom. Natuurlijk, het kan altijd beter. Niets is vanzelfsprekend, ook hier niet. Maar ik heb door mijn verleden heel sterk het gevoel: koester en bescherm het goede dat we hebben.'

Amiri – 'Over sommige politieke kwesties heb ik het gevoel dat we in Nederland denken dat de wereld om ons draait, zo belangrijk vinden we onszelf.'

Araz Abbas

'Ik erger me aan de radicale politieke stromingen in Nederland die de rechtsstaat willen afbreken. Besef je wel wat je kapot maakt?, vraag ik me dan af'

Foto: Herman Wouters

Waarderen we de vrijheid, ook de vrijheid om je te kunnen verzetten, hier wel voldoende?

Amiri – 'Als ik kijk naar de protesten tegen het coronabeleid, dan heb ik een gevoel van bewondering voor het feit dat mensen hier de straat op kunnen gaan om hun ongenoegen te kunnen uiten. Ik wil daarmee niets over de inhoud van hun verzet zeggen. Ik geloof dat vrijheid hand in hand moet gaan met solidariteit. Maar het feit dat zij in vrijheid de vrijheid kunnen koesteren, is een enorm goed.'

Ook als dat betekent om op het Malieveld te kunnen staan met een dubieus statement op een kartonnen bord?

Abbas – 'Juist dan! Want dat is hoe onze democratie is opgebouwd. Een democratie kan niet zonder vreedzaam georganiseerd verzet. Verzet alleen al om het beleid van de zittende macht te bevragen. Met argumenten. Ook dat is democratisch erfgoed. De cultuur waarin Shermin en ik opgroeiden, was er één waarin je moest gehoorzamen en verzet te allen tijde illegitiem was. Dat is het tegenovergestelde van democratie.'

Tegelijkertijd kan verzet grimmig zijn. Zo roepen radicaal-rechtse partijen hier zichzelf uit tot verzetsbeweging. Maken jullie je daar zorgen over?

Abbas – 'Enorm. Als je verzet gebruikt om het parlementair democratisch systeem te ondermijnen, onze rechtsstaat, dan ontstaat er een gevaar. Ik begrijp het verzet tegen het coronabeleid. Maar wat is het alternatief? Veel van dit verzet is reactionair: het is een reactie op een gebrek aan leiderschap.'

Shermin Amiri

'Over sommige politieke kwesties heb ik het gevoel dat we in Nederland denken dat de wereld om ons draait, zo belangrijk vinden we onszelf'

Amiri: 'Ik zie op heel veel niveaus dat we te weinig naar elkaar luisteren. Ik schrok toen een Kamerlid van Forum voor Democratie [*Pepijn van Houwelingen, red.*] tegenover D66-Kamerlid Sjoerd Sjoerdsma begon over tribunalen. Ik las laatst ergens de uitspraak: 'er vallen doden in plaats van woorden als niemand naar elkaar luistert'. Dat vond ik treffend. Ik denk, en in die zin is het net als in Iran, dat de oorzaken sociaal-economisch zijn. Iedereen ziet de tweedeling. Iedereen ziet dat mensen in verschillende werelden leven. Die tweedeling bestrijden is ook een kwestie van je verdiepen in de ander. Ik denk soms dat we gewend zijn geraakt aan onze verdeeldheid. Terwijl, als je oprecht naar iemand luistert, ben je bereid je eigen mening bij te stellen.'

Terug naar het Midden-Oosten. Welke verschillen zien jullie tussen jullie generatie en de jonge Iraniërs en Irakezen van nu?

Amiri – 'De wereld is groter geworden, met name door sociale media. Ik ben wat dat betreft hoopvol en optimistisch. Mijn generatie kende veel angst, maar kwam toch op voor haar idealen. De prijs daarvan hebben we betaald. Ik draag er de littekens van. De nieuwe generatie in Iran heeft meer mogelijkheden om het verzet zichtbaar te maken voor de buitenwereld. Tegelijkertijd is er ook weinig veranderd. Vorig jaar werd de naar Parijs gevluchte Iraanse journalist Ruhollah Zam ontvoerd, 'berecht' en geëxecuteerd. Zam organiseerde vanuit Frankrijk verzet tegen het Iraanse regime, door mensen te mobiliseren met zijn eigen nieuwsplatform Amadnews. Maar het regime beseft ook dat er uitlaatkleppen moeten zijn voor mensen om stoom af te blazen, als ze haar macht wil behouden. Afgelopen november ontstonden grote protesten in de stad Isfahan tegen de watertekorten. Het toestaan van klein verzet leidde daar tot het samenkomen van een zee van mensen die hun onvrede wilden laten zien. Ook nu werden de protesten hard neergeslagen. Maar ze wáren er wel weer. Dat is het resultaat van goed georganiseerd verzet dat op lange termijn in beweging resulteert, ondanks het nog altijd sterke nationalisme, oud leed onder de bevolking en de vijandbeelden van de Perzen ten aanzien van de Arabieren.'

Zie je hetzelfde gebeuren in Irak, Araz?

Abbas – 'In wezen is er niet zoveel verschil. Je ziet overeenkomsten tussen de vormen van verzet tegen ogenschijnlijk heel verschillende dictatoriale regimes. Overall zijn mensen op zoek naar gelijkwaardigheid, naar burgerschap. Overall willen mensen scholen, banen en veiligheid. Dat is in Irak niet anders. In 2019 bezetten jongeren massaal het Tahrirplein in Bagdad. Het waren voornamelijk theoretisch opgeleide jongeren die door de rampzalige sociaaleconomische situatie noodgedwongen op straat eten en spullen gingen verkopen. Ook zij maakten gebruik van sociale media. Eén van hun slogans was 'wij willen een thuisland'. De jongeren werden zo een brug naar de praktisch opgeleiden die dezelfde eis stelden: een overheid die zorgt voor scholen, banen, veiligheid. Omdat mensen hetzelfde belang hadden, ontstegen de demonstraties ook het sektarisme. Het gedeelde leed van alle Irakezen – sjiiet, soenniet of christen of wat dan ook – was ook de basis voor haar eenheid. Heel veel jongeren zeiden: ik wil als Irakees gezien worden. Ze demonstreerden

Shermin Amiri

'De nieuwe generatie in Iran heeft meer mogelijkheden om het verzet zichtbaar te maken voor de buitenwereld'

voor een overkoepelde identiteit en wilden ook zo in hun verzet erkend worden.'

Shermin, hoe duid jij het verzet tegen het Iraanse regime dat in 2018 ontstond?

Amiri – 'Om te beginnen is de islamitische staat in Iran failliet. Dat is ook de conclusie van veel jongeren. Sinds ik hier ben, is er geen dag geweest dat ik niet heb vergeleken tussen Iran en Nederland; van hoe het onderwijs is geregeld, tot de zorg en de politiek. Ook veel jongeren in Iran zien hoe het elders in de wereld gaat. Zeker economisch is Iran een failliete staat. Dat bleek ook bij de protesten in 2018. En nu nog steeds. De werkloosheid is hoog, het coronabeleid faalt. Ali Khamenei, de opvolger van Khomeini, heeft in een toespraak gezegd dat Iran geen westers vaccin wil. Dat heeft tienduizenden doden tot gevolg gehad. Ook dát zien jongeren. Ze durven de vechthouding te bevragen, bijvoorbeeld naar het Westen toe. Over Khamenei zegt men dat het woord vijand, *dushman* in het Perzisch, zijn lievelingswoord is. Hij spreekt het bijna met vertedering uit. Jongeren maken daar inmiddels grapjes over. De nieuwe generatie laat zich niet zomaar meer voor de gek houden.'

Hoe hoopvol zijn jullie dat beiden landen, aangespoord door jongeren, in de richting van verandering bewegen?

Abbas – 'Als er geen democratie wordt opgebouwd in Irak, dan blijft het land zoals het is. Hoop zonder daden betekent heel weinig. Sinds de inval van de Verenigde Staten in 2003 is er nog te weinig veranderd. Etnisch en sektarisch geweld is er nog steeds. Er is veel verdeeldheid, weinig veiligheid. Maar toch, ik zie wel verandering. Over vier jaar mogen de Irakezen weer stemmen. De huidige veertig zetels van aan de Tahrirplein-demonstranten gelieerde partijen kunnen mogelijk tachtig zetels worden. Maar zolang er geen democratische cultuur ontstaat, zal elke vorm van verzet uiteindelijk falen. We moeten niet denken dat mensen in Irak een functionerende staat en democratie zomaar even kunnen importeren van over de grens. De democratie is universeel, maar ze moet een Iraaks tintje krijgen. Zo is het ook in Europa gegaan.'

Amiri – 'Iran pakt nog steeds elke vorm van verzet en oppositie keihard aan, maar dat kun je niet eeuwig volhouden. Met de ultraconservatieve Raisi zie ik geen toekomst de komende tijd. Maar ik ben ervan overtuigd dat we over vijftien jaar een heel ander Iran zullen zien.' ●

Araz Abbas

'Als er geen democratie wordt opgebouwd in Irak, dan blijft het land zoals het is. Hoop zonder daden betekent heel weinig'

Daniël Boomsma is speechschrijver voor een ministerie en redactielid van *Idee*.

FREEDOM, POLITICS
AND HUMANITY

**HANNAH
ARENDT
&
ISAIAH
BERLIN**

KEI HIRUTA

In november verscheen *Hannah Arendt and Isaiah Berlin: Freedom, Politics and Humanity* van de hand van politiek theoreticus Kei Hiruta bij Princeton University Press. Het boek brengt twee van de grootste politiek filosofen van de twintigste eeuw bij elkaar. In januari verschijnt het in Europa. Thijs Kleinpaste schreef alvast een recensie voor *Idee*.

Door Thijs Kleinpaste

De suggestie van een intellectuele twist

‘Deze studie is een getuigenis bij de opmerking van William James dat ‘De geschiedenis van de filosofie voor een groot deel de botsing tussen menselijke temperamenten is”, zo schrijft Kei Hiruta in *Hannah Arendt and Isaiah Berlin: Freedom, Politics and Humanity*. Hoewel de opmerking van William James zonder meer veel waarheid bevat, is het de vraag of het project van Hiruta daarmee ook geslaagd is. Toen ik het boek uit had, overheerste vooral vertwijfeling of het wel nodig was om Hannah Arendt en Isaiah Berlin op deze manier met elkaar in verband te brengen: als tegenpolen die niet alleen van inzicht verschilden op filosofisch vlak, maar ook persoonlijk niet met elkaar door één deur konden. Het lijkt erop dat Hiruta de persoonlijke animositeit tussen de twee als haakje heeft gebruikt voor een project waarin hij twee van de meest prominente denkers van de twintigste eeuw kon samenbrengen in een boek, en daarmee twee groepen academici die elkaar doorgaans niet veel te zeggen hebben te verleiden om het boek open te slaan. De overtuigingskracht van dat project verschilt sterk per hoofdstuk en blijft uiteindelijk uit.

Boekrecensie

Kei Hiruta (2021),
*Hannah Arendt
& Isaiah Berlin:
Freedom, Politics
and Humanity*

Princeton University Press

Toen ik het boek uit had, overheerste vooral vertwijfeling of het wel nodig was om Hannah Arendt en Isaiah Berlin op deze manier met elkaar in verband te brengen

Doornen en ganzenbulten

Arendt en Berlin mochten elkaar niet, al kwam die animositeit met name van de kant van Berlin. Na een mislukte eerste ontmoeting kort na de Tweede Wereldoorlog, bestempelde Berlin Arendt op meerdere momenten in zijn leven als *bête noire* – een doorn in het oog. Hij vond het beledigend om met haar in een adem genoemd te worden. Om met haar in een ruimte te moeten zijn, zo erkende hij, gaf hem ‘ganzenvulten’. Toen Berlin op enig moment door een uitgever om advies werd gevraagd of men Arendts manuscript *The Human Condition* zou moeten uitgeven, reageerde hij met een ijzig ‘nee’: ‘Het is niet goed, en het zal niet verkopen.’ (Het boek werd een groot verkoopsucces en vestigde definitief Arendts naam als een van de grootste denkers van de twintigste eeuw).

De eerste ontmoeting tussen Arendt en Berlin vond plaats op initiatief van de Amerikaanse journalist en latere adviseur van president Kennedy, Arthur Schlesinger Jr. Berlins gevoel voor humor en zijn voorliefde voor een zekere lichtzinnigheid viel bij de serieuze Arendt niet in de smaak. Dat het niet boterde, weet Berlin aan de ‘Teutoonse’ houding¹ van Arendt. Voor hem was de ontmoeting, in combinatie met de fragmenten uit Arendts werk die hij kende, reden genoeg om haar af te schrijven als iemand wiens werk en visie op het leven hij ‘duister’ vond – een ‘wolk van irrelevantie en vrije associatie’. Dat oordeel werd nog heviger na de publieke controverse die losbarstte over Arendts *Eichmann in Jeruzalem* (1963). Zoals Hiruta schrijft: ‘toen de eerste ronde van de Eichmann-controverse eenmaal ten einde kwam in de late jaren zestig, was ‘Arendt’ een zelfstandig naamwoord geworden in Berlins boek om iets als perversiteit en deformatie mee aan te duiden’.

De twee hoofdstukken waarin Hiruta de specifieke ideeën van Arendt en Berlin met elkaar ‘in gesprek’ brengt, zijn geslaagd. Zo bespreekt Hiruta de opvattingen van de twee politiek filosofen over vrijheid en de verschillende analyses die ze maken van totalitarisme. Met name in het hoofdstuk over totalitarisme is de keuze om Arendt en Berlin te vergelijken succesvol. Hiruta betoogt overtuigend dat de twee tot andere inzichten kwamen omdat Arendt primair naar het nazisme keek, terwijl Berlin door zijn eigen geschiedenis gevormd vooral op het Stalinisme georiënteerd was.

Het hoofdstuk gewijd aan de controverse over *Eichmann in Jeruzalem* is boeiend voor zover het een goed overzicht geeft van de controverse en van de wijze waarop Berlin zich aansloot bij de kritiek die anderen ook te berde brachten. Hiruta probeert daarop echter de kritiek te gebruiken als afzetpunt voor een verdediging van Arendt, en daar gaat het boek over van een bespreking van de standpunten van Arendt en Berlin over de zaak Eichmann, naar een verdediging van Arendt tegenover de kritiek door Berlin. Dat zegt de lezer vooral iets over de sympathieën van de auteur. Bovendien is de kritiek van Berlin nauwelijks de meest originele of interessante. Over *Eichmann in Jeruzalem* zijn talloze publicaties geschreven; de opmerkingen van Berlin bieden eigenlijk geen vernieuwende invalshoek.

1 | Teutoons verwijst in negatieve zin naar wat typisch Duitse kwaliteiten zouden zijn; de Teutonen waren naar verluidt een oorlogszuchtige Germaanse stam.

Hiruta betoogt overtuigend dat de twee tot andere inzichten kwamen omdat Arendt primair naar het nazisme keek, terwijl Berlin vooral op het Stalinisme georiënteerd was

Roddelzuchtige weerzin

De keuze van de auteur om het onderzoek op te hangen aan de 'rivaliteit' tussen Arendt en Berlin is dan ook te geforceerd, omdat die rivaliteit in de praktijk weinig voorstelde. Arendt en Berlin polemiseerden niet met elkaar en bewogen niet in dezelfde kringen. Ze ontmoetten elkaar ook bijna nooit in een academische context. In zekere zin is het slechts de schaduw van Berlins geroddel over Arendt die boven het boek hangt. Berlin stond bekend als de beste gesprekspartner sinds Diderot, maar een onmiskenbaar aspect van die eigenschap was zijn gebruik van de hyperbool. Zo noemde hij Rousseau eens de 'grootste militante *lowbrow* van de geschiedenis'. Zijn roddelzuchtige weerzin tegen Arendt lijkt dan ook vooral smeermiddel te zijn geweest voor de relatie met zijn eigen vrienden, geen inspiratie voor zijn intellectuele levenswerk.

Hiruta moet soms dan ook grote moeite doen om zijn perspectief vol te houden. Met de nodige verbeeldingskracht waardeert hij een conferentie aan Harvard over de Russische Revolutie op tot toneel van een *mogelijke* confrontatie. 'Er zou meer over de Harvard conferentie gezegd kunnen worden als er een betere registratie van zou zijn geweest. Maar de beperkte informatie die we hebben is voldoende om te laten zien dat, vanuit het perspectief van deze studie, het een gemiste kans was. Arendt en Berlin kruisten amper hun degenen bij deze gelegenheid.'

Daarmee heeft het boek vooral de *suggestie* van een intellectuele twist in de aanbieding en niet zozeer een in de werkelijkheid gegrondvest relaas. De animositeit die Berlin voelde tegen Arendt was diep en persoonlijk, maar lijkt op zijn best een verwaarloosbare invloed te hebben gehad op zijn werk. Andersom is de invloed er ook niet. Zo valt de belangrijkste pijler onder het project weg, namelijk de suggestie dat het persoonlijke invloed had op het filosofische. De uithalen van Berlin naar Arendt lijken Hiruta te hebben verleid om het voor Arendt op te nemen. Maar de antipathieën van Berlin hadden evengoed een andere, en denkkelijk betere, consequentie kunnen hebben, namelijk om het onderzoek niet in deze vorm te ondernemen. Het boek zit weliswaar vol smeuge anekdotes, maar voegt uiteindelijk slechts beperkt iets toe aan het begrip van de ideeën van Berlin en Arendt. ●

Zo valt de belangrijkste pijler onder het project weg, namelijk de suggestie dat het persoonlijke invloed had op het filosofische

Thijs Kleinpaste promoveert in de politieke theorie aan de Georgetown Universiteit in Washington D.C. en schrijft met regelmaat voor *De Groene Amsterdammer*. Hij is gespecialiseerd in de ideeëngeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw.

interview
**Meghna
Guhathakurta**

Meghna Guhathakurta is Executive Director of Research Initiatives, Bangladesh (RIB), a non-governmental research-support organisation based in Dhaka, which specializes in action research with marginalized communities.

‘It is important
to believe
in your own
cultural legacy’

The People's Republic of Bangladesh was born in 1971, out of the resistance of the people of Bengal against the domination of West Pakistan. Meghna Guhathakurta, director of Research Initiatives Bangladesh, shares her memories of those turbulent times with *Idee* and reflects on the way in which her country is finding its place in an increasingly interconnected and competitive world.

Interview by Cécile Insinger

The People's Republic of Bangladesh emerged from the Bengali people's resistance against the Pakistani Government in 1971. You were a teenager at the time, witnessing the turbulence in your country. Can you tell us about the independence movement? 'There was a growing demand for autonomy that gradually evolved into the demand for independence. The movement was based on the national outrage about the long-standing neglect by the central government in Islamabad in West Pakistan towards the people of East Pakistan, irrespective of the fact that we represented the largest community in the country.¹ In November of 1970, a great cyclone had raged over East Pakistan in which many people lost their lives or had become homeless. The government in Islamabad failed to respond adequately to this crisis and this underlined how irrelevant the lives of the Bengal Pakistanis seemed to the ruling elite on the other side of the country. A month after the cyclone disaster, national parliamentary elections were held which had been postponed earlier. The Awami League, the political party led by Sheikh Mujib Rahman who advocated for Bengal autonomy, won the election with a landslide. Mujib was expected to become the next Prime Minister of Pakistan much to the chagrin of both the political and military existing rulers. To prevent Mujib's imminent premiership, General Yahya Khan, Pakistan's military leader, declared the National Assembly sessions to be indefinitely postponed on 3 March 1971.'

And this declaration sparked the Bengali people to... '... to take to the streets, yes. Students, teachers, lawyers, doctors, professionals, even government officials in the end. It was the largest civil disobedience movement since Gandhi. Apart from the national news, the radio stations stopped broadcasting programmes from West Pakistan. They broadcasted their own programmes which revolved around the demand for autonomy and independence. Expectations rose for a free democratic country where marginalized groups would get equal opportunity

1 | The Dominion of Pakistan (1947) consisted of two separate provinces, West Pakistan (since 1971: Pakistan) and East Pakistan (since 1971: Bangladesh). The national government was seated in Islamabad, West Pakistan, while the majority of the people lived in East Pakistan. In 1948 the government proclaimed Urdu to be the official state language. This was met with outrage in Bangla speaking East Pakistan, furthering Bengali identity.

for jobs and education. We saw a democratic society emerge, we had never seen until that time or even today. I was quite aware of what was happening, reading *Time* and *Newsweek* and I remember conducting animated discussions with my father, Jyotirmoy Guhathakurta. In a desperate effort to curb the Bengali nationalist sentiment, the West Pakistani army in Islamabad embarked on its *Operation Searchlight*, on 25th of March 1971. This operation consisted of massacres, rapes and other atrocities on Eastern Bengal territory. Intellectuals and universities were targeted first. Hundreds of thousands of people lost their lives, my father being one of them. He was assassinated by Pakistani troops during a raid on Dhaka University on the first night of the attack. This War of Independence, as it later became known, ended on the 16th of December 1971 when the Pakistani generals surrendered to Indian troops who had stepped in to help stop the violence. The People's Republic of Bangladesh was born. Ironically, before the 25th of March 1971 we would have settled for autonomy.'

Has the People's Republic of Bangladesh of today turned out to be the country Sheikh Mujib and the Bengali people hoped it would become in 1971? 'The dream and expectation for the new country was that the people would have the power. That had been Sheikh Mujib's, perhaps idealistic, dream. A socialist and secular state. However, since 1971, the world has changed, and Bangladesh has been affected by that globalization from the 1980s onwards. Before the 1980s, the country was primarily focused on its national political and economic issues. The assassination of Sheikh Mujib and his family by disgruntled army officers in 1975 led to the undoing of many of our ideals. That became reflected in new laws, even our Constitution which had been drafted in 1972 was amended. After the military coup of 1975 we saw the country go back on its foundational pillars.'

And after the 1980s? 'The world around us changed and we had to change with it. The Iranian Revolution in 1979 and the rise of Ayatollah Khomeini had had a huge effect on Bangladesh. An Islamic government taking over state power deeply affected us, a country in which 90 percent of the population was Muslim. Until then, our national identity had been based on being Bengali. After the Iranian Revolution, being Islamic was added to that identity. The language factor gradually changed into the factor of religion. Islam became a global phenomenon, and it still is. Domestic political issues were determined by religious developments outside the country. Bangladesh labourers went to work in the Gulf countries and in Malaysia. Their remittances became the most important source of our national income. People found common ground with other Islamic countries. Being Muslim became their social capital. Bangladesh is now known as a moderate Islamic country, moderate but Islamic nonetheless.'

'Our national identity had been based on being Bengali. After the Iranian Revolution, being Islamic was added to that identity'

How did this affect the international relations for Bangladesh? 'During the War of Independence, the Soviet Union and India were our allies. The United States, led by President Nixon at the time, did not support East Pakistan but backed the regime in Islamabad. After the Soviet Union crumbled in the 1990s and the United States was the only large political power left in the world, we started rebuilding our relationships with Europe and the United States. In the years that followed we managed to attract investors for our garment factories and subsequently our economic power started to grow. Our garment industry eventually became the country's second largest source of income. Today, we maintain a balance between our relationship with the West and our relationship with the Muslim countries. Obviously, China has recently become a very large economic partner for us as well.'

What is today's position of the Awami League, the party that had led Bangladesh towards independence? 'Today, the Awami League is the only ruling party in Bangladesh and it has been since 2009. The party has cleverly adapted itself to the global capitalist trend. From a party with socialist, egalitarian ideals it evolved into a neoliberalist party ready to accommodate private investors in the country. Its rhetoric may still contain words of social democracy but in its actions it has become a purely neoliberalist party. If we had had strong opposition parties, with an equal capacity to adapt and reinvent themselves, we would not have had this problem of having a one-party regime. Nowadays, the government of Bangladesh works with private investors on an unprecedented scale.'

'Today, we maintain a balance between our relationship with the West and our relationship with the Muslim countries'

2 | A cantonment refers to a permanent military station in South Asia.

3 | *Durga Puja* is an annual Hindu festival.

‘The avenues of dissent in Bangladesh have seriously decreased in the past years. Nowadays one must be fearful of the consequences of what one says’

The only other large party Bangladesh has ever known, the Bangladesh National Party (BNP), was a conglomerate of movements which was formed in the cantonment 2 by the military. The power of the military had its basis on the far left of the political spectrum as well as on the far right. That is not a very viable basis for a political party. The BNP is no longer a factor of political influence in Bangladesh. The Awami League, the only ruling party now, has the power of giving any other party which tries to establish itself on the political scene a very hard time.’

Is there a freedom of the press in Bangladesh? ‘Free speech in Bangladesh is under attack these days. The freedom of the press is under serious pressure. Cartoonists and journalists are curtailed by the government. The newspapers have become large corporations which are suppressing the traditional social-democratic voices. It has become difficult for journalists to carry out their jobs properly and independently. If an article or a column is regarded as being too critical, advertisers will threaten to withhold their advertisements. Critical press is being silenced for political as well as for economic reasons.’

Is there no voice of dissent at all? ‘The avenues of dissent in Bangladesh have seriously decreased in the past years. Nowadays one must be fearful of the consequences of what one says. The ruling party, for instance, has a student branch at the universities through which they try and control any dissenting opinions which might emerge on the campuses. That used to be very different. Any form of criticism today is seriously discouraged. A lot depends on who speaks out. One can still voice criticism but when doing so one has to choose one’s words very carefully.’

Do you yourself feel free to speak out and act freely? ‘I have done it, but I will usually take precautions to protect myself. There is a law that says that you may not say anything against the Prime Minister as an individual or her family. You could, however, address a certain issue. It is a power game. There are many ways in which the state may put pressure on you so that you censor yourself. Bangladesh is not a dictatorial country, but it is an authoritarian one. There are cases where people who have spoken out against the government have ended up in court or even in prison. Or, if there has been a catastrophe, such as the attack on Hindu temples during *Durga Puja* 3 last October, the government will simply slow down the internet to 2G, so that people cannot communicate about it. They will not close the internet down altogether but just slow it down.’

Do women in Bangladesh constitute a force of their own? 'In number, women are equal to men and therefore they constitute a potential force. However, Bangladesh, and many other Asian countries, are patriarchal societies and therefore the women in these societies are marginalized. Patriarchy underlies all systems of governance. Although the new liberal economies allow both women and men to go to the market, patriarchy will not allow that. Religious tradition, whether it be Muslim or Hindu forbids a woman to be seen or heard in public. Men use religion as a tool to uphold the patriarchal system. Still, Bangladesh has a large long-standing women's movement. It is based on secular values and it is vibrant. It is not against religion at all, but its focus lies primarily on citizenship. The first feminist movement among Muslim women in Bengal was started by Begum Rokeya, an educationalist, in Calcutta in 1916. She was and remains an icon. She was the first woman to state that Muslim women should not let their religion dominate their identity.'

Long before the existence of Bangladesh, or even Pakistan. 'Yes, the region that today comprises India, Bangladesh and Pakistan, was first ruled by the Moghuls and later by the British. Independence came in 1947 when the region was divided into India and Pakistan. The women in that region, both rural and urban, both uneducated and educated, share the same history and they have always participated in mass demonstrations and actions of political protest against their foreign rulers. Women have the tradition of being the proud guardians of their national and cultural identity by continuing to wear their saris and their *bindi* ⁴ on their forehead, whereas the men rather easily switched to wearing western shirts and trousers, for instance. Soft power can be dominated, but it also has the strength of transforming into strong power. In that respect I would say that women are a force to be reckoned with in Bangladesh and elsewhere.'

We see a number of countries around the world, countries in the Middle East and Central Asia for instance, where the people are actively pushing for democratic reform. Would you have any advice for these people how best to go about it? 'It is important to believe in your own cultural legacy. Rally together, find internal but also external support. Engage with effective mobilization techniques, empower each other by using your shared history, shared national memories. Every country has its own history which is shared by all its citizens. Find yours.' ●

'Every country has its own history which is shared by all its citizens. Find yours'

⁴ | A *bindi* is a coloured dot worn on the centre of the forehead by Hindu, Buddhists and Jains on the Indian Subcontinent and Southeast Asia.

Cécile Insinger is a freelance editor and translator. She is a member of the editorial board of *Idee*.

**A new
generation
of Polish
protest**

1 | Fragment of the song *Mury* ('Walls') by Jacek Kaczmarski, the unofficial anthem of Solidarity in the 1980s.

The Polish educational system is saturated with stories of constant struggle against an enemy trying to destroy the Polish state, culture, and spirit. Yet we failed to notice the threat that was growing before our very eyes, when PiS won the elections in 2015. Anger and helplessness reactivated the Polish freedom gene in a new generation.

By Miłosz Hodun

The Polish freedom gene

**At last they saw the number of them,
they felt their strength, their time,
And singing that the dawn is near,
they walked down the streets of towns¹**

We Poles have a freedom gene. At least, that is what we like to think. The Polish educational system is saturated with stories of constant struggle against an enemy trying to destroy the Polish state, culture, and spirit. 'It wasn't easy to survive between two aggressive empires', is how Poles would briefly sum up their history. Most Poles will in one breath mention the communist oppression under the boot of Moscow, the Second World War, the Second Republic of Poland and the danger coming from the East, as well as the 123 years when Poland was not even on the map.

The victory of Solidarity

But the freedom gene always made Poles fight. Modern Polish identity was built on this fight. Generation after generation organised uprisings against foreign rulers, and the First World War brought a reward: the independence of a country reborn. When the Soviet revolution wanted to spill over to the West, the Poles in the Battle of Warsaw stopped the communists and saved Europe. World War II is a history of heroism, brave soldiers and scouts taking part in the fighting. It is, after all, the myth of the Warsaw Uprising, in which 200,000 gave their lives for the dream of freedom.

In this narrative, *Solidarność*, the Solidarity movement, has a very special place. Poles are proud that the fall of communism began in Poland, where the first partially free elections were held as early as 4 June 1989. Solidarity – a freedom movement unique on this side of the Iron Curtain – became the foundation of a democratic society. At its peak, it had ten million members opposing the totalitarian ideology and authoritarian state of generals and secretaries. And they won.

The victory of Solidarity – the Round Table agreements, the first, partly free and then completely free Sejm elections, Tadeusz Morawiecki's democratic government and choosing the legendary Solidarity leader Lech Wałęsa for president – was a carnival of freedom. The communist party fell, and Poland began its journey towards democracy, development, and prosperity. Thanks to the consensus of almost all political forces, two great aims were achieved: membership of NATO and the European Union. We became a part of the West and made the European dream of the previous generations come true. The end of history.

The freedom gene reactivated

Yet we failed to notice the threat that was growing before our very eyes. In 2015, hiding behind the mask of a moderate right-wing ideology, Law and Order (*Prawo i Sprawiedliwość*, PiS) won the presidential and parliamentary elections. For the first time after 1989, a single party had the majority in both chambers of parliament and did not need to create a coalition. For the first time, one party colonised all state institutions.

Exhibition in the European Solidarity Centre. The memorial museum was opened in 2014 in the Gdańsk docyard where *Solidarność* was founded.

**Solidarity
– a freedom
movement
unique on this
side of the
Iron Curtain –
became the
foundation of
a democratic
society**

For the first time since Solidarity, Poles went out on the streets *en masse*. The largest protest gathered 200,000 people

2 | The politicised Constitutional Tribunal ruled on 22 October 2020 that a provision allowing abortion in the case of a high probability of severe and irreversible fetal impairment was unconstitutional.

3 | <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/theyre-uncompromising-how-the-young-transformed-polands-abortion-protests/>

For the first time, the Constitution and human rights were insolently and deliberately trampled upon.

The actions of PiS have slowly woken the Poles. First, the right-wing populists destroyed the independent judiciary. They made the Constitutional Tribunal into a completely subjugated machine for passing judgement by introducing so-called 'duplicate judges' to the Tribunal and nominating judges subject to the party's will. Then, they politicised the National Council of the Judiciary, which is responsible for nominating judges. And finally, they moved to take over the Supreme Court. It came as a shock to millions of Poles. The rule of law became fiction, and the Constitution was no longer the most important source of law, replaced by verbal orders coming from the PiS headquarters. In short, the strategy of a government that does not have the supermajority to change the Constitution has been to change the Constitution through the arbitrary decisions of the government leader.

Anger and helplessness reactivated the freedom gene. We understood that the enemy threatening the greatest Polish achievements of the last thirty years was now coming from within. For the first time since Solidarity, Poles went out on the streets *en masse*. Every weekend, in Warsaw and other Polish cities, people marched. The largest protest gathered 200,000 people.

New, interparty social organisations appeared and directed the opposition against the authoritarian regime in the making. Interestingly, they were led by fifty- and sixty-year-olds who remembered the fight against the communist regime. Without hesitation, they pointed out similarities between the Polish United Worker's Party (*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza*) and PiS rule. Symbols from years past returned, including the logo of Solidarity, resistors as lapel pins as a symbol of perseverance, and going on a walk at 7.30 in the morning to avoid listening to the brazen propaganda of the main news programme on national television.

A new generation of protest

Young people, who were born in a free Poland and do not remember the times before the accession to the European Union, had not joined anti-government protests often. But in the fight for the Supreme Court's independence, their activity increased sharply. They showed discontent when the government began to limit freedom and human rights, especially of women and LGBT+ people. PiS politicians, urged on by the hierarchs of the Catholic Church, practically introduced a ban on abortion in Poland.² This cruel limitation of women's rights became a symbol of the despotic rule and the final reason to refuse to obey the anti-democratic party. The scale of the protests against the changing of the anti-abortion law was astonishing.³

Equally surprising was the engagement of adolescents in the protests. They introduced new methods of resistance, including a new language. *Jebać PiS* ('Fuck PiS') has become an official slogan of the new wave of

protests as well as an authentic expression of society’s rage. Adolescents started to spontaneously block the streets of Warsaw and vandalise religious and Church statues with paint. Panicked, the authorities reacted brutally with arrests, beatings and court cases.

The systemic hate campaign against LGBT+ people,⁴ inspired and funded by the government, gave rise to an anticipatory and positively natured self-defence of the LGBT+ community. Multiple new organisations and informal groups supporting minorities were established. Most importantly, they were often local, and established in towns, far away from large cities. The rebellion against authority drew on the experience of Western countries, in which the dispute over key LGBT+ rights is long past. Pride parades, called ‘equality marches’ (*marsze równości*) were organised throughout Poland. In 2015, there were only seven prides. In 2019, before the pandemic, there were almost thirty of them – including in middle-sized towns such as Gniezno and Koszalin.

From protest to civil disobedience

The resistance that we have seen since 2015 goes far beyond a typical political dispute. It has the character of civil disobedience. Is such fierce resistance justified? Does it not exceed the boundaries of a permanent electoral campaign, which is acceptable in a democratic state under the rule of law? I have no doubt that civil disobedience is justified by the actions of the ruling party. I also have no doubt that this is widespread social resistance: Poles are speaking out against the government because it threatens the future of the country, divides society, involves systemic hatred, harasses

4 | Read more, e.g. <https://oko.press/pis-homo-phobia-how-the-president-chairman-ministers-and-deputies-aroused-hatred-of-lgbt-in-poland/>

The resistance that we have seen since 2015 goes far beyond a typical political dispute. It has the character of civil disobedience

Protest against abortion restriction in Kraków, October 2020.

Change will come only when the democratic opposition wins the elections

5 | In 2015, for example, PiS won only 37,6 percent of the vote, but this translated into more than 51 percent of seats in the Sejm.

Milosz Hodun

is international advisor at Nowoczesna, Polish liberal party, and member of the Board of Directors of the European Liberal Forum, think tank of the ALDE Party. He is also a teacher at Reykjavik University School of Law.

community members, uses vulgar propaganda, and destroys freedom of speech. By nature, this resistance is peaceful. Poles do not use violence in the streets. They do not attack the police or destroy property. The images of protests in cities in France or Spain are foreign to Poland. Instead of sheer physical force, there is perseverance and ingenuity.

The Poles know that this is their fight. The European Union should do nothing more than uphold its laws and the freedoms of all Europeans. But at present, it is doing a poor job by being too soft on the PiS. The EU must firmly stick to its values and show that they will always prevail against simple economic calculations by speaking the only language that populists understand: 'no values, no money'.

Change will come only when the democratic opposition wins the elections. For this to happen, it needs not only a majority of the votes, but also a majority in parliament in an electoral system that works to the advantage of large parties.⁵ The former will not be very difficult to achieve, since PiS has never even reached fifty percent support. The latter will largely depend on the wisdom of opposition leaders, their foresight, respect for political partners and ability to build strategic coalitions.

Unfortunately, the system created by PiS leader Jarosław Kaczyński will resist giving up power by all means. We have already seen an example of this before the 2020 presidential election, when the entire state apparatus, including state television, worked to benefit the PiS candidate. Those elections may have been democratic, but they were certainly not equal. If the next election is not democratic either, one should expect that the forms of resistance will change dramatically, and that Polish society will split in two. Irreversibly. ●

After years of competing with each other as much as against the ruling Fidesz party, the Hungarian opposition parties decided to join forces to compete with Prime Minister Viktor Orbán in the running up to the 2022 parliamentary elections. But now the true challenge comes, and the stakes are very high.

Door Rudolf Berkes

**United
opposition
in Hungary**

The story of a forced marriage

The Hungarian opposition attempting to take down Viktor Orbán

The ruling Fidesz party will face close national electoral competition for the first time since 2006

In September and October 2021, for the first time in history, the six major Hungarian opposition parties held primaries in all electoral districts. In so doing, they selected a joint candidate for prime minister to run against Viktor Orbán in the national parliamentary elections, as well as joint candidates in all 106 single-member constituencies. This provides the opposition with the rare opportunity to become political agenda-setters and, as a result, the ruling Fidesz party will face close national electoral competition for the first time since 2006. The path to the elections in 2022 will, however, be filled with substantial obstacles for the opposition.

The breakthrough of 2019

The municipal elections of 2019 marked the first time that the opposition fielded joint candidates. It denied Fidesz some key victories, primarily in larger settlements, such as most Budapest districts, Pécs and Szombathely. Not only was this a considerable breakthrough, but compared to the previous municipal elections in 2014 opposition parties also mobilised more new voters than Fidesz. Although it had been crystal clear since 2011 – when the current electoral laws were introduced and, for instance, the second round of voting was annulled – that there is no real alternative to cooperation between opposition parties, the 2019 municipal elections showed that the strategy can work in practice too.

After this breakthrough, the parties started negotiations on a joint run for the 2022 general election. The six major opposition parties – Democratic Coalition (social-liberal), MSZP (center-left), Párbeszéd (left-green), Momentum (centrist-liberal), Jobbik (center-right), and LMP (green) – came to an agreement on several important details in the second half of 2020. This included the agreement to field joint candidates in all the 106 single-member constituencies, as well as a joint candidate for prime minister, who would be elected via primaries. Voters could pick these single-member candidates in a single election round, while candidates for prime minister had to compete in two rounds. The election took place both offline and online. The parties also agreed on a single national party list, the composition of which will be a compromise.

The negotiation and electoral processes can be considered successful so far, although many decisions made by the opposition forces were not truly voluntary, but rather constituted a long-needed adaptation to the circumstances created by the ruling Fidesz party. While there could have

been a debate between the opposition parties about how many national party lists they would field in the 2022 general election, Fidesz solved the problem for them: it approved an amendment so that parties now have to have candidates in at least 71 – instead of 27 – constituencies across the country to field a national list. Since there are only 106 constituencies and the opposition does not want to compete with each other in any of them, the amendment ensured that they field a single national party list. The deals of the opposition thus merely reflect the required minimum to compete in a constantly changing political arena that favours the ruling party.

Organising the primaries

The first round of primaries took place in September 2021. Of the 106 constituencies, the Democratic Coalition won 32, Jobbik 29, MSZP 18, Momentum 15, Párbeszéd 6 and LMP 4.¹

By involving the electorate in picking candidates, the parties significantly reduced the time and resources needed to sort out the selection process. The primaries provided a ‘round of election’ in which voters could cast a ballot for their favourite party or candidate knowing that they would stand a real chance against Fidesz in 2022. Although independent parties struck several deals to support each other’s nominees before the primaries, there was meaningful competition in the vast majority of the 106 constituencies. Plus, candidates elected through the primaries have democratic legitimacy, so they are less likely to face criticism from the electorate or calls for a more competent local candidate.

The candidate for prime minister of the Democratic Coalition, MEP Klára Dobrev, also won the first round of primaries, receiving 34.8 percent of the vote. Gergely Karácsony, the mayor of Budapest, joint candidate of MSZP-Párbeszéd and LMP came second. Surprisingly, Hódmezővásárhely Mayor Péter Márki-Zay, the head of Everybody’s Hungary Movement (MMM), came third – instead of Jobbik’s Péter Jakab, who was widely expected to advance to the second round. The third place of Márki-Zay signaled a considerable discontent with the traditional opposition parties.

After the first round, fierce and exhausting negotiations started between Karácsony and Márki-Zay, which ended with Karácsony withdrawing in favor of Márki-Zay. This controversial and surprising move created a one-on-one scenario between Dobrev and Márki-Zay, reflecting a political cleavage between the ‘old versus new guard’ – a conflict that has generated tension within the opposition for years. Some even considered the primaries as a ‘referendum on the opposition’, providing an opportunity for opposition voters to force unpopular or corrupt actors out of the alliance. The electorate had the direct power to hold the parties or specific candidates accountable for their mistakes and reward them if they acted according to their needs. After a tense debate between the last two candidates and a week of spiralling tensions between them, Márki-Zay won by a landslide, claiming 56.7 percent of the votes during the second round in October 2021.

1 | <https://infogram.com/primaries2021-first-round-results-single-member-constituencies-1hxr4zxg010n06y>

Although independent parties struck several deals to support each other’s nominees before the primaries, there was meaningful competition

Caricature of Prime Minister Viktor Orbán riding a rainbow pony at the ARC Exhibition, a politically critical outdoor exhibition in Budapest.

Meanwhile, Fidesz has once again become the agenda-setter via its constant stream of measures to raise the public mood, such as a thirteenth month of pension

Now the true challenge comes

Organising a political event and mobilizing almost 850,000 people before the election, or roughly 11 percent of the electorate, is a huge achievement, particularly for an opposition with scarce resources to reach voters via traditional means. The primaries forced the opposition parties to 'burst the Budapest bubble' and campaign in the entire country. The parties forced themselves into a limited competition, providing alternatives to each other and the regime. As such, the opposition was able to set the Hungarian political agenda, and Fidesz could only react. For the first time in years, the opposition presented substantive political debates and, for the first time since 2006, meaningful live discussions on national television about their political programmes.

It is, however, still up for debate how joint opposition candidate Márki-Zay will truly dominate and lead the alliance. While he currently has the largest direct mandate, he has no party structure behind him. Instead, the clear winner of the first round, the Democratic Coalition, will possibly attain the largest caucus in the alliance. This foreshadows a potential fight for dominance between Márki-Zay and the Democratic Coalition.

Also, the opposition has been relatively quiet in the past month after the end of the primaries, as they have formed their joint campaign staff only recently and are bogged down in negotiations concerning the joint list.

The following months will be spent on creating the joint list, but this will be done behind closed doors. There are several important issues that the parties need to solve, including the question of how to calculate the distribution of places on the list between themselves, and particularly the first forty to fifty names that have a realistic chance of making it into the National Assembly.

Meanwhile, Fidesz has once again become the agenda-setter via its constant stream of measures to raise the public mood, such as income tax exemption for people under 25 and a thirteenth month of pension. The opposition has not presented any answers to this. Fidesz will also have the constitutional majority to formulate the electoral rules as well as the wider playing field until the very last minute.

Presenting a unified message

The opposition campaign has lost its momentum. The parties will now have to focus their efforts on remedying this and presenting a unified message on the future of the country. Even if they can overcome these issues and win – and that is a big if – the system will surely be rigged against them. They must prepare for the possibility of leading the country in a hostile political, institutional, and economic environment. The six- or seven-party coalition government would have to face 2.5 million disappointed Fidesz voters, a united opposition, unmovable Fidesz party officials in every major institution – including the Prosecutor's Office, the Constitutional Court, the State Audit Office, and others – and a highly indebted state. If they win unprepared, they risk falling apart within months, guaranteeing another eight to twelve years of illiberalism in Hungary.

The European Union faces a dilemma too. If member states and European politicians stand by their values and criticise Fidesz, they fall right into Orbán's trap and reinforce the anti-West and anti-EU propaganda. Financial pressure will not work in the short term either. The government will just finance projects with debt acquired from the market, thereby further increasing the future economic pressure on the next government, whoever it will be composed of. ●

The European Union faces a dilemma too. If member states and European politicians stand by their values and criticise Fidesz, they fall right into Orbán's trap

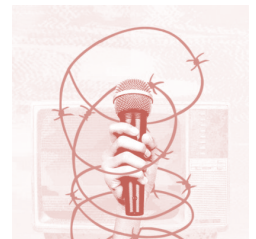

Rudolf Berkes

is analyst at Political Capital, an independent policy research, analysis and consulting institute in Budapest, Hungary. He studies International Relations at Eötvös Lóránd University in Budapest.

‘We are trying to revolt against the model of the mainstream media in the Arab world’

How does one create space for independent media in a region in which the civic space is shrinking? Who better to ask this question than Diana Moukalled, who has been working as a journalist in the Middle East for almost thirty years. In 2017, Moukalled was one of the founders of *Daraj*: an independent digital media platform based in Beirut, Lebanon. It addresses the issues which remain underreported in the mainstream Arab media.

Interview by Afke Groen & Petra Stienen

In 2017, you launched the independent media platform *Daraj* together with two colleagues. What made you decide to launch this platform at that point in time? 'I started working as a television reporter and as a journalist in 1991, the year in which the civil war in Lebanon ended. At that time, the Lebanese media were censored and contained by Syrian presence, Iranian influence, and the oligarchy that started to emerge in the country. It is true that Lebanon was freer than other countries in the Arab region, but we still had our own red lines. I was only able to practice my profession as a journalist under many restrictions and taught myself to work on those issues that were not being censored: social issues, international stories. It was a sort of compromise: yes, there was censorship, but in the end, we wanted to carry out our jobs.'

'Then 2011 came, the year of the Arab spring. After the harsh and brutal counter-revolution, the compromise of the 90s and 00s had become unacceptable to us. There have been wars, crises, imprisonments, assassinations, and activists have been shot and killed in the streets. Meanwhile, the Lebanese media were heavily influenced by the regional powers, and the mainstream media have been receiving political funding. Fortunately, thanks to the technological revolution, it became possible to give voice to your own ideas with a minimal budget. That was a major shift. We then developed the concept of setting up an independent media platform which is honest and responsive to people's needs, and in which we do not shun away from the topics that are taboo. So, we decided to create *Daraj* at a moment that was a very difficult one for the region. We felt as if we had fallen into a hole. The choice was between trying to move up or falling back into the hole. We decided to take up the challenge and to climb up the stairs. That is where the name of the platform, *Daraj*, comes from. It means 'steps' in Arabic.'

interview Diana Moukalled

Diana Moukalled is a journalist, correspondent and documentary producer in the Middle East. She is co-founder and Managing Editor of *Daraj*, an independent media platform based in Beirut, Lebanon.

‘You will always have two extreme viewpoints of two major mainstream media outlets. That is why we want to tell the third story: the independent, journalistic story’

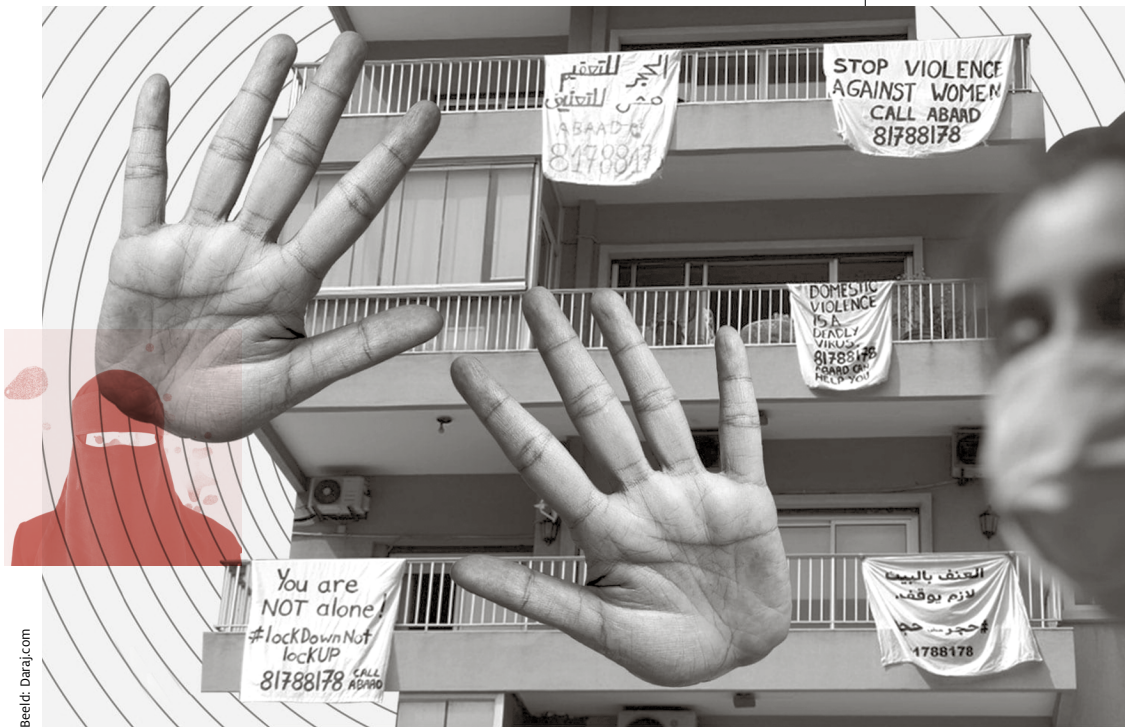
The tagline of *Daraj* is ‘the third story’. What is ‘the third story’? ‘Due to the polarized nature of politics and international relations in the region, you will always find two extreme points of view in the media scene – especially after 2011. Take the Gulf crisis, for instance, you either got the point of view of *Al-Jazeera*, funded by Qatar, or the point of view of *Al-Arabia*, funded by Saudi Arabia. This is the same for any major story; the people will only hear the two extreme viewpoints of the two mainstream media outlets. That is why we want to tell the third story: the independent, journalistic story.’

In Europe, many people would indeed see the Middle East and North Africa as being polarized along the extremes of the tyrant versus the terrorist. Are you trying to show that there is a mosaic of other voices? ‘Yes, exactly! Between these two extremes, there are so many other voices and stories that are not being heard. We are proud to be able to offer a space for these people to tell their stories, whether they be refugees, women, or artists. For example, after the explosion of the Beirut port in 2020, the mainstream media completely failed to pay attention to the family members of the victims. These are the stories of people who are being let down by the policymakers as well as the mainstream media.’

How would you further describe the failure of the mainstream media in the Arab world? ‘The year 2011 was a turning point, not only for our political future, but also for the media landscape. Whenever there is a crisis, politically funded media either flourish or shut down when their funding dries up. We have seen this happen in many countries in our region, including in Lebanon and Egypt. We have also witnessed flourishing media projects funded by regimes. Qatar funds websites and television channels based in Turkey, London, as well as in the country itself on a huge scale. The same applies to Saudi Arabia. Millions and millions are being spent and will be spent over the next years on media projects that disseminate the point of view of the regimes and those who are in power. We are trying to revolt against this model of the mainstream media in the Arab world. We believe that to be editorially independent, you must be financially independent.’

When you were a speaker at the Day of the Middle East of D66 in 2018, we discussed the models of subscription that some media platforms use in the Netherlands. What do you do to gain financial independence?

‘For the first few years, to be able to launch *Daraj*, we opted for funding by institutions and entities which are politically neutral. It is a major principle of our platform that we are entirely transparent about this funding to our audience. We are now considering ways in which *Daraj* can remain sustainable and, in a way, also profitable. To generate some income for *Daraj*, we make media productions in collaboration with, for instance, think tanks. We manage to ensure that 20 to 25 percent of our yearly budget comes from these productions, while the remaining 75 to 80 percent comes from funding. It is our plan to turn this the other way around in the coming five years. The question about having subscribers is an important one. We live in a region where one crisis follows the

Beeld: Daraj.com

next. In Lebanon, poverty has dramatically increased. Across the region, there are millions of refugees, millions of people who have lost their homes, millions of people facing economic shortages. We want our content to be accessible to all. So, when we think of a subscription, we think of it as an open model to which you can subscribe while maintaining the freedom to look at the content without paying. Lately, we have been thinking about a subscription model for the Arab diaspora in Latin America, North America, or Europe, while keeping open access for the region.'

We can imagine that people who want to attack *Daraj*, will say that it is Europeanised or elitist. What is the profile of the people who turn to your media platform? 'We have different backgrounds on our team, from moderates to progressives, from a woman with a hijab to a queer. This diversity is also reflected in our content and our audience is also very diverse. It is true that it has been used against us, that we would be elitist, agents of the West, modernised, and not representing Arab values. But frankly, this is to distort what we do. We represent the people who want to be heard. There are so many examples of injustice in our country and in the region – from women who are not granted the right to divorce, who are being forced to marry, or are subject to violence; to people who just want to have a drink or an open relationship but who are not allowed to do so. People just want to live their lives. They want to be granted their individuality. We offer a decent and progressive approach that represents these people, and we do not mistreat or misquote them.'

'We want our content to be accessible to all'

Beeld: Daraj.com

‘The one way in which I can respond to these injustices is to continue to do my job, and to expose corrupt people, criminals, those who have led us down the hole that we are in today’

Would you say that making such injustices visible is an act of resistance against the regimes, against those in power? ‘Absolutely, this is the way to respond. I am one of those Lebanese who has lost their savings when the bank system collapsed in 2019. I am one of those who was affected by the Beirut explosion – mildly, luckily, as many people have lost so much more, even their lives. But I am also a survivor. The one way in which I can respond to these injustices is to continue to do my job, and to expose corrupt people, criminals, those who have led us down the hole that we are in today. Not only in Lebanon, but also in the region. I could have decided to leave the country or pretend that it is none of my business. But although I know that it is a long way to go, inaction is not an option. It is about doing the right thing for the future of the country, for the people who cannot claim their rights.’

How do you respond to people who suggest that the countries in the Middle East and North Africa are not ready for democracy? ‘We hear that statement around here as well. ‘Assad is a dictator, but what is the alternative, ISIS?’ No. When we say no to a dictator, we say no to radicals. We have upcoming elections in Lebanon and some people say that we have no other option than to work with the existing parties. No. At this moment, we are at rock bottom. Either we start building the foundations now, or we will repeat the same mistakes. In reality, there are many people here who think like me. However, we have not joined together in our protests, because the parties and those controlling the country – not only in Lebanon but in the entire region – have a strong influence

and have established deep roots here, fifty, sixty years ago. Still, the new, progressive people are finding their way and will not be silenced. Sometimes they take to the streets, sometimes they can be seen on the media, sometimes they are visible in the arts, and sometimes they just gather to have a drink and discuss. We will be defeated in certain battles, but it is very important to have an accumulation of thinking, of working, of building this country – as it has not been built on the right foundations. Of course, we will always be opposed by those who say that we are dreaming, that the superpowers are against us. But we are focused and we will not stop.’

The work of journalists comes with backlashes and security threats, both in the MENA-region and elsewhere in the world. How does that affect you?

‘I cannot compare Lebanon to Syria, Egypt or the Gulf, but we have seen an increasing number of intimidations and persecutions against people who express their views in the media. There are two court cases against me for something that we published in *Daraj*. Our editor-in-chief was arrested for a couple of hours, as a form of intimidation. We face non-stop backlashes and attacks on social media. Less than a year ago, one of the most important thinkers in Lebanon, Lokman Slim, was assassinated. This was very alarming. Yet no serious investigation was conducted.’

What is your perspective on the international support for the rights of journalists in the region? ‘The general mood is that nobody really cares about us. I do not want to put all international institutions in one basket, but the lesson we learned from the experience over the past ten years is that we must do this by ourselves. Not only in Lebanon, but also in many other countries this is the case. In Syria, there is a normalization going on vis-à-vis Assad even after all the brutalities he committed. In Lebanon, Macron asked the same political elite which was responsible for the Beirut explosion to form a new government – the so-called ‘French understanding’. In all honesty, we need support from people who think like us and who do not fail to recognize the tyrants and dictators. We do not want the corrupt political elite of Lebanon, of the region, to feel welcome outside of the region. They should be isolated, not accepted. I am not saying that there should be financial support, but I am saying: do not normalize those who have led us to this point.’ ●

‘In all honesty, we need support from people who think like us and who do not fail to recognize the tyrants and dictators’

Petra Stienen
is an author, Arabist
and member of the
Dutch Senate for D66.

Afke Groen
is a researcher at
Mr. Hans van Mierlo
Foundation and
chief editor of *Idee*.

The use of social media by protestors during the Arab Spring was a breakthrough. Cyber-optimists predicted that the internet in general, and social media in particular, would allow the people living under authoritarian regimes to organize themselves to overthrow dictators. However, a decade later, there has not been a wave of democratization.

By Babak RezaeeDaryakenari

Cyber-empowered protest and repression

The internet in authoritarian regimes

A technology of liberation or repression?

In 2020, the American NGO Freedom House reported the fourteenth consecutive year of global decline in democracy and pluralism. This is concerning. Social science research finds that democracy, besides its normative values, is associated with positive political and economic outcomes, such as peace and economic growth. While there is an ongoing debate on the causality of these associations, there is a universal desire for democracy. This desire is even more vital in authoritarian states, where discontented citizens perceive that democracy is part of the solution to their problems. However, whenever these grieved citizens protest against authoritarian regimes, the regimes violently repress them.

The use of social media by protestors during the 2009 Iranian election protests and the 2011 Arab Spring was a breakthrough. Some pundits and scholars even called social media a 'liberation technology'. Cyber-optimists argued that the freedom and capacity of the internet to spread news across

the world within seconds could empower opposition movements in authoritarian states. Therefore, we should expect a new wave of democratization. However, after about a decade since protestors first used the internet, there has not been a wave of democratization. Instead, some scholars and practitioners have raised concerns that authoritarian regimes use the internet to repress the opposition and secure their own survival.

A cyber-empowered wave of democratization?

Within the scholarship on democratization, there is a rich discussion on the causes of authoritarian persistence. While some may cite cultural explanations, others will cite a lack of agency as the root cause of democratization failure. Although such factors may be crucial, we should not downplay the role of efficient repression in the survival of authoritarian regimes. Authoritarian regimes rely on their competent security forces to prevent any plans for organizing protests. And if dissatisfied citizens overcome these barriers and take to the streets, they are often suppressed violently.

Social media platforms such as Facebook and Twitter changed the battleground in the first decade of the 21st century. While authoritarian regimes were confident that the combination of media censorship and the fear of severe repression would discourage any collective movement, the millennials in some of these countries used social media platforms to raise awareness about the corruption, inequality, and kakistocracy¹ in their countries by discussing these issues in weblogs and online forums. Then, when the opportunities arose, they used the social media

Social media platforms such as Facebook and Twitter changed the battleground in the first decade of the 21st century

¹ | A kakistocracy is a government run by the worst, least qualified, or most unscrupulous citizens.

platforms to organize anti-government protests. They also used the internet to spread the photos and videos of state violence recorded on their mobile cell phones.

The widespread circulation of the undeniable evidence of state repression recorded and posted by the masses adversely challenged the legitimacy of authoritarian regimes in the eyes of bystanders. It also attracted the attention of democratic countries to these violations of human rights. These cyber-empowered revolutions led to the overthrow of several dictators, including Mubarak and Ben Ali, in the Middle East.

As a result of these new developments, cyber-optimists predicted that the internet in general, and social media in particular, would allow the people living under authoritarian regimes to pass the censorship walls so as to organize themselves to overthrow the dictators. They also predicted that citizen-journalists would use their cell phone cameras to record all the blatant violence committed by security forces. Therefore, it was expected that authoritarian regimes would become more conscious of using violence against the opposition. Consequently, as a result of the internet revolution, there was high hope for a new wave of democratization in the second decade of 21st century.

Upgraded authoritarianism?

When dissidents used the Internet against authoritarian regimes, censorship was the first reaction of the regimes to survive the threats that this new technology posed to them. However, the development of virtual private networks (VPNs) and other bypass proxy technologies showed that censorship could only slow down the exchange of information on the internet in the short term. Censorship is hence ineffective in giving state authorities complete control of the online space in the long term. Moreover, the economic benefits of the internet have made shut-downs and censorship a costly decision for authoritarians.

Instead, authoritarian states have upgraded their tools and have formed cyber forces to exploit the freedom of social media platforms to surveil their citizens, spread disinformation, and manipulate the flow of information on online platforms – both within and beyond their borders. Indeed, reports of the Information Operation of Twitter show that a group of mostly non-democratic countries has used Twitter to manipulate the discourse on the online platform.

Some authoritarian states have already developed their cyber forces to actively monitor and manipulate the online platforms commonly used by citizens.² The active presence of these government-backed online users has allowed the regimes to collect information on potential dissidents and protests; distract online users from conversations leading to a collective movement against the state; and disseminate disinformation on online platforms during political conflicts, in particular by spreading doubts about distributed evidence on corruption and human rights violations in these regimes.

As a result of the internet revolution, there was high hope for a new wave of democratization in the second decade of 21st century

² | For instance, 50 Cents Army in China, Cyber Army in Iran, and Web Brigades in Russia.

After about ten years since the Arab Spring, we have not seen any considerable wave of democratization in the world. Instead, the evidence and reports indicate that authoritarian regimes have used the internet to contain democratic movements within their borders and to attack democracies beyond their borders.³

Ready for the challenges of digital authoritarianism?

Both dissidents and state authorities use the internet, and research on how the internet explicitly influences the dynamics and outcomes of their interactions is ongoing. Yet the initial evaluation is that the internet is neither inherently democratic nor non-democratic. The internet, and in particular the online social media platforms, are new tools in the hands of different political actors. On the one hand, online platforms decentralized entertainment and news broadcasting, and offer marginalised citizens a low-cost and low-controlled space to challenge the status quo. On the other hand, the very freedom and anonymity of the platforms have also made them into an attractive tool in the hands of authoritarian states to monitor, control, manipulate, and repress citizens more effectively than before.

As the influence of the internet on protest-repression dynamics unfolds, democrats should ask themselves several important questions. What are the legal implications of the increasing use of the internet by authoritarian regimes? Does monitoring online spaces to repress dissidents violate the rights of these dissidents? And if so, under which domestic and international laws? What about using social media platforms to manipulate the behaviour and decisions of citizens? If the use of the internet by authoritarian regimes to repress citizens violates any laws, what is the way to launch legal procedures? How feasible is the legal attribution process? Are international institutions prepared to adapt to these new developments? Can authoritarians be held accountable for cyber-repression and cyber-enabled repression? And what about think tanks supporting democratic movements? Are they ready to assist the democratic movements worldwide against the cyber tactics that authoritarian regimes use to suppress them?

There is evidence showing that authoritarian regimes use their cyber technology and armies not just against their domestic oppositions, but also against their foreign rivals, in particular to target the democratic institutions in democracies. How well-prepared are democratic countries for the cyber-attacks and online campaigns launched against them by authoritarian regimes? And last but not least, are the educational and research centers training a new generation of students to be ready and capable to face the challenges and threats that digital authoritarianism poses? ●

3 | <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2018/rise-digital-authoritarianism>

The internet, and in particular the online social media platforms, are new tools in the hands of different political actors

Babak RezaeeDaryakenari is assistant professor of International Relations at Leiden University.

In October 2019, Lebanon witnessed a huge popular uprising. The demands for a better quality of life and access to basic needs were ignored by the political class and the situation continues to deteriorate. Today, resistance in Lebanon is a long-term game that should start with dialogue, civic education, and citizen engagement.

By Tracy Nehme

**Resistance
as a long-term
project**

On resistance in Lebanon

A landmark in Beirut, Lebanon, the monument in Martyrs Square still bears the scars of Lebanon's Civil War (1975-90). The monument honors people executed here in 1916 at the orders of the Ottoman military ruler Jamal Pasha.

In October 2019, Lebanon witnessed an unprecedented popular uprising. People took to the streets to denounce a corrupt political class that no longer represents them. Some say that October 2019 was the true end of the Lebanese civil war that began in 1975. It was, indeed, the first time after the civil war that a huge number of people from all religions, classes, and political backgrounds got together and fought for a common goal. The political and economic system reached a deadlock, and it was clear that the political class did not have the people's interest in mind. Citizens were united in misery. Ever since that moment, people have been eager to learn more about politics and the youth has been looking for new ways to engage in the public sphere. Some are joining alternative political parties, some are working with NGOs, while others are developing social media independent news platforms and podcasts.

The demands of the revolution were completely ignored by the political class, and the situation in Lebanon has been deteriorating beyond imagination since October 2019. Over the span of two years, Lebanon went through one of the three most severe economic and financial crises the world has seen since the mid-19th century.¹ People's money and savings are now stuck in banks, basic medicine is often unavailable, fuel and other daily commodities' prices have become exorbitant, and most homes do not have constant access to electricity.

A year after the beginning of the economic and political meltdown, 2,750 tons of improperly stored ammonium nitrate exploded in the port of Beirut, leaving 215 dead, wounding 2,750 others, and displacing 300,000.² The Beirut port explosion in August 2020 was one of the biggest non-nuclear blasts on record.³ It revealed what could happen to a country run by an extremely incompetent and corrupt government that has never been held accountable for its actions. Over a year later, the political class is still in power with little-to-no hope of a radical political change. No one was held accountable, and justice is yet to be served. For the few who have not lost hope, resistance is the only option.

Resistance as a long-term and uncertain project

When we think of acts of resistance, we tend to think of strong, specific actions that are being talked about decades after the fact. We think of wars won, or at least of fierce battles with a clear winner and a clear loser. But most of the time, resistance is a long and difficult process, an act of courage that needs to be cultivated daily. Under the collaborationist Vichy régime of World War II, resistance was definitely not a given for everyone: ninety percent of France's population either supported the

Some say that October 2019 was the true end of the Lebanese civil war that began in 1975

1 | Lebanon Economic Monitor (Spring 2021). *Lebanon Sinking (To the Top 3)*. The World Bank in the Middle East and North Africa.

2 | <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-53668493>

3 | <https://www.reuters.com/world/middle-east/beirut-blast-judge-issues-arrest-warrant-ex-finance-minsiter-khalil-2021-10-12/>

4 | Wilkinson, S. (2011), via: <https://www.historynet.com/french-resistance-resistant.htm>

When we think of acts of resistance, we tend to think of strong, specific actions. But most of the time, resistance is a long and difficult process, an act of courage that needs to be cultivated daily

Vichy regime or was not willing to be involved in any risky endeavors.⁴ Most people just wanted the war to end and did not want to fight anymore. Those who resisted decided to take risks that could get them arrested, tortured, or killed. Whoever resisted did so in any way they could: some by writing clandestine newspapers, others by helping Jews escape across borders with fake passports, and some by organizing guerrilla warfare activities. When we look back at the French resistance, it seems so simple now that we know who won, but it is important to remember that the resistance was fought with no prior knowledge of its potential success in liberating the country.

That said, now is a pivotal time in Lebanon's history. In the post-war era of the last thirty years, the ruling elite was able to provide the illusion that 'all was well', and most people took advantage of a system they knew was not sustainable. After the civil war, people were tired and did not want to fight anymore. They endured one crisis after another and refused to fight back, or to become involved politically. Now, the Lebanese people need to stop being resilient and start resisting. In this context, there is nothing more comfortable than radical ideas, especially in times of crisis. Economic crisis coupled with political instability leaves people feeling disillusioned and looking for immediate change, making extremist propaganda attractive to a larger part of the population.

The parliamentary elections due in March 2022 will be an important political battleground in this respect. To this day, elections remain the most democratic way for change to happen incrementally over the long-term and for parliament to be gradually renewed. Elections also encourage political parties to work harder both internally, by organizing, educating and developing, and externally, by building coalitions and recruiting new members. Indeed, doing politics means compromising and building alliances. It will be impossible for the opposition to win unless the opposition parties form a large alliance for the 2022 parliamentary elections. This will require putting some ideals to the side. Through forming a united opposition front, the Lebanese opposition can aspire to get a few more seats in parliament.

Resistance is not a settling of accounts, but it is a project: an endless and uncertain battle for justice and freedom. It is firstly personal, then societal, and, finally, political.

Breaking the barrier of fear through civic education

Another way of resisting is by breaking the barrier of fear. The political regime has understood that fear can be used as a tool. The Christians are told that there is an international conspiracy to erase them from the Middle East, the Sunni are told that the Shia are taking over – instilling fear that the country will be completely isolated from the Arab world – while the Shia are told that the state is not capable of protecting them from external threats. This will not only keep the various Lebanese communities fearful of each other but will also have them fear for the survival of their own culture and religion.

While fear separates us, resistance brings us together. Breaking barriers happens by re-appropriating our historical narrative. We have been raised with an unclear history and false narratives about the civil war, our Arabic roots, our religion and our national identity. That is why supporting education and pushing for new ways of learning should be at the center of our resistance. Education can happen through art, books, history classes, complementary school programs, discussions, talks and debates. Over the last two years, the multiple crises leading to an increase in poverty rates – with 74 percent of the population living below the poverty line ⁵ – have greatly impacted demand for education and student retention. Since the beginning of the uprisings in October 2019, many schools have been forced to close their doors for long periods of time, affecting over 1.3 million children and keeping over 700,000 children out of school. ⁶ Investing in children's education will not only transform their future but will also be a vital step in ensuring the country's recovery, both economically and socially. It is time to reclaim Lebanon's history and culture so that the nation is built on more solid grounds.

Lastly, resistance requires courage. It is by being courageous and taking a leap of faith that one can fight for freedom and sovereignty. Without courage, the people remain without a country. To despair is to abandon. No matter the difficulty of the present moment, and regardless of the lethargy currently felt by the Lebanese, one should not deny the importance of the times we are living. Only people can save other people. This is the splendor and misery of politics. ●

We have been raised with an unclear history and false narratives. That is why supporting education and pushing for new ways of learning should be at the center of our resistance

5 | <https://news.un.org/en/story/2021/09/1099102>

6 | Lebanon Education Sector (2021). *Data on Children in Education in Lebanon for the year 2020–2021*.

Tracy Nehme
is founder of Coffee & Politics in Lebanon.

Ever since the popular uprisings that shook the Middle East and North Africa in 2011, Tunisia has been considered a hopeful example in a region otherwise characterized by authoritarianism and conflict. But this status as the poster child of Arab democracy is now in danger. A decade after the revolution, Tunisians are back on the streets.

By Kevin Koehler

Disenchantment, resistance and democratic decline in Tunisia

Back on the streets in Tunisia

Some have come to protest against what they see as a presidential coup d'état; others mobilize in support of the president

On 25 July 2021, against the background of protests driven by economic discontent in the context of the COVID-19 pandemic, the Tunisian President Kais Saied dismissed the Prime Minister and suspended the parliament. Vowing to fight corruption in the country's economic and political elite, Saied extended the suspension of the constitution indefinitely. He also claimed the right to rule by decree, extending even to changing the constitutional order.

A decade after the revolution of 2010/2011, Tunisians are thus back on the streets. Some have come to protest against what they see as a presidential coup d'état; others mobilize in support of the president and against a post-revolutionary political establishment perceived as corrupt and self-serving. The conflict has traits that are frighteningly similar to the polarization along the secular-Islamist division that previously brought down the short-lived Egyptian democracy in 2013 and that Tunisia only narrowly avoided in 2013 and 2014. Pro-Saied protestors, on the one hand, frequently direct their anger against Rached Ghannouchi, the speaker of the suspended parliament and leader of the Islamist Ennahda party. Anti-Saied demonstrators, on the other hand, protest what they perceive as a coup (*inqilab*) against the achievements of the revolution.

Even more concerning is that this domestic struggle is beginning to reflect larger regional alignments, with Egypt, Saudi Arabia, and the United Arab Emirates coming out in support of Saied, while Qatar and Turkey back the opposing side. Tunisia's hard-won but fragile democracy is in serious danger of being crushed between these competing camps.

How did we get here?

To understand the current Tunisian impasse, we have to go back to the crisis of 2013-2014. At the time, there was deadlock in the Tunisian constituent assembly that had been elected to draft a new constitution following the revolution. It finally came to a head following the assassination of two leftist politicians, namely Chokri Belaid in February 2013 and Mohamed Brahimi in July 2013. The murders were widely blamed on Islamist terrorists and demonstrators called for the resignation of the government led by the Islamist Ennahda party. Tunisia thus seemed to be poised to follow the Egyptian trajectory, where an elected Islamist government had been overthrown after widespread protests in July 2013.

And yet, Tunisians chose a different path. A national dialogue, facilitated by the famous quartet of civil society institutions – the Tunisian Human Rights League, the Bar Association, the powerful UGTT trade union, as well as the employers' association UTICA – managed to resolve the political deadlock. A technocratic caretaker government came into office in December 2013, the new constitution was adopted in early 2014, and parliamentary elections took place later that year. The immediate crisis

Even more concerning is that this domestic struggle is beginning to reflect larger regional alignments

was resolved and the 2014 elections resulted in a government of national unity, including both the secular Nidaa Tounis party of then-president Béji Caïd Essebsi and Rached Ghannouchi's Islamist Ennahda. The threat of political polarization between secular and Islamist forces was contained. In 2015, the quartet was recognized with the Nobel Peace Prize for its role in sustaining Tunisian democracy.

Yet, not all was well

While the post-2014 consensus succeeded in containing divisions between opposing political camps, big questions relating to transitional justice, as well as economic and institutional reform ultimately went unaddressed. For example, according to estimates by the International Labour Organization, youth unemployment in Tunisia continued to hover around 35 percent. Sharp regional disparities also remained, with the less privileged regions of the south and the interior suffering disproportionately higher levels of economic disenfranchisement than the areas around Tunis and at the coast. While these problems have their roots in the pre-revolutionary period, disenchantment with the slow pace of socio-economic progress soon began to spread. Tunisia saw an increasing number of protests,¹ many of which focused on economic demands.

1 | Weipert-Fenner, I. (2020). 'Unemployed mobilisation in times of democratisation: the Union of Unemployed Graduates in post-Ben Ali Tunisia', in: *The Journal of North African Studies*, 25:1, pp. 53-75.

President Kais Saied
at a press conference,
Libya 17 March 2021

The political system struggled to incorporate this mobilization. There had long been an undercurrent of populist protest politics in the nascent Tunisian party system. In the 2011 founding elections, this undercurrent found expression in the surprising results of a previously unknown party, the Popular Petition, which made inroads in particular with more marginalized constituencies.² Over time, turnout in elections began to decline. Public opinion research showed, moreover, that popular dissatisfaction with the large political parties, both the secular Nidaa Tounes and the Islamist Ennahda, steadily grew,³ as did support for authoritarian forms of government.⁴

This prepared the ground for the rise of a populist challenger in the form of Kais Saied. Around the world, populist movements thrive on the distinction between the ‘real people’ and ‘the elite’.⁵ Political outsiders frequently use anti-elite sentiments to present themselves as the champions of the ‘real people’, capitalizing on anti-elite opinions and channeling such sentiments into opposition against the institutions which support these elites. In Tunisia, the 2019 presidential and parliamentary elections represented such a populist backlash.

The 2019 electoral cycle saw the collapse of the post-revolutionary Tunisian party system.⁶ Nidaa Tounes had already disintegrated into several parts before the contest, and Ennahda saw its electoral returns significantly reduced in the legislative election in October. Just days later, two relative newcomers, the independent candidate Kais Saied and media mogul Nabil Karoui, competed in a run-off for the presidency, having defeated representatives of more established political forces in the first round. Saied, running on a platform of institutional reform with a strong anti-corruption message, won the run-off with 73 percent of the vote. The process of forming a new government proved difficult and developed into a power struggle between newly elected President Saied and the leader of Ennahda, Ghannouchi. Following a presidential threat to dissolve parliament and rule by decree until fresh elections would have been held, Ennahda finally agreed to support a technocratic government.

And then COVID-19 hit. The first case of COVID-19 was confirmed in Tunisia on 2 March 2020, just days after the new government had finally been formed. In addition to 25,000 deaths related to the pandemic, Tunisia’s economy suffered significant losses. According to UNDP estimates, crucial sectors of the Tunisian economy contracted during 2020. Manufacturing decreased 29 percent, tourism decreased by 23 percent, and unemployment spiked to almost 22 percent. In the midst of the crisis caused by the pandemic, Saied appointed Hisham Mechichi as the new Prime Minister in September 2020, yet power struggles between the speaker of parliament, the Prime Minister, and the president only escalated. In this charged political atmosphere, people began to take to the street, targeting Rached Ghannouchi in particular and attacking offices of Ennahda in the process. These protests, finally, served as the backdrop for President Saied’s decision to suspend parliament and rule by decree.

2 | Koehler, K. & J. Warkotsch (2014). ‘Tunisia Between Democratization and Institutionalizing Uncertainty’, in: Anani, K & M. Hamad (eds.): *Elections and Democratization in the Middle East*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 9–34.

3 | Grewal, S. & S. Hamid (2020). *The Dark Side of Consensus in Tunisia: Lessons from 2015–2019*. Foreign Policy at Brookings

4 | Albrecht, H, Bishara, D., Bufano, M. & K. Koehler (2021). ‘Popular support for military intervention and anti-establishment alternatives in Tunisia: Appraising outsider eclecticism’, in: *Mediterranean Politics*.

5 | Mudde, C. (2018). ‘How populism became the concept that defines our age’, in: *The Guardian*, 22 November 2018.

6 | Grubman, N. & A. Şaşmaz (2021). ‘The Collapse of Tunisia’s Party System and the Rise of Kais Saied’, in: *Middle East Report Online*, 17 August 2021.

The 2019 electoral cycle saw the collapse of the post-revolutionary Tunisian party system

The EU as well as European countries should formulate clear expectations of a return to constitutional order, and promise substantial aid in return

Kevin Koehler is assistant professor at the Institute of Political Science at Leiden University. His research focuses on the Middle East and North Africa.

What can be done?

Tunisia has entered its deepest political crisis since the 2011 revolution. While earlier political crises, in particular the 2013/2014 episode, could be contained by compromise between the main political players, it is these very players who are now being challenged. What is more, there are signs of ideological polarization between the opposing camps along the secular-Islamist division. Regional actors associated with either of these two sides were quick to take advantage. Egypt, Saudi Arabia, and the United Arab Emirates stand ready to support an anti-Islamist strongman in Tunisia; Qatar and Turkey, by contrast, have voiced support for Ennahda and their demand to reinstate parliament. On the international stage, the European Union has called on Saied to reopen parliament, while the United States have remained more cautious and have merely stressed respect for the constitution. The Tunisian leader has reacted sharply to perceived external interference, emphasizing Tunisian sovereignty over internal affairs.

While the situation is difficult, not all is lost. Tunisian civil society has helped overcome deep political crisis before. In early November, the president of the Tunisian human rights league, Jamel Msallem, called for a renewed national dialogue modelled on the efforts of the Quartet in 2013/2014. While such attempts yet have to bear fruits, a resolution of the crisis can only come from within.

At the same time, the last thing Tunisia's European friends should do, is to give up. President Saied will not be amenable to bullying and external pressure, yet European countries should use the means at their disposal to support dialogue and compromise, including by offering further economic support. Tunisia is under immense economic pressure with its credit rating downgraded by Moody's in October, while the country continues to negotiate an aid package with the International Monetary Fund. The EU as well as European countries should formulate clear expectations of a return to constitutional order, and promise substantial aid in return. The path toward a transition back to constitutional normality has to be set by Tunisian actors, yet European countries should do everything they can to make such a course of action seem attractive to all parties. ●

Climate activism in Iraq

A dangerous undertaking

By Maha Yassin

The climate in the Middle East and North Africa is warming up twice as fast as the average global temperature rise, but in Iraq, this is happening two to seven times faster. Although drought is a natural phenomenon in the region, global warming is adding to the challenge for people living there to adapt to water scarcity. In its latest report, the Intergovernmental Panel on Climate Change marked the region as being extremely vulnerable to climate change, mainly due to rising temperatures and declining water resources. The region's recurrent violence due to political conflicts and wars further complicates an adequate response to these problems.

Climate-induced conflict

A well-known example for a climate-induced conflict is embodied in the 2018 protests which took place in Basra, southern Iraq, where extreme heatwaves eventually led to the deterioration of the water supply in the city's main river, the Shatt al-Arab. The violent protests against the dire situation were led by the youth and culminated into a series of protests across the country known as the Tishreen Movement – grassroots protests started in 2019 and have been demanding major economic, social and political reforms. Climate change is thus not the only culprit that is causing the problems with water supply and the related issues like water pollution and desertification. These problems result from a series of interrelated issues, ranging from poor water governance to institutional corruption.

Despite the recent efforts of the Iraqi government to ratify the Paris Agreement and heighten the ambition at the COP26, the past decades of inaction continues to frustrate Iraqi climate activists. This can be attributed to a preoccupation with armed and political conflicts within the country and the failure to recognize climate change as being a security threat to Iraq. Motivated by concerns about their future, several NGOs and campaigns led by the youth have initiated projects in the field of plantation, monitoring, and raising awareness. However, these efforts are not sufficient to stop the trend of the devastating climate-induced impact which, for instance, wide-spread desertification and salt-water intrusion have on the lives of the citizens of southern Iraq.

In the last twenty years the number of citizens of the city of Basra, the second-largest city in Iraq, has increased to around three million people. Although agriculture is not the largest economic sector in this region, the area of greater Basra hosts numerous farming communities. Because of the desertification these communities find it increasingly hard to survive on the revenues from agricultural activities. Mostly in southern Iraq, the country loses 250 square kilometers of arable lands each year, forcing many farmers to migrate to urban areas.

Many activists took part in the Tishreen Movement and, as a result, are being regarded with suspicion by the Iraqi government and non-state armed groups

Paying a heavy price

Feeling compelled by the urgency of the situation, climate and environmental activists put pressure on the authorities and plea for support from the international community. The activists showcase the effects of climate change on farming communities and urban settings by tracing stories of individuals from the southern parts of the country, including the marshes, and by using simple tools such as mass media platforms. They eventually succeeded in bringing international and local attention to the grave impacts of climate change, but some paid a heavy price for their efforts. Many activists took part in the Tishreen Movement and its call for reforms and, as a result, are being regarded with suspicion by the Iraqi government and non-state armed groups. They have been threatened, sometimes kidnapped, and even killed.

Coupled with limited funds and capacity issues, climate activism in Iraq has become a very harsh undertaking indeed. This situation is blocking the chance of initiating climate adaptation, climate mitigation, and connecting with international donors. In other parts of the world, climate activists often face harsh realities as well, but compared to these other countries, the situation in Iraq is very grim as not only are the activists under threat, but so are their families.

Climate-related migration

Migration to the urban centres in Iraq has been ongoing for decades, driven either by the loss of livelihoods within the farming communities or by declining water supplies in small towns. In recent years this trend has become the norm and it has led to an increase of social and economic tensions between the newcomers and the original inhabitants. Urban centres, like Basra and Baghdad, were already struggling with deteriorating water and power infrastructure making the limited efforts of the local NGOs to guide policies ineffectual. Incidental reports indicate a decline in employment rates among the newcomers which increases the possibility that they gravitate towards criminal or militia groups.

There is a growing uncertainty about how Europe is going to prepare itself for such a climate-refugee influx

Indicators of migration towards regions and countries that are less climate-stressed have also been registered despite a lack of data. However, it is unclear whether climate migrants will be able to leave Iraq for Europe and it is unlikely that they will be able to pay human traffickers the hefty amounts required. Nevertheless, recent events such as the desperate attempts of Iraqis to reach the European Union via Belarus, indicate there are many Iraqi migrants who want to build a new future for themselves in Europe. There is a growing uncertainty about how Europe is going to prepare itself for such a climate-refugee influx, especially since populism and semi-authoritarian regimes are on the rise here too. Moreover, the European continent itself is not immune to climate impact, and it might even face situations similar to the ones southern Iraq is having to deal with currently.

It may help if European actors could reinforce collaboration and work with Iraqi civil society as well as with the Iraqi government in setting up early response plans and creating a safe environment for foreign investment in renewable energy. And, most importantly, supporting capacity building in the field of climate activism, ensuring the safety of climate activists and raising awareness with Iraqi politicians. Instead of having to fear for their lives, the Iraqi climate activities should be ensured of support. Climate change is not a partisan issue, but one that affects us all. ●

Maha Yassin

is junior research fellow at Clingendael, the Netherlands Institute of International Relations.

A reader based in Europe might question why she or he should pay attention to what is happening on the southern shore of the Mediterranean. There are good reasons to why they should. There can be no long-standing solution to the great challenges on both shores, if Europeans consider the Mediterranean to be a different planet. We must imagine a future together.

By Gianluca Solera

Building a common Mediterranean space of rights and citizenship

We often think of progressive activism as something that belongs to Western political traditions. It is with this mindset that many of us watched the movements of the Arab Spring with curiosity and detachment. And with the same mindset, many of us quickly classified the Arab Spring as an unfortunate failure. Mistakes were certainly made by the leaders of those social movements.¹ Yet 2011 has substantially changed the perceptions, visions, and understandings of hundreds of thousands of Arab youths. The current regression towards authoritarianism could not erase the comprehension of change, which will be ready to re-emerge when conditions allow for public engagement without ending up in jail. Moreover, historically, revolutions calling for more rights and freedoms take a long time to change realities in contexts where authoritarianism has been the rule.

Europe should be paying attention to the Southern Mediterranean...

A reader based in Europe might question why she or he should pay attention to what is happening on the southern shore of the Mediterranean. There are good reasons to why they should. Firstly, many of the latest developments in Europe are interrelated with the destiny of its neighbours. The most recent refugee waves are strictly connected to the implosion of political systems and the annihilation of socio-economic opportunities in Northern Africa and the Middle East. Addressing the establishment of a European Islam has become our 'litmus test', and the outcome of the dilemma of open versus closed societies will depend on the political power games around 'identity' played in national constituencies. Neoliberal solutions have made the economies of Europe's neighbours fragile,

Mediterranean mobilization

1 | I have tried to describe some of them in my book (2017): *Citizen Activism and Mediterranean Identity. Beyond Eurocentrism.* Palgrave Macmillan.

The current regression towards authoritarianism could not erase the mindset of change

2 | In the Euro-Med space, only 9 percent of current trade traffic is between MENA and EU countries, and 1 percent between MENA countries themselves. More on the matter in the OECD's progress report (2021): *Regional Integration in the Union for the Mediterranean*.

3 | UNICEF (2019). *MENA Generation 2030 Report*.

In a multipolar world, building such a space for common rights and visions can only be achieved if we go beyond the interest and ideologies of nation-states

consolidating inequalities and shrinking markets and trade opportunities.² Global warming has accelerated violent meteorological events in the region, disrupting food chains and putting in danger the unique hotspot of biodiversity that the Mediterranean basin represents.

Secondly, in the Southern Mediterranean lies an amazing potential of young and vital energy. That is not just a matter of demography since half of the population is below the age of 24 years.³ It is also a matter of social resilience, of strength in claiming rights and aspiring to a better life which might rejuvenate the democratic forces and ideas also in a more and more sceptical and self-referential European society. 2011 has already shown how social movements can mutually learn about practices of resistance and engaged citizenship: what happened in Tunisia or Egypt was partially inspired by the uprisings in Serbia or Greece some years before, and in turn inspired social protest in Israel, Spain, and Slovenia. The social protests on the two Mediterranean shores had many elements in common, including the occupation and re-appropriation of public spaces; the creation of spontaneous and voluntary structures of assistance to support people in-need; the refusal of prejudice and biased divisions based upon identity; and the struggle against corruption.

...and must imagine a future together

The citizens' mobilisation of 2011 was nurtured by three main demands: civil and political rights, socio-economic opportunities, and the recovery of human dignity. These demands are in fact the pre-conditions of any liberal system: freedom of expression, organisation, and participation in public life; social justice and a fair economic system allowing for progression in social hierarchy; and a new social contract, in which the state serves the citizens as holders of natural rights. In a multipolar world, building such a space for common rights and visions can only be achieved if we go beyond the interest and ideologies of nation-states. Especially in a region where, for centuries, peoples exchanged knowledge, goods, and ideas, and moved from one coastline to the other – either as conquerors, merchants, refugees, or scientists.

Indeed, the Mediterranean is the place where the Western world was forged. It was where religious traditions were born (think of the three Abrahamic faiths), the concept of democracy was shaped (think of Pericles' Athens and its first democratic order), capitalism was first experimented with (think of Tuscany's banks in the Middle Ages), and scientific research was promoted and disseminated (think of the medicine developments under the Arab rulers of the Middle East and Al-Andalus).

If we want to build a common space of rights and citizenship today, we must retrieve the conditions for exchange and cooperation. We must imagine ourselves as having a common destiny, whereby freedoms, ecological balance, legal human mobility and social equality can be achieved only if we can all aspire to them. There can be no long-standing solution to the challenge of the recurrent refugee waves or global warming, nor to the fulfilment of fundamental freedoms on both shores, if Europeans

consider the Mediterranean to be a different planet. That would be historically and politically wrong. If progressive activism is to contribute to shaping a better future for both the European continent and the Mediterranean basin, we must imagine a future together.

This idea of having a common destiny, however, requires a fundamental change of mentality. It is difficult to overcome our own national identities and to think of all of us in terms of citizens – rather than as ‘nationals’ of Egypt, France, or Morocco. It is difficult to dream beyond the current constraints that make it so hard to cross borders between both the states of the southern shore, and between the Schengen Area and its neighbouring countries.⁴ But today’s reality is not normality. Normality in the history of the Mediterranean is exchange, mobility, and rules of law that extend across nations.

A manifesto for a ‘Free and United Mediterranean’

In the early 1940s, a group of anti-fascist intellectuals and militants interned on the island of Ventotene wrote a manifesto for a ‘Free and United Europe’. The manifesto launched the vision for European integration at a moment when nobody was betting on it. That vision started becoming a reality a few years later. Today, we are living in a new time of conflict that pits cultural and religious identities against each other; frustrates the struggle for freedom and justice in the name of stability, growth, and national interest; pushes families to flee despair; and puts human beings and nature in opposition to each other. The most important frontline of this conflict runs through the Mediterranean. That is why it is time to call for a ‘Free and United Mediterranean’ – at a moment when nobody would bet on it.

This vision of a common destiny – launched by the Maydan Association in 2017 – does not only aim at cooperating and exchanging, but also at building an integrated space in which opportunities are forged jointly.⁵ The Euro-Mediterranean Partnership that was born with the 1995 Barcelona Declaration must be reinvented on new bases, what includes defining the notion of ‘being Mediterranean’ on equal footing (rather than being Eurocentric), and building on the culture of rights, democratic renewal, and justice that many Arab nations and neighbouring nations have been struggling for. It is up to citizens to inspire and fuel this process.

Historically, Mediterranean citizens embody multiple identities, and in recent years, a new generation of citizens that feel truly and intrinsically part of this region – often holding two passports – has grown on all shores. To invest in this new generation, we must launch a far-reaching, bottom-up constitutional process based on the idea of a common destiny among the peoples of the two shores. That process will not question European integration, of which we admire the historical significance and critically assess the current structure. It will build on the experiences of success and failure of the European Union, empower Southern European nations, and provide new prospects to North African and Middle Eastern nations as part of a common Mediterranean space.

4 | I experienced this firsthand at Vision Med North South 2030, Brussels, in November 2021. At this gathering of civil society representatives from both shores, 20% of invited participants could not join as they were denied a Schengen visa.

5 | <http://www.maydan-association.org/the-manifesto/>

We must launch a far-reaching, bottom-up constitutional process based on the idea of a common destiny among the peoples of the two shores

Embracing the Mediterranean means saving Europe and its dream of a united space of freedoms and rights

Gianluca Solera is a writer, activist, and co-founder of Maydan association for Mediterranean citizenship.

How to start such a process? First, we need to invest in a large campaign to raise awareness across the region about what we have in common, on our collective identity, as well as on the best practices concerning citizenship that may inspire the forging of a Mediterranean citizenship. Such a campaign could have different facets, including debate, arts, and political initiatives. Then, we should set up non-governmental consultative bodies that prepare the ground for the next institutional framework for the Mediterranean. It would be a kind of cross-border shadow-cabinet run by citizens in the style of those created by opposition parties in our democratic nations. Finally, my dream is to launch an initiative to draft a 'constitutional treaty' through a massive consultative exercise, and submitting it to a popular, voluntary referendum in the region. Even if it were a private initiative, non-binding and not effective in the current legal arena, it would be an act of transnational citizenship, reopening the debate on the future of the region.

Redefining the frontiers of citizenship

Of course, the peoples of the Mediterranean have substantially different access to civil, political, economic, and cultural rights. An important divide remains between urbanised citizens who are exposed to foreigners and innovative ideas, and rural or secluded communities where people live a kind of timeless life. However, I am confident that the notion of unifying nations to face mutual threats and crises can be understood also by traditional social groups and classes, because it is not about the left versus the right, nor is it about religious versus secular people. Rather, it is about redefining the frontiers of citizenship. We want to go beyond the definition of citizenship as something that is exclusively granted by nation-states, and seek a non-conventional citizenship that can be shared within the Mediterranean transnational space. It would be based on the human values inherited from the Western and Eastern traditions, and strive towards a society in which social justice, human mobility, and participation in public affairs are within reach.

Some would say that Europeans need first of all to deepen relations amongst European nations and protect their democratic achievements if they want to better support their neighbours. I disagree. Embracing the Mediterranean means saving Europe and its dream of a united space of freedoms and rights. There cannot be an 'in' and an 'out' when we refer to the region that gave birth to shared cultures, civilisations, landscapes, and family lineages. Rather, the opposite is true: rejecting the Mediterranean means bringing about the conditions that might put an end to those European dreams and betraying the message of a 'free and united Europe' that was put into writing on the island of Ventotene.

This is like a treasury map, sealed in a bottle floating on the sea surface: it is still waiting for a crew of courageous sailors to read it, to understand it. And to act. ●

idee

Buiten het thema

1992 © Karel Cudlín / Krihovna Václava Havela

Havel als spiegel voor de liberale uitdaging Van negatieve vrijheid naar een positief samenlevingsideaal

Door Jozef Waanders

De crisis van het liberalisme

Deze december is het tien jaar geleden dat de Tsjechische schrijver, dissident en president Václav Havel (1936-2011) overleed. Zijn leven en denken kunnen dienen als een spiegel voor de hedendaagse crisis van het liberalisme.

Het 'afscheid van het (neo)liberalisme' is in deze coronatijd een veelgehoorde kreet. Tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen van september vorig jaar en ook in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen stond het thema centraal. Dat de coronacrisis het einde in zou luiden van de liberale dominantie in de Nederlandse politiek lijkt de gedeelde hoop van de politieke rivalen van Rutte. Of het zo'n vaart zal lopen, is de vraag. Zo kwamen twee zichzelf liberaal noemende partijen nog als winnaars van de verkiezingen uit de bus. Toch doet de stelling dat het (neo)liberalisme in crisis verkeert al sinds de opmars van de 'populistische' partijen geen wenkbrauwen meer fronsen. De gevestigde (liberale) partijen slagen er maar niet in om op dat populistische momentum een overtuigend antwoord te formuleren.

Negatief vrijheidsbegrip

Wie wil begrijpen waar de crisis van het liberalisme vandaan komt, doet er goed aan om iets meer uit te zoomen in de tijd en zo een beeld te krijgen van welke historische gedaanteverwisseling het liberalisme in de afgelopen decennia heeft ondergaan. De liberale zegetocht in het naoorlogse Westen is grotendeels een emancipatiegeschiedenis *tegenover* onderdrukkende en vrijheidsvijandige ideologieën als het communisme en het fascisme. De verlangde (individuele) vrijheden moesten immers worden bevochten op totalitaire systemen, zoals ze in de negentiende eeuw bevochten moesten worden op (de resten van) het absolutisme. Maar sinds de val van de muur in 1989 belichaamt de 'liberale democratie' de status quo van het bestaande westerse politieke systeem, inclusief haar tekortkomingen. Naar liberale waarden werd niet langer gestreefd tegenover een 'illiberale' macht. In plaats daarvan ging het liberalisme de bandbreedte van het politieke debat belichamen waarbuiten men eigenlijk niet kon treden.

Met het liberalisme aan de macht bleek het veel lastiger te zeggen waar het vóór was dan waar het tégen was. Het succesverhaal van de stroming in dissidente vorm was vooral gebaseerd op een *negatief* vrijheidsbegrip: op de articulatie van wat het níet wilde. Zodra het liberalisme van het

Met het liberalisme aan de macht bleek het veel lastiger te zeggen waar het vóór was dan waar het tégen was

Dit politieke onvermogen heeft sindsdien steeds meer geleid tot de depolitisering van wat eigenlijk politieke vraagstukken zijn

dissidentisme naar de macht was opgerukt, werd duidelijk hoe lastig het voor het liberale denken was om ook een *positief* vrijheidsideaal te formuleren: een articulatie van wat wél gewild werd als zinvolle oriëntatie met verbindende kracht. Dit politieke onvermogen heeft sindsdien steeds meer geleid tot de depolitisering van wat eigenlijk politieke vraagstukken zijn: tot technocratisering, bureaucrativering en uitbesteding van politieke vragen aan experts en ‘efficiëntere’ markten. Het resultaat is een onmachtige overheid die niet langer in staat lijkt de grote vragen van onze tijd te beantwoorden, omdat die buiten de politieke orde zijn geplaatst.

Havel: van dissident naar president

Het leven van de Tsjechische dissident en latere president Václav Havel (1936-2011) kan zo ongeveer als de belichaming van deze ambigue liberale geschiedenis worden gezien. Havel werd groot als dissident tegenover de vernedering van een afgedwongen bestaanswijze. In zijn denken ontwikkelde de vrijheidsnotie zich als negatieve vrijheid tegenover het communisme als ongewenste, onderdrukkende ideologische macht. Het open en onbepaalde karakter van de vrijheid – waarvan de verwerkelijking veelvormig en ambigu is – moest volgens Havel altijd worden gerespecteerd en zo nodig beschermd tegenover een ideologie die meende over de juiste invulling van vrijheid te kunnen beschikken en die op te kunnen leggen. ‘Ideologie’, schreef Havel in zijn beroemde essay *De macht van de machtelozen* (1978), ‘is een misleidende manier om met de wereld om te gaan. Zij biedt mensen de illusie van een identiteit, van waardigheid en moraal, en maakt het tegelijkertijd makkelijker voor hen daarvan afstand te doen’.

Havel wilde de multidimensionaliteit van het leven verdedigen tegenover de eendimensionaliteit van de ideologie en de macht. In de vele brieven die hij vanuit zijn gevangenschap aan zijn vrouw Olga Havlová schreef, wijst Havel tegenover de ‘moderne en ontmenselijkte macht’ consequent op de mogelijkheid van het dissidentisme en de persoonlijke verantwoordelijkheid als ‘mes waarmee je je unieke silhouet in het panorama van het zijn uitsnijdt’. Vrijheid en verantwoordelijkheid dienen we volgens hem zelf te beheren, in plaats van ze uit handen te geven aan een ideologie, staat of systeem. Havel streefde daarom in zekere zin een ‘voor-politiek’ dissidentisme na dat op een moreel in plaats van politiek-ideologisch fundament rust, en waarin de veelvormigheid van het leven fungeert als tegengif tegen de eendimensionaliteit van de ideologie en de macht.

Maar als Havel, die tussen 1970 en 1989 in totaal vijf jaar van zijn leven in gevangenschap doorbrengt, na de Fluwelen Revolutie (1989) vanuit het dissidentisme aan de macht komt, draait alles om. Niet langer is voor hem de leidende vraag wat hij *niet* wil (negatieve vrijheid), maar wat hij wel wil (positieve vrijheid). Op 26 juli 1990 hield Havel, dan inmiddels president, een lezing op de Salzburger Festspiele met de titel *Angst voor de vrijheid*. Daarin vertelde hij dat hij depressief en bijna wanhopig was toen hij na zijn presidentsverkiezing voor het eerst naar zijn werk ging.

Nu hij vrij en aan de macht was, doemde opeens de vraag op: wat willen we eigenlijk met die vrijheid? De vrijheid was door de mensen in zijn land, net als in andere Midden- en Oost-Europese landen, zwaar bevochten, stelde Havel: 'Maar toen ze die vrijheid werkelijk kregen, waren zij daar enigszins door overrompeld: ze waren die vrijheid al dermate ontwend dat ze opeens niet meer weten hoe ze daar mee om moeten gaan; ze zijn er bang voor; ze weten niet hoe ze die in moeten vullen; alsof dat Sisyfugevecht voor de vrijheid opeens een lege plek heeft achtergelaten; het is alsof het leven opeens elke zin heeft verloren.'

Veel lastiger dan de articulatie van wat niet gewild werd – communisme, onderdrukking, dictatuur – bleek het om een positieve en verbindende oriëntatie vanuit de vrijheid te formuleren. Maar, stelde Havel: '[d]e angst voor de vrijheid kan ons juist eindelijk leren om onze vrijheid werkelijk kwalitatief in te vullen'.

Is het liberale denken daartoe in staat? Of is het onvermogen om tot een kwalitatieve invulling van de vrijheid te komen een intrinsiek, onoplosbaar tekort? Critici en tegenstanders van het liberalisme denken veelal het laatste. De Britse politieke filosoof John Gray, bijvoorbeeld, schreef ruim twee jaar geleden in *Liberalism: The other God that failed* dat de opkomst van het populisme vooral het gevolg was van de 'onbepaaldheid' die het liberalisme tegenwoordig zou kenmerken. Toekomstvisie noemde hij de *deus absconditus* van een liberalisme waarvoor 'geen weg vooruit' meer zou bestaan. Aleksandr Doegin, de Russische ultra-reactionaire en antiliberaal propagandist, meent zelfs dat het liberalisme alleen kan leven van negativiteit.

Václav Havel en zijn vrouw Olga Havlová in Praag na de eerste vrije verkiezingen in Tsjecho-Slowakije in 1990.

Nu hij vrij en aan de macht was, doemde opeens de vraag op: wat willen we eigenlijk met die vrijheid?

De vraag naar een positieve oriëntatie vanuit de vrijheid is, dertig jaar na de worsteling van Havel, nog altijd de liberale gewetensvraag bij uitstek

Jozef Waanders
is hoofdredacteur van
Filosofie-Tijdschrift.
Daarnaast is hij als
adviseur verbonden
aan een ministerie.

Op zoek naar een kwalitatieve invulling van de vrijheid

De vraag naar een positieve oriëntatie vanuit de vrijheid is, dertig jaar na de worsteling van Havel, nog altijd de liberale gewetensvraag bij uitstek – misschien wel meer dan ooit. Slaagt het erin om over de eigen schaduw heen te springen en positieve samenlevingsidealen te formuleren? Is het in staat om politiek te denken tegenover de technocratische verleiding? Nodig is dat het liberalisme voorbij louter individuele vrijheidsrechten durft te zoeken naar gemeenschappelijkheid en een bezielend verband. Dat liberaal gezinde politici voorbij de vrijheids- en welvaartsmaximalisering de groeiende ongelijkheid en klimaatverandering als serieuze problemen durven aan te pakken. Dat ze bij machte zijn om voorbij de schijnbare onafwendbaarheid van de voortrazende globalisering ook de vervreemding te thematiseren die daarvan voor veel mensen het gevolg is. De vraag is, met andere woorden, of het liberalisme het aandurft om de *grenzen* van het liberale denken – en misschien zelfs de grenzen van de vrijheid überhaupt – te verkennen.

De ‘antipolitieke’ politicus Havel, die ‘de vrijwillig opgenomen verantwoordelijkheid voor de publieke zaak’ altijd als een belangrijke invulling van zijn burgerschap had opgevat, zette zich als president uiteindelijk aan de uitwerking van een politiek programma dat de grote problemen waarmee zijn land na ruim veertig jaar communisme te kampen had, moest helpen te bestrijden. Hij begreep, in de geest van de Britse liberale theoreticus Isaiah Berlin, dat de vrijheid van een mens of een volk om zo te leven als zij willen, moet worden afgewogen tegen de aanspraak van andere waarden en idealen – zoals gelijkheid, rechtvaardigheid, gezondheid of veiligheid – om niet betekenisloos te worden. Zo probeerde Havel, die gedurende zijn presidentschap (1989-2002) evenwel nooit de status die hij als dissident verworven had politiek kon waarmaken, voorbij de ‘negatieve reflex’ van het dissidente liberalisme tot een kwalitatieve invulling van de vrijheid te komen.

Wil het liberalisme tegenwoordig relevant blijven, dan moet het eveneens voorbij die ‘negatieve reflex’ tot een politiek programma komen dat de grote uitdagingen van ónze tijd – zoals groeiende sociale en economische ongelijkheid, klimaatverandering of vervreemding door globalisering en individualisering – helpt op te pakken, en daarbij zowel de overheid als de gemeenschap ziet als een potentieel betekenisvolle bondgenoot. Want de vraag naar de vrijheid kan uiteindelijk slechts duurzaam betekenisvol zijn, als ze gesteld wordt in samenhang met de veel complexere vraag naar de kwalitatieve invulling ervan. Als de liberaal gezinde politici van vandaag die laatste vraag niet aandurven, lopen ze het risico te ontwaken in een wereld waarin over die invulling door anderen is beslist. ●

Boekrecensie Over de fragiele fundamenten van de liberale democratie

Door Martijn Visser

Donald Loose

DEMOCRATIE op wankеле bodem

Over de politiek en het politieke

Boom

'Langverwachte diagnose van een belangrijke politiek denker'
Bastiaan Rijkema

WAT IS ECHTE DEMOCRATIE?

JAN-WERNER MÜLLER

NYADAM

De afgelopen jaren verscheen een stortvloed aan titels die waarschuwen voor de aftakeling van de liberale democratie. *Democratie op wankеле bodem* van Donald Loose en *Wat is echte democratie?* van Jan-Werner Müller hebben een andere insteek; beide auteurs proberen te laten zien wat er eigenlijk op het spel staat. Müller slaagt daar beter in dan Loose.

1 | <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2021/12/the-autocrats-are-winning/620526/>

2 | *The Road to Unfreedom* (Timothy Snyder, 2018); *How Democracies Die* (Daniel Ziblatt & Steven Levitsky, 2018); *How Democracy Ends* (David Runciman, 2019); *The Twilight of Democracy* (Anne Applebaum, 2020).

Volgens Loose zijn wederzijds wantrouwen, conflict en tegengestelde belangen niet alleen onvermijdelijk, maar tot op zekere hoogte zelfs gezond voor een democratische samenleving

*If the 20th century was the story of slow, uneven progress toward the victory of liberal democracy over other ideologies – communism, fascism, virulent nationalism – the 21st century is, so far, a story of the reverse.*¹

Deze onheilsverklaring in een recent artikel van Anne Applebaum is niet verrassend voor een ieder die de politieke pers een beetje volgt. De afgelopen jaren verscheen een stortvloed aan boeken met dezelfde boodschap, meestal samengevat in alarmerende titels als *The Road to Unfreedom*, *How Democracies Die*, *How Democracy Ends* en *The Twilight of Democracy*.² Stuk voor stuk waarschuwen deze boeken voor de aftakeling van de liberale democratie zoals we die kennen. Het vervalvertoog is duidelijk in zwang.

Dit jaar verschenen twee boeken met een andere insteek: *Democratie op wankele bodem* van Donald Loose, emeritus bijzonder hoogleraar filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en Tilburg University; en *Wat is echte democratie?* van Jan-Werner Müller, hoogleraar political theory aan Princeton University in New Jersey. Loose en Müller ontkennen niet dat populisme, nationalisme, autoritaire leiders en toenemend wantrouwen democratieën bedreigen. Maar de crisisretoriek ten spijt proberen ze te laten zien wat er op het spel staat. ‘Iedereen meent te weten dat de democratie in een crisis verkeerd, maar hoevelen van ons durven met zekerheid te zeggen wat democratie eigenlijk is?’, opent Müller zijn boek. De auteurs gaan beide op zoek naar de grondbeginselen van de democratie en betogen dat de gevreesde onzekerheid, onbepaaldheid en onenigheid juist essentiële kenmerken zijn van onze moderne democratische rechtsstaat. Dat resulteert echter in twee totaal verschillende boeken.

Democratie op wankele bodem

Het boek van Donald Loose is een wijdlopijge studie in de politieke filosofie, waarin veel denkers de revue passeren: van Niccolò Machiavelli, Thomas Hobbes en Immanuel Kant, tot Claude Lefort, Chantal Mouffe en Pierre Rosanvallon. De thema's die het boek bestrijkt, zijn bijna even divers: Loose bespreekt onder andere de opkomst van de rechtsstaat en de representatieve democratie, de crisis van het liberalisme en de ontwikkeling van het neoliberalisme en de dreiging van het populisme en het belang van Europese samenwerking. Hij legt een indrukwekkende belezenheid van de Europese ideeëngeschiedenis aan de dag, maar zijn poging om werkelijk *alles* te bespreken doet de lezer geregeld duizelen.

Dat laat onverlet dat de ideeën en inzichten die Loose ophaalt bij de denkers van weleer de moeite van het bestuderen waard zijn. Een terugkerend thema is de vraag hoe de politiek omgaat met maatschappelijke verdeeldheid. Volgens Loose zijn wederzijds wantrouwen, conflict en

De politieke vertaling van maatschappelijk conflict is volgens Loose essentieel, omdat een democratie altijd open moet staan voor correctie

Donald Loose (2021)
Democratie op wankel bodem. Over de politiek en het politieke. Boom uitgeverij Amsterdam

tegengestelde belangen niet alleen onvermijdelijk, maar tot op zekere hoogte zelfs gezond voor een democratische samenleving. De politiek bestaat uiteindelijk bij de gratie van deze ‘oppositionele geledingen’ in de maatschappij en heeft tot taak om deze te organiseren en te vertegenwoordigen: ‘democratie is een veelzijdige tegenstrijdigheid binnen een juridische en politieke saamhorigheid’.

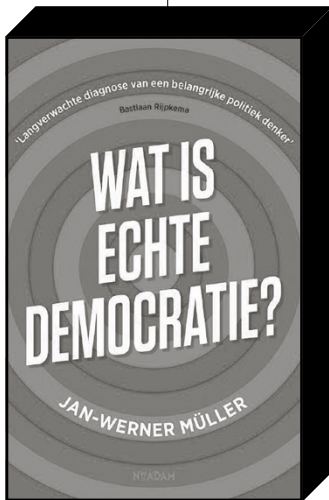
Loose ziet in het neoliberalisme en het populisme de grootste gevaren voor deze ‘vereniging in verscheidenheid’. Ten eerste ontmantelen deze ideologieën het representatieve karakter van de politiek. Het neoliberalisme doet dit door besluitvorming te depolitiseren: politieke problemen worden vertaald in technische vraagstukken die worden uitbesteed aan private organisaties. Daarentegen ondermijnt het populisme de vertegenwoordigende politiek door haar illusie van één unanieme volkswil die direct gehoord zou moeten worden. Beide stromingen miskennen daarnaast het conflictkarakter van de politiek: het neoliberalisme door maatschappelijke verdeeldheid te reduceren tot individuele concurrentie, en het populisme door de ‘echte’ samenleving als homogeen voor te stellen en ieder conflict te zien als existentiële bedreiging van ‘de buitenlander’ of ‘de elite’.

Radicale onbepaaldheid

De politieke vertaling van maatschappelijk conflict is volgens Loose essentieel, omdat een democratie altijd open moet staan voor correctie. Geïnspireerd door het denken van de invloedrijke Franse politiek filosoof Claude Lefort (1924-2010) benadrukt Loose geregeld deze ‘radicale onbepaaldheid’ van de democratie: in tegenstelling tot de religieuze regimes van vroeger is de democratie een politieke ordening zonder absoluut fundament. De democratie moet daarom altijd open staan voor kritiek, verandering, en vernieuwing. Zelfcorrigerend vermogen komt in het boek dan ook langzaam naar voren als de minimale essentie van de democratie. Maar Loose ziet ook een risico in deze onbepaaldheid: niet alleen omdat de democratie zichzelf de das om kan doen in haar verregaande tolerantie voor kritiek, maar vooral omdat de politiek het risico loopt haar richtinggevende en betekenis-verlenende functie te verliezen. De democratie moet niet alleen van bovenaf juridisch en politiek worden georganiseerd, maar ook van onderaf worden gevoed door een collectief ethos en een gemeenschappelijk erkend toekomstperspectief.

In tijden van wantrouwen en afkalvende solidariteit is dat een lovenswaardige oproep, maar waar deze ethiek precies uit bestaat wordt niet duidelijk. Veel verder dan een verwijzing naar ‘menselijke waardigheid’ komt Loose niet. Dit gebrek aan helderheid is helaas tekenend voor *Democratie op wankel bodem*. Een gebrekkige structuur, overdaad aan namen en concepten, al te abstracte formuleringen en onduidelijke uitweidingen leiden af van de centrale argumentatie en maken het boek helaas een worsteling om te lezen.

De probleem-analyse van Müller komt neer op wat hij de ‘dubbele afsplitsing’ noemt: een afscheiding van twee groepen die niet langer meedoen met het sociaal contract

Jan-Werner Müller (2021)
Wat is echte democratie?
Uitgeverij Nieuw Amsterdam

Wat is echte democratie?

Vergeleken met *Democratie op wankel bodem* staat *Wat is echte democratie?* als een huis. Müller neemt je mee in een kraakhelder betoog over wat een democratie wel en niet zou moeten zijn. Wat betreft dat laatste waarschuwt hij voor al te makkelijke historische vergelijkingen: de ‘autoritair-populistische bestuurskunst’ waar zoveel democratieën op het moment mee kampen, heeft nagenoeg geen precedent en is volgens hem geen opleving van twintigste-eeuws fascisme. In plaats daarvan zijn veel hedendaagse autoritaire regimes volgens Müller gestoeld op nationalistisch populisme dat de samenleving zoveel mogelijk verdeelt – een cultuurstrijd die dient als rookgordijn voor cliëntelisme, institutionele corruptie en ‘vriendjeskapitalisme’ waarmee de eigen macht veilig wordt gesteld. Geen grootse politieke ideologieën dus, maar gewoon ordinaire machtslust.

De probleemanalyse van Müller komt neer op wat hij de ‘dubbele afsplitsing’ noemt: een afscheiding van twee groepen die niet langer meedoen met het sociaal contract. Enerzijds zijn dit de meest bevoorrechten en economisch machtigen die zich terugtrekken in ommuurde belastingparadijzen. Anderzijds zijn dit de minst bevoorrechten die iedere dag hun hoofd boven water proberen te houden en niet meedoen met de publieke zaak, omdat ze veronachtzaamd worden door de politiek. Het ‘samen’ in samenleving staat meer dan ooit ter discussie en populisten spinnen hier garen bij door te beweren dat alleen zij de vertegenwoordigers van het ‘echte volk’ zijn. Iedereen die het daar niet mee eens is, wordt afgeserveerd als vijand van de samenleving.

Deze polarisatie is ondemocratisch omdat het toornit aan de vrije en gelijke rechten van een deel van de bevolking. Daar waar burgers actief worden buitengesloten van het democratisch proces is de ‘harde grens’ van de democratie overschreden. Maar polarisatie is niet hetzelfde als conflict: ook voor Müller staat de politieke strijd centraal in een democratie. In een open samenleving moeten altijd diverse perspectieven op het goede leven worden gearticuleerd en bediscussieerd, zodat er ook echt wat te kiezen valt. Een gezapige eensgezindheid is de dood in de pot. Het komt er echter op aan hoe de strijd gestreden wordt: volgens de spelregels, met respect voor de instituties en geschaagd door de collectieve wil om het democratisch project in stand te houden.

In het bijzonder legt Müller de nadruk op wat hij de ‘democratische kunst van het verliezen’ noemt. In een echte democratie accepteren de verliezers hun nederlaag en functioneren ze als een ‘loyale oppositie’: een groepering die de regering wél het vuur aan de schenen legt, maar niet de legitimiteit van het systeem ondermijnt. Systeemgebonden alternatieven moeten de ruimte krijgen zodat systeemvijandige alternatieven geen wortelschieten. Dit heeft echter alleen zin als de verliezers

een perspectief hebben op een toekomstige overwinning en de winnaars inzien dat de verliezers gelijk kunnen hebben.

Kritische infrastructuur

Eén van de waardevolste aspecten van Müllers boek is zijn aandacht voor de ‘intermediaire instanties’ die het politieke conflict organiseren en het democratisch proces faciliteren. Denk aan politieke partijen en de pers, denktanks en digitale media. Deze ‘kritische infrastructuur’ houdt de democratie gezond: zolang publieke organisaties toegankelijk, autonoom, nauwkeurig en beoordeelbaar zijn, en op voldoende democratische wijze worden gefinancierd en georganiseerd, dan garandeert dit een gebalanceerd geheel van tegenmachten dat antidemocratische tendensen in de kiem smoort.

Deze bemiddelende instanties behoeven in veel democratieën dringend onderhoud. Eén blik op het Nederlandse bestel – politieke partijen die zijn ingekapseld in de Haagse kaasstolp, de schrijnende staat van de lokale journalistiek en de ontwrichtende werking van sociale media op het publieke debat – en het is duidelijk dat ook onze infrastructuur aan renovatie toe is. Müllers advies: geef burgers financieel zeggenschap over intermediaire instanties, regel de partijorganisatie bij wet, en zorg voor een evenwichtig medialandschap met een ‘transparante partijdigheid’. In weerwil van het doemdenken is de democratie nog niet ten dode opgeschreven. Müller laat zien wat daarvoor nodig is: hervorming van de democratische infrastructuur, aandacht voor de afsplitsers en vertrouwen in de burgers. ●

Eén van de waardevolste aspecten van Müllers boek is zijn aandacht voor de ‘intermediaire instanties’ die het politieke conflict organiseren en het democratisch proces faciliteren

Martijn Visser
is wetenschappelijk
medewerker bij de
Mr. Hans van Mierlo
Stichting.

Auteurs

Shermin Amiri is adviseur, bestuurder en werkzaam als jobcoach bij de gemeente Rotterdam als senior adviseur bij RadarAdvies.

Araz Abbas is adviseur, trainer en klinisch perfusionist in het Amsterdam UMC.

Mpanzu Bamenga is burgeractivist, raadslid namens D66 in Eindhoven, coördinator & teammanager Regiegroep Ongedocumenteerden Amsterdam, en coördinator en medeoprichter van Inclusion Leaders Network (Incleaders).

Rudolf Berkes is analist bij Political Capital, een onafhankelijk instituut voor beleidsonderzoek, analyse en advies in Boedapest, Hongarije. Daarnaast studeert hij Internationale Betrekkingen aan de Eötvös Lóránd Universiteit in Boedapest.

Daniël Boomsma is speechschrijver voor een ministerie en redactielid van *Idee*.

Rebecca Gomperts is arts en oprichter van Women on Waves en Women on Web.

Afke Groen is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting en hoofdredacteur van *Idee*.

Meghna Guhathakurta is directeur van Research Initiatives, Bangladesh (RIB), een niet-gouvernementele organisatie gevestigd in Dhaka. De ngo is gespecialiseerd in actieonderzoek met gemarginaliseerde gemeenschappen.

Milosz Hodun is internationaal adviseur bij Nowoczesna, de Poolse liberale partij, en bestuurslid van het European Liberal Forum, denktank van de ALDE-partij. Daarnaast is hij docent aan de Reykjavik University School of Law.

Cécile Insinger is freelance redacteur, beëdigd vertaler Engels en redactielid van *Idee*.

Thijs Kleinpaste promoveert in de politieke theorie aan de Georgetown Universiteit in Washington D.C. en schrijft met regelmaat voor *De Groene Amsterdammer*. Hij is gespecialiseerd in de ideeëngeschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw.

Kevin Koehler is universitair docent bij het Instituut Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek richt zich op het Midden-Oosten en Noord-Afrika.

Sander van der Kraan is een socialist, activist en (politiek) campagnestrateeg. Hij organiseerde het Woonprotest in Amsterdam.

Kiza Magendane is politicooloog, schrijver en columnist. Daarnaast werkt hij bij denktank The Broker. Zijn boek *Met Nederland in therapie* verscheen dit najaar bij Uitgeverij Prometheus.

Anne-Lotte Masson is projectleider bij Erasmus MC in Rotterdam en redactielid van *Idee*.

Diana Moukalled is journalist, correspondent en documentairemaker in het Midden-Oosten. Ze is medeoprichter en hoofdredacteur van *Daraj*, een onafhankelijk mediaplatform in Beiroet, Libanon.

Tracy Nehme is oprichter van Coffee & Politics in Libanon.

Babak RezaeeDaryakenari is universitair docent Internationale Betrekkingen aan de Universiteit Leiden.

Gianluca Solera is schrijver, activist en medeoprichter van Maydan association for Mediterranean citizenship.

Petra Stienen is auteur, arabist en Eerste Kamerlid namens D66.

Martijn Visser is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Jozef Waanders is hoofdredacteur van *Filosofie-Tijdschrift*. Daarnaast is hij als adviseur verbonden aan een ministerie.

Maha Yassin is junior research fellow bij Clingendael, Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen.

Jasper Zuure is senior adviseur bij de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB).

Correctie Idee nr. 214

In het artikel **Nog altijd 'een boerenpartij voor intellectuelen'** werd gesproken van het correctief referendum (p. 83), waar het raadgevend referendum bedoeld werd.

idee

redactie

Afke Groen
(hoofdredacteur)
Milan Assies
Daniël Boomsma
Duane van Diest
Hoba Gull
Cécile Insinger
Anne-Lotte Masson

eindredactie

Jessica Hoogenboom

redactieraad

Han Polman
(voorzitter)
Sabine Verschoor
(vicevoorzitter)
Peter van den Besselaar
Ellen Bijsterbosch
Han Entzinger
Mendeltje van Keulen
David Kuijper

aan dit nummer werkten mee

Shermin Amiri
Araz Abbas
Mpanzu Bamenga
Rudolf Berkes
Rebecca Gomperts
Meghna Guhathakurta
Milosz Hodun
Thijs Kleinpaste
Kevin Koehler
Sander van der Kraan
Kiza Magendane
Diana Moukalled
Tracy Nehme
Babak RezaeeDaryakenari
Gianluca Solera
Petra Stienen
Martijn Visser
Jozef Waanders
Maha Yassin
Jasper Zuure

N°215

jaargang 42, nummer 4
december 2021
Idee verschijnt 4x per jaar
ISSN 0927-2518

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Lange Houtstraat 11
2511 CV Den Haag
telefoon 070 356 60 66

idee@d66.nl

mrhansvanmierlostichting.nl

abonnee worden?

d66.nl/vanmierlostichting/
neem-een-abonnement-op-idee

Idee verschijnt 4x per jaar
Regulier abonnement €36,—
Studentenabonnement €21,—
Digitaal abonnement €21,—
*Voor reguliere abonnees is
het digitale abonnement gratis.*

Het abonnement gaat per
direct in. Er geldt een opzeg-
termijn van 1 maand.
Losse nummers op aanvraag.

lezersbijdrage

Lezersbijdragen zijn welkom.
Inlichtingen over voorwaarden
en redactiebeleid kunt u
opvragen bij de redactie.
idee@d66.nl

fotografie

Herman Wouters

ontwerp

Wilmar Grossouw

druk

Drukkerij van Deventer

Het stilzwijgen doorbreken

Als kind was één van mijn favoriete sprookjes *De nieuwe kleren van de keizer*. Hierin laat een ijdele keizer zich in de luren leggen door twee kleermakers met een stof die zo bijzonder is dat alleen slimme mensen haar kunnen zien. Ze maken een gewaad waarin de keizer trots paradeert voor zijn onderdanen. Niemand durft te benoemen dat de stof in werkelijkheid niet bestaat. Totdat een klein kind in de massa roept dat de keizer in zijn blootje loopt.

Het sprookje riep bij mij twee vragen op. Waarom durft aanvankelijk niemand zich uit te spreken? En zou ik in een vergelijkbare situatie het stilzwijgen durven te doorbreken?

Vele jaren later kwam ik in mijn onderzoek naar de psychologie van massa's verschillende theorieën tegen die mogelijk verklaren waarom mensen zich in bepaalde situaties niet durven uit te spreken. Van studenten die denken dat veel alcohol drinken nu eenmaal hoort bij het studentenleven tot tegenstanders van een totalitair regime die hun kritiek niet meer durven uiten.

Een eerste verklaring is angst voor geweld. De Duits-Nederlandse massapsycholoog Kurt Baschwitz besprak eind jaren 30 in zijn theorie van de 'stille paniek' hoe mensen het nalaten om medemensen te helpen die worden getroffen door geweld, omdat zij bang zijn zelf ook slachtoffer te worden. Tegenover de theorie van de tirannie van de meerderheid, stelde hij die van de lijdzame meerderheid en de gewelddadige minderheid. Mensen zoeken veiligheid in de kudde.

Een tweede verklaring is angst om buitengesloten te worden. De Duitse opinieonderzoekster Elisabeth Noelle-Neumann kwam in de jaren 80 met haar theorie van de 'zwijspiraal': zelfs als mensen zien dat iets overduidelijk fout is, blijven zij stil als de publieke opinie en de consensus over wat moreel juist is hen tegenspreekt, omdat zij sociale isolatie vrezen. Mensen zijn bang om verstoten te worden door de kudde.

Een derde verklaring is angst om het verkeerd te hebben en dom te worden gevonden. Sociologen en psychologen onderzoeken bijvoorbeeld de theorie van 'meervoudige onwetendheid'. Hierbij accepteren mensen een publiek oordeel niet privé, maar conformeren zij zich er wel publiekelijk aan, omdat zij ten onrechte denken dat anderen het publieke oordeel wel privé accepteren. Kortom: niemand gelooft, maar iedereen denkt dat alle anderen wel geloven. Tegen beter weten in volgen mensen de kudde.

Kunnen deze inzichten ons ook helpen het sprookje van de kleren van de keizer beter te begrijpen en de moed te verzamelen om het stilzwijgen te doorbreken wanneer dit nodig is?

Een mogelijke interpretatie is dat het sprookje vooral laat zien dat mensen zich vaak niet tegen de macht, heersende opinie of meerderheid durven uit te spreken, omdat zij bang zijn voor geweld en uitsluiting of vrezen dat zij dom worden gevonden. Een alternatieve interpretatie is echter dat het sprookje ons leert dat we vaak minder alleen staan dan we denken, dat we ons hiervan bewust kunnen worden door het stilzwijgen te doorbreken en dat hierbij zelfs een klein iemand een groot verschil kan maken.

Jasper Zuure

senior adviseur bij de Raad voor het Openbaar Bestuur